

Printed by Ramanlal J Patel, Manager, The Maharaja
Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press),
Raopura, Baroda, and Published by Professor B J
Sandesara Director Oriental Institute Baroda 1938

Price Rs 20

DEDICATED

to

my grandmother

SHRIMATI HIRALAXMI

**but for whose tender care and
solicitude I could have made
no progress in my education.**

FOREWORD

It gives me great pleasure in placing in the hands of scholars, this edition of Viṣṇudharmottara, Khandā III for the first time critically edited with the help of four manuscripts

The importance of the text for the study of fine arts in ancient India is very well known. The only edition of Venkateśvara Press published in 1913 A D, has been known to be an uncertain guide in the study of chapters like those on painting sculpture etc., as can be seen from the translation and study of the same by Dr Stella Kramrisch, Dr Coomaraswamy and others

Unfortunately the MS of Nepal from the Khatmandu MS Library of the Government of Nepal could not be fully utilized for this edition. We requested the Government of Nepal to supply us with a transcript of the same but the State policy in this respect seems to be yet undecided. We hope that the Government of Nepal will grant in near future permission to obtain transcripts of such works as the Viṣṇudharmottara and the Bharata Nāṭyaśāstra with Abhinava Bharatī (both published in the G O Series) which will enable us to publish this important MS evidence by way of supplementary data in the Journal of the Oriental Institute and will also be used for revised second editions of these texts

Dr Priyabala Shah deserves congratulations for the great pains she has taken in preparing this text edition. Her critical discussion and interpretation of various topics covered by the text will follow in the second volume (in the G O Series) which will soon go to the press. It will also contain indexes of the first volume and appendixes. I am confident that both the volumes will satisfy the long felt want in the study of Viṣṇudharmottara a very important text full of cultural data of the Gupta Age the Golden Age of India

I take this opportunity to thank the University Grants Commission and the Government of Bombay for jointly giving full financial aid towards the publication of this volume

Oriental Institute
Baroda
20 8 1958

B J SANDESARA
Director

CONTENTS

Introduction

Pages
XV—XXVIII

I

(i) Critical apparatus	xv-xix
(ii) The present text	xv
(iii) Importance of the third khaṇḍa of the Viṣṇudharmottara	xvii
	xviii

II

The work, its age and authorship	xi-x-xxviii
(i) Viṣṇudharmottara	xi-x
(ii) Viṣṇudharma, Viṣṇudharmottara and Viṣṇupurāṇa	xx
(iii) Age of Viṣṇudharmottara	xxii
(iv) Authorship	xxviii

विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयः खण्डः

पृ. १-३९८

१ चित्रसूत्रे प्रथमोऽध्यायः	१
२ शब्दाध्यायः	३
३ छन्दोविधिः	६
४ वाक्यपरीक्षाध्यायः	८
५ तन्त्रगुणदोषाध्यायः	१०
६ तन्त्रशुद्धिः	१३
७ प्राकृतभाषालक्षणम्	१५
८ अभिवानकोशे प्रथमः परिच्छेदः	१७
९ " द्वितीयः परिच्छेदः	२०
१० " तृतीयः परिच्छेदः	२२
११ स्त्रीलिङ्गनिर्देशे चतुर्थः परिच्छेदः	२५
१२ पुंवागनिर्देशे पञ्चमः परिच्छेदः	२७
१३ नपुंसकविधौ त्रयोदशोऽध्यायः	२९
१४ अलङ्काराध्यायः	३१
१५ महाकान्यलक्षणम्	३३
१६ प्रहेलिकालक्षणम्	३५
१७ द्वादशरूपाध्यायः	३७
१८ गीतलक्षणम्	४३
१९ आतोषविधिः	४५

अ.	विषय	पृष्ठाङ्क
	नृत्तसूत्रम्	
२०	सामान्याध्यायः	४७
२१	शय्यासनस्थानम्	५३
२२	आसीका(! सना)ध्यायः	५४
२३	उत्थि (! पुंस्त्री)स्थानकम्	५७
२४	अङ्गकर्मध्यायः	६०
२५	उपाङ्गिकाध्यायः	६७
२६	हस्ताध्यायः	७५
२७	आहार्याभिनयः	८५
२८	सामान्याभिनयः	९०
२९	गतिप्रचारः	९७
३०	रसाध्याय	१०१
३१	भावाध्यायः	१०४
३२	रहस्यमुद्राध्यायः	११०
३३	नृत्तशास्त्रमुद्राध्यायः	११२
३४	नृत्तसूत्रम्	१२४
	चित्रसूत्रम्	
३५	आयामोच्छ्रायमानम्	१२७
३६	प्रमाणाध्यायः	१२९
३७	सामान्यमानम्	१३१
३८	प्रतिमालक्षणध्यायः	१३३
३९	क्षयवृद्ध्यध्यायः	१३६
४०	रङ्गव्यक्तिः	१४१
४१	रङ्गवर्णना	१४४
४२	रूपनिर्माणम्	१४६
४३	दृष्टारादिभावयुक्तादि	१५४
	प्रतिमालक्षणम्	
४४	त्रिमूर्तिनिर्माणम्	१५८
४५	पद्मरूपनिर्माणम्	१६१
४६	ब्रह्मरूपनिर्माणम्	१६२

अ.	विषय	पृष्ठाङ्क
४७	विष्णुरूपनिर्माणम्	१६४
४८	महादेवरूपनिर्माणम्	१६६
४९	नासत्यरूपनिर्माणम्	१६८
५०	शक्ररूपनिर्माणम्	१६९
५१	यमरूपनिर्माणम्	१७१
५२	वरुणरूपनिरूपणम्	१७३
५३	वैश्रवणरूपनिर्माणम्	१७५
५४	विष्णुध्वजरूपनिर्माणम्	१७७
५५	गौरीश्वररूपनिर्माणम्	१७८
५६	अग्निरूपनिर्माणम्	१७९
५७	निर्ऋतिरूपनिर्माणम्	१८०
५८	वायुरूपनिर्माणम्	१८१
५९	भैरवरूपमहाकालरूपनिर्माणम्	१८२
६०	विष्णुरूपनिर्माणम्	१८३
६१	भूमिरूपनिर्माणम्	१८४
६२	आकाशरूपनिर्माणम्	१८५
६३	ब्रह्मरूपनिर्माणम्	१८६
६४	सरस्वतीरूपनिर्माणम्	१८७
६५	शेषरूपनिर्माणम्	१८८
६६	देवीचतुष्टयसहिततुम्बुरुरूपनिर्माणम्	१८९
६७	आदित्यरूपनिर्माणम्	१९१
६८	सोमरूपनिर्माणम्	१९३
६९	भौमादिग्रहरूपनिर्माणम्	१९५
७०	मनुरूपनिर्माणम्	१९६
७१	कुमारादिरूपनिर्माणम्	१९७
७२	वसुरूपनिर्माणम्	१९९
७३	देवतारूपनिर्माणम्	२००
७४	लिङ्गरूपनिर्माणम्	२०५
७५	व्योमरूपनिर्माणम्	२०६
७६	नरनारायण(हृदि)कृष्णरूपनिर्माणम्	२०७
७७	धर्मरूपनिर्माणम्	२०८

अ.	विषय	पृष्ठाङ्क.
७८/१	वैराग्यरूपनिर्माणम्	२०९
७८/२	वृत्तिहरूपनिर्माणम्	२१०
७९	वराहरूपनिर्माणम्	२१२
८०	हृयग्रीवरूपनिर्माणम्	२१४
८१	पद्मनाभरूपनिर्माणम्	२१५
८२	लक्ष्मीरूपनिर्माणम्	२१६
८३	विश्वरूपनिर्माणम्	२१८
८४	ऐन्द्रकरूपनिर्माणम्	२२०
८५	देवोद्यानरूपनिर्माणम्	२२२

प्रासादलक्षणम्

८६	प्रासादलक्षणम्	२३०
८७	सर्वतोभद्रप्रासादलक्षणम्	२४३
८८	सामान्यप्रासादलक्षणम्	२४९
	द्रव्यसाधनानि	
८९	दारुपरीक्षा	२५१
९०	शिलापरीक्षा	२५४
९१	इष्टकापरीक्षा	२५७
९२	वज्रलेपनम्	२५९
९३	भूमिपरीक्षा विधिविधानानि	२६१
९४	ब्रह्मशिलान्यासध्वजविधिः	२६६
९५	प्रतिष्ठाकल्पे शल्योद्धारनाम	२७१
९६	प्रतिष्ठाप्रतिमालक्षणे कालनिर्देशः	२७४
९७	प्रतिष्ठाकल्पे दीक्षाध्यायः	२८७
९८	प्रतिष्ठाकल्पे तोरणाध्यायः	२८८
९९	प्रतिष्ठाकल्पे अर्घ्यपाद्यपद्मगव्यविधि.	२९२
१००	अर्चाशौचाध्यायः	२९३
१०१	अधिवासनाध्यायः	२९५
१०२	जीवाग्राहनाध्यायः	२९७
१०३	प्रतिष्ठाकल्पे देयसंघाह्वानम्	२९८
१०४	देयदिशमाग्राहनम्	३०४

अ.	विषय	पृष्ठाङ्क
१०५	लोकाद्यावाहनवर्णनाध्याय	३१६
१०६	शेषसर्गदेवावाहनवर्णनाध्याय	३२२
१०७	वासुदेवविबोधन	३३७
१०८	आवाहनप्रयोजनम्	३३९
१०९	वैष्णवहोमविधि	३४२
११०	प्रतिष्ठाध्याय	३४४
१११	श्रीविष्णुबृहत्स्तनपनम्	३४५
११२	भोगदानाध्याय	३४८
११३	मधुपर्काध्याय	३४९
११४	इज्याध्याय	३५०
११५	सात्वतेज्याध्याय	३५१
११६	तोरणोच्छ्रायविधि	३५२
११७	यात्राविधि	३५४
११८	प्रादुर्भावपूजनाध्याय	३५७
Variant Readings of Ms F (Śarada script)		359
Contents of Nepal Ms		379
Critical Notes		381

INTRODUCTION

I

(1) Critical Apparatus

The present text is based upon the following four Mss ¹ and the printed edition of the Venkatesvara Press (1913 A D, Bombay). Among these four Mss two are complete and in good condition and the remaining are more or less damaged.

There is a Ms of this work in Nepal also. But I could not obtain it, as the Nepal Govt. does not send any Ms outside its territory. However my guide Prof K V Abhyankar, who visited Nepal, was kind enough to consult the Ms and prepare a list of its contents for my use. (See p 379)

Ms A—No 91 of 1875 76

Substance—Paper

Folios—120

Size—14" × 6"

Extent—118 Adhyayas—

Twelve lines on each side a line containing thirty nine letters

Character—Devanagari

Date—Not mentioned

Appearance—Nearly 100 years old

Place of Deposit—Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

Ms B—No 1758—B D 249 250 (Bhan Daji's collection)

Substance—Paper

Folios—114

Size—15" × 7"

Extent—120 Adhyayas—

Twelve lines on each side a line containing forty three letters

Character—Devanagari

Date—1925 Vikram Era

Place of Deposit—Royal Asiatic Library, Bombay

---

¹ Before undertaking the preparation of this critical text of Viṣṇu-dharmottara for my thesis, I made inquiries at several places about the available Mss of the work. As a result I succeeded in getting the four Mss mentioned above. When I came to know that there was a Ms (No 4669) of Viṣṇu-dharmottara at Dacca, I wrote to Dr R C Hazra in 1946 who in spite of the disturbed local condition was kind enough to make the necessary inquiry and advise me to procure it. However, owing to the circumstances then prevailing, it was not possible for me either to get the original Ms or a copy of it.

Ms. C—No. 93 of 1875-76

Substance—Birch bark.

Folios—from 488 to 755 {267} as mentioned in the catalogue of B O R I. Actually there are only 259 folios which means some folios must be missing. The Ms. is incomplete

Size—10.25" × 9.75"

Extent—3 to 339 Adhyāyas i.e. 336 Adhyāyas in all. First two Adhyāyas and Adhyāya 48 are missing, the last one {Ad 339} being incomplete. There are nearly 18 lines on each side and nearly 28 letters in a line.

Character—Śārādā Script.

Date—not mentioned.

Appearance—Nearly 300 years old

Place of Deposit—Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

I have utilized 112 folios for preparing the present text containing Adhyāyas 3 to 118. The damaged portions of the Ms. are repaired by sticking slips of papers, so it is very difficult to read the underlying words. Some folios remain unwritten. Adhyāyas 69 to 72 and 102 have no Adhyāya endings (colophons). Nearly two or three hands are seen in the writing. The corrected portion also is written by a different hand

Ms. D—No 2509

Substance—Rough Yellowish Paper

Folios—5

Size—13" × 7.5"

Extent—Six Adhyāyas complete and two Adhyāyas incomplete. The Ms. begins from the end of the Adhyāya 60 and ends in the middle of the Adhyāya 92. On each side 19 lines are written, each line having nearly 51 letters.

Character—Devanāgarī

Date—Not mentioned

Appearance—150 to 200 years old

Place of Deposit—Dayānand Mahāvīdyalaya Library, Lahore.

It may be noted that this Ms. contains abbreviations with full words in the Adhyāya 97. Ślokas 27 to 40, such as रे for रोहिणी नक्षत्र, उर्का for उरार काल्युनी, इ for इस्त, वि for विना, अ for अनुष्ठा etc.

1. The Mss C and D betray carelessness in the matter of marking Visargas and Anusvāras. They are written continuously without the usual punctuation marks : e, Dāṇḍas. The vowel signs are generally misplaced

A comparison of the two Mss C and B makes it probable that the Ms B is a copy of the Ms C. As said above the appearance of the Ms C gives an impression of being pretty old. If the guess that B is a copy of C is correct the antiquity of C would be corroborated from the colophon of B¹ which says that it has been copied from a very old palm leaf Ms. Any way C is the oldest of the Mss available to me.

Ms A presents a considerable number of variants as compared with the readings of B and C.

While editing the text I found that the readings of C and B : the readings of the Kashmiri version are generally superior to those of the version represented by Ms A. Ms C was therefore adopted as the basis of the text. Its unsatisfactory readings were however replaced in the text by better readings from other Mss and given as variants in the footnotes.

Mss S₁ S₂ —After I prepared the text from the Mss described above I got through the courtesy of Dr Agravala and Dr Moticandra copies of portions pertaining to Citrasutra from the two Mss lying in the Saraswati Bhandara, Banaras. These are called S₁ and S₂.

Many of my emendations in the portion of the text dealing with Citrasutram were confirmed by the readings of the Mss S₁ and S₂. For example —

Ad 36 त्रिकायताहुलौ instead of त्रिकारयताहुलौ because त्रिकार^० has no meaning

Ad 36, Slo 5 सत्यस्तु रसिकश्चैव instead of सत्यस्त रसिकश्चैव

Ad 38 Slo 16 सक्षता सुक्षता

Ad 39 Slo 8 बुद्धिमान् " बुद्धिम्ब

" 14 इत्येतापेक्षयम् " इत्यमपेक्षयम्

" 32 नवायेतानि " नाचान्येतानि

Ad 41 Slo 9 क्षयवृद्धी च " पक्षवृद्धी च

Ad 42 Slo 1 देवा देव

, 34 किञ्चिदुद्धतवैशाख " किञ्चिदुद्धतवैशाख

, 64 आपानमूमि " आपानमूमि

(ii) The present text

The text that I prepared for my thesis consisted of 1 to 88 adhyayas of the third Khanda of the Visṇudharmottara. When this work was accepted for publication in the Gaekwar Oriental Series Baroda I thought it proper to present the whole of the third Khanda as given in my Ms except the Ms C. So

¹ समाप्तश्चाय विष्णुधर्मोत्तर । श्रीविक्रमादित्यमवत् १०२५ विक्रमनाम संवत्सरे आश्विनमासि वज्रपक्षे नवम्या तिथौ शुक्रनामरे कश्मीरे लिखितमिदं विष्णुधर्मोत्तरपुस्तकम् स्मरणे इति प्रसिद्धेन भूमरेण शुभमस्तु लेखक पाठकयो श्रीरस्तु ॥ प्रचुर चिरञ्ज (१ न्त) नाङ्गमयपुस्तकात्पुस्तकमिदं लिखितम् ॥

the present publication contains in addition to what I gave in my thesis the adhyayas 89 to 118

Before giving the text for printing I revised it completely and incorporated the readings of the Mss S₁ and S₂ in the body of the text. When the printing of the present text was nearing completion I got one more Ms through the courtesy of Shri A. Ghosh, Director General of Archaeology, New Delhi. I have named this Ms T. Its various readings have been given in pp. 350-378.

I find the Ms T superior to other Mss in point of correctness and intelligibility. I am glad to note that quite a large number of the emendations made by me are supported by this Ms.

The Mss A and B omit the Adhyaya on *Vṛsimharupanirmanam* which is given in the Ms C and which is Adhyaya 78 of the printed text. The Adhyaya 78 of the Mss A & B is named *Vairagyarupanirmanam*. This occurs in the Ms C under the name of *Kapilarupanirmanam*. The Adhyaya *Vṛsimharupanirmanam* which is not found in other Mss has also been included in the text.

In editing this text help of works having similar contents such as *Bharata's Nāṭyaśāstra*, *Śaraṅgadeva's Saṅgitaratnākara* etc. is also taken.

In spite of the effort made here to present a correct text it cannot be said that it gives complete satisfaction. However a comparison of this text with the one given in the Venkatesvara Press edition will show the progress made by it in presenting a more correct and a reliable text.

In Volume I the Sanskrit text is followed by the Section on critical notes. These contain discussions on *raśi*, *gr*, *ling*, grammatical explanations, explanations of astronomical allusions, parallel references in similar works and other miscellaneous matter.

This section is followed by two appendices—No. I giving the variants of Ms F as also the description of the manuscript and No. II the contents of the Nepalese manuscript.

(iii) Importance of the third khanda of the *Vṛṇudharmottara*

Most of the Puranas and Upapuranas¹ touch the subject matter of various arts such as Town planning, Architecture,² Sculpture, Painting, Music, Dance and

¹ The *Brahmavivarta*, the *Linga*, the *Vamana*, the *Varaha*, the *Brahma*, the *Harivamśa*, the *Kalki*, the *Devī Bhagavat*, the *Kalki*, the *Śiva*, the *Nīlāmata* and the *Samba Purāṇas* only briefly touch the arts of Architecture and Sculpture.

² For example the *Agni* and the *Garudā Purāṇas* describe 45 varieties of temples under five heads. The *Matsya* and the *Bhaviṣya Purāṇas* describe twenty varieties under three heads. It is only *Vṛṇudharmottara* which describes one hundred and one types of temples.

similar other topics. But only eight¹ of them have treated the subject more systematically and in greater detail.

None of these however have treated the topics of fine arts in the way in which the *Viṣṇudharmottara* has done. This is done in its third khaṇḍa. The treatment is so comprehensive and systematic that one can call it a treatise on the Fine arts of Ancient India. Moreover it throws a flood of light on the various symbols used in the ancient arts. The importance of the work lies in the fact that it serves as a reliable guide to the study of the tradition of fine arts of Ancient India.

In spite of its great importance this portion of the *Viṣṇudharmottara* has not attracted the attention it deserves. Hardly one or two scholars have touched this subject. The text of *Viṣṇudharmottara* was first published by Venkateśvara Press, Bombay in Samvat 1969 (i.e. A.D. 1913). Dr. Stella Kramrisch, Professor of Fine Arts at Calcutta University was probably the first to draw attention to the importance of the work. She published an English translation of the portion pertaining to Painting in 1924.

An attempt to translate portion of the text of the third khaṇḍa of the *Viṣṇudharmottara* relating to arts in Gujarati was made by Prof. R. V. Pathak and Prof. R. C. Parikh of the Gujarat Puratattva Mandir, Ahmedabad in 1927 but they gave it up for want of a reliable correct text.

A study of the printed text of the *Viṣṇudharmottara* published by the Venkateśvara Press shows that many of its readings are corrupt and unintelligible and therefore it cannot be a reliable guide to the students of ancient arts for an adequate understanding of the subject matter. Hence the necessity of an attempt to prepare as far as possible a critical and reliable edition of this portion with the help of available manuscripts.

II

The work, its age and authorship

(1) *Viṣṇudharmottara*

*Viṣṇudharmottara*² is divided into three khaṇḍas. The first khaṇḍa contains 269 adhyāyas and begins with the well known verse

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं याम ततो जयमुत्तरीयेत् ॥

This khaṇḍa very much resembles the first khaṇḍas of other purāṇas. It describes creation of the world, gives the usual puranic accounts of geography,

¹ The Matsya Purāṇa, the Agni Purāṇa, the Brahmandā Purāṇa, the Nāradya Purāṇa, the Garuḍa Purāṇa, the Skanda Purāṇa, the Bhavīṣya Purāṇa and the Vāyupurāṇa.

² Indian Antiquary (p. 383) Vol. XIX.

astronomy, chronography, as well as genealogies of kings and sages and legends about them. It also contains what is known as Śaṅkragita. Among the legends a long account of loves of Pururavi and Urvaśi is to be specially noted (adhyayas 130-137) as it comes a little closer to Kalidasa's story than the other known versions. It contains rules about Śraddha ceremonies, Vratas and Stotras. This is followed by the descriptions of Ayodhya and the story of Rama.

The second khanda is composed of 183 adhyayas. It is said to have been originally revealed by Varuṇi Puṣkara to Paraśurama. It mainly contains short treatises on Dharma and Rajaniti. The rules and regulations regarding four Āśramas are given in full details. The section on astronomy which is mainly in prose bears the separate title *Paitamaha Siddhanta*. The preamble states that it was originally communicated by Brahman to Bhṛgu. Next Varuṇi Puṣkara revealed it to Paraśurama and finally Markandeya to Vajra. It consists of nine adhyayas. It further shows a very close connection with the section on Time in the first khanda. There are a few adhyayas on medicine also.

The third khanda in Venkateśwara Press edition consists of 355 adhyayas which include what is known as Hamsagita. Ms. C of this khanda contains 339 adhyayas while Mss. B and E only 120 and the Ms. A contains only 118 adhyayas. I have followed Ms. A for the text published in this volume. The Nepal Ms¹ it may be noted has only a hundred adhyayas.

This khanda contains short treatises on Sanskrit and Prakṛit grammar, on lexicology, metrics, poetics, dancing, singing and instrumental music as well as detailed instructions for sculptors and painters making images of gods and for architects constructing temples and discusses materials for building temples etc. It also describes invocation ceremonies for the installation of images and gives instructions for priests consecrating images or sacred buildings. This khanda it may be noted is much shorter than the other two.

(11) *Viṣṇudharma, Viṣṇudharmottara and Viṣṇupurāṇa*

Viṣṇudharmottara belongs to the Purāṇa² type of literature. It is however not found mentioned in the usual lists³ of Mahapurāṇas and Upapurāṇas. The question therefore arises as to what is its place in Sanskrit literature?

¹ See pp. 379-80.

² The language shows the slipshod Sanskrit common to all Purāṇas and the author does not shrink from coming the most absurd forms when they suit his convenience.

—Indian Antiquary, Vol. XIX (p. 383)

³ List of Mahapurāṇas —

(1) Brahmapurāṇa (2) Padmapurāṇa (3) Viṣṇupurāṇa (4) Śivapurāṇa (5) Bhāgavata (6) Nārāyaṇa (7) Markaṇḍeya (8) Agni (9) Bhaviṣya

Before editing the text published in the present volume, I had to collect and study different manuscripts of the work. It was found that the manuscripts from Adyar and Jammu library are different works from the one which I was editing. This goes to show that two different works bear the titles beginning with Visnudharma. Dr Buhler¹ in his learned review of Alberuni's India states that Alberuni also quotes from two works² bearing the title Visnudharma. Thus in Alberuni's time there were also two different Visnudharmas. What is, however, important for our purpose is that Alberuni quotes passages which Dr. Buhler has identified with the passages of our Visnudharmottara. It appears that Alberuni either to be brief or being confused has referred to two different works by the same name, Visnudharma.³ But it is quite clear that the name of our work is not Visnudharma but Visnudharmottara.⁴

We find a reference to Visnudharmottara in the Nāradiya purāṇa⁵, where

(10) Brahmavaivarta, (11) Linga (12) Varāha, (13) Skanda, (14) Vāmana, (15) Kūrma, (16) Matsya, (17) Garuda and (18) Brahmāṇḍapurāṇa

—Purāṇavivecana (p 150) by Durgashankar Shastri, Ahmēdābad, 1931.

List of Upapurāṇas —

(1) Sanatkumāra, (2) Nrsimha, (3) Nandi (4) Śivadharmā, (5) Durvāsā, (6) Nārada, (7) Kapila, (8) Manava, (9) Uśanas, (10) Brahmanda, (11) Varuna, (12) Kālī, (13) Vasistha, (14) Śamba (15) Saura, (16) Pārāśara, (17) Mārīca and (18) Bhārgavapurāṇa

—*Ibid* (p 157).

¹ "It is evident that in the beginning of the eleventh century two works with the title Visnudharmottara or Visnu Dharma existed and that both were considered to be canonical by Beruni's Pandits who, one and all, were Vaishnavas." *Indian Antiquary* (p 407), Vol XIX

² "The remaining three passages in which Beruni quotes the Visnu Dharma, have been taken from a work which, though likewise a production of the Bhāgavata sect and though likewise called both Vishnu Dharma and Visnudharmottara, has nothing to do with the tripartite Visnudharmottara." *Ibid* (p 402)

³ For further discussion of this interesting topic, the reader is referred to the learned article of Dr Buhler in *Indian Antiquary* (pp 381-410) Vol XIX.

⁴ इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेयवज्रमवादे (पृ २, ५)
(Vol I)

■ केशिष्वजेन चेत्येष पष्ठोऽंश परिरीतित ।

अथ परं तु सूतेन शौनसादिमिरादरात् ॥ १७

पृष्ठेन चोदिता दशविष्णुधर्मोत्तराह्वया ।

नानाधर्मैरुषा पुण्या व्रतानि नियमा यमा ॥ १८

धर्मशास्त्र चाध्यात्म वेदान्त ज्योतिष तथा ।

चैशादयान प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा ॥ १९

Dr Bühler is also of the opinion that the *Paṭamāha Siddhanta* given in the *Viṣṇudharmottara* is certainly that on which Brahmagupta in 628 29 A D founded the passages quoted by the commentators of the *Suryasiddhanta* and published by Mr Colebrooke. On this point Winternitz¹ is in agreement with Bühler. But Shri Dvāt in his Marathi work *Bharatiya Jyotiṣaśāstra*² proves that the *Viṣṇudharmottara*, *Brahmasiddhanta* and the *Brahmagupta Siddhanta* have no similarity in their astronomical and mathematical contents. So the two *Siddhantas* are not identical.

Thus the argument based upon *Brahma Siddhanta* also does not by itself warrant the pushing back of the date of *Viṣṇudharmottara*.

In the opinion of Dr Kane the following Śloka of *Viṣṇudharmottara* is taken from *Paraśarasamṛiti* (340) —

अनाथ ब्रह्मगोत्रेन ये बहन्ति दिगन्तय ।
 परं पदे क्तुं (१ ल) फलवानुपूर्वहमस्मि त ॥
 [दि ४ अ ७६ स्तो २]

This would place *Viṣṇudharmottara* after *Paraśarasamṛiti* whose date according to Dr Kane is 500 A D. But on a comparison of both the texts where this verse occurs I find that it is in better context and has a more natural position in *Viṣṇudharmottara* than it has in *Paraśarasamṛiti*. Also, traditionally, it is more usual for the *smṛitis* to quote from the *Purāṇas* rather than the other way. If therefore the Śloka referred to above does not belong to a third source from which *Paraśara* and *Viṣṇudharmottara* might have borrowed it but really belongs to *Viṣṇudharmottara* as suggested above we can put *Viṣṇudharmottara* before *Paraśarasamṛiti* i.e. before 500 A D. But how far such stray verses can serve as evidence is doubtful.³

Now let us examine some other lines of evidence in order to solve the problem of the date of *Viṣṇudharmottara*.

The portion of the text of *Viṣṇudharmottara* given in this Volume describes *sunāntaras*, *Rāya*, *Nāya*, *Gāra*, *Nāra*, *Cāra*, *Pratima* and *Prasāda*. There are

¹ In *Viṣṇudharmottara* there is a prose section with the special title *Paṭamāha Siddhanta*. If as is probable this is an extract from the *Brahma sphuta Siddhanta* written by Brahmagupta in 628 A D. the *Viṣṇudharmottara* must have been compiled between 628 and 1000 A D. — *History of Indian Literature* Vol I (p 580) Winternitz.

² विष्णुधर्मोत्तराग्रहसिद्धांताय ब्रह्मगुप्तसिद्धांताति साम्यं नास्ति या ने इदं नितरा अपरा पाहिने । (पृ १५२)

³ Dr R C Hazra in his valuable work *Puranic Records* (p 21) says It is not at all safe to use in determining the date of any particular work any verses which have been quoted without any express mention of the sources even if those quoted verses are traceable in that particular work.

other works also which treat these subjects as their own. A comparison with these has shown that there is considerable similarity¹ between what has been given in our text and such works as the Nāṭyaśāstra of Bharata, Kāvyaśālmkāra of Bhāmaha and Kavyadarśa of Dandin.

But from mere similarity of the subject matter it is difficult to say, without the dates of the works, which borrow from which. Both may have a common source. Generally speaking, this is true. However, a closer examination of our text with the Nāṭyaśāstra inclines me to think that our text must have borrowed its material from it, especially the version of the ३ and ४ manuscripts mentioned in the edition of Gaekwar Oriental Series.

The adhyāyas of Viṣṇudharmottara dealing with Prahelikas (Ad 16) and Alamkāras (Ad 14) show a great similarity in their contents with the corresponding subject matter in Bhāmaha's Kāvyaśālmkāra and Dandin's Kavyadarśa. The definitions of Alamkāras have also a considerable similarity with those given by Bhāmaha and Dandin. But the variations are more important for our purpose.

Our text gives only eighteen Alamkāras while Bhāmaha gives thirty nine and Dandin gives thirty five, in the matter of Prahelikās our text gives twenty-four, while Dandin gives only sixteen. If we carefully study the history of Alamkāra literature we shall find that in the matter of Alamkāras, there is a general tendency to increase² the number, while in the matter of Prahelikas to lessen its importance in poetry so much so that Mammata pays no attention to it. On both these counts we can say that our text represents a stage in poetics which is earlier than the one represented by Bhāmaha and Dandin.

If the above view is correct we can place Viṣṇudharmottara or at least this portion after Bharata and before Bhāmaha and Dandin.

As to the dates³ of Bhāmaha and Dandin Dr Kane is of the opinion that they should be placed between 600 to 750 A D, Dandin between 660 and 680 A D and Bhāmaha 700-750 A D. Dr S. K. De would place Bhāmaha between the last quarter of the 7th and the last quarter of the 8th Cent. A D and Dandin in the first half of the 8th cent. A D. Professors Batuknath Sharma and Baladeva Upadhyaya place Bhāmaha between 400 and 600 A C. Thus taking the later dates of these authors, we may reasonably place the lower limit of the age of our text in the first half of the 7th cent. A D i.e. before circa 650 A D.

¹ These similarities will be discussed at appropriate places in volume II.

² Hemacandra recognises only 33 Alamkāras but this is in reaction to the tendency of increasing Alamkāras.

³ History of Sanskrit poetics (pp 108, 120, 113) by P. V. Kane (1951) Sanskrit Poetics Vol. 1 (p 49) by S. K. De.

The earlier limit of its age is given by the Nāṭyaśāstra. As to its date there is also a great difference of opinion. In fact, the present text embodies strata of different ages. As Dr. De says, "Bharata's Nāṭyaśāstra . . . . cannot possibly be put even in its present version at a date lower than the 6th cent. A.D." He goes further and says that the portion, dealing with music and other portions also "were put into their present shape about the 4th cent. A.D. He would shift back the lower limit of Bharata's work to the 4th or the 5th cent. A.D.¹

According to Dr. Keith,² "the date of that text (Nāṭyaśāstra) is uncertain, but we cannot with any assurance place it before the 3rd cent. A.D." Dr. Kane³ is of the opinion that the ' Nāṭyaśāstra cannot be assigned to a later date than about 300 A.D. "

But the age of Viṣṇudharmottara cannot be placed earlier than 300 A.D., is shown by another piece of evidence. In adhyāya 63, Ślo. 3 of our text, mention is made of Udīcyaveṣa and of Aviyāṅga or Viyāṅga in the description of the image of Sūrya. According to Sir R. G. Bhandarkar, "this Magian influence from Persia is to be dated about the 3rd cent. of the Christian era." So in no case our text can be placed earlier than the 3rd cent. A.D. which is its upper limit.

Accepting the view of Dr. De that the date of the present text of Nāṭyaśāstra cannot be pushed beyond the 4th cent. A.D., we may put the date of our text after the 4th cent. A.D.

Thus in the present state of our knowledge, it would be safe to put Viṣṇudharmottara somewhere between the first or rather the second half of the 5th cent. A.D. and the first half of the 7th cent. A.D.⁴ i.e. between circa 450 and 650 A.D. An earlier date after the third century A.D. however is not altogether excluded by the evidence.⁵

¹ Sanskrit Poetics, Vol. 1. (pp. 21, 32, 36) by S. K. De.

² The Sanskrit Drama (pp. 13, 81) by A. B. Keith.

³ History of Sanskrit Poetics, (p. 45) by P. V. Kane.

⁴ Dr. Manomohan Ghosh places the Nāṭyaśāstra in the 2nd cent. A.C. See Introduction (P. LXXXVI), to his translation of Nāṭyaśāstra.

⁵ Vaiṣṇavism, Śaivism and minor religious systems (p. 151) by R. G. Bhandarkar.

⁶ According to the references given in Ad. 9 Ślo. 3, the day of the vernal equinox was the day when the Sun entered the sign Meṣa. This would take our text sixteen hundred years back from the present time that is about the 4th cent. A.D. (See critical notes, p. 383). I have not specifically utilized this criterion in the above discussion because our text may as well be referring to an earlier traditional view and not to a contemporary event.

⁷ I have not discussed the problem of the uniformity of the whole of Viṣṇudharmottara. Like other purāṇas some of its parts may be older and some

Viṣṇudharmottara and the Gupta Age.

Dr. V. S. Agrawala says, "The glories of the Gupta age have been made permanent through the visible creations of its art. The period of three centuries, circa 325-650 A. D. witnessed an unprecedented artistic activity in India revealed through some of the most beautiful creations of Art."¹ So the *Viṣṇudharmottara* belongs to the Gupta age. This is further corroborated by the number of deities especially the feminine referred to in the section on *Pratimā*. It was in the Gupta age that the Brahmanical pantheon was, so to say, surpassing the Buddhist and the Jain in its number and varieties of deities.

The ideas and theories given in the *Citrasūtra* portion of our text seem to agree what is found in some of the paintings at Ajantā and Sigiriya Caves.²

For further corroboration of the view that our text cannot be placed later than the end of the Gupta age, I may cite as evidence the absence of any mention in our text of the three styles of temple-building viz., *Nāgara*, *Drāvida* and *Vesara*. Mr. S. K. Saraswati³ has tried to show that the *Nāgara* and *Drāvida* styles cannot be said to have evolved their distinct characteristics before the 8th cent. A. D. According to him, "the Gupta period may be said to have supplied the basic foundation of the subsequent Indian Architecture, the history of which is the story of the two styles, the *Nāgara* and the *Drāvida* with their various elaborations and ramifications."

According to Pargiter, the *Purāṇas* were redacted to their present form in the Gupta age. The *Viṣṇudharmottara*, therefore, can be regarded as a part of this *Purāṇic* activity and the information about the various arts given in it, can be regarded as related to such theory and practice as must have been current in that age. We can find independent confirmation for this opinion by comparing some descriptions from the *Viṣṇudharmottara* with the actual monumental remains of the Gupta Age. In conformity with the text, Ad. 52, the river goddesses of the true Gupta shrines are the statues of the personified *Gangā* and *Yamunā*.⁴

---

later. What I have said about the date of *Viṣṇudharmottara* above, applies mainly to the portion of the text, *Khanda III* which I have presented in this Volume. It is possible that some portion of the text presented (e.g. the portion describing the images of the Vedic Pantheon) may bear a date earlier than the date fixed for the work in general.

¹ Gupta Art (p. 1) by V. S. Agrawala.

² Dr. Stella Kramrisch is of the opinion that the *adhyāyas* on painting belong to the 7th cent. A. D., contemporaneous with the latest paintings of Ajantā. (p. 5)

³ Indian Culture, Vol. VIII, 1941-42.

⁴ See Gupta Art, p. 8, by V. S. Agrawala.

Considering the great development of Fine arts in all their aspects in the Gupta age we can understand the significance of Viṣṇudharmottara Purāṇa dealing with this subject in a comprehensive way. In this context the following śloka of our text get an added significance

कथितान्यथार्थव्याहृ (१ कथितानि तथार्थाणि) पुराण च तथा दित्र ।

प्रमिता प्रथम पाद कथावस्तुपरिग्रह ॥ २

उपेक्षातानुपगम्य तथा संहार एव च ।

चतुष्पाद हि कविन पुराण भृगुनन्दन ॥ ३

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च ।

वश्यानुवश्यवर्तित पुराण पञ्चदशगम् ॥ ४

तत्र वा(१ वा) विदितं सर्वं तत्रो(१ न्नो)क्तं वीतरक्षणम् ।

वृ(१ नृ)त्ताय रक्षणं चैव नागवास्यानरक्षणम् ॥ ५

(Ad 17)

A Purāṇa in addition to the usual subject matter is expected to give the knowledge of Gita, Nṛtya and Nāṭakakhyāna.

(iv) Authorship

The authorship of a work of Purāṇa type is impossible to discover. Tradition would attribute all of them to Vedavijaya.

Mr Chandradhar Guleri¹ on the authority of a reference in Prthiviraja mahaviṣṇayahavya however, would regard Bhasa as the author of a poem called Viṣṇudharmah.² This Bhasa is called by the commentator Bhasamuni. But there is nothing to show that this Viṣṇudharma is identical with our Viṣṇudharmottara. This may refer to one of the two Viṣṇudharmas mentioned by Alberuni which is very unlikely or there might be a poem of this name written by Bhasa.³

¹ Indian Antiquary (pp 52-53) Vol XLII

² भास्व काव सङ्ग विष्णुधर्मो [न्तो] ध्यानलात्पारतन्त्र्यमोच ॥

³ There are two works of the name of Viṣṇudharma or Viṣṇudharmottara of which one according to Buhler is as old as V D 500 (Indian Antiquary Vol XIX p 408). Both professing to be Purāṇas one was naturally attributed to Vyasa who is supposed to be the author of all Purāṇas. As it is inconceivable that one author can compose two different works bearing one and the same name the other Viṣṇudharma appears to have been hoisted upon Bhasa. A rivalry was accordingly imagined to have sprung up between him and Vyasa and the tradition about the ordeal of fire which originally pertained to Svapna Vasavadattā was transferred to Viṣṇudharma. —D R B

[illegible]

५३९

चवंदकेभविभा रत्नकुंभकुंडंमर्काधिलभम्भुवम विस्वाधुं
 मस्तुद्धं लंष्टाद्वेदिविउभा गवोक्तंमोमेवस्तुतागपन
 कविभा रभंरुष्टंमवरमंरुक्मिभुप्रतायां कुरुयुवता
 केमस्तुष्टंवेदिविउभा कधिनिहगिमयववगदेभम्भुवम
 कभेगभेमपकुंरुंमंकेमंमयासव प्रकुंभुवनमेवं सवत
 केमस्तुष्टंमभा सिबिभुष्टभाकुंभुभुमंवेभामस्तयेयं य
 वेभुभुगिगमेवंभवकनभमस्तयेयं इष्टभवगोदीष्टभम
 नमस्तुलगाकुंरः ॥ भभचमकुंरुगवमकुंरुप्रलुंभम
 ककुंभुपुष्टाता भभुगवमेववमभुष्टकुंरुप्रतागव
 दिक्कलियगः ॥ इतिमीविहृष्टमेवेष्टा - मेवेवल
 भवमेष्टुष्टीयककुंरु कलनियमभुष्टभाष्टा

१

Yoho 3407 of Ms F in the Sarila Script

The last page of the third Khanda

Copyright Department of Archaeology, Government of India

विष्णुधर्मोत्तर-पुराणे तृतीयखण्डः ।

अथ श्री विष्णुधर्मोत्तरतृतीयखण्डप्रारम्भः ।

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

यज्ञ उवाच—

किं कर्तव्यं मनुष्येण किं कुर्वन् सुखमेधते ।

अस्मिंल्लोके परे चैव केनाप्नोति महत्सुखम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच—

अन्तर्वेदि वहिर्वेदि पुरुषेण विजानता ।

देवतापूजनं कार्यं लोकाद्वयममीप्सता ॥ २ ॥

यज्ञेषु देवयजनमन्तर्वेदि प्रकीर्तितम् ॥

बहिर्वेदि तथैकोकमुपवासव्रतादिकम् ॥ ३ ॥

इष्टापूर्तेन लभ्यन्ते ये लोकास्तान्बुभूषता ।

देवानामालयः कार्यो द्वयमप्यत्र दृश्यते ॥ ४ ॥

विशेषेण कलौ काले कर्तव्यं देवतागृहम् ।

कृतव्रताद्वापरेषु नराः पश्यन्ति देवताम् ॥ ५ ॥

तिथ्यं प्राप्य न पश्यन्ति पूजास्त्वर्चांगता यतः ।

कृतादिष्वपि दृष्ट्वा च देवान्मनुजपुंगव ॥ ६ ॥

१. V. instead of this verse V. gives ॐ श्री गणेशाय नमः । ॐ नमो नारायणाय ॥ अथ श्रीविष्णुमहापुराणे विष्णुधर्मोत्तर तृतीयखण्डप्रारंभः । and then यज्ञ उवाच. A. begins with ॐ नारायणं नमस्कृत्य...जयमुदीरयेत् ॥ B. begins with ॐ श्री गणेशाय नमः । ॐ नमो नारायणाय and then gives the verse ॐ नारायणं नमस्कृत्य... जयमुदीरयेत् and then ॐ यज्ञ उवाच. C. begins from the last verse of the Second Adhyāya. The earlier portion is lost. २ V. देवान्मनुजपुंगव.

अर्चागतशेषेण पूजयन्ति विधानतः ।
 चित्रसूत्रविधानेन देवतार्चा विनिर्भिताम् ॥ ७ ॥
 'सुरूपा पूजयेद्विद्वास्तत्र 'सन्निहिता भवेत् ।
 'अथार्चा लक्षणेर्हाना वस्तु पूजयते नरः ॥ ८ ॥
 तस्यानर्था 'विवर्धन्ते तस्मात्ता च विवर्जयेत् ।
 ह्याकारा लक्षणोपेना 'यस्तु संपूजयेन्नरः ॥ ९ ॥
 स सर्वकामान्नाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 अस्मिँल्लोके परे चैव सुखान्स 'भवेत्सदा ॥ १० ॥
 प्रासादकरणं पुण्यं देवार्चाकरणं तथा ।
 सुरार्चापूजनं पुण्यं तत्र पुण्या नमस्क्रिया ॥ ११ ॥
 'तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सुरार्चा लक्षणान्विताम् ।
 कारयेत्पूजयेद्विद्वान् न स्वरक्षणं सयुनाम् ॥ १२ ॥
 धर्ममर्थं तथा काम मोक्षं च यदुनन्दन ।
 प्रयच्छन्ति महाराज नराणामिह देवता ॥ १३ ॥
 कामानिष्टान्प्रयच्छन्ति 'स्वर्गमानन्त्यमेव च ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन' नृणां पूज्या दिगौकसः ॥ १४ ॥
 नित्यं नराणां सुरपूजकानां
 लोका मनोज्ञा सुलभा भवन्ति ।
 लोके तथासिन्धनधान्ययुक्ता
 समृद्धिमाजश्च नरा भवन्ति ॥ १५ ॥

"इति श्रीविष्णुमोक्षे मार्कण्डेयवज्रसवादे तृतीये कण्डे चित्रसूत्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ B स्वहृषा २ A सन्निहिता V. has changed the order of slo-
 no 8 & 9 ३ A B अथार्चा which is obviously meaningless ४. A.
 प्रवर्तते B विवर्धन्ते ५ V बहता ६. A B भवेत्सदा ७ B तस्मात्सर्वा प्रयत्नेन
 ८ V सयुनाम्- ९ A B सयुनाम् १० V स्वर्गमानन्त्यमेव ११. A B सुरार्चा
 लक्षणान्विताम् १२ V इति धार्मिक्युग्मानरे तृतीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसवादे चित्रसूत्रे प्रथमोऽध्यायः ।
 B इति श्रीविष्णुमोक्षे मार्कण्डेयवज्रसवादे तृतीये कण्डे चित्रसूत्रे प्रथमोऽध्यायः । A इति
 श्री विष्णुमोक्षे ।

द्वितीयोऽध्यायः

- १ वज्र. — देवतारूपनिर्माणं कथयस्व ममानघ ।
यस्मात्सन्निहिता नित्यं शास्त्रवत्साकृतिर्भवेत् ॥ १ ॥
- मार्कण्डेय — चित्रसूत्रं न जानाति यस्तु सम्यङ् नराधिप ।
प्रतिमालक्षणं वेत्तु न शक्य तेन कर्हिचित् ॥ २ ॥
- वज्र — चित्रसूत्रं समाचक्ष्व भृगुवंशविवर्धन ।
चित्रसूत्रविदेवाथ वेत्त्यर्चालक्षणं यतः ॥ ३ ॥
- मार्कण्डेय — विना तु नृत्तशास्त्रेण चित्रसूत्रं सुदुर्विदम् ।
'जगतोऽनुक्रिया कार्या द्वयोरपि यतो नृप ॥ ४ ॥
- वज्र — नृत्तशास्त्रं समाचक्ष्व चित्रसूत्रं वदिष्यसि ।
नृत्तशास्त्रविधानज्ञश्चित्रं वेत्ति यतो द्विज ॥ ५ ॥
- मार्कण्डेय. — आतोद्यं यो न जानाति तस्य नृत्तं सुदुर्विदम् ।
आतोद्येन विना नृत्तं विद्यते न कथञ्चन ॥ ६ ॥
- वज्र — आतोद्यं ब्रूहि धर्मज्ञ नृत्तशास्त्रं वदिष्यसि ।
'तस्मिन्सुविदिते वेत्ति नृत्तं भार्गवसत्तम ॥ ७ ॥
- मार्कण्डेय — न गीतेन विना शक्यं ज्ञातुमातोद्यमच्युत ।
गीतशास्त्रविधानज्ञ सर्वं वेत्ति यथा'विधि ॥ ८ ॥
- वज्र — गीतशास्त्रं समाचक्ष्व सर्वधर्मभृता वर ।
गीतशास्त्रविदेवाथ सर्वज्ञ पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥
- "श्री मार्कण्डेय — संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विविधमुच्यते ।
अपभ्रष्टं तृतीयं 'तु 'तदनन्तं नराधिप ॥ १० ॥

१. V.B. वज्र उवाच A.C. omit उवाच throughout the whole text.
२. B वेना न ३. V वेत्ति वास्तव्येण B वेत्ति वास्तव्येण ४. V. throughout नृत्त, instead of नृत्त except slo no 6 ५. V. जगतो न क्रिया ६. V. विधानञ्च चित्र A. विधानञ्च चित्र ७. V. दृष्टं हि ८. V. त्वं हि. ९. A B ता...वेद्यते १०. V ता मष्टुत ११. B यथाविधि. १२. V B give नारादेय. १३. V. has च instead of तु. १४. B. तदानन्त.

देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ।

‘गीत पाठमशब्देय’ स च पाठो द्विधा भवति ॥ ११ ॥

गद्य पद्य च धर्मेन गद्य सकथया स्मृतम् ।

पद्यं छन्दोविशेषेणच्छन्दश्च बहुधा भवेत् ॥ १२ ॥

‘गद्यपद्यावुभौ तेन ज्ञेयौ लक्षणसंयुतौ ।

पद्यं च द्वित्रिषु तत्र ‘सु’ वृत्तिप्रतिपुत्तरम् ॥ १३ ॥

एकविंशतिसंख्या स्युः सुप ‘सुप्तिङ्’ पद] स्मृतम् ।

प्रथम पुरुषस्त्वेको द्वितीयो मध्यमो मनः ॥ १४ ॥

उत्तमार्थस्तृतीयस्तु तत्क्रियावचनं त्रिरुम् ।

‘तिङ्’श्च नञश्च तत्र परस्मैपदसंज्ञकम् ॥ १५ ॥

आत्मनेपदसंज्ञं च नञश्च परिकीर्तितम् ।

‘युष्मद्’पदसंज्ञं तत्र मध्यम पुरुषो भवेत् ॥ १६ ॥

अस्मद्व्युपपदे चैव स्यात्तथोत्तमसंज्ञकम् ।

ज्ञेये प्रथममिच्छन्ति पुरुषं यदुत्तमम् ॥ १७ ॥

अर्थे प्रातिपदिकस्य ‘स्वादी’ वचनमन्त्रणे ।

परिमाणे च कथिना विभक्तिः प्रथमा बुधे ॥ १८ ॥

द्वितीया, कर्मणि, मता, तृतीया, कण्ठे, स्मृता, १.

कारके कर्मणि तथा सैन चान्ये प्रकीर्तिता ॥ १९ ॥

चतुर्थी सप्रदाने म्यादपादाने ‘तु’ पञ्चमी ।

‘सवधे’ च तथा षष्ठी सप्तम्याधारमात्रयोः ॥ २० ॥

१ A B गीत २ A B तत्र पाठ द्विधा भवति ३ V B गद्यपद्यावुभावेन ज्ञेयो
४ A B सुवर्तमतिन तवम् V सुवर्त ५ V सुप्तिङ् परं स्मृतम् A B सुवर्तन संस्मृतम्.
‘सुवर्त’ गीतं च पदं स्यात् इत्यर्थः । ६ A B तिराध ७ A युष्मद्व्युपपदे ८, A B
स्वादी वचनमात्रणे V स्वादी (पाणिनि मते स्वादी देवमते स्वादी इति बोध्यम् ।) ९ V च.
१० A B drop Slo no 20cd.

'तेषां तु पूर्वमेवोक्तं व्याख्यानं रिपुसूदन ।

'दिङ्मात्रं तव धर्मज्ञं भयैतत्परिकीर्तिम् ॥ २१ ॥

प्रातिपदिकमिह स्वं प्रकृतिं स्स्यात्तत्प्रकृतिमपि धातुमिच्छन्ति ।

वाङ्मयमखिलमनेन निबद्धं गद्यमथ यद्यथ पद्यसमेतम् ॥ २२ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयब्रह्मसंहिते शब्दाध्यायो नाम द्वितीयः ॥ २ ॥

१. A. अन्येषां पूर्वमेवोक्त. २. V. द्वितीयं तर. ३. V. मया तर. ४. A.B. रस्यादन्वृति— ५. A.B.C. धातुमुपन्ति. ६. C throughout श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु तृतीयोऽध्याये and omits मार्कण्डेयब्रह्मसंहिता.

तृतीयोऽध्यायः

मार्कण्डेय —

पङ्क्षरेण पादेन गायत्र छन्द उच्यते ।
 ऽपिप्तसप्ताक्षर चेत् अष्टाक्षरमनुष्टुभम् ॥ १ ॥
 'नत्राक्षरा तु बृहती षड्दत्तिसप्त दशाक्षरम् ।
 एकादशाक्षर त्रिष्टुब्जगती द्वादशाक्षरम् ॥ २ ॥
 त्रयोदशाक्षर ज्ञेयमतिपूर्वं तथैव हि ।
 चतुर्दशाक्षरा चेत् शकरी यदुनन्दन ॥ ३ ॥
 अतिशकरी च कथिना तथा पञ्चदशाक्षरा ।
 षोडशाक्षरमिच्छन्ति च्छदोऽष्टिरिति यत्स्मृतम् ॥ ४ ॥
 अत्यष्टिसञ्ज्ञं च्छदश्च तथा 'सप्तदशाक्षरम् ।
 अष्टादशाक्षरं चैव '[धृति]सज्जं प्रकीर्तितम् ॥ ५ ॥
 तथा ति[धृति]सज्जं च 'विंशतिस्त्वेकज्जिता ।
 विंशतिश्चाक्षराणि स्युः कृतिसञ्ज्ञं यदूच्यते ॥ ६ ॥
 विंशतिस्त्वेकसंयुक्ता प्रकृतिः 'परिकीर्तिता ।
 द्वाविंशतिश्च कथितं तथैवाकृतिसञ्ज्ञम् ॥ ७ ॥
 त्रयोविंशतिर्निर्कृतिः सा 'सैका संकृतिर्मता ।
 संकृतिश्चैकसंयुक्ता कथिना 'ऽतिवृत्तिर्नृप ॥ ८ ॥
 पञ्चविंशति'श्चोऽकृतिसञ्ज्ञं छन्दश्चोक्तं मनीषिभिः ।
 यथायथं चतुर्भिस्त्वै पादैरेतानि निर्दिशेत् ॥ ९ ॥
 'मात्रमस्तु[एवमात्रो]न्धुर्वर्णं स्पष्टलेवाभिचिह्नितं ।
 सम्भाष्य स्याद् द्विमात्रमस्तु गुरुर्गुणस्तथा भवेत् ॥ १० ॥

१ C नवाक्षरा त बृहती V नवाक्षरा च बृहती च instead of तु २ B
 ज्ञेयमतिपूर्वं तथैव हि ३ A B C All Mss give सप्तादशाक्षरम् ४ V A B C
 give धृतिवत् ५ V A B C give—तिगणिसञ्ज्ञं ६ C विंशतिस्त्वेकज्जिता ७ A B
 परिकीर्तिता C परिकीर्तयाम् ८ A चैका संकृतर्मता V C चैका संकृतमता ९ V
 पञ्चविंशतिः १० V —धातिरुत्तराद— ११ A B मात्रमस्तु

लघुश्चान्त्यश्च यो 'वर्णः स गुरुश्च भवेन्नृप ।
 दीर्घप्लुतौ च कथितौ तथैव 'गुरुसंज्ञकौ ॥ ११ ॥
 'संयोगार्णः परो यस्मात्स लघुश्च गुरुः स्मृतः ।
 'लघुगुर्वोर्विभावेन प्रस्तार्यानेन यादव ॥ १२ ॥
 'सर्वे च्छंदोविकल्पाश्च भवन्ति बहुशो नृप ।
 स्याद्यथानयनं तेषां तथा 'वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १३ ॥
 यावत्संख्याक्षरं च्छंदस्तावन्तो गुरु[? र]वो नृप ।
 स्थाप्या अधश्च 'गुर्वर्णा लघुपूर्वस्थ 'विन्यसेत् ॥ १४ ॥
 अतोऽन्येषु त्ववस्थाप्यं नृपमुख्यं यथास्थितम् ।
 'एवमेव 'विधिं कुर्यादादिश्च गुरुभिः पुनः ॥ १५ ॥
 'पूरयेदक्षरैस्तावत्कुर्यादेतं नृपोत्तम ।
 यावदक्षरसंख्या स्युः सर्वे हि 'लघवो नृप ॥ १६ ॥
 एतत्स्यादक्षरैश्छंदो मात्रा 'च्छन्दास्तथैव हि ।
 उक्तवर्णाक्षरं[? र]च्छंदो भवेदेकविजित [? म्] ॥ १७ ॥
 यदा तदा 'नि[च्]त्संज्ञमधिकेन[भुरि]क्तथा ।
 वर्णद्वयेन रहितं विराडिति हि शब्दितम् ॥ १८ ॥
 अधिकं च 'स्वरादसंज्ञं कथितं यदुत्तम ।
 तेभ्यो भवन्ति सर्वाणि मात्राच्छन्दासि यादव ॥ १९ ॥
 दिङ्मात्रमेतत्कथितं नरेन्द्र
 विस्तारजिज्ञासुरतो मनुष्य ।
 'संसाधयेत्तत्तदधिवा यथावत्
 सुदुस्तरं 'विस्तरतो हि वक्तुम् ॥ २० ॥

इति श्रीत्रिपुण्ड्रमोक्षरे मार्कण्डेयब्रह्मवादे च्छन्दोविधिर्नामाध्यायः ॥ ३ ॥

१. A. वर्णाः २. B. गुरुसंज्ञाः ३. V. मयोमाया. परे. ४. V. लघुगुर्वविभागेन
 प्रस्तार्यानेन. ५. A.B.C. मयां ६. B. वक्ष्याम्यतः ७. V. पूर्वाणा. C. गुरो.
 ८. V. विन्यसेत्. ९. A.B.C. एतमेव. १०. A.C. विधिं. ११. A.B. पूरयेदमकृता-
 प्तकुर्यादेव नृ. १२. A.B. लघुवो. १३. A.B. — पूरयेदस्तदेव हि. १४. V. निरुक्तो
 लपिरेन सममपा. A.B.C. निरुक्तमधिकेन तु श्रुत्वा. १५. V.C. गुरामर्ज. १६. A.B.
 संसाधयेत्तत्तदधिवा. १७. V. C. विस्तरतो

चतुर्थोऽध्यायः ।

गार्ग्येय —

तत्राज्ञायुक्तमद्वैषं दीप्तं गम्भीरशब्दवत् ।

क्वचिनिरुक्तं संयुक्तं वाक्यमेतत्सर्वमुच्यते ॥ १ ॥

यत्किञ्चिन्मिश्रसंयुक्तं युक्तं नाम 'विभक्तिभिः ।

प्रत्यक्षामिहितं यच्च 'तद्वशीणा वच स्मृतम् ॥ २ ॥

नै'गमैर्विविधैश्शब्दैर्विपातयद्बहुलं च यत् ।

न चापि सुमहद्वाक्यमृची' चि'क्रानौ वच. स्मृतम् ॥ ३ ॥

अविस्पष्टपदं ज्ञेयमृपिपुत्रगचो नृप ।

भूतभज्यभवज्ञानं जन्मदुःखनिकृत्सतम् ॥ ४ ॥

मित्राणां तद्भवेद्वाक्यं 'गर्भेण्यर्थं प्रवर्तनम्

आज्ञायुक्तं 'तु वचनं तथा हेतुमिर्जितम् ।

राजर्षीणां तु विज्ञेयं बह्वर्थं बहुमिस्तरम् ।

बह्वभिधानं 'बह्वर्थं देवतानां प्रकीर्तितम् ॥ ६ ॥

बह्वभिधानमल्पार्थं दानवानां प्रकीर्तितम् ।

अल्पाभिधानमल्पार्थं गन्धर्वाणां तथा भवेत् ॥ ७ ॥

दुर्बोधं विषमं चैव राक्षसानां प्रकीर्तितम् ।

गूढाक्षरं तु यक्षाणां किन्नरैरुक्तवत्तथा ॥ ८ ॥

नागानामतिविस्पष्टं पुनरुक्तममन्वितम् ।

रागद्वेषसमायुक्तं हेतुमत्पौरुषं भवेत् ॥ ९ ॥

'मन्त्रान्तु विविधा प्रोक्ताऋष्यजु'सामलक्षणा ।

स्तुतिर्निन्दा प्रशंसा च आक्रोश 'प्रेष एव च ॥ १० ॥

१ B. विभक्तिभिः. २ V.A.B. तद्वशीणां ३ C नागस्य ४ A — विपातं बहुल ५ V. गर्भेषु च प्रवर्तनम्. ६ V. च ७ V बह्वर्थं ८ V.B.C. मन्त्रा नवविधा. प्रोक्ता ९. B. सामलक्षणा. १०. V.A. प्रेष्य. B. पुण्य.

प्रश्नोऽनुज्ञा तथाख्यानमाशास्तिर्विषया मताः ।

एवं तु सर्वविद्यानां विहितं सर्वलक्षणम् ॥ ११ ॥

पौरुषे 'मिद्यते तच्च नान्यत्रेति विनिश्चयः ।

स्वभावाच्च च्यवन्त्येव ये प्रोक्ता नरवर्जिताः ॥ १२ ॥

दृश्यते हि पुमान्कश्चित्कचिच्छ्रेष्ठतमो धिया ।

तस्मात्तत्रैव तस्योक्ता बुद्धिः श्रेष्ठतमा नृप ॥ १३ ॥

एतन्मयोक्तं सुपरीक्षणं ते वाक्यस्य भो वाक्यविदांवरिष्ठ ।

विचक्षणैरत्र च रागतस्तु ज्ञेयं तथा द्वेषसमागमाच्च ॥ १४ ॥

दिभ्येन तुल्यं यदि वार्पवाक्यं वाक्येन तुल्यं यदि वा परेण ।

वाक्यं नराणां नृप रागतस्तु ज्ञेयं यथाद्वेषसमागमत्वात् ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे वाक्यपरीक्षाध्यायो नाम ॥ ४ ॥

—

१. B. प्रश्नो न ज्ञा. २. A.B.C. विषयो. ३. V. ते. ४. V. विद्यते. ५. A. च्यवन्त्येते. B. —च्यवन्त्येते. ६. V. —कचिच्छ्रेष्ठतमो. ७. A.B.C. omit Slo. no. 14. ८. B. तुल्य. ९. C. वार्पवाक्यं. १०. V. नाराणा. वि२

पञ्चमोऽध्यायः

मार्कण्डेय —

ॐ अल्पाक्षरमसदिग्ध सारवद्विधतोमुखम् ।
 अस्तोभमनस्य च सूत्र सूत्रविदो विदुः ॥ १ ॥
 उत्सर्गेणापगादेन द्विविध तत्प्रकीर्तितम् ।
 सूत्र व्युदासश्च तथा तथोदाहरणं नृप ॥ २ ॥
 प्रत्युदाहरणं चैव चतुरङ्ग प्रकीर्तितम् ।
 वाक्य 'चैवा[र्थ] वाक्या[र्थ] पदार्थ पदमेव च ॥ ३ ॥
 चतुरङ्गमिदं चेति तथैवान्यत्प्रकीर्तितम् ।
 प्रतिज्ञा हेतुदृष्टान्तावुपसंहार एव च ॥ ४ ॥
 तथा निगमनं चैव पञ्चावयवमिष्यते ।
 आरम्भोऽथापि सन्नन्ध सूत्रार्थस्तद्विज्ञेयम् ॥ ५ ॥
 'चोदना परिहारश्च व्याख्या सूत्रस्य पङ्क्तिः ।
 सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यदुक्तं समुदाहृतम् ॥ ६ ॥
 'विस्तरोक्तं मतिं हन्ति समासोक्तं न गृह्यते ।
 समासनिस्तरो हिंसा वक्तव्यं यद्विवक्षितम् ॥ ७ ॥
 अपार्थं व्याहृतं चैव पुनरुक्तं तथैव च ।
 तथा विभिन्नसंस्थानं युक्तिहीनं निवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥
 क्रमभेदो विभक्तश्च गुरुसूत्रं तथैव च ।
 अमिधानस्य चान्यत्वं नतानि स्युरकारणात् ॥ ९ ॥
 स(१५)र्वै कृत्वा पदच्छेदं समासं तदनन्तरम् ।
 समासे तु कृते पश्चादर्थे त्रयाद्विचक्षणं ॥ १० ॥
 सूत्रार्थश्च पदार्थश्च हेतुश्च क्रमसम्प्रतथा ।
 निरुक्तमथ विन्यासो व्याख्या योगस्य पङ्क्तिः ॥ ११ ॥

१ V B C omit ॐ २ V A B C चैवार्थवाक्यार्थ ३ A B प्रज्ञाहेतुं
 सप्तम्यात् C प्रज्ञाहेतुषु दृष्टान्तमुप— ४ C चोदक ५ V यदुक्त ६ A विस्तरोक्ति
 ७ B नैवानि

प्रत्यक्षमनुमानं च तथासवचनं भवेत् ।

त्रिभिः प्रमाणैस्संयुक्तं तन्त्रं प्रामाण्यमर्हति ॥ १२ ॥

प्रत्यक्षाभासमप्युक्तं तथा वै मृगतृष्णिक् ।

आभासमनुमानस्य बाप्परेणुचयौ यथा ॥ १३ ॥

धूमशङ्का जनयतो न च वह्न्युपलब्धये ।

आप्तत्वं दर्शयित्वा तु यदनाप्तेन भाषितम् ॥ १४ ॥

तदासप्तचनाभासं वदन्ति नृपसत्तम ।

रागद्वेषविनिर्मुक्त आप्त इत्यभिधीयते ॥ १५ ॥

नैरुक्तं द्विविधं विद्धि सिद्धमौत्पत्तिकं तथा ।

निर्वक्तव्यं तु तत्सिद्धमर्थसिद्धिस्तु सर्वदा ॥ १६ ॥

तत्र त्वौत्पत्तिकं सर्वं गौरश्च पुरुषो यथा ।

दशधा तु गुणोद्गीत तद्वक्ष्यामि यथागतम् ॥ १७ ॥

ग(१ गौ)णो नैमित्तिको भाक्त सगद कार्तिक(१ र्तक)स्तथा ।

उ(१ औ)पचारश्च साधन्ध [सयोग क्रैयिकादयः] ॥ १८ ॥

गुणात्तु गौण पश्यामो महदित्येवमादयः ।

निमित्ततस्तु नैमित्तं खण्डमा(१ मु)ण्डादिकं यथा ॥ १९ ॥

भक्त्या [भा]क्त नृसिंह स्यादमातरि च मातृवत् ।

सुसंवदन्ति यस्मिन्स सगदो जित्वरी यथा ॥ २० ॥

कार्तिक स्यात्तु कृतको देवदत्तादिको यथा ।

उपचारा(१ चौ)पचारस्तैलपात्रं तुला यथा ॥ २१ ॥

१ C adds one sloka more after slo II

उपोद्गात. पदमथ पदार्थ पदविग्रह ।

अप्रमथ प्रत्ययस्था व्याख्या तन्त्रस्य पठिष्या ॥

- २ V स्तयुक्तैस्तन्त्रा ३. A B रागद्वेष विनिर्मुक्त आप्त C रागद्वेषविनिर्मुक्तमाप्त.
 ४ V A. उद्गीतौत्पत्तिक B उद्गीतौत्पत्तिक ५ B C drop सर्वदा. ६ A त्वौत्पत्तिक
 B तदोद्गीतौत्पत्तिक ७ V नैमित्तिकेन्यक्त C नैमित्तिके भाक्त. ८ A B C क्रैयिको
 योगिरेन्द्रो V. गौणिको योगिरेन्द्रो. ९ A B नृसिंहस्य अमातरि V. नृसिंहस्य अमातरि
 १०. V तमं वदन्ति यस्मिन् सगदो जित्वरी यथा । C तमं वदन्ति ११ C उपचाराधो-
 पचारस्तैलपात्रं V. उपचाराधोपचारस्तैलपात्रं

सम्बन्धतस्तु साम्बन्ध^१ऽऽत्री मीमांसको यथा ।
 संयोगादपि संयोग क्रियाया 'कैयिक मृत ॥ २२ ॥
 पटवृत्तगुडच्छेद्यो ज्ञेयः आकृतिकस्तथा ।
 एव परेषा च पर म्यात्वेम^२निघण्टुम् ॥ २३ ॥
 'साध्योऽर्थो न प्रसिद्धश्चेत्साधनानां विधिं शृणु ।
 यद्विपन्नं तु दृश्येत तत्साध्यं साधनैरिति ॥ २४ ॥
 आत्मेन्द्रियमनोर्धानां संयोग उपदिश्यते ।
 जा [नं] देशाद्विसविष्ट प्रत्यक्षमिति तद्ववेत् ॥ २५ ॥
 बुद्ध्या शरीरभृतात्मा यश्च युक्तोऽनुमीयते ।
 सोऽभिर्धूमाद्यथा 'विद्यादनुमानं तदिष्यते ॥ २६ ॥
 वेदविद्याऽविरुद्ध यत्सा मृति शिष्टसम्भवा ।
 अप्रत्यक्षफल विद्यात्साधनं शास्त्रसंक्षिप्तम् ॥ २७ ॥
 द्वयोः सदृशयोरेकं निर्दिष्टं साधयेत्परम् ।
 गवयादिना 'गोसिद्धिरुपमानं तदिष्यते ॥ २८ ॥
 'साध्योऽर्थश्चेदनुक्तोऽर्थो वाक्ये यस्मिन्प्रकल्प्यते ।
 सार्थापत्तिर्दिवा भुङ्क्ते 'देवदत्त इतीति यत् ॥ २९ ॥
 निपातनाद्योगविभागदर्शना
 दूरूपदेआदनुगतिरिहोदपि ।
 स्वतन्त्रसिद्धे परतन्त्रदर्शना
 त्वसाधये^३लक्षणतोऽथ पट्टिधम् ॥ ३० ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तन्त्रगुणनोपाख्यायो नाम ॥ ५ ॥

१ V मयिक २ V —नित्यवकम् ३ V बुद्ध्या C सद्योया ४ C drops
 from विद्यादनुमान to अप्रत्यक्षफल ५ V. गो ६ B साम्यर्थं ध्वदनुक्तोर्थो C साम्यो
 ध्वेदनुक्तोर्थो V मा योर्थेदत्तत्वाया ७ VBC देवरात ८ V —लक्षणतय

षष्ठोऽध्यायः

मार्कण्डेय -

अथ तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । अधिकरण योग पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश [^१ उपदेश अपदेश] प्रदेशोऽतिदेश अपरगो वाक्यशेषोऽर्थापत्ति प्रसङ्ग ^१ एकान्तोऽनैकात पूर्णपक्षो निर्णयो विधानं [वि] पर्ययोऽतिक्रान्तावेक्षणं ^२ अनागतावेक्षण ^३ सशयोऽति व्याख्यानमनुमतं स्वसज्ञा निर्चन दृष्टान्तो वि [^४ नि] योगो निरूप समुच्चय उद्घामिति । ^५ तत्र यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् । येन वाक्यार्थो युज्यते ^६ स योग । योऽर्थो वि [^७ धि] कृत ^८ सूत्रपदे स पदार्थ । ^९ यदन्यद्युक्तिमदर्थस्य साधन स हेत्वर्थ । समास-वचनमुद्देश । मिस्तरवचन निर्देश । एवमेवेत्युपदेश । अनेन कारणेनेत्युपदेश । ^{१०} प्रकृतम्यानागतेन साधन ^{११} प्रदेश । अति क्रमेण अतिदेश । अभिप्रायानुकर्षणमपरगो । येनार्थ परिसमाप्यते पदेनाहार्येण स वाक्यशेष । यदकीर्तितं ^{१२} मर्थादापद्यते सार्थापत्ति । प्रकरणा ^{१३} भिहितोऽर्थ केनचिदुपोद्धातेन ^{१४} पुनरुच्यमान प्रसङ्ग । सर्वत्र ^{१५} यथा तथा स एकान्त । क्वचित्तथा क्वचिदन्यथा ^{१६} सावनेकान्त । प्रतिषेधवचन ^{१७} पूर्णपक्ष । उत्तमवचन निर्णय । प्रकरणानुपूर्व विधानम् । तस्य प्रातिलोम्यं विपर्यय । इत्युक्तमति-क्रा ^{१८} न्तावेक्षणम् । परत्र वक्ष्यामीत्यनागतावेक्षणम् । उभयतो हेतु दर्शन सशय । तत्रातिशयवर्णनातिव्याख्यानम् । परमतमप्रति पिद्धमनुमतम् । परेरसगत शब्द स्वसज्ञा । लोके प्रतीतमुदा-हरणं निर्चनम् । तद्युक्तिनिर्दर्शनं दृष्टान्त । एवेति नियोग ।

१ V निर्देश २ ABCV drop उपदेश अपदेश ३ AB नोरान्त मेरान्त C एकात नेरान्त ४ C. सनागतावेक्षण ५ VC मशया व्याख्यानमनुमति ६ V drops तत्र यमर्थमधिकृत्योच्यते ७ V मयोग ८ V. सूत्रपद ९ V. यदयथा युक्ति BC यदन्यद्युक्ति- १० AB प्राश्न ११ AB प्रादेश V. प्रदेशोऽ विनामनेन सति देशा १२ V. मर्थादापद्यते १३ VC —भिहित १४ V पुनरुच्यमान १५ V यथा १६ AB मौनसत C सनेष्टात १७ V drops एवेत्य उक्तमन whole ABC पूर्ण १८ एवमभ्य १९ V वाताय भाम्

इदं वेदं वेति निरूप्य । इदं चेदं चेति ^१समुच्चयः । अत्र यद-
निर्दिष्टं युक्तिगम्य तद्वृत्तिमिति ॥

प्रयोननं सशयनिर्णयौ च व्याख्याविशेषो ^२गुणलाघवश्च ।
^३कृतयुदा[स] वृत्तशासनश्च ^४सावर्तिको धर्मगुणोऽष्टकश्च ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयसंज्ञायां तत्रस्तुतिर्नाम ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तव प्राकृतलक्षणम् ।

ऋ ऌ लृ न सन्त्यत्र 'नोप्मा न [णौ] च' [श] पावुभौ ॥ १ ॥

'मकारहीना च (श्च) तथा नासिक्याश्च तथा नृप ।

रेफश्च 'सयवो राजन्संयोगे नास्ति कर्हिचित् ॥ २ ॥

'ऐकारश्च तथौकारः पदमध्ये महाबल ।

'दृढ[! डग] योगे[ड]'कारोऽत्र दगयोगे तथैव 'च ॥ ३ ॥

'गय योगे यकारोऽत्र लोपमायाति नित्यदा ।

'पणौ युक्तौ पृथक्कृत्वा सणौ कार्यौ विचक्षणैः ॥ ४ ॥

दमौ युक्तौ पृथक्कृत्वा दुमौ कार्यौ तथैव च ।

'तनौ युक्तौ पृथक्कृत्वा यणौ कार्यविसंशयम् ॥ ५ ॥

'[तय] योगे [त]कारस्य चकारस्त्वभिधीयते ।

ककारः पदमध्योऽत्र वक्तव्यो हलिवर्जितः ॥ ६ ॥

नकारस्य णकारः स्यात्क्षकारस्य ख इप्यते ।

'[स्त] कारस्य त्थकारश्च जकारस्य ण एव च ॥ ७ ॥

'कचि [त्त] कारश्च [स्य] तथा [थ] कार [म्य] तथा कचित् ॥

'[ध] कारस्य तु 'वक्तव्यः '[भ] कारस्य ह इप्यते ॥ ८ ॥

'[त्त] कारस्य छकार [स्माच्च]कारे हल्च लुप्यते ।

युक्ते '[प्] कारे 'तद्धीने फकारोऽपि विधीयते ॥ ९ ॥

१. V. नप्मा २. A.C.V. मपावुभौ B. सपावुभौ. ३. A. मकरहीना. V. ससारहीना
४. C. सयवो. A.B.V. शयवा. ५. A.V. एकारश्च ६. A.B.C.V. दृढयोगे ॥ V.
वकारोऽत्र A.B.C. दकारोऽत्र. ८. A.B. तः ९. A.B. गययोगे शसारोऽत्र. १०. V.
drops s'lo. 4 C.D. ११. V. drops s'lo. 5 C.D. १२. V. श्रनयोगे दसारस्या-
त्तकारस्त्वभिधीयते. A B C. श्रनयोगे श्रकारस्य चसारस्त्वभिधीयते १३. V. तसारश्च थसारश्च
ससारश्च. B.C. तसारश्च. १४. A.B.C. कचिन्कारश्च तथा हल्चश्च तथा कचिन्. V.
कचिन्कचिन्स्यात् तदा हकारश्च तथा कचिन्. १५. A.B.C.V. धकारस्य १६. V. वक्तव्यं
१७. A.B.C.V. वांसारस्त्वस्य. १८. A.B.C.V. चकारस्य छकारस्याप्युसारे. १९. V.C. पसारे
A.B. पसारे. २०. V. तद्धीने हकारोऽपि.

चतुर्थीं नात्र विज्ञेया न च द्विवचनं क्वचित् ।
 पदादौ यो गुरुः सोऽत्र लघुरेव विधीयते ॥ १० ॥
 'दिङ्मात्रमेतदुद्दिष्टं मया प्राकृतलक्षणम् ।
 'प्रयोगादनुगन्तव्यो विस्तरो ह्यतिविस्तरः ॥ ११ ॥
 देशेषु देशेषु पृथग्विभिन्नं
 न शक्यते लक्षणतस्तु वक्तुम् ।
 लोकेषु 'यत्स्यादपभ्रष्टसंज्ञं
 ज्ञेयं हि तद्देशविदोऽधिकारम् ॥ १२ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे प्राकृतभाषालक्षणं नाम ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

मार्कण्डेयः—

देवा दिवौकसो दिव्या गीर्वाणास्त्रिदशाः सुराः ।

हरिर्जनार्दनो विष्णुर्वासुदेवस्त्वधोक्षजः ॥ १ ॥

नारायणो हृषीकेशश्चक्री 'गरुडवाहनः ।

वलः सङ्कर्षणोऽनन्तः शेषस्तालध्वजो हली ॥ २ ॥

प्रद्युम्नः कामदेवश्च चापी मकरकेतनः ।

खड्गायुधोऽनिरुद्धश्च तथा वै ऋष्य (? इय) केतनः ॥ ३ ॥

लक्ष्मीः 'करीपिणी श्रीश्च तथा देवी विभावरी ।

चक्रः सुदर्शनः प्रोक्तः शार्ङ्ग 'चापं तु वैष्णवम् ॥ ४ ॥

'माहेश्वरं पिनाकाख्यं वारुणं गाण्डिवं भवेत् ।

शाक्रमाजगवं प्रोक्तं वज्रः कुलिश उच्यते ॥ ५ ॥

वैष्णवी तु गदा प्रोक्ता तथा कौमोदकी नृप ।

हलो ललाम इत्युक्तः 'सुनन्दं मुसलं स्मृतम् ॥ ६ ॥

पाञ्चजन्यः स्मृतश्शंखो यं विभर्ति जनार्दनः ।

करेऽस्य कमलं प्रोक्तं तथाऽस्त्रालोक्य (? क) संक्षितम् ॥ ७ ॥

भूमिर्वसुंधरा पृथ्वी क्षमा क्षोणी धरा मही ।

नभः खं गगनं चैव तथाकाशं 'हरेः क्रमम् ॥ ८ ॥

तार्क्ष्यस्सुपर्णो गरुडो हरिकेतनवाहनः ।

'नागान्तको हलधरः शेषस्तालध्वजो हली ॥ ९ ॥

ब्रह्मा पितामहश्शंभुः स्वयंभूर्भूतभावनः ।

महादेवो भवः शंभुः त्र्यम्बकः पार्वतीपतिः ॥ १० ॥

उमा सती पर्वतजा 'भेनजा च तथोच्यते ।

भद्रकाली स्मृता दुर्गा गणाश्च 'प्रमथाः स्मृताः ॥ ११ ॥

१. C. गरुडकेतनः २. A.B. करीपणी ३. A.B. चापस्तु ४. A.B. माहेश्वरो

५. V.C. सानन्दं ६. A. हरेकम् ७. V.B. नागान्तो C. नागेनंतो ८. V. -ध्वजी

९. V. भेनकाजा A. गीनजा च C. मेनका च १०. C. प्रथमाः

विनायको गणपति कुमार स्कन्द द्रव्यते ।
 हृदयक्षत्र कौशिकश्च पुरुहत्त पुरन्दर ॥ १२ ॥
 अग्निर्विधानरो वह्निर्जातवेदश्च हुताशन ।
 वैश्वस्यतो यमश्चैव कीनाश प्रेतनायक ॥ १३ ॥
 निरूपाक्षो निर्ऋतिश्च तथा शत्रिचराधिप ।
 आदसामीश्वरो देव प्रचेता वरुणोऽम्बुप ॥ १४ ॥
 तोयमम्बु जल चाऽऽप पानीय सलिल पय ।
 वायु समीरणो वात पवन सर्वगोऽनिल ॥ १५ ॥
 राजराजो घनाध्यक्षस्तथैवैडम्बिष्ठ मृत ।
 ईशान शङ्कर शर्वस्तथा पशुपति शिव ॥ १६ ॥
 नासत्यायश्चिनौ प्रोक्तौ वसन्तो वसुसजिता ।
 तथैवाग्निरसौ नागा विश्वसत्राग्रभोजिन ॥ १७ ॥
 वृषयावगमारुद्धा भृगवो मरुतो मता ।
 साध्या धर्मसुता प्रोक्ता आदित्या कश्यपात्मजा ॥ १८ ॥
 मरुतो मातरिश्वानो महास्त्रिभुवनेश्वरा ।
 नक्षत्राणि तथा भानि ऋक्षाणि च उद्भूनि च ॥ १९ ॥
 आदित्यो भास्कर सूर्य मन्त्रिता रविरर्यमा ।
 चन्द्र शीतकर सोम शशाङ्को मृगलाञ्छन ॥ २० ॥
 वक्र क्षितिसुतो भोमो बुधो ज्ञ सोमनन्दन ।
 बृहस्पतिर्गुरुर्नीव शुक्र आस्फुजिदेव च ॥ २१ ॥
 शारण पञ्चम प्रोक्तो मन्मथेषु विचक्षणै ।
 असुरा दानवा दैत्या गधर्मा देवगायना ॥ २२ ॥

१ V - जातवेदो २ V विश्वस्यतो ३ B प्रेतनायक ४ V शत्रिचराधिप
 ५ C वरुणाम्बुप ६ V पवन ७ A B C - वैडम्बिष्ठ ८ B C नाका
 ९ V विश्वसत्रा- १० A B शृगयोवगमारुद्धा V वृषभावगमारुद्ध ११ V
 कश्यपात्मजा १२ A मरुतो १३ V, C मन्मथेषु विचक्षण १४ V देवनायका

यक्षाः पुण्यजनाः प्रोक्ता यातुधानाश्च राक्षसाः ।
 अदृश्याश्च तथा भूताः पिशाचाः 'पिशिताशनाः ॥ २३ ॥
 किन्नराख्याः किंपुरुषाः नागाः कद्रुसुता मताः ।
 सिद्धा विद्याधराः प्रोक्ता देवरामास्तथाऽप्सराः ॥ २४ ॥
 महर्षयो भूतकृतः तथा ब्रह्मर्षयोऽमलः ।
 प्रोक्ताः सप्तर्षयो लोके तथा चित्रशिखण्डिनः ॥ २५ ॥
 ध्रुवः स्यात्सुस्तथा प्रोक्तः 'कृकलासस्तथैव च ।
 आशा दिशस्तथा काष्ठा भचक्रं भगणं स्मृतम् ॥ २६ ॥
 कृतानि शास्त्राणि नरेन्द्र पूर्वेः
 स्मृतिस्तथोक्ता श्रुतिरेव वेदः ।
 सम्यक्सदाचारमिति प्रदिष्टं
 वृत्तं हि यच्छास्त्रविदां नरेन्द्र ॥ २७ ॥

'इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे अभिधानकोश [१ शे] प्रथमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

१. A. पिशिताशिनः C. पिशिताशनः . २. A.B. विद्विलासस्तथैव C. वृद्विलासस्तथैव.
 ३. V. इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तृतीयखण्डे मा. च. संवादे देवादिशब्दपर्यायवर्णनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

नवमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय -

सवत्सरोऽब्दो वर्षं च 'समा हायन एव च ।
 दिवसो वासरश्चैव दिनं चाहस्तथैव च ॥ १ ॥
 दोषा निभावरी रात्रिं शरीरी यामिनी 'क्षमा ।
 सधिं प्रोक्ता तथा सध्या अन्धकारं 'तम स्मृतम् ॥ २ ॥
 चन्द्रिका च तथा ज्योत्स्ना चेतो मधुरिति स्मृत ।
 वैशाखो माघश्च प्रोक्त 'शुचिर्ज्येष्ठ उदाहृत ॥ ३ ॥
 शुक्लं प्रोक्तस्तथाऽऽषाढो नम आवण इष्यते ।
 पौष्ठादो नभस्यश्च इष्यथाऽव्युन्नं स्मृत ॥ ४ ॥
 ऊर्जाख्यं कार्तिकं प्रोक्तो मार्गशीर्षं सहस्तथा ।
 सहस्य 'षोष इत्युक्तो माघ स्यात्तप एव च ॥ ५ ॥
 फाल्गुनश्च तपस्याख्यो मासो यदुकुलोद्बुध ।
 'तुलामेपगते 'भानौ विप्रुबद्दिनमुच्यते ॥ ६ ॥
 'धन्वन्तो मिथुनान्तश्च अग्ने 'सौम्यदक्षिणे ।
 मेघान्ते च तुलान्ते च 'युगादिदिवसौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
 तथा विष्णुपदं प्रोक्तं कुलीरमकरान्तयो ।
 कन्यामिथुनमीनानां प्रवेशे धनुषस्तथा ॥ ८ ॥
 षडशीतिमुखं नाम ज्ञेयं दिनचतुष्टयम् ।
 रश्मिर्गर्भस्ति'भद्रौ च करो दीप्तिरिव च ॥ ९ ॥
 सूर्योदयास्तमययो स दीर्घं परिधिर्भवेत् ।
 तिर्यग्गता मेघराजी तदेव परिधो भवेत् ॥ १० ॥
 तदेव दण्डसंस्थानो मेघो दण्डोऽभिधीयते ।
 शक्रचापं शक्रधनुस्तद्दीर्घं रोहितं 'भवेत् ॥ ११ ॥

१ C समो २ C क्षमा ३ C तम ४ B शुचि ज्येष्ठा ५ B ऊर्जाख्य
 ६ C षोष्ठ ७ B तुलामेपगमे ८ A B C भानोर्विषु ९ B C V धन्वन्तो १० V C सौम्य
 ११ C युगादिदिवसौ १२ V -भद्रा १३ C मतम्

तदेव दण्डसंस्थानो मेघो दण्डोऽभिधीयते ।
 पीतमथारूपं तदेव चोपा[रं] प्रति सूर्यकम् ॥ १२ ॥
 चन्द्रार्कयोर्मैघराजीपखिशस्तु मण्डलात् ।
 'स्वर्गाच्छुम्भफले क्षीणे पतन्नुल्केति कथ्यते ॥ १३ ॥
 अनित्यः सशिखो दृष्टस्तारकः केतुरिष्यते ।
 'अग्निवर्णा चिरदृष्टा दिग्दाह इति विश्रुतः ॥ १४ ॥
 नगरं शून्यतो दृष्टं गंधर्वनगरं स्मृतम् ।
 निर्घातं स्तनितं प्रोक्तं विना मेघनिदर्शनात् ॥ १५ ॥
 'यतो यतो [? अतोये तो] यवद्दृष्टिः कथिता मृगतृष्णिका ।
 मेघो घनं वारिदं च जीमूतं च बलाहकम् ॥ १६ ॥
 स्तनितं गर्जितं विद्याद्दृष्टिः प्रोक्ता 'प्रवर्षणे ।
 आसारो वेगतद्वर्षं पृथतो मन्द उच्यते ॥ १७ ॥
 दृश्यमाने तथा सूर्ये दिव्यं प्रोक्तं 'च वर्षणम् ।
 दृश्यमाने तथा चन्द्रे सामृतं 'वर्षणं स्मृतम् ॥ १८ ॥
 वान्या वातसमुत्था स्यान्नीहारं तम उच्यते ।
 शीकराख्यमवश्यायं 'तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥ १९ ॥
 विद्युत्तडित्था लोला 'चञ्चला च शतहदा ।
 समुद्राश्चाम्बुनिधयः सागरा लवणोदकाः ॥ २० ॥
 नद्यः कुटिलगामिन्यो निम्नगाः सरितस्तथा ।
 गङ्गा विष्णुपदी प्रोक्ता जाह्नवी त्रिपथा तथा ॥ २१ ॥
 कालिन्दी यमुना प्रोक्ता रेवा प्रोक्ता च नर्मदा ।
 विपाशा च 'सनन्दाख्या शनन्दुः 'शौरिसंज्ञिता ॥ २२ ॥
 वाणी तथोक्ता च 'सरस्वतीति मनस्तथोक्तं नृप चन्द्रसंज्ञम् ।
 बुद्धिस्तथा सूर्य इति 'प्रदिष्टा भूतानि चोक्तानि तथेन्द्रियाणि ॥ २३ ॥

इति धीविष्णुधर्मोत्तरे भार्गवदेवयज्ञसंवादे अग्निधानमोक्षे द्वितीयः परिच्छेदः ॥ ९ ॥

१. V. -मैघराजितपरि- २. A. स्वर्गाशुम्भफले ३. V.C. अभिरर्णानु दिष्टमृष्टा दिग्दाह
 ४. A.B.C. अतोयतो ५. V. यवद् दृष्टिः यवद्दृष्टिः ६. C. प्रवर्षणे ७. C. प्रवर्षणम्
 ८. V.C. परिधी तिताम् ९. A.B. तुषारं तु १०. A.B.C. चञ्चला ११. A.B. सन्नाम्ना
 १२. V. शौरिसंज्ञिता C. शौरिसंज्ञिताः १३. V.B.C. सरस्वती च १४. V.B.C. प्रदिष्टा.

दशमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

१ मनुष्यो मनुजश्चेन पुरुष १ पुद्गलस्तथा ।
 रामा योपित्थ्या स्त्री च रत्नना च तथा स्मृता ॥ १ ॥
 वरारोहा पुरन्धिश्च श्रेष्ठा सा १ मत्तकाग्निनी ।
 ब्राह्मणश्च तथा विप्रो राजन्य क्षत्रियो १ मत ॥ २ ॥
 कीनाशश्च स्मृतो वेदय शूद्रश्चान्त्यज उच्यते ।
 चण्डाल १ पुष्य प्रोक्तो मातङ्गश्च तथोच्यते ॥ ३ ॥
 हस्ती द्विप इभो दन्ती मातङ्ग कुजरो गज ।
 अश्वश्च तुरग सप्तिर्हयो वाजी हरिस्तथा ॥ ४ ॥
 गोरुक्षा छागलोऽजश्च उरभ्रोऽविस्तथोच्यते ।
 अक्षिर्विशसन खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासद ॥ ५ ॥
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्माधारस्तथाष्टम ।
 सुवर्ण वनक रुक्म हेम कार्तम्वर तथा ॥ ६ ॥
 जाम्बूनद तद्देवाना १ रूप्य रजतमिष्यते ।
 १ उदुम्बर स्मृत ताम्रमयो लोह प्रकीर्तितम् ॥ ७ ॥
 आरकूट तथा रीती रत्न माणिक्यमुच्यते ।
 आतपत्र स्मृत छत्र कम्बु गङ्गा १ उदाहृत ॥ ८ ॥
 पङ्कज कमल पद्म पुण्डरीक प्रकीर्तितम् ।
 तथा तामरस चैव शतपत्र १ तदेव तु ॥ ९ ॥
 इन्दीवर चोत्पल स्यात्कल्हार शुद्धमेव तत् ।
 सङ्ग्राममानि युद्ध च जन्यमाहव एव च ॥ १० ॥

१ B घनुष्या २ A पुङ्गव V पूष्यस्तथा ३ A B सत्तकाग्निनी C मत्तकामिनी
 ४ C गत ५ A B पुष्य V पुष्प C रुक्म (in Sarada Script १ = like Nagari
 प So पुष्प may be the appropriate reading) ६ A अक्षिर्विषमन खड्गस्तीक्ष्ण वर्मा
 दुरासद । B अक्षिर्विषमन खड्गस्तीक्ष्ण वर्मा दुरासद ॥ ७ B रूप्य C A B उदुम्बर
 ८ V उदाहृत १० V तु दैवतम्

दानं संवननं प्रोक्तं विवाहो विनिवेशनम् ।

पत्नी भार्या तथा जाया सुतः पुत्रस्तनूद्वयः ॥ ११ ॥

माता जनित्री जननी जनिता जनकः पिता ।

क्षयं च भवनं प्रोक्तं मन्दिरं गृहमेव च ॥ १२ ॥

भाण्डागारः स्मृतः कोशो धन्वनं गुप्तिरिप्यते ।

वाहनं पत्रसंज्ञं^१ स्यादमत्रं पात्रमुच्यते ॥ १३ ॥

वर्धमानं^२ शरावं^३ स्याच्चापं च धनुरुच्यते ।

सायकश्च शरः प्रोक्त इपुर्बाणः शिलीमुखः ॥ १४ ॥

हस्तमोच्यः स एवोक्तो बृहन्तश्चैव^४ तोमरः ।

पुष्पप्रकरमित्युक्तमुपकारं नराधिप ॥ १५ ॥

वालव्यजनमप्युक्तं तथा^५ चामरसंज्ञितम् ।

मृजा शोभा विनिर्दिष्टा^६ अलङ्कारो विभूषणम् ॥ १६ ॥

प्रसाधनं मण्डनं स्याद्वलस्सार उदाहृतः ।

अर्भकश्च स्मृतो बालो बालश्चाश्वः किशोरकः ॥ १७ ॥

हस्ती कलभ इत्युक्तो वत्सश्चोक्षा प्रकीर्तितः ।

सर्वथा (हा) केसरी सिंहः शार्दूलो व्याघ्र इप्यते ॥ १८ ॥

विपिनं निर्जनं प्रोक्तं अजिरं स्याद्बृहद्गणम् ।

उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ १९ ॥

एकदेशमुपाध्यायो ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।

सांवत्सरो ज्योतिषविद्वृत्तो^७ भवति भूभुजा ॥ २० ॥

तस्यैव यज्ञकृदयस्तु स पुरोहित इप्यते ।

अमात्यश्च स्मृतो मन्त्री^८ द्वेजो विषय उच्यते ॥ २१ ॥

१. स्यादपत्रं. २. V. शरावै. ३. V. तोमरः A. तोमराः ४. V. चारमसंज्ञितम्.
५. A.B.C. अलङ्कारं. ६. V. प्रसाधन. ७. V. उच्यते. ८. V. देशोन्विचय. B. द्वेजो
विषय.

राजा नरेन्द्रो नृपतिस्तथैव

सिंहासन तस्य तथाऽऽसन म्यात् ।

क्षरा प्रतीहार इति 'प्रदिष्ट-

स्तद्वस्तदण्ड कथित तु वै [१ वे] त्रम् ॥ २२ ॥

इति श्रीत्रिष्णुधर्मोत्तरे भार्कण्डेयब्रह्मसवादे भस्मिभानसोदरे तृतीय परिच्छेद ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मिधा मतिः पुष्टिः सरस्वती ।

स्मृतिः श्रद्धा रतिश्चैव धृतिर्नीतिः स्थितिः श्रुतिः ॥ १ ॥

रात्रिः प्रभा क्षपा दीप्तिः शाल माल निशा स्पृहा ।

दोला^१ हेल च लोल च यामिनी^२ क्षणदा चरा ॥ २ ॥

यात्रा भला द्युतिर्मात्रा दंष्ट्रा सेना^३ वचा तथा ।

कुटिः खोरी दया ज्योत्स्ना सीमा वेणिस्तथैव वाक् ॥ ३ ॥

तनुर्धूलिः शलाका च ग्रीवा भ्रूश्च शरत्तथा ।

दरद् प्राष्ट् च धमनी स्थूणा चूडा सिरा वसा ॥ ४ ॥

कक्ष्या सटा सुरा जङ्घा जटा घण्टा कशा तथा ।

विद्युत्कक्षा सरिद्धल्लिरिपीका रज्जुरिष्टका ॥ ५ ॥

दिग्भूर्भूमिर्मही क्षोणी क्षपा (मा) चैव वसुन्धरा ।

छाया चमूर्वालुका च तथा विद्युद्विपत्सरित् ॥ ६ ॥

द्रा संपदवापश्च (थापच्च) लीला वेला तुला शिला ।

कला च मेखला ज्वाला सेना दद्रूर्वली समा ॥ ७ ॥

ज्या च ग्लानिस्तथा हानिशशाटी स्वाहा तथैव गीः ।

धीर्धृद्धिर्धू क्षमा बुद्धिः क्षुद्रु [चृ ?] प्णाशीम्सवालुका ॥ ८ ॥

विंशतेर्नवतिर्यावत्कोडा खट्वा शिरोधरा ।

माया च शङ्कुली जिह्वा घटोत्का स्नायुरेव च ॥ ९ ॥

१. C रतिर्धैव. २. A. हीला च लीला V. C. हेल तथा लीला ३. A.B.C. क्षणदायरा. ४. A. B. वचास्तथा ५. A. गुरी. B. गरी. ६. V. दरःप्राष्ट् वाचमनी B. दर C. दरप्राष्ट् ७. V. C. सता सुरा B. मध्य सुरा. ८. A. क्षास्नपा. ९. A. B. चरत्तथा १०. A. B. विद्युद्विपत्सरित् C. विद्युद्विपत्सरित्. ११. V. तला. १२. म्लानिस्तथा. १३. A.B. क्षपा. १४. V. खटु शिरोधरा A.C. गङ्गाशिरोधरा.

लैम्बा जरा तथा पंक्तिस्त्रेता 'प्रावृट्च रोचका ।

लाक्षा कण्डूः प्रियङ्गुश्च^१ मण्डिका कटीरौपधि ॥ १० ॥

व्रजस्फुलिङ्गा कलिदशध्या कोटिः कन्था च. नालिका ।

नि श्रेणि पृतना दीप्तिनिद्रा तन्द्रा गुहा रुचि ॥ ११ ॥

'साम्ना साम्ना तथा 'वीथी 'नीविधारा तथा कृपि. ।

मञ्जूपा 'पर्यदध्यय पताका' 'काकिनी कृपा ॥ १२ ॥

पेला चैव समञ्जिष्ठा मेरी नेमिर्मन शिला ।

दर्विः स्थाली सभा वीचि' स्थली चैव समञ्जरी ॥ १३ ॥

बल्लरी मन्दुरा लाक्षा सूची 'चाधिपणा क्षमी ।

मक्षिका' विवृतिर्यूका सिखा शाखा तथाटवी ॥ १४ ॥

स्त्रीवृत्तयस्ते फथिता मयैते शब्दा समासम्बन्धमत्र राजन् ।

इ' (ई) दन्तमादन्तमुशन्ति सर्वः स्त्रीवाचकं शब्दमुशन्ति धीरा ॥ १५ ॥

८

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयविरचिते श्रीविराट्पर्वणि चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ११ ॥

१. V. प्रावृट्चरोचना. २. A मण्डिका कटीरौपधि B पञ्जिका कटीरौपधि. ३. V C. साम्ना साम्ना. ४. A, B. वीथी ५. A नीवीधारा C. नीवीताता ६. C मपेदध्यय ७. A B C. काकिनी. ८. A, B. चाधिपणा ९. V. समासम्बन्धमत्र

द्वादशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि यदुवंशविवर्धनम् ।

तव पुंवाचकान् शब्दान् शृणुन्तान् गततो मम ॥ १ ॥

राजा क्षत्ताक्षमूर्धात्मा पायुः श्लेष्माश्मपूरणः ।

मज्जा प्लीहा च कायिता नासायस्काः (१ नान्ता द्यच्काः) न्

पुमर्थकाः ॥ २ ॥

वृत्रः पुत्रस्तथा मन्त्रस्तथैवामन्त्र इष्यते ।

पुंसि राशिर्मुहूर्तश्च मासः पक्षोऽब्दवत्सरौ ॥ ३ ॥

ऋतुः कालो गिरिः शैलः शिलोच्चयनगाचलाः ।

सुरासुराणां संज्ञाश्च याश्च प्रोक्ता महोदधेः ॥ ४ ॥

संवत्सरश्च दिवसो ग्रहो वासर एव च ।

पर्यायः पङ्कशरयोररिनिस्त्रिंशयोरपि ॥ ५ ॥

पुत्रपर्यायशब्दाश्च पितृपर्यायसंयुताः ।

फण्टबाहोस्तथा संज्ञाः स्तनकेशरदस्य च ॥ ६ ॥

गुरुफनामानि कर्णश्च हनुः प्रश्नो विधिर्निधिः ।

फपोलनामानि तथा निर्घोके (१ पे) क्षुककेलयः ॥ ७ ॥

फलिर्विघ्नो घटो जूटः पटः पायुः कुशोऽङ्गुशः ।

विन्दुः स्वरः कुठारश्च षणशाणौ पटः कटः ॥ ८ ॥

घटो वण्टः पुटोमृत्युर्मन्युः शोणः क्षिणः फणः ।

गुणधूर्णो गणः पन्था अध्वाङ्कः पूग एव च ॥ ९ ॥

कमण्डलुः पलाण्डुश्च मण्डः स्थूलश्च कङ्कटः ।

प्रस्थः शङ्खो रथश्चैव रसो वर्गस्तुपो वुसः ॥ १० ॥

यवो मापस्तथा शब्दः स्पर्शो गन्धः शठो वणिक् ।

करीपस्तरलो मेदो रथो मण्डप एव च ॥ ११ ॥

१. V.C. वृत्ताद्य. २. A.B. प्रपद्येद्यः ३. B. गंघाद्य. ४. A.B. निपापेपिषकेत्यः
C. निपापेपिषुकेषः ५. A.B. गुरः ६. V. च पर्वटः ७. V. कन्धः ८. A. घनः
९. B.C.V. पुषः

नरको नृपुरश्चैव ^१समुद्री लोके एव च ।

^२कणाय कीणमुसलो कुसूल शर्पद्रुसो ॥ १२ ॥

पञ्च पिण्यान्शर्पाश्च वातदण्डाङ्कुराङ्कुरा ।

कुणय प्रोथयूधौ (^३पो) च कुन्तदर्पणवेणुका ॥ १३ ॥

ध्वजो वक्षस्तथा वेणु त्रिमि (^४वृमि) क्लृप्पर्षिकन्दरा ।

पुस्तकश्चा^५धरो व्रीहिरम्बुडोऽञ्जन एव च ॥ १४ ॥

मत्स्य पशुर्धर्मनिदाघकुम्भा कटाहयूपस्तमका सफेता ।

नितम्ब^५पण्डक्षप (^६य) सूपयूषा पुसि मृता यादववधमुत्थ ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसदाये पुषर्गनिम्नो पञ्चम परिच्छेद ॥ १२ ॥

१ V समुद्री

२ V कापार्यय

३ V C - रुद्रा

४ A B - धागुरो

५ V - पण्डक्षप-

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अन्त्यलिङ्गेऽथ वर्तन्ते ये शब्दा नृपसत्तम ।

तानहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व गदतो मम ॥ १ ॥

जलनामानि सर्वाणि विनाऽऽपो यदुसत्तम ।

शब्दाश्च पूर्व ये नोक्तास्ते नपुंसकवृत्तयः ॥ २ ॥

द्यचो नान्तास्तथा ये च नोक्तास्ते च यदूत्तम ।

असन्तं [च] द्यचं सर्वं जरसोऽन्यत्र यादव ॥ ३ ॥

नपुंसके च वर्तन्ते शब्दा लोचनवाचका ।

सर्वाणि पुष्पनामानि कश्चितानि नपुंसके ॥ ४ ॥

शरीरमस्थि दधि च सक्थ्यन्त्रगुदजानुनी ।

श्मश्रुकूले कुलं पर्णं लोहनामानि यानि च ॥ ५ ॥

अहर्निशं शकृत्सक्थि धनुः शोणित दारुणी ।

क्षीरं विपामृते पण्डं फलमूलम (? व)लानि च ॥ ६ ॥

पुरं मधु खलं नालं चीवरं चीरमम्बरम् ।

गगनं घनमाकाशं सुखदुःखपदानि च ॥ ७ ॥

रूपवर्णवेष (? च) वल्लं तल्पसन्नं शयानि च ।

निमित्तचित्तपित्तौघतक्रं शुक्रभयानि च ॥ ८ ॥

तीर्थपञ्जरं चेलानि फलद्वन्द्वक्षराणि च ।

धान्यश्मशानरत्नाग्रं शुल्परत्नयुगानि च ॥ ९ ॥

गोप [? पुरं] पत्तनं भै [न्यं] मङ्गलयुधयानि च ।

नगरं हरितालं च निमिरं पलितं विषम् ॥ १० ॥

१. C. -लिङ्गेऽथ. २. A.B. तान्यहं. ३. V.B.C. भ्रान्ताय. ४. A. द्योचो
५. V.C. यदुसत्तम. ६. V. अन्त्यं च घनं. ७. A.B. जरमन्योत्र. ८. A. सक्थ्यत्र
९. A. अहर्निशं. १०. A.B. विपट्टे. ११. V. नृपसत्तमेऽथ. १२. A. शिमानि. १३. A.B.
-गुह्यभयानि. १४. A.B. -क्षीरं. १५. V.C. तन्परत्न-.

श्मशान मिथुन 'तत्तु मिलिष विदल हिमम् ।
 वृन्द कुतूहल शीघ्र शराव शिखर पलम् ॥ ११ ॥
 वृत्त च मुकुट 'पण्य मलमशुस्मेव च ।
 इन्द्रिय युगल कूट कपाल शूलशेखरे ॥ १२ ॥
 पाताल विवर रन्ध्र छिद्रमाकाशमेव च ।
 तृण शुभ्रमिर चेत्त कुङ्कुम गुल्फ 'चीवरम् ॥ १३ ॥
 मणालम 'जिर 'खग्ग तुहिने द्वारमास्पदम् ॥ १४ ॥
 राष्ट्र 'तल मिट्टरुफे तथायु म्यूल खलीन पलल पलालम् ।
 काष्ठ रण पार्थि कुकुन्दरे च सन्देहक चेव नपुसरु स्यात् ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसन्वादे अभिधानकोश नपुसरविधौ प्रबोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

ॐ एकैकस्य तु वर्णस्य विन्यासो यः पुनः पुनः ।

अर्थगत्या तु संख्यातमनुप्रासं पुरातनैः ॥ १ ॥

अत्यर्थं तत्कृतं राजन् ग्राम्यतामुपगच्छति ।

शब्दाः समाना मित्रार्था यमकं कीर्तितं पुनः ॥ २ ॥

आदौ मध्ये तथैवान्ते पादस्य तु तदिष्यते ।

संदष्टकसमुद्रा (? द्रा)रूयौ तथैव यमकौ मतौ ॥ ३ ॥

समस्तपादयमकं दुष्करं परिकीर्तितम् ।

उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूपकम् ॥ ४ ॥

रूपकाभ्यधिकं नाम तदेवैकगुणाधिकम् ।

गुणानां व्यतिरेकेण व्यतिरेकमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

उपमानविरुद्धैश्च गुणैस्तदपरं मतम् ।

द्विव्यर्थवाचकैः शब्दैः श्लेष इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

अन्यरूपस्य चार्थस्य कल्पना याऽन्यथा भवेत् ।

उत्प्रेक्षारूपो हलङ्कारः कथितः स पुरातनैः ॥ ७ ॥

उपन्यासस्तथान्यः स्यात्प्रस्तुताद्यः कचिद्भवेत् ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यदि ॥ ८ ॥

उपन्यासेन चान्यस्य यदन्यः परिकीर्त्यते ।

उपन्यासमलङ्कारं तत्ररेन्द्र प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

हेतुं विना विततता प्रोक्ता सा तु विभावना ।

प्रोक्ता चातिशयोक्तिस्तु षतुर्दशरूपमागुणैः ॥ १० ॥

यथास्वरूपकथनं स्वभावोक्तिः प्रकीर्तिता ।

भूयसामुपदिष्टानां निर्देशः क्रमशस्तथा ॥ ११ ॥

१. B.C.V. omit ॐ. २. V. समानानुपूर्व्या. ३. A.B.C. उत्प्रेक्षात्यमलङ्कारं कथितं
पुरातनैः ४. V.C. चान्यस्य. ५. V. प्रचक्षते. ६. V. प्रोक्ता. ७. A. विभावना ८. A.B.C.
—रूपेण वर्तते परिकीर्तितम्.

ग्रथासंख्यमिति 'प्रोक्तमलङ्कार पुरातनैः ।

विशेष'प्रथमादुक्ता विशेषोक्तिस्तथा नृप ॥ १२ ॥

या क्रिया चान्यफलदा विरोधस्तु स इष्यते ।

स्तुतिरूपेण या निन्दा निन्दास्तुतिरिहोच्यते ॥ १३ ॥

निन्दास्तुतिस्तथैवोक्ता निन्दारूपेण या 'स्तुति ।

'वस्तुतन्तूपमानेन दर्शनं तन्निर्दर्शनम् ॥ १४ ॥

विना तथा स्यादुपमा तु यत्र तेनैव तस्यैव भवेन्नृपीर ।

'अनन्याख्य कथितं पुराणैरेतावदुक्तं तत्र लेशमात्रम् ॥ १५ ॥

ति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे सारङ्गदेवव्रतसंवादे अलङ्काराध्यायो नाम ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

धर्मार्थिकाममोक्षाणां शास्त्रं स्यादुपदेशकम् ।
 पूर्वैराचरितं सद्भिर्धर्मकामार्थसाधकम् ॥ १ ॥
 मोक्षस्य यत्रोपन्यास 'इतिहासः स उच्यते ।
 तदेव 'काव्यमित्युक्तं चोपदेशं विनाकृतम् ॥ २ ॥
 एकस्य चरितादेव तथा काव्यं प्रकीर्तितम् ।
 'निबद्धौ यत्र राजेन्द्र नायकप्रतिनायकौ ॥ ३ ॥
 प्रयाणोद्यतसंप्रेषयुद्धयुक्तं तदेव तु ।
 नायकाभ्युदयोपेतं महाकाव्यं तदिष्यते ॥ ४ ॥
 'वर्णयेच्च महाकाव्ये देशपत्तनपार्थिवान् ।
 ऋत्विद्रिनिम्नगाश्चैव तथा 'नारीश्च पार्थिव ॥ ५ ॥
 वर्णनीयौ तथैवात्र नायकप्रतिनायकौ ।
 नायको धर्मविजयी सतां पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥
 तथा च 'लोकविजयी विज्ञेयः प्रतिनायकः ।
 'प्रतिनायकघातस्तु 'वक्तव्यो नेतरस्य तु ॥ ७ ॥
 नायकस्य महाराज मरणं नैव वर्णयेत् ।
 सशरीरस्य यस्य 'स्यात्त्व [:] प्राप्तिं तस्य वर्णयेत् ॥ ८ ॥
 छन्दोविरहितं गद्यं शब्दशास्त्रविरोधि च ।
 कष्टाश्रयपदन्यासमश्लीलवचनान्वितम् ॥ ९ ॥
 तस्मादुल्लिख्यवाक्यार्थमप्रसिद्धाभिधानवत् ।
 काव्यबन्धं न कर्तव्यं पुनरुक्तं च यद्भवेत् ॥ १० ॥

१. A. B. C. इतिहासं तदुच्यते २. C. काव्यमित्युपदेशविना- ३. B.
 C. V. निषेधा. ४. A. B. वर्णनं यन्महा- ५. A. C. नारी च ६. A. B. C.
 लोभविजयी. ७. C. प्रतिनायकघातस्तु. ८. A. C. वक्तव्ये- ९. A. B. स्यान्मुस्याति
 V. स्यात्प्राप्तिस्तस्य.

निस्मये 'चाभ्यसूयायां भयशोकत्वरामु च ।
 'हर्षे च वीप्सा कर्तव्या पुनरुक्तं न तद्विदुः ॥ ११ ॥
 दूतवाक्ये तथा स्वप्ने कार्यगत्या तथागते ।
 पुनर्वचननिर्देशे पुनरुक्तं च [१ न] तद्विदुः ॥ १२ ॥
 स संशयं न वक्तव्यं प्रतिज्ञारहितं तथा ।
 पूर्वापरविरुद्धं च यच्च लोकविगर्हितम् ॥ १३ ॥
 शृङ्गारहास्यकरुणा[१ न] रौद्रवीरभयानकैः ।
 बीभत्साद्भुतशान्तास्यैः रसैः कार्यं समन्वितम् ॥ १४ ॥
 कव्यं कलाकौशलसंप्रयुक्तं धर्मेण चार्थेन तथोपपन्नम् ।
 धर्मेण युक्तस्य च नायकस्य कार्यं तथा 'चाभ्युदयान्तमेव ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे महाकाव्यलक्षणं नाम ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः

काव्ये येऽभिहिता दोषाः कैश्चित्तेभ्यः प्रहेलिकाः ।

कर्तव्याश्च तथैवान्यास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥

श्लोकेनैकेन वा द्वाभ्यां 'कर्तव्यास्तु नरोत्तम ।

न कर्तव्याश्च ता राजन्बहुश्लोकनिबन्धनाः ॥ २ ॥

यस्यां 'मात्रावशादर्थो गोप्यते सा समात्रता ।

पर्यायवचनाद्यस्यां 'वन्दि(वञ्चि)ता सा प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

'विक्रान्तगोपिता या तु 'पदैर्व्यवहितैर्भवेत् ।

अप्रसिद्धैस्तु 'पर्यायैर्मुपिता नाम सा स्मृता ॥ ४ ॥

कल्पनागोपितार्थात्तु कथिता परिहासिका ।

'समानरूपतुल्यार्था शब्दैरन्यैः प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥

दुर्वोधाक्षरबन्धा च परुषा नामतः स्मृता ।

संख्यामात्रसमानत्वात्संख्याताख्या तथोच्यते ॥ ६ ॥

'अर्थान्तराकल्पनया कल्पिता च तथोच्यते ।

'अन्यस्य संज्ञाव्यामोहानामांतरितसंज्ञिता ॥ ७ ॥

अर्थव्यामोहतः प्रोक्ता निभृता च महानृप ।

समानशब्दा कथिता तुल्यशब्दनिबन्धना ॥ ८ ॥

अर्थानुलोमदुर्वोधा 'व्यामूढेति तथोच्यते ।

'गूढाख्या कथिता वृत्ते नानाबन्धनिबन्धना ॥ ९ ॥

एकोभयवहुच्छले 'यथार्थपरिगोपिते ।

संकीर्णा 'संभवोपेता या तदर्थकरी भवेत् ॥ १० ॥

१. A.B. कर्तव्यास्ता नरोत्तम C. कर्तव्यास्ताधरोत्तम २. B.C. मंत्रिवशादर्थ A. यस्यां मंत्रवशादर्थ ३. काव्यादर्श- बन्धिना अ. ३ श्लो. १८. ४. V. वृत्तान्तगोपितान्ताया ५. A.B. पदैर्व्य-
वहितैर्भवेत् ६. V. पर्यायैर्मुपिता नाम सा स्मृता C. पर्यायैर्मुपिता नाम स्मृत्या. ७. V.
समानरूपतुल्यार्थो ८. V. अर्थान्तराकल्पनया ९. A. अन्यसंज्ञा व्यामोहा- B. अन्धनज्ञान
व्यामोहा-१०. A. व्योमोदेति ११. V. गुच्छाद्या. १२. A. तथार्थपरिगोप्यते. B. अथा रपरि-
गोपिते. १३. A. संभवोपेता B.C. संभवोपेता.

तदर्थकारी यत्रार्थो ज्ञायतेऽन्यार्थकारकः ।

राजशब्दवशात्सा च कथिता व्यभिचारिणी ॥ ११ ॥

उक्तेऽर्थे वृत्तमन्धेन मात्राभि रव्यापिता तु या ।

नष्टार्था बा[क्] च सा प्रोक्ता वृत्तमन्धनिर्दिशिता ॥ १२ ॥

नष्टाक्षरा तु कथिता विनैकेन तदर्थदा ।

अन्यार्थता तथैवोक्ता वर्णभ्रष्टा नरेश्वर ॥ १३ ॥

कालस्य रूपरूपाणा व्याख्यानानेन तदर्थदा ।

बीजमात्रेण लेखास्या मृमिपाल प्रकीर्तिता ॥ १४ ॥

अक्षीलमेतास्वपि नैव कार्यं तद्वर्ज्यमाहुः कश्यप नरेन्द्र ।

उद्वेजनीय तु सता तदुक्तं अक्षीलमध्य सुखद हि काव्यम् ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे प्रह्लिका लक्षणं नाम ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

ॐ वज्र उवाच— मन्त्रा सत्राह्वाना प्रोक्तास्तदर्थं ब्राह्मणं स्मृतम् ।
 कल्पना च तथा कल्प कल्पश्च ब्राह्मणस्तथा ॥ १ ॥
 'कथितान्यथार्पाण्याहु [१ कथितानि तथार्पाणि] पुराणं च तथा द्विज ।
 प्रक्रिया प्रथम पाद कथावस्तुपरिग्रह ॥ २ ॥
 उपोद्धातानुपङ्गैश्च तथा सहार एव च ।
 चतुष्पाद हि कथितं पुराणं भृगुनन्दन ॥ ३ ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 'वंश्यानुवंश्यचरित पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ४ ॥
 'तत्र वा [चा १] विदितं सर्वं तत्रो[१ न्त्रो]क्तं गीतलक्षणम् ।
 'वृ [१ नृ]त्तस्य लक्षणं चैव नाटकाख्यानलक्षणम् ॥ ५ ॥
 तस्मादहं त्वा पृच्छामि द्विज 'नाटरुलक्षणम् ।
 समेद तन्ममाचक्ष्व सर्वजोऽसि यत प्रभो ॥ ६ ॥
 इतिहासानुसारेण पुराणाना समीक्षितम् ।
 चरितं त्रिदशाना वा नाटकं 'तत्र कीर्तितम् ॥ ७ ॥
 एकनायकसयुक्तं नायकप्रतिनायकै ।
 सयुक्तमथवा कार्य काव्ये वै तत्र नायक ॥ ८ ॥
 सर्वास्तु वृत्तयस्तत्र तत्र सर्वे तथा रसा ।
 कालप्रयोगं च तथा युनत्या सदृश्येक्ष्वृप ॥ ९ ॥
 पञ्चावराङ्गं तत्प्रोक्तं तथा दशपरं शुभम् ।
 'एकदैवसिकं वृत्तमङ्गे राजन्प्रदर्शयेत् ॥ १० ॥
 तदन्ते सर्गपात्राणा निष्क्रमश्च विधीयते ।
 युन्युपन्याससयुक्तं तथा निष्क्रमणं मतम् ॥ ११ ॥

१. V. कथितानि तथार्पाणि पुराण २. B. भृगुमत्तम. ३. यशानुचरित 'वैव पुराण
 ४. A, B C. तत्तथा विदितं. ५. A B, C, V. give वृत्त but the context requires
 वृत्त ६. V. नाट्यस्य लक्षणम्. ७. C. तत्रकीर्तितम्. ८. V. एकदैवसिक

मरण राज्यविभ्रंशो नगरस्योपरोधनम् ।

एतानि दर्शयेन्नाङ्के तथा युद्धं च पार्थिव ॥ १२ ॥

प्रवेशकेन कर्तव्यं 'तेषामारयानकं' वृथै ।

'पात्रद्वयेन कर्तव्यं तथा नित्यं प्रवेशम् ॥ १३ ॥

पात्रे परिजने तत्र कर्तव्यं नायके न तु ।

भिन्न पात्रद्वयं यत्र तत्र निष्कम्भकं स्मृतम् ॥ १४ ॥

तयोरन्ते तु कर्तव्या तथा रङ्गस्य शून्यता ।

'अङ्कान्ते च तथा कार्या न कार्या सान्यथा भवेत् ॥ १५ ॥

'बहुदैवसिद्धं वृत्तं कर्तव्यं तु प्रवेशके ।

सन्नेपोक्तिश्च कर्तव्या कर्तव्यो न हि विस्तरः ॥ १६ ॥

प्रख्यातनायकग्रन्थे न च तत्र प्रवेशयेत् ।

तस्य प्रकाशनं 'कार्यमङ्के' युक्त्या नराधिप ॥ १७ ॥

नायकाभ्युदयं कार्यो नाट्यज्ञाने तथैव च ।

वह्न्योऽपि 'नायिका' यत्र तासामपि तथा भवेत् ॥ १८ ॥

एवविधा सगृहारा चतुरङ्गा तु नाटिका ।

कृतं प्ररूपणं तद्वत्स्वयमुत्पाद्य वस्तुना ॥ १९ ॥

ब्राह्मणो नायकस्तत्र 'वणिग्ना' नृपसत्तम ।

एव प्ररूपणी कार्या 'चतुरङ्गापि' सा भवेत् ॥ २० ॥

इतिहासानुबन्धो वा स्वयमुत्पाद्य वा कृतः ।

भारती करुणप्रायो निवृत्तः 'समनन्तरम्' ॥ २१ ॥

'उत्सृष्टक्रान्तं' कर्तव्यो दिव्यनायकः^१ वर्जितः ।

इतिहासानुसारेण^२ भाणश्चैकाहिकः स्मृतः ॥ २२ ॥

१ C तेषामारयानक २ B माप्रद्वयन ३ V. अङ्कान्ते ४. V बहुदैवसिद्धं.
 ५ V. कार्यमङ्केष्वेव नराधिप ६ V C. नायका. = V. वणिक्च ७. C चतुरङ्गापि.
 ८ A.B C समनन्तरा. १० B C तत्सृष्टक्रान्तं V चतुरङ्गापि ११ V.—वर्जित
 १२ B V. प्राण-

एकाङ्को युद्धबहुलः स्वात्मशंसापरस्तथा ।
 आकाशकथनैर्युक्तस्त्वेकपात्रकृत^१क्रियः ॥ २३ ॥
 प्रोक्तस्समवता^२ [का] राख्यस्त्रिदशामुरनायकः ।
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटस्तथा द्वादशनायकः ॥ २४ ॥
 ईहामृगोऽथ बहुङ्कस्तथा गन्धर्वनायकः ।
 शृङ्गारबहुलः कार्योऽतृप्तयोनि^३रसाश्रयः ॥ २५ ॥
 ऐकाहिको^४ दृ^५ [दी] प्त रसो व्यायोगश्चैकनायकः ।
 वीथी त्रयोदशाङ्का^६ [ज्ञा] स्यात्तथा नायकवर्जिता ॥ २६ ॥
 डिमाख्यश्च तथा प्रोक्तो रसस्तु सुरनायकः ।
 तथा रौद्ररसप्रायः प्रख्यातविषयान्वित ॥ २७ ॥
 एकाङ्को हास्यबहुलस्तथैवोदात्तनायकः ।
 कार्यः प्रहसनाख्यस्तु वेश्याविटसमन्वितः ॥ २८ ॥
 सूत्रधारस्य वाक्येन काव्यवस्तुनिबन्धनम् ।
 सर्वं प्रकाशयेदादौ सर्वेष्वेतेषु^७ वस्तुमत् ॥ २९ ॥
 संस्कृतं नायकवचो लिङ्ग^८ [ज्ञि] श्रोत्रियभूभुजाम् ।
 द्विजन्मनां सुराणां च^९ दैत्यगन्धर्वभोगिनाम् ॥ ३० ॥
 नायिकादेवरामाणां व्याजलिङ्गवतां तथा ।
 विदूषकानां च भवेत्प्राकृतं वचनं नृप ॥ ३१ ॥
 बालस्त्रीनीचशण्डानां ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
 तेषां वाक्यमपभ्रष्टं तच्च ज्ञात्वा प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
 स्वयमुत्पादितानां मे^{१०} नाम्नां त्वं शृणु लक्षणम् ।
 शर्मवर्मघनान्यन्ते वर्णानां दासवत्तथा ॥ ३३ ॥
 राज्ञां विरुमसंयुक्तममात्यानां तथा भवेन् ।
 स्त्रीणां मुग्धोद्यमकूरं^{११} नायिकानां मनोहरम् ॥ ३४ ॥

१. B.-क्रियाः २. B. drops. Slo. No. 24 C. D. ३. B. drops
 Slo. 25 A.B. ४. A रसाश्रयः ५. A.B. drop. Slo. 28 ६. V. वस्तुमत्, ७. B.C.
 दैत्यगंधर्व- ८. V. नानावचः, ९. A.B.C. शर्मवर्मघनान्यत्र वर्णानां. १०. A.B. नायिकानां,

राजीपरिजनस्त्रीणा कलाकोशलसमुत्तम् ।
 राज्ञ परिजनस्त्रीणा विजयोत्तरमिष्यते ॥ ३५ ॥
 सावत्सराणा माङ्गल्य्य क्षातिप्राय पुरोधसाम् ।
 दूरप्रायमयात्यानामायुष्य मियजामपि ॥ ३६ ॥
 विद्याना भूषणप्राय 'दासाना कुसुमाधिन्म् ।
 ऋषिगोत्रधरो कार्य कचुकीयविदूषको ॥ ३७ ॥
 दत्ता मित्रा तथा सेना वैश्या नाम ततो भवेत् ।
 अधिकारानुरूपाणि तथा चेवाधिकारिणाम् ॥ ३८ ॥
 अत पर प्ररक्ष्यामि येन वाच्यन्तु यो तथा ।
 देवेति राजा वक्तव्यो भृत्ये प्रकृतिभिस्तथा ॥ ३९ ॥
 राजेति 'विप्रेर्वक्तव्यो ऋषिभिर्नामगोत्रत ।
 अपत्यप्रत्ययाद्देवैर्वयस्येति समो जन ॥ ४० ॥
 विदूषकोऽपि वक्तव्यो वयस्य इति नायके ।
 आयुष्मानिति सूतेन रथी वाच्यस्तथा भवेत् ॥ ४१ ॥
 भगवन्निति वक्तव्या ऋषयो 'गुरव सुरा ।
 'पुत्र वत्सेति शिष्यस्य तथा वा नामगोत्रत ॥ ४२ ॥
 आर्यपुत्रेति वक्तव्य सिया भर्ता नराधिप ।
 नाम्ना भार्या तु वक्तव्या राज्ञी देवीति नायिका ॥ ४३ ॥
 पिता ततस्तथा वाच्यो मातुश्चेरार्यरु पिता ।
 सुवराज कुमार स्यान्मान्यो भाय समीरित ॥ ४४ ॥
 'मान्यमानस्तथा भामो मर्तृदार कुमारक ।
 'हलेति तु समाना स्त्री वक्तव्या समयया तथा ॥ ४५ ॥
 'हञ्जेत्यामन्त्रयेजारी [२ री] 'हण्डे परिजने स्वके ।
 स्वसेति भगिनी वाच्या लिङ्गस्था व्रतिनी 'मता ॥ ४६ ॥

१ V दासीनां कुसुमाधिन्म् २ A विप्रेर्वक्तव्य ३ B C V गुरव ४ A पुत्रवस्येति
 ५ C भावस्प्रतीति ६ A B C नायमानस्तथा मायो—reading is meaningless
 ७ A B हलीति ८ A B हञ्जीया ९ C तथा instead of हण्डे A B हण्डी
 १० V C तथा

आर्येति ब्राह्मणी वाच्या 'शेषा लिङ्गार्थस्तथा ।

अतः पुरश्चरो यस्तु स्त्रीभोगपरिवर्जितः ॥ ४७ ॥

स तु 'वर्षवरो ज्ञेयस्तदध्यक्षस्तु कञ्चुकिः ।

ब्राह्मणः स 'भवेद्बृद्धो मान्यश्च वसुधाधिपैः ॥ ४८ ॥

विदूषको ब्राह्मणः स्यान्नायकस्य रहस्यवित् ।

'नटप्रधानश्च भवेत्सूत्रधारो नराधिप ॥ ४९ ॥

ज्ञेया बीजसमुत्पत्तिमुखं नानारसोद्भवः ।

मुखोप्तबीजो 'द्वटनस्तथा प्रतिमुखं स्मृतम् ॥ ५० ॥

'प्राप्यप्राप्तिधुतो गर्भस्तस्यैवोद्भेदसंज्ञितः ।

तदेवोद्भिन्नबीजार्यो 'विमर्शो व्यसनान्वितः ॥ ५१ ॥

मुखादीनां निर्वहणं तथा 'निर्वहणं भवेत् ।

नाटके सप्रकरणे कर्तव्याः पात्रा [? पञ्च] संधयः ॥ ५२ ॥

दिमे समवकारे च 'विमर्शो नैव कारयेत् ।

व्यायोगेहामृगौ कार्यौ तथा गर्भविवर्जितौ ॥ ५३ ॥

'उत्पृष्टाङ्गं प्रहसनं वीथी 'भाणकमेव च ।

एतेषां नैव कर्तव्यं तथा प्रतिमुखं नृप ॥ ५४ ॥

औदार्यं सत्पथं शौर्यं नायकस्तु न संत्यजेत् ।

नायिकापि तथा राजन्य [? न्य] जेद्वा 'प्रतिनायकम् ॥ ५५ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि 'नायिकाष्टकलक्षणम् ।

'निजापराधात्स्वगृहे 'वाससज्जा तु नायिका ॥ ५६ ॥

विरहोत्कण्ठिता सैव या 'त्वनागतनायि [? य] का ।

स्वाधीनभर्तृका प्रोक्ता या स्यात्स्वाधीनभर्तृका ॥ ५७ ॥

१. A.B. मेरा. २. V.B. वर्षवरो. ३. B.-द्वयो साप्यथ. ४. V.B.C. नट-
प्रधानः म. ५. V.B.-द्वटनं तथा. ६. C.V. प्राप्यप्राप्ति-B. प्राप्यप्राप्ति.-७. V. विमर्शो.
B. विमर्शो. ८. V. निर्वहणं. ९. V.C. विमर्श. १०. V.C. उत्पृष्टाङ्ग. ११. A.B.
व्यायोगे च. १२. A.B. प्रतिनायकम्. १३. A.C. नायिकाष्टकं लक्षणम्. १४. A.B.C.
यथा. १५. A. मानमसा; B. मानवसा. १६. A. या तु नास्तिनायिका.
V. ६

कल्हान्तरिता प्रोक्ता कल्हाहृत'नायका ।
 सण्डिता या च नम्यैर्युतमेति 'अग्रे पतिम् ॥ ५८ ॥
 विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया सकेते कान्तमर्जिता ।
 प्रनासगतक्रान्ता तु तथा प्रोषितमर्तुना ॥ ५९ ॥
 'एतासा चेष्टितामारलीलामिर्नघन घनम् ।
 'नाटकादिषु रम्येषु 'कर्तव्या द्वादशम्वपि ॥ ६० ॥
 शृङ्गारहास्यमरुणवीररौद्रभयानका ।
 वीभरसाद्भुतशाताल्या नप नान्यरसा स्मृता ॥ ६१ ॥
 बधो रसानुग कार्य 'सर्वेष्वेतेषु यत्नत ।
 रसप्रधानमेवैतत्सर्वनाट्य नराधिप ॥ ६२ ॥
 एते कला'कोशलसप्रयुक्ता कार्यास्तथा लोकप्रधानयुक्ता ।
 धर्मार्थकामाद्युपदेशगाश्च हिताय लोकस्य नरेन्द्रचन्द्र ॥ ६३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसवादे द्वादशरूपो नाम ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

मार्कण्डेय —

अथ गीतलक्षणं भवति । तस्य त्रीणि स्थानानि—उर कण्ठ
शिरश्च, तेभ्यो मन्द्रमध्यतारोत्पत्तिः । त्रयो ग्रामाः—पङ्कजमध्यम
गान्धारा । सप्त स्वराः—पङ्कर्पभगाधारमध्यम^१पञ्चमधैवतनिपादवन्तः ।
'एकविंशतिर्मूर्च्छना सप्त सप्त प्रतिग्रामाश्रिता, तद्यथा, आसा
नामानि—सोवीरी, हारिणाश्वा, 'कलोपनता, शुद्धमध्यमा, मार्गी,
पौरवी, 'न[ह]प्यका च, एतास्सप्त मध्यमग्रामिण्यः । [उत्तरमन्द्रा,
रजनी,] उत्तरायता, शुद्धपङ्का, मत्सरीकृता, अश्वक्राता, 'उद्गता
च, एतास्सप्त पङ्कजग्रामिकाः । ' (आलापा), कुन्तिमा, 'शुद्धा,
उत्तरा, पङ्का, पञ्चायता, 'उद्गता (च), एता सप्त
'गान्धारग्रामिकाः । अथैकोनपञ्चाशत्ताना—अग्निष्टोमिक 'अत्यग्नि
ष्टोमिक 'वाजपेयिक, 'पौण्डरीक, आश्वमेधिक, राजसूयिक,
बहुसुवर्णिक, गोसविक, महान्तिक, ब्रह्मतान, 'प्राजापत्य,
'नागाश्रय, यज्ञाश्रय, गोदानिक, हयक्रान्त, अजक्रान्त,
विष्णुक्रान्त, अरण्य, मत्तकोकिल, उज्जीविकश्चेति, एते विंशति-
र्मध्यमग्रामिकाः । 'प्रस्वापन, पैशाच, जीवन, सावित्र, अर्ध-
सावित्र, सर्वतोभद्र, सुवर्ण, निष्णु, जिष्णु, 'विष्णुनर,
शारद, विजय, हस, ज्येष्ठ इति, एते चतुर्दश पङ्कजग्रामिकाः ।
तुम्बुरुप्रिय, महालक्ष्मण, गधरानुमत, अलम्बुसप्रिय, नारदप्रिय,
भीमसेनप्रिय, 'विन्द, 'मातङ्ग, भार्गवप्रिय, अभिराम, सन्ध्याव्य,
किन्नरप्रिय, पुण्य, मनोहर, कल्याणरश्चेति, एते पञ्चदश

१. V —पञ्चमनिपादधैवता C—पञ्चमधैवतनिपादवक्त २ V A B C एनविराति
मूर्च्छना ३ B कलोपनता ४ V श्रप्यका चेत ५ V उत्तरा सप्त ग्रामिणा A
उत्तरा मन्द्रारिजनी B उत्तरा मन्द्रारिजनी उत्तरायुता C उत्तरासप्तारिजनी ६ N S
& S R अमिहृता ७ A B C आपोत्रा V आगपी S R आलापा. ८ V
धदा ९ V C drop उद्गताद A B उद्गताद १० A B गंधार — ११ A
B. C. drop अत्यग्निष्टोमिक १२ V omits वाजपेयिक C वाजपेयिक १३ V
पौण्डरीक १४ C प्रजापत्य B प्राजापति १५ V नागाश्रय C नागाश्रय यन्नाश्रय
१६ A. B C प्रद्वारन १७ V C विष्णुनर १८ V विन्द

‘गा-धारग्रामाश्रिता । एतच्चतुर्विध, ‘स्वरपदल्यावधानप्रयोगात् ।
मूर्च्छनास्वादिमध्यान्ते ‘चादिसप्तध (तु) चादिसप्तान्तिस्त्रो
वृत्तयः । पूर्वोक्ताश्च न न रसा । तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यम
पञ्चमौ, वीररौद्राद्भुतेषु ‘षड्ज (पञ्चमौ), वरुणे निपादगान्धारः,
बीभत्समयानस्योर्ध्वरत, शान्ते मध्यमम् । तथा लया-हास्य
शृङ्गारयोर्मध्यम, बीभत्समयानस्योर्विलम्बित, वीररौद्राद्भुतेषु द्रुत ।
चोक्षाप्रयोग ‘सुराराधने रूपरेषु प्रसरणानुगत मन्थु व्यपदेशेन
‘त भवति । भवन्ति चात्र श्लोका -

ग्रहाशस्तरमन्द्रे च न्यासो (सा) पन्यास एव च ।

अल्पत्व च बहुत्व च ‘पाडवोऽभिते तथा ॥ १ ॥

एवमेव रुपैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणा ।

अलङ्काराश्च चत्वारो भवन्ति वसुधाधिप ॥ २ ॥

प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमेणैव विनिर्दिशेत् ॥ ३ ॥

अपरान्तक्रु (लो) प्य ‘मद्रुम्प्रफरी तथा ।

“(वैणक चैव) रोविन्दमुत्तम गीतकानि तु ॥ ४ ॥

ऋग्माथा पाणिना दक्षविहिता वक्ष्यतीतिहा ।

गीतमेतत्त (द) भ्यास कारणाच्चोक्षसज्ज ॥ ५ ॥

सक्षेपेण मया प्रोक्त सुराराधनकारणात् ।

गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परम पदम् ।

देवस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ६ ॥

इति श्रीत्रिपुण्यधर्मोत्तरे मार्कण्डेयप्रसवाद् गीतलक्षणं नाम ॥ १८ ॥

१ गा-धारग्रामाश्रिता २-वधानयोगात् ३ ABCV -सवाद्य-यवाद्-४ ABC
वृजभाषाया V पञ्चपञ्चमौ ५ V -मयमा C -मध्यमे ६ A सुराराधने B मरा
राधने C स्वरराधने V स्वरराधने ७ ABC मन्थव्यपदेशेन तं भवति । भवात् चात्र
and pmt श्लोका V मन्थव्यपदेशेन ते भवति ८ AB -मथ्ये ९ A पा-वौडवडे
B पाडवौडविते V पाडवौडविते १० V मद्रुम्प्रफरी तथा ११ ABC लवणकं
रोविन्दमुत्तम V उवैणकं सरोविन्दमुत्तम

नवदशोऽध्यायः ।

मार्गण्डेय —

अथातोऽधिविधानम् । चतुर्विधमातोऽध-तत 'सुपि' घनमवनद्ध च । ततं वीणादि, सुपि वशादि, घन 'तालादि, अबनद्ध मुरजादि' । तत्र स्वरास्तुल्या शरीरा'वैणवाश्च । तद्वद्वंशा — किन्तु यथा 'शरीराणामारोहावरोहणे तथा वैणवाना वगणाना विपर्ययात् । ताल कालप्रयोज्य पञ्चलघ्वक्षरोच्चारणाकला मात्रा । तिस्रो वृत्तय — चित्रा वृत्ति दक्षिणा 'चेति । द्विकलामात्रा चित्रे, चतुर्मात्रा वृत्तो, 'अष्टमात्रा 'दक्षिणायाम् । अवया 'निष्क्रमो विक्षेप प्रवेश — 'श्यामताल सन्निपातश्च भेदा कलासमूहो (५) 'युक्ता । चपुटस्थ । अयुञ्चच्चत्पुटल प्लुतान्त पञ्चपाणि 'पङ्पितापुत्राक्षरस्थ । तत्र 'ल्या — द्रुतमायविलम्बिता । लयवत्ताल । प्रसरण 'द्विविध-कुलक छेद्यक च । अथावनद्ध-तत्र 'पोष्करवत्करणान्वितम् । तत्र षोडशाक्षराणि क ख ग घ ङ ठ ड ढ त थ द ध य र ल ह । टति ।

तत्र क ट र (थ) 'तगादि दक्षिणमुखे, घघ, वामे, 'गदकारमूर्ध्ने, ठ ण ल हा आलिङ्गे । (तत्र) अ आ इ (ई) उ (ऊ) ए (ऐ) ओ 'अ च (औ अ) (इति स्वरा) यथायोग (व्यञ्जने सह सयोगं गच्छन्ति) । 'स्वगथाना रेफेण योग । 'कहभदाना 'णलथैव । समहस्तनिपातादङ्गुलि 'प्रचलनोर्ध्वा मैकयो समहस्तनिपातप्रदेशिनी 'चैतद् नलाना योग समपाण्यर्धपाणिर्धर्धपाणिरैकपाणि । द्विहस्तप्रदेशिनी प्रहतानि

१ A. omits from सुपिरे to वीणादि २ ABC तात्र ३ A तना-
V -वैणवाश्च NS वैण शरीराय ५ AC शरीराणामारोहणे V शरीराणा-
V. drops चेति ७ A drops अष्टमात्रा दक्षिणायाम् ८ AB दक्षिणे आवया
दक्षिणो आवयो ९ V निष्क्रमो १० V श्यामताल सन्निपातभेद C श्यामताल ११
V -युक्त १२ V ख इति ता पुत्रा यथाप्रसरण १३ C लय १४ C द्विविधमापुटल
१५ B पौष्करवत्करणान्वितम् १६ B तगा दक्षिणमुख V तगादि दक्षिणमुखे १७ V
दकारामूर्ध्नि टण्टहा १८ V अद च ओ १९ V स्वगथाना २० C कहभदाना २१ V
ल य ध घ २२ C प्रान्नोर्ध्वामैकयो V. प्रचलनोर्ध्वामैकयो २३ V तद्वत् टण्टहा.

समपाणिग्रहतो (म) कार । घ थ ग ङ रा अर्धपाणौ ।
 कथकारा अर्धार्धपाणौ । ठणलहा द्विहस्ते प्रदेशिनीग्रहते ॥
 भङ्गितवितस्तालिप्तगोमुखीमार्गा । शृङ्गारहास्ययोर्द्विता । वीररौद्रा-
 द्भुतेषु विरिता । करुणशान्तयोर्द्वितालिप्ता । बीभत्सभयान-
 कयोर्गोमुखी । दर्दुरपणवयोर्मृदङ्गानुगमनं भवति ।

भवन्ति चान्—

नेपथ्यभयनद्वारसमानं (सम) रङ्गाभिवीक्षणम् ।

सुरजा पृष्ठतन्तेषां तद्वन्मार्जनिका भवेत् ॥ १ ॥

वामतस्तस्य निज्ञेयो दर्दुरपणस्तथा ।

उत्तराभिमुखो गीतातथा दक्षिणतो भवेत् ॥ २ ॥

वामतो गैरिकस्तस्य दक्षिणे वज्रवादकौ ।

गातुरेवाभिमुख्येन गायकानां निदेशनम् ॥ ३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसखादे आतोद्यविधिर्नामाध्याय ॥ १९ ॥

१ V -रचित C रचित २ V वितस्त ३ -V रालिप्त ४ V -गोमुख
 ५ A C B भवति ६ V -द्वारा ७ C -वीरण ८ A सुरज ९ C V वामतस्तस्य
 १० B गता ११ A गैरिकस्तस्य १२ गायकानां

विंशमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

परस्यानुकृतिर्नाट्यं नाट्यज्ञैः कथितं नृप ।
तस्य संस्कारकं नृत्तं भवेच्छोभाविवर्धनम् ॥ १ ॥
'नृत्तं तु द्विविधं प्रोक्तं नाट्य'लास्याश्रयं सदा ।
द्वैविध्यं द्विविधस्यापि पुनरुक्तं नराधिप ॥ २ ॥
'आभ्यन्तरं च बाह्यं च बाह्यं लक्षणवर्जितम् ।
'आभ्यन्तरं लक्षणवन्मङ्गल्य तत्प्रयोगत ॥ ३ ॥
लास्यं भ्वच्छन्दतः कार्यं मण्डपे यदि वा बहि ।
'नाट्यं मण्डप एव स्यान्मण्डप द्विविधं भवेत् ॥ ४ ॥
आयतं 'चतुरस्रं तु द्वात्रिंशद्भस्तसम्मितम् ।
चतुरस्रं तु कर्तव्यमायतं द्विगुणायुतम् ॥ ५ ॥
हीनाधिकं न कर्तव्यं दृष्टादृष्टशुभप्रदम् ।
हीने भवति सम्मर्दो विस्तीर्णो नाट्यगेययो ॥ ६ ॥
व्यक्तिर्नैवोपपद्येत तस्मात्तौ परिवर्जयेत् ।
आदावेव तु कर्तव्यं त्रिदशाना तु पूजनम् ॥ ७ ॥
पूजनं जर्जरस्यापि 'वास्तुदैवतपूजनम् ।
एवं कृत्वा ततो नाट्यं नान्दीपूर्वकमिष्यते ॥ ८ ॥
ततो जवनिकाक्षैः प्रतिपात्रप्रवेशनम् ।
प्रवेशनिर्गमौ कार्यौ कृत्वा कार्यस्य सूचनम् ॥ ९ ॥
पुष्पाञ्जलिं प्रदातव्यो नान्द्यन्ते ब्रह्मपूजनम् ।
पाठ्ये 'गीते समासक्त पात्रतुल्य परिक्रम ॥
चतुष्कलो नायकानां मध्यानां त्रिकलो भवेत् ॥ १० ॥

१. V नृत्य. २. A.B.C द्वैविध ३. NS ताण्ड्य instead of नाट्य
४. B.C.V अभ्यन्तरस्य. ५. B.C.V अभ्यन्तरं. ६. A नाट्य. ७. A.B.C. चतुरस्र
instead of चतुरस्र. ८. B. वास्तुदैवतपूजनम्. ९. A. प्रदातव्य नाट्यन्ते ब्रह्मपूजनम्
C. विधातव्यो नाट्यन्ते ब्रह्मपूजनम् V. प्रदातव्या नाट्यन्ते वास्तुपूजनम् १०. A. गीतसमाका-

द्विकल^१श्चाधमाना स्यान्मन्त्रमे नृप कर्मणि ।

^२एकाभिज्ञेन सर्वेषा ^३कर्तव्य कार्ययोगत ॥ ११ ॥

देवी(^४ वा) वी(^५ धी) रोद्धता ज्ञेया उद्धता दानराट्य ।

नृपाश्च ^६धीरल्लिता धीरास्तदनु^७जीविन ॥ १२ ॥

प्रशान्तधीरा ऋषय प्रशान्तास्तत्पदानुगा ।

धीरोदात्तामृता विप्रा उदात्ता वणिनो मता ॥ १३ ॥

एवमिधाश्च कथिता एतेषामेव योगत ।

^८आहार्य सात्त्विकश्चैव ^९वाचिकोऽङ्गिक एव च ॥ १४ ॥

चतुष्प्रकारोऽभिनय कर्तव्यो नाट्यकर्मणि ।

आहार्य प्रतिशीपादि^{१०}र्द्धि कृतो वेश उच्यते ॥ १५ ॥

^{११}धीरोद्धताना वेश म्याद्य चात्यर्थसमुत्पन्न ।

उद्धतश्चोद्धताना स्याद्राजा ललित द्रप्यते ॥ १६ ॥

^{१२}प्रतिनायकवेशन्तु कर्तव्यश्च तथोद्धत ।

अन्येषा सदृशो वेशो देशकर्मार्थो भवेत् ॥ १७ ॥

अन्धादयश्च कर्तव्याश्चर्मकाष्ठादिभि समा ।

अत पर प्रवक्ष्यामि सात्त्विकाभिनय तव ॥ १८ ॥

अथुप्रपातरोमाश्च^{१३}स्वेदम्पन्दनतस्तथा ।

तथा च वर्णविन्यासे सात्त्विकाभिनयो भवेत् ॥ १९ ॥

वाचिको वाचया प्रोक्तो वक्ष्या^{१४}म्याङ्गिकमुत्तरे ।

^{१५}नाट्यवृत्त तु कर्तव्यं हर्षम्याने सदा बहु ॥ २० ॥

शौरस्थाने न कर्तव्य किञ्चिद्वा ^{१६}कारयेत्तथा ।

चतुर्धा रेचक प्रोक्त कटिपादाङ्गिकाश्चमम् ॥ २१ ॥

१ C - आधमान २ A B एकादि कोण ३ A कर्तव्य ४ C वीरललिता
५ B - जीवत ६ B उदात्ता (in Sarada Script it is written as उ) ७ V
आहार्य which is miswritten ८ V C वाचिकेन्द्रिक ९ B V द्विकृतो मं C
धीरोद्धताना ११ A B प्रतिनायकवेश स्यात्कर्तव्य १२ V स्वेदन स्पन्दन तथा १३ B
C V - म्याङ्गिक- १४ A B नाट्यवृत्त C नाट्यो वृत्त. १५ V कारयेत्तत

१ चातकान्या महाचारी चारी च द्विविधा मता ।
 सुकुमाराङ्गवाक्चेष्टा चारी भवति यादव ॥ २२ ॥
 २ एतैरभ्युत्थितैर्जया महाचारी नरेश्वर ।
 मण्डलानि ३ दशैव स्युश्चारीसयोगजानि तु ॥ २३ ॥
 अतिक्रान्त विचित्र च तथा ललितसञ्चरम् ।
 ४ सूचीविद्धं ढण्डपाद विद्ध(५ हृ)तालतसञ्ज्ञिते ॥ २४ ॥
 ६ वामचन्द्रं सललित क्रान्तं चाकाशगामि तु ।
 मण्डलानि दशान्यानि शृणु मौमानि पार्थिव ॥ २५ ॥
 भ्रमरास्कन्दिते स्यातामार्दवं(७ तामावर्त) च तत परम् ।
 ८ समासरितमित्याहुरेडकाभीडित यथा ॥ २६ ॥
 अङ्कित ९ शक्रटास्य च १० तथाह्य(११ ध्व)र्धमिति स्मृतम् ।
 १२ पिष्टकुट्टं च विज्ञेय तथा १३ चापगत पुन ॥ २७ ॥
 अथाङ्गहारान्वक्ष्यामि नामतस्ताविभोर मे ।
 स्थिरहस्तोऽङ्गहारस्तु तथेवाक्षिप्तक स्मृत ॥ २८ ॥
 उद्धादित १४ स्तृतीय स्यात्तथा चान्योऽपराजित ।
 १५ मत्ताक्रीडोऽथ त्रिष्कम्भस्तथा स्वस्ति १६ करेचित ॥ २९ ॥
 वृश्चिकापसृतश्चैव तलमन्दा १७ वसर्पित ।
 १८ मत्तलीस्सलितश्चैव भ्रमर पार्श्वस्वस्तिक ॥ ३० ॥
 मदनिलसितश्चैव विक्षिप्तो गतिमण्डल ।
 वैशाखरेचितश्चैव परिवृत्तकरेचित ॥ ३१ ॥
 उद्धर्तक परिच्छिन्नो रेचकोऽथ बलहक ।
 सभ्रान्तो वाङ्मिकश्चैव १९ रतिक्रीडो २० छालातक ॥ ३२ ॥

१ A B चातकान्या C चान्यकान्या २ V B C एतैरभ्युत्थितैर्जया ३ V दशैवास्य
 चारी ४ A drops सूचीविद्ध सञ्ज्ञिते ५ C वामाब्ध NS (C. & N) वामान्व,
 'विद्ध (GOS) ६ A समा सरितमि याहुरेलका- ७ V शक्राव्य ८ V तथाह्यार्थमिति.
 ९ A B पिष्टकुट्ट, C 'कुट्ट १० V C चापगत ११. A -स्तृतीयोस्य तथा C -स्तृतीयारस्य
 तथा १२. B मत्ताक्रीडो १३ A B रेचक १४. A वसर्पिता B, वसर्पिता V. च
 सापत १५ V. मतली A. मानुलीस्मृतिताथैव. B मनुली स्मृतिताथैव. १६. B C. V. इति
 १७ A B दिगताक.

विद्युद्भ्रान्त परावृत्त पार्थच्छेदसमन्वित ।
 आक्षिप्तो रेचितश्चैव सोम्योऽथ करितमनया ॥ ३३ ॥
 सूवीविद्धोऽपनिद्धश्च विलापोऽन(' धं) निरुद्धिन ।
 'पट्त्रिंशदेते सप्रोक्ता ह्यङ्गहारा यदुत्तम ॥ ३४ ॥
 एतेषा सप्रक्षयामि 'करणानि यथाक्रमम् ।
 हस्तपादप्रचारश्च यथा योज्य प्रयोक्तृभि ॥ ३५ ॥
 सर्वेषामङ्गहाराणां निष्पत्ति का(' क) रण भवेत् ।
 ता यद् सप्रक्षयामि नामभि र्मर्मभिस्तथा ॥ ३६ ॥
 हस्तपादसमायोगो नृचस्य करण भवेत् ।
 द्वे 'नृचकरणे चैव भवेता नृचमातृका ॥ ३७ ॥
 त्रिभि कलापनश्चैव चतुर्भि 'खण्डक स्मृत ।
 पञ्चैव करणानि स्यु 'संघातक इति स्मृत ॥ ३८ ॥
 पञ्चिर्वा सप्तभिर्वापि 'अष्टभिर्नरभिस्तथा ।
 करणैरिह सयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृता ॥ ३९ ॥
 एतेषा चैव वक्ष्यामि नामान्यहमत परम् ।
 तलपुष्पापनिद्धे द्वे लीन स्वस्तिकरेचितम् ॥ ४० ॥
 मण्डल स्वस्तिक च न ' उरुत्त ' निरुद्धकम् ।
 सूवीविद्ध करिच्छिन्नमर्धरेचितमेव च ॥ ४१ ॥
 वक्ष स्वस्तिकमु पल(' न्मत्त) स्वस्तिक पृष्ठग पुन ।
 दिक्स्वस्तिकम् 'लाताग्न्यमर्धसूचि कटिसमम् ॥ ४२ ॥
 आक्षिप्तरेचित क्षिप्रमर्धम्यस्तिक 'सञ्ज्ञितम् ।
 भुजङ्गनाभित चेव ऊर्ध्वजानु निरुद्धितम् ॥ ४३ ॥

१ NS gives 32 अङ्गहारः २ V कारणानि ३ V समाधुक्तो ४ V
 नृचकरणे ५ VC नृचमातृका ६ B-खण्डका स्मृता ७ C संघात V संश्लेषात्
 ८ A चाष्ट— ९ A तेन B द्वेतेन १० A निरुद्धत् ११ A निरुद्धकम् CV
 निरुद्धकम् १२ C लाताग्न्यास्य १३ B CV-सञ्ज्ञितम्

'मत्तली त्वर्धमत्तली स्याद्रेचक'निकुट्टकम् ।
 'पादविद्धं तडिद्भ्रान्तं वलितं 'धूर्णितं तथा ॥ ४४ ॥
 ललितं दण्डपक्षं च भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ।
 नूपुरं रेचितं चैव अमरं चतुरं तथा ॥ ४५ ॥
 भुजङ्गाश्चितमन्यत्स्याच्छिन्नं वृश्चिकरेचितम् ।
 'लतावृश्चिकमन्यत्स्याच्छिन्नं वृश्चिकरेचितम् ॥ ४६ ॥
 वृश्चिकं व्यसितं चैव सूचीविद्धकमेव च ।
 ललाटतिलकं चैव 'कुञ्चितं चक्रमण्डलम् ॥ ४७ ॥
 'ततो (? उरो) मण्डलमाक्षिप्तं लतां लसितमार्गलम् ।
 विक्षिप्तं भ्रमितं चैव विलासं वानरप्लुतम् ॥ ४८ ॥
 परिवृत्तं निवृत्तं च पार्श्वक्रान्तं निकुञ्चितम् ।
 अतिक्रान्तमवक्रान्तं 'दोलापादं विवर्तितम् ॥ ४९ ॥
 नागप्रकीडितं चैव 'विप्लुतं गरुडप्लुतम् ।
 गण्डसूची परिक्षिप्तं पार्श्वजानुकमेव च ॥ ५० ॥
 'गृद्धावलीनकं लीनं विष्णुक्रान्तमजप्लुतम् ।
 आक्रान्तं मण्डितं चैव 'मयूरललितं नतम् ॥ ५१ ॥
 सर्पितं 'दोलापादं च हरिणप्लुतमेव च ।
 'प्रेङ्खोलितं नितम्बं च स्वलितं 'करिहस्तकम् ॥ ५२ ॥
 'प्रसर्पिततलं चैव सिंहविक्रीडितं तथा ।
 वृषभक्रीडितं चैव गङ्गावतरणं तथा ॥ ५३ ॥
 अष्टोत्तरशतं 'क्षेतत्करणानां प्रकीर्तितम् ।
 'सुकुमारं तथाविद्धं वृ(? नृ)चं द्विविधमुच्यते ॥ ५४ ॥

१. A. मातुली त्वर्धमत्तली. V.B. मत्तली त्वर्धम मत्तली. २. V. निकुट्टकम्. A. निकुट्टकम्.
 ३. V. पारविद्धं C. पादं विद्धं ४. V. धूर्णितं. ५. तालवृक्षकम्. ६. B.V. कुण्डल. ७. B.V.
 तरोर्मण्डल-† N.S. तलविलास्तितम्. ८. V. दोलापादविवर्जितम्. ९. B. विष्णुत्वं. १०. B.C.V.
 गृद्धावलीनकं. ११. V.A.B. मयूरललितं. १२. V.C. चोलापादं. १३. V. प्रेङ्खोलितं. १४. V.
 परिहस्तकम्. १५. V. असर्पिततलं. १६. V. चैव करणानां. * cf N.S. Ad. 13, Slo. 53.

'उद्धत पुरुषप्राय स्त्रीप्राय सुकुमारकम् ।
 देवबिह्वृताकारा पिण्डी भवति पार्थिव ॥ ५५ ॥
 भारती सात्त्वती चैव^१ कैशिक्यारभटी तथा ।
 'चतस्रो वृत्तय प्रोक्ता वाक्प्रधाना तु भारती ॥ ५६ ॥
 तथा वीररसप्राया विज्ञेया सात्त्वती नृप ।
 तथा रौद्रप्रचारा च भयत्यारभटी सदा ॥ ५७ ॥
 शृङ्गारहास्यबहुला तथा भवति 'केशिनी ।
 आवन्ती^२ दाक्षिणात्या च तथा चेनात्र मागधी ॥ ५८ ॥
 'पञ्चालमध्यमा चैति प्रवृत्तिस्तु^३ चतुर्भि^४ ।
 वेशभाषानुकरणं तथाचारप्रवर्तनम् ॥ ५९ ॥
 प्रवृत्तिरिति 'विख्याता वृत्तीनामा' श्रयाम्स्तु ता ।
 नाट्यलौकाश्रया 'धर्मिधमाश्च द्विविधा मता ॥ ६० ॥
 सिद्धिश्च द्विविधा नाट्ये "दिविकी मानुषी तथा ।
 व्यायामा^५ मानुषी 'तत्र दैवी देवप्रसादजा ॥ ६१ ॥
 रसेन भावेन समन्वित च
 ताटानुग कायरसानुग च ।
 गीतानुग नृत्तमुशन्ति धन्य
 सुखप्रद धर्मविनिर्धन च ॥ ६२ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसन्वादे सामान्याध्यायः ॥ २० ॥

१ B C V उद्धत २ V कैशिक्यारभटी ३ A चतुर्मा ४ V वीशिकी ५ A
 दाक्षिणात्या ६ C चैवीर ७ V B पञ्चाली ८ V वृत्ति सा तु ९ A व्याख्याता
 १० A.C भयस्तुता B.—भयस्तत ११ A B C धर्मा धर्मा च १२ A दैवी १३ C
 तत्र देवप्रसादजा

एकविंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

समाकुञ्चितकं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
 उद्धाहितं नतं षोढा शय्यास्थानानि निर्दिशेत् ॥ १ ॥
 उत्तानितं मुखं चैव सस्तमुक्तकरं तथा ।
 समं *नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं तु विधीयते ॥ २ ॥
 सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे च जानुनी ।
 स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥
 एकं भुजं समाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
 स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥ ४ ॥
 अधोमुखे स्थितं चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
 शस्त्रक्षते मृते क्षिप्तं(?) प्ते) मत्तौन्मत्तेषु तद्ववेत् ॥ ५ ॥
 अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परं क्षोभमेव च ।
 उद्धाहितं तु विज्ञेयं लीलासंवेशने प्रभोः ॥ ६ ॥
 तस्या यदेतत्प्रसृतं तु ज्ञेयं सस्तौ करौ तं नतमुद्दिशन्ति ।
 आलस्यस्वेदश्रममोक्षेणु कार्यस्तु तस्याभिनयप्रयोगः ॥ ७ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे शय्यासनस्थानं नाम ॥ २१ ॥

१. A B. विवर्तने. २. V. सास्तमुक्तकरं. * A.B.C.V. नाम. N.S. —नाम.
 ३. V.C. गीतान्तानां. N.S. शीतानां तु. ४. A.B. समाधाय. ५. B.C.V. उपरक्षो—
 ६. V. लीलायाः संशने. ७. V. प्रभो.

द्वाविंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

स्थ(१ म्) मन्दारस त्रा(१ द्वा)न स्वस्था(१ सन्ता)लसमथापि च ।

विष्कम्भितत(१ तमु)रुद्रुक्त मुक्तजानु तथा समम् ॥ १ ॥

जानुगत निमुक्त च स्थानकान्युपवेशने ।

विष्कम्भिताश्विनौ पादौ वय मिश्रितसमुन्नतम् ॥ २ ॥

हस्तो कटयूरुविन्यस्तो स्वस्थो स्वस्थोपवेशने ।

एक प्रसारित पादस्त्वन्यश्चेरासनाश्रित ॥ ३ ॥

पार्श्वे नत तथा कार्यं स्थान मन्दारम् तु तत् ।

चिन्ताया तु तथोत्सुनये निर्वेदे विरहे तथा ॥ ४ ॥

विपादेषु सदादेय स्थानमेत प्रयोक्तृभि ।

विबुद्धापाश्रितो हस्तौ बाहुर्गोर्पादित शिर ॥ ५ ॥

सर्वा(१ बाष्पा)मिन्यत चैव विज्ञेय इत्यन्तमासनम् ।

वल्लिना निगृहीतव्य रिपुणा खण्डितस्य च ॥ ६ ॥

शोकलानस्य च तथा स्थानमेतद्विनिर्दिशेत् ।

ग्रही(१ सन्तौ)इस्तौ विमुक्त च शरीरमलम् तथा ॥ ७ ॥

खेदारस्य तथा चक्षुर्यत्र स्वस्था(१ सन्ता)लस तु तत् ।

अग्ने प्लालौ मदे चैव पूच्छर्ज्य च्यथिते तथा ॥ ८ ॥

मोहे प्राणमये चैव स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।

विष्कम्भिताश्विनौ पादौ ऊरू विष्कम्भितौ भुजौ ॥ ९ ॥

निमीलित तथा चक्षु स्थाने विष्कम्भनामनि ।

स्ववक्षोगतया दृष्ट्या योगे ध्याने गीयीयते ॥ १० ॥

१ B C V —मन्दारस २ A B प्रस्थाल- ३ A B मुक्तजानु- ४ B न्युपवेशनम्

५ A तम् ६ V बाहुर्गोर्पादित ७ C V क्रातमानसम् V क्रातमानवक्त्रम् ८ A मध्ये

९ B C V कुरु १० V throughout विबुद्धिभित्तौ instead of विष्कम्भितौ

११ V विबुद्धिभिता सति C विष्कम्भनामनि

स्वभावसंस्थया चैव सभ्यानामुपवेशने ।
 समौ पादौ समाधाय समं 'यदुपदिश्यते ॥ ११ ॥
 अस्पृष्टभूतलं चैव ज्ञेयमुत्कटकासनम् ।
 'पिच्ये' समाधौ जप्ये च होमादिकरणेषु च ॥ १२ ॥
 एतत्स्थानं विधातव्यं यथागमनकर्मणि ।
 एकं 'जानु यदास्यैव महीपृष्ठे विधीयते ॥ १३ ॥
 ज्ञातव्यं भूमिपथेष्ठ 'मुक्तजानुक्रमासनम् ।
 एतत्कृतव्यलीकानां प्रियाणां 'सम्प्रसादने ॥ १४ ॥
 'मज्जने कुटिलानां (? मार्जने कुट्टिमानां) च तथा भूम्यनुलेपने ।
 महीगताभ्यां जानुभ्यां स्थानं 'जानुगतं भवेत् ॥ १५ ॥
 राज्ञां विज्ञापने कार्यं सुराणां चैव पूजने ।
 भूमौ यदूर्ध्वपतनं 'तद्विमुक्तमिति स्मृतम् ॥ १६ ॥
 प्रहारतः प्र(? रे तत्प्र) योक्तव्यमावेशे(? रे) क्रन्दने तथा ।
 भद्रासनं तु देवानां राज्ञां सिंहासनं भवेत् ॥ १७ ॥
 रूप्यासनं तु दातव्यं सांवत्सरपुरोधसोः ।
 'वैत्रासनममात्यानां मन्त्रिणां तु तथा भवेत् ॥ १८ ॥
 'मण्डासनं तु दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
 मुनीनां च द्विजानां च तथा सप्रसन्नचारिणाम् ॥ १९ ॥
 वृत्ती देया महाराज ये चान्ये नियमे स्थिताः ।
 स्वानीयाः पुरुषा ये च मुख्याः पौगन्ध ये तथा ॥ २० ॥
 'नगिजश्च तथा मुख्यास्तेषां 'देया तु पीठिना ।
 वेश्मीणां कुमाराणां तथा भृत्यजनस्य च ॥ २१ ॥

१. A. यदुपदिश्यते. २. A.B. वैच्ये. ३. V जानु यदास्ये च. ४. A. मुपुटानु-
 सनागमम्. B. मुपुटानुसमानम्. C. मुपुटानुसमानम्. ५. A. सम्प्रसादने. ६. A. मज्ज
 कुटिलानां च. B. सज्जकुटिलानां च. ७. A. जानुगते. ८. B. तद्विमुक्तमिति ९. A.B. वैत्रासनं
 गुमान्दानी. १०. V. क्रन्दनम्. ११. A. वशिष्ठाया. १२. B.C.V. भवति पीठिना.

मत्सूरकं तु दातव्यं शेषे मृग्यासनं भवेत् ।

सिंहासनं त्रिना 'राजन् गृहे' स्वच्छन्दमासनम् ॥ २२ ॥

नैकासनं स्याद् गुरुणा तु 'राजन् गजे रथे वापि शिलातले च ।

नैकासने स्याद् गुरुणा तु 'दोषोऽथवातिदीर्घे' फलके च नित्यम् ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे आसीका (? सना)ध्यायो नाम ॥ २३ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।

प्रत्यालीढमथालीढं षट् पुंसां स्थानकानि तु ॥ १ ॥

स्वभासंश्रितं पादं त्र्यश्रं पक्षगतोऽपर ।

किञ्चिदञ्चित्तजङ्घश्च वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ २ ॥

स्थानेनानेन कर्तव्यस्सलापस्तु स्वभावतः ।

समपादं तु विज्ञेयं समैस्तालान्तरे पदै ॥ ३ ॥

‘स्वभा[व]सौष्ठवोपेतं रुद्रब्रह्मादिदैवतम् ।

अनेन कार्यं स्थानेन *विप्रमण्ड(‘ङ्ग)लकारणम् ॥ ४ ॥

‘वल्लग्नं पक्षिणा चैव +वरकौतुम्भेव च ।

स्वस्थान(‘ना)स्यन्दनस्थाना विमानस्थायिनामपि ॥ ५ ॥

लिङ्गस्थाना व्रतस्थाना स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।

द्वौ तालावर्धतालं च पादयोरन्तरं भवेत् ॥ ६ ॥

अञ्चिते यत्र जङ्घे तु ‘पादौ पक्षस्थितौ तथा ।

वैशाखं नाम तत्स्थानं रुद्रश्चैवात्र ‘दैवतम् ॥ ७ ॥

स्थानेनानेन कर्तव्यं अध्वाना वाहनं बुधैः ।

व्यायामो निर्गमश्चैव प्रवेशो धनुषस्तथा ॥ ८ ॥

अतः परं मण्डलं स्यात् त्रींस्ता(‘त्रिता)लान्तरमेव च ।

कटी जानुसमा यत्र पादौ पक्षस्थितौ यथा ॥ ९ ॥

धनुर्जप्रहरणं मण्डलेन प्रयोजयेत् ।

वाहनं युजराणां तु नृत्ते चोद्धनक्रिया ॥ १० ॥

१. A. स्वभाव सौष्ठवोपेतं रुद्र- V. स्वस्वभामौष्ठवोपेतं. B C. स्वभामौष्ठवोपेतं च.
* N. S. विप्रमण्डलकारणम् + N. S. परं. २. A. B. V. ललना. ३. V. पदी.
४. V. दैवता.
१. ८

‘अस्येय दक्षिण पाद पञ्चताल प्रसारयेत् ।

आलीढ नाम तत्स्थान रुद्रमाल्यत्र देवतम् ॥ ११ ॥

अनेन काया स्थानेन सर्वत्रोद्धरणत्रिया ।

रौद्रपाद^१प्रचारस्तु सङ्ग्रामस्य निरूपणम् ॥ १२ ॥

‘सिंहाद्यभिनय चैव शत्रुसन्धानमेव च ।

खड्गयुद्धे नियुद्धे च मण्डलप्रमणे तथा ॥ १३ ॥

उत्तरोत्तरसञ्चल्य रोपामर्षसमुद्भवे ।

महाना चैव सम्फोटे शत्रूणां च^२ निरूपणे ॥ १४ ॥

तथाभिद्वरण चैव शस्त्राणां च शिमीक्षणम् ।

अश्रित दक्षिण कृत्वा वाम पाद प्रसार्य च^३ ॥ १५ ॥

आलीढ ‘परिवर्त तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।

प्रत्यालीढ तु विज्ञेय स्थान दानदेवतम् ॥ १६ ॥

आलीढेनोदित^४ शस्त्र^५ प्रत्यालीढेन मोचयेत् ।

अतः परं प्रयक्ष्यामि स्त्रीणां स्थानत्रयं नृप ॥ १७ ॥

आयत^६ चावहित्य च हयक्रान्तमथापि च ।

‘एक स्वभावो यत्र न पाद विरचित सम ॥ १८ ॥

‘तालमात्रान्तरन्यस्त^७ यश्च (१ श्र) पक्षगतोऽपर ।

प्रसजमाननमुर सम^८ यत्र समुन्नतम् ॥ १९ ॥

लतानितम्भगो हस्तौ स्थानं ज्ञेयं तदायतम् ।

रुद्रांतरणे ह्येतच्चथा पुष्पाञ्जली भवेत् ॥ २० ॥

१ B अपेक्ष AV आदौ च २ A -प्रचारश्च ३ AB सिंहाद्याभिनय ४ B CV शक्त ५ A निरूपणे ६ VB शस्त्राणां ७ C ॥ ८ VC परिवर्तने ९ V स्थानं च नवैवतम् १० V अस्त ११ V प्रत्यालीढ १२ V चावहित्य १३ V एकानुयुतो यत्र पादौ AB एव स्वभावो यत्रैव पादौ १४ A तालमात्रान्तर-यस्त B तालमात्रान्तर यश्च १५ A, C नय.

पादो विरचितस्त्र्यश्रस्तदन्योऽपसृत सम ।

पादस्तलान्तरन्यस्त^१स्त्रिकमीपासमुन्नतम् ॥ २१ ॥

अवहित्थं समाख्यातं^२ स्थानमेतन्नरोत्तम ।

विलासलीलालवण्यशृङ्गारात्मनिरूपणे ॥ २२ ॥

स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं वरमार्गावलोकने ।

सम स्थितो यत्र पादस्तदन्य पाद^३स्तुलञ्चितः ॥ २३ ॥

तालैरनियतैरेष स्थानको हि विधीयते ।

सूचिविद्वमविद्वं वा तदश्चक्रान्तमिष्यते ॥ २४ ॥

शाखावलम्बे स्तवकोच्चये च

विघूर्णनेत्रासनसम्प्रलापे ।

स्वभावसंलापविधौ च कार्यं

स्थानं त्विदं यादववंशमुख्य ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे उत्तिष्ठ[^१पुत्री]स्थानकं नाम ॥ २६ ॥

१ A B C. पादौ २ V. पादास्तलान्तर. C. पादास्तालान्तर A. पादस्तुलान्तर.
३ A. B C-स्त्रिमेपत् - ४. B. स्थानमेतन्नरोत्तम ५ C V. समस्थितो ६ V पाद
स्तलाचित B C पादस्तलाधित. ७ B C V. शाखावलम्ब-

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

शिरस प्रथम कर्म गदतो मे 'निबोध तत् ।

'स्वभावाद्भुजोर्ध्वापक्षेपेणाकम्पितं सद्गत् ॥ १ ॥

सज्जोपदेशपृच्छासु स्वभावाभापणे भवेत् ।

बहुश *कथि(१ ग्मि)तं यच्च तदा कम्पितमिष्यते ॥ २ ॥

शेषतर्जनतर्केषु 'प्रतिज्ञासु च दृश्यते ।

शिरसो रेचनं यत्तु शनेन्त'द्रुतमिष्यते ॥ ३ ॥

विषादे विम्बये चैत्र प्रतिषेधे तदिष्यते ।

विधुत नामत प्रोक्त तथा पार्श्वविकम्पने ॥ ४ ॥

शीतमस्ते 'जराते च मत्ते च उग्ररिते भवेत् ।

'मण्डलभ्रमणाच्चैत्र भवेत्तु 'परिगर्हि(१ बाहि)तम् ॥ ५ ॥

साधने विम्बये हर्षे लीलाया च तदिष्यते ।

सद्गदुद्वाहित चोर्ध्वं तदुद्वाहितमिष्यते ॥ ६ ॥

उच्छ्रयाये दर्शने गर्वे तत्तथोर्ध्व'निरीक्षणे ।

आक्षिप्त सद्गदेव स्यादर्धन*(१ वधू)तमधोगतम् ॥ ७ ॥

'सदेशालापसजासु तत्तथावाहनादिषु ।

त्रिचित्रार्थनतर्कानां शिरो 'विज्ञेयमश्चितम् ॥ ८ ॥

मूर्च्छिते व्यथिते चैव सचिन्ते दुःस्विते भवेत् ।

उत्क्षिप्त'बाहुक्षिसर तथाञ्चितशिरोधरम् ॥ ९ ॥

* निवृद्धितं च तद्गर्भे मिलासे च प्रयोजयेत् ।

परावृत्त(१ ते) परावृत्तं कार्यं पृष्ठनिरीक्षणे ॥ १० ॥

१ A B N S निबोधत २ A B C स्वभावाद्भुजो- * A B C V कथितं N S कम्पितं ३ A. प्रत्यक्षासु ४ V A B -स्तुत- ५ V जराते ६ V मण्डलभ्रमण
७ N S परिवाहितम् A B C V परिगर्हितम् ८ A निरीक्षणे x N S अरधूत-
९ V स देशालाप- १० B विज्ञेयमश्चितम् ११ C -वधू- * N S त्रिचित्र

उत्क्षिप्त चापि 'विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिर ।

'प्राशुदिव्यार्थयोगे च कार्यं तच्च प्रयोक्तृमि ॥ ११ ॥

अधोमुखस्थित चापि बुधा प्राहुरधोगतम् ।

रज्जाया च 'प्रणामे च दुस्ते तच्च प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

सर्वतो लोलनाच्चैः परिलोलितमुच्यते ।

व्याधिते मूर्च्छिते मत्ते भवेत् 'परिलोलितम् ॥ १३ ॥

एतत्तु शिरसः कर्म^१ कथितं 'तन्नराधिप ।

अञ्चितं रेचितं मुक्तं विवृत्तं चतुर तथा ॥ १४ ॥

प्रसारितं तथा स्तब्धं ग्रीवाकर्म^२ (' मर्मा) णि निर्दिशेत् ।

अञ्चितं किञ्चिदेकाग्रं लोलनाद्रेचितं तु तत् ॥ १५ ॥

रेचितं भ्रमणान्मुक्तं विवृत्तं वलितं च तत् ।

मधुरं चतुरं प्रोक्तमायतनं स्यात्प्रसारितम् ॥ १६ ॥

स्तब्धं स्तब्धतथा^३ (' स्तब्धतया) प्रोक्तं शिर^४ 'कर्मानुगामि च ।

अञ्चितं स्याद्विलासादौ रेचितं मण्डलेक्षणे ॥ १७ ॥

मुक्तं मूर्च्छादियोगेषु विवृत्तं ललितादिषु ।

सौम्यभावे तु चतुरं दृष्टौ कार्यं प्रसारितम् ॥ १८ ॥

स्तब्धं 'शीते तथा व्याधौ अविकारी स्वभावतः ।

विबु^५ (' रु) द्धं विनिवृत्तं च निर्भुगं भुगमेव च ॥ १९ ॥

निवृत्तं च तथैवर्जु^६ 'कर्माण्य^७ (' ण्या) स्यवि^८ (' स्य) निर्दिशेत् ।

व्यावृत्तं स्याद्विबु^९ (' रु) द्धं स्यात्पि निवृत्तं पिहितं भवेत् ॥ २० ॥

'अवाङ्मुखमवाभुगं निर्भुगं चोर्ध्वं तु तत् ।

भुगं म्यादानतः किञ्चिन्निवृत्तं विवृत्तं^{१०} (' त) भवेत् ॥ २१ ॥

१ A विज्ञेय चोन्मुखा- २ V आशु ३ VA प्रमाण ४ C परिलोलित

५ AB कथिते ६ VC ते नराधिप ७ A कर्मानुगामि च ८ V शीतेऽथवा

व्याधौ ९ V कर्मणस्य १० A -बुद्धाद् ११ AB अवात्मात्मवा

ऋजु स्वभावसंस्थ च तयो ('तेषा) कर्माणि चक्षते ।

'विरुद्धवारणे कार्यं मैवमित्येवमादिषु ॥ २२ ॥

विनिवृत्तमसूयायागीर्ष्यामोषट्तेषु च ।

निभु (' निर्भु) अपि चापि विज्ञेय गम्भीरालोकनादिषु ॥ २३ ॥

भुम तु रज्जिते योज्य यतीना तु म्प्रभावत ।

'निवृत्त चापि कर्तव्य हाम्यशोरुमयादिषु ॥ २४ ॥

ऋजु स्वभावसंस्थाने कर्तव्य यदुनन्दन ।

आभुममथ निर्भुगं तथा चैव प्रकम्पितम् ॥ २५ ॥

उद्धाहित सम चैव पञ्चधोर प्रकीर्तितम् ।

धार्यते यच्च निर्भुग (' मोर्ष) तदाभुगं प्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥

शस्त्रक्षते विघाते च हृद्रोगे च तदिष्यते ।

स्तब्ध च निम्नपृष्ठ च निर्भुग नाम तत्सम्यक्तम् ॥ २७ ॥

स्तम्भे सन्निभये माने पिपादे च तथेष्यते ।

'उरसस्तूर्ध्वनिशेष प्रकम्पितमिहोपयते ॥ २८ ॥

हसिते रुदिते कार्ये श्रमे व्याधिभये तथा ।

उद्धाहित यदूर्ध्वं तु तदुद्धाहितमुच्यते ॥ २९ ॥

ऊर्ध्व निगमि (' क्षति) ते कार्ये नृम्भितेषु प्रयोगत ।

चतुरक्ष सम नाम विज्ञेय सोष्ठवेषु तत् ॥ ३० ॥

समुन्नत नत चैव प्रसारितविगर्तिते ।

तथाप' सृतमेव हि पार्श्वयो कर्म पञ्चधा ॥ ३१ ॥

कटिपार्श्वभुजासान्ते (' सैस्तै) रुजतै " स्यात्समुन्नतम् ।

कटी यत्र" तु निर्भुगा पार्श्वं तद्विन्नत भवेत् ॥ ३२ ॥

१ A B C चक्षते २ A विरुद्ध वारणे कार्यं चैव ३ V A B निवृत्त
४ A B प्रकीर्तितम् ५ V पञ्चधोर ६ B ऊरुमस्तूर्ध्व ७ A C V रुदिते ८ A, B.
तदूर्ध्वं ९ A B उ योगत C प्रत्ययोगत १० A -पमृदयेवेहि ११ V रु स
सुप्ततम् १२ V C यत्र तु निर्भुगा

प्रसारणादुभयतः पार्श्वयोः स्थात्प्रसारितम् ।
 परिवर्तनात्त्रिवस्यापि विवर्तितमिहे^१प्यते ॥ ३३ ॥
 अस्य चैवो^२(? वा)पगमनाद्भवेदपसृतं पुनः ।
 नतं त्वपसृते कार्यं चोन्नतं^३तूपसर्पिते ॥ ३४ ॥
 प्रसारितं प्रहर्षादौ त्रासे चापसृते^४(? तं) पुनः ।
 विवर्तितं विवर्ते च कारणं पार्श्वमुच्यते ॥ ३५ ॥
 क्षामं निम्नं च पूर्णं च संप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।
 क्षामं तु हसिते कार्ये तथा चैव विजृम्भिते ॥ ३६ ॥
 व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधार्ते निम्नमेव च ।
 पूर्णं निश्चसिते चैव^५ ह्यारोग्ये ललितेषु च ॥ ३७ ॥
 प्रकम्पिता^६ च विच्छिन्ना निवृत्ता रेचिता तथा ।
 उद्वा^७हिता चैव कटिर्नृत्ते पञ्चविधा स्मृता ॥ ३८ ॥
 तिर्यग्गतागता क्षिप्रं विज्ञेया व^८(? वि)प्रकम्पिता ।
 मध्य^९स्य बलनाच्चैव छिन्ना संपरिकीर्तिता ॥ ३९ ॥
 पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता परिकीर्तिता ।
 सर्वतो^{१०} भ्रमणाच्चैव रेचितेत्यभिधीयते ॥ ४० ॥
 + निश्चितोद्वा^१(? तम्बोद्वा)हनाच्चैव तथैवोद्वाहिता मता ।
 नीचवामन^२कुब्जानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ॥ ४१ ॥
 व्यायामे त्वथ संप्राप्ते व्यावृत्तप्रेक्षितेषु च ।
 छिन्ना कार्या कटिस्तज्जैर्निवृत्ता वर्तितेषु च ॥ ४२ ॥
 रेचिता रेचिते कार्या अन्या^३ लीलागतं स्त्रियाः ।
 कम्पनं बलनं चैव स्तम्भनोद्धर्तने तथा ॥ ४३ ॥

१. C. -मिहोप्यते. २. B. हपसर्पिते. ३. A.B.C. ह्यारोग्यं V. ललितं तथा. ४. V. च
 चिच्छिन्ना च. ५. A.B. उद्वाहिता. ६. B.C.V. मध्यस्थ- ७. A.B. सर्वत्रभ्रमणाच्चैव. + N.S.
 नितम्बोद्वाहना- ८. A.B. कुब्जाभ्यां. ९. V. लीलागतं त्रिधा. C. लीलागतं त्रिधा.

विवर्तन च पञ्चेन ऊर्गे 'कमाणि कारयेत् ।
 नमनोन्नमने पारन्यो^(१) (१)प्यो^(२)भीहीष्टेष्टु^(३) (३)ष्टे यदा ॥ ४४ ॥
 'स्थित्वा पादतलाग्रेण 'कम्पित तु तदिष्यते ।
 गच्छेद्भ्यन्तर जानु अनेर्यद्वलित तु तत् ॥ ४५ ॥
 स्तम्भन चापि विज्ञेय अपवृत्ता^(४) 'न्याकुलम् ।
 धलिताविद्धभाव स्यादुद्धर्तनमथापि च ॥ ४६ ॥
 पार्णिरभ्यन्तर गच्छेच्च तत्र नि^(५) (५)वि^(६)वर्तितम् ।
 गतिध्वजमपात्राणा कम्पित सप्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥
 धरन चैव कर्तव्य स्त्रीणा स्त्रैरपरिक्रमे ।
 'भीमोर्ध^(७) (७)हीसा^(८) सत्रिपादेषु स्तम्भन सप्रयोजयेत् ॥ ४८ ॥
 व्यायामे ताण्ड्ये चैव कार्यमुद्धर्तन तथा ।
 'विवर्तन च कर्तव्य 'सत्रमादिपरिक्रमे ॥ ४९ ॥
 व्यावर्तित नत 'क्षिप्त चोद्धाहितमथापि च ।
 परिवृत्त तथा पञ्च जङ्घाकर्माणि निदिशेत् ॥ ५० ॥
 आवर्तित तु व्यत्यासाद्वामदक्षिणजङ्घयो ।
 'जान्वोराकुञ्चनाच्चैव नत ज्ञेय प्रयोक्तृभि ॥ ५१ ॥
 विज्ञेयचैव जङ्घाया क्षिप्तमित्यभिधीयते ।
 उद्धाहित तु विज्ञेयमूर्खद्वान्मर्मणा ॥ ५२ ॥
 प्रतीपनयन यत्र परिवृत्त तदिष्यते ।
 आवर्तन प्रयोक्तव्य विदूषकपरिक्रमे ॥ ५३ ॥
 नत चापि हि कर्तव्य स्थानासनगतादिषु ।
 क्षिप्त व्यायामयोगेषु 'ताण्ड्येषु प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥

१ V कमाणि निदिशेत् x NS पाण्ड्ये २ VB स्थिता ३ VC कम्पित
 तत्तदिष्यते † NS अपविद्ध (GOS) x B कुलज्याम् NS साधये च विपादे
 च ५ A भीमोर्ध्वनिपमा-र्धु B भीमोर्ध्वमविपाधु ६ AB विवर्तन ७ V सत्रमादि-
 ८ C त्रिमुद्राहित- ९ AB व्यासा- १० A चा न कुञ्चनाच्चैव C जानुर बुयना
 धैव ११ C ताण्ड्ये च

तथा चोद्धाहितं कार्यमाविद्धगमनादिषु ।
 ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ॥ ५५ ॥
 उद्धादितसमश्चैव 'पार्ष्णिरेचित'सञ्चर (१ पादो रेचितसंज्ञितः) ।
 अञ्चितं बुञ्चितश्चैव पादः पञ्चविधः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ 'निपात्यते' ।
 यस्य पादस्य करणात्स 'उद्धादित' उच्यते ॥ ५७ ॥
 'कार्योऽनुरक्तकरणे' प्रचारे ललिते तथा ।
 स्वभाववर्चिता भूमौ समस्थानः समः स्मृतः ॥ ५८ ॥
 एष कार्यं सदा पादः स्वभावाभिनयाश्रयः ।
 उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्ष्णिः पादेऽग्रतलसञ्चरे ॥ ५९ ॥
 'निक्षिप्ते' रेचिते आन्ते पादे 'यस्ताडिते' भवेत् ।
 ललितश्चायमेव स्यात्पादो रेचितसंज्ञितः ॥ ६० ॥
 एष 'प्रचारसञ्चारे' 'ललितोद्धातिते' भवेत् ।
 उत्क्षिप्ताग्रतलः पादः कथितस्तु तथाञ्चितः ॥ ६१ ॥
 नानाभ्रमणकालेषु (१ रक्ते चैव) कार्यं पादोऽयमञ्चितः ।
 पादः कुञ्चितः 'मध्येऽयं' भवेत्कुञ्चितसंज्ञितः ॥ ६२ ॥
 अतिक्रान्ताभिगमने पादमेतत्प्रयोजयेत् ।
 एकपादप्रचारो यस्स चारीत्येव संज्ञितः ॥ ६३ ॥
 द्विपादक्रमणं यत्र 'करण' नाम तद्वदेत् ।
 'करणानां' समायोगः खण्ड इत्यभिधीयते ॥ ६४ ॥
 द्वाभ्यां त्रिभिर्वा यदि वा चतुर्भिः—
 र्युक्तं भवेन्मण्डलमेव नाम्ना ।

१ B C drop पार्ष्णिरेचितसञ्चर । There is a lacuna here in B & C

२ A सञ्चरौ ३ B निपात्यते ४ V तद्धादित ५ A कार्योऽनुरक्तकरणे ६ V निक्षिप्त
 रेचिते ७ V यस्ताडितो ८ V प्रदानसञ्चारे ९ V ललितोद्धादित १० B मध्येय

११ A कारण १२ A कारणानां

इत्यङ्गकर्माभिहितं ब्रवीमि

निबोध राज्ञस्त्वमुपाङ्गकर्म ॥ ६५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवल्गुसंवादे अङ्गकर्माध्यायो नाम ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

*कान्ता भयानका हास्या करुणा ह्यद्भुता तथा ।

रौद्रा वीरा च बीभत्सा विज्ञेया [? शान्ता च] रसदृष्टयः ॥ १ ॥

रिग्महा हृष्टा च जिह्वा च क्रुद्धा ^१भीताश्च लज्जिता ।

तृ (? दृ)प्ताश्च विस्मिता सौम्या स्थायिभावेषु दृष्टयः ॥ २ ॥

मलिनाऽऽकेकरा श्रान्ता चाभितप्ताश्च विप्लुता ।

विषण्णा शङ्किता चैव ^२त्रस्ता शोका निमीलिता ॥ ३ ॥

विभ्रान्ता कुञ्चिता शून्या ^३मुकुला तु वितर्किता ।

मदिरा ललिता ग्लाना इत्येवं ^४दृष्टिसंग्रहः ॥ ४ ॥

पदत्रिंशद्दृष्टयो ज्ञेया नामतोऽभिहिता मया ।

सम्ब्रूहेपकटाक्षा तु कान्ता ज्ञेया ^५समन्मथा ॥ ५ ॥

उद्वृत्तपुटपक्ष्माग्रा चलत्तारा भयानका ।

किञ्चिदाकुञ्चितपुटा हास्य(? स्या) विभ्रान्त^६तारिका ॥ ६ ॥

पतितोर्ध्वपुटा ^७साला करुणा नष्टतारिका ।

किञ्चित्कुञ्चितपक्ष्माग्रा किञ्चिदुद्वृत्ततारिका ॥ ७ ॥

समा विकसिता चैव साद्भुता दृष्टिरिष्यते ।

^८उद्वृत्ता कथिता रौद्रा भ्रुकुटिः कुटिला तथा ॥ ८ ॥

उत्फुल्लमध्या वीरा तु कथिता समतारिका ।

बीभत्सा कथिता दृष्टि^९पात्रा क्षिप्ततारिका ॥ ९ ॥

ध्यानादनिमिषा शान्ता ^{१०}हृषोभागविचारिणी ।

व्याकोशमध्या मधुरा स्निग्धा ^{११}प्रहसिता मता ॥ १० ॥

* Slo. 1 completely agrees with N.S. Chap. 8. slo. 38, Nirṇaya Sāgar edition.

१. V. कान्ता. २. C. रौद्री. ३. V. भीता च लज्जिता. ४. A. रुद्धा त्रस्ता निमीलिता. ५. V. मुकुला च. ६. A.B. दृष्टिसंग्रहाः. ७. V. समञ्जसो. ८. V. तारका instead of तारिका. ९. A. सामा. १०. V. उद्भूता. ११. A. दृष्टिपात्रधित- १२. V. हृषोभाग- १३. A.B. प्रहसिता शया. C. प्रहसितो मया.

उत्फुल्लमध्या प्रचला दृष्टा पर्यन्तवीक्षिणी ।

विद्याधोगततारा च 'गूढं मग्ना निरीक्षिणी ॥ ११ ॥

शुभ्रदीकुटिला कुन्दा तथा निष्टव्यतारका ।

आकुञ्चितपुटा भीता रूक्षा व्यावृत्ततारका ॥ १२ ॥

'सत्त्वमुद्गिरतीनेष्टा (१) दृष्टि) दृष्टा विरसिता भवेत् ।

समा विरसिता 'पाक्षा विम्बिता सा निगद्यते ॥ १३ ॥

समा सौम्या विनिर्दिष्टा तथा च समतारका ।

आकुञ्चिता लज्जिता स्यात्तथा निश्चल (२) व्यावृत्त) तारका ॥ १४ ॥

पुष्टौ प्रस्फुरितौ यस्या मलिना सा 'निगद्यते ।

आकुञ्चितपुटा या तु दृष्टिराकेकरा भवेत् ॥ १५ ॥

विद्धिदुर्लभितपुटा 'आ (३) था) ता सा तु रिधीयते ।

अभितप्ता तथा मन्दा मन्दतारापुटा तु या ॥ १६ ॥

निप्लुता निप्लुता प्रोक्ता 'हस्ता विस्फुरिता च या ।

क्रिद्धिविष्टव्यतारा तु निपण्णा दृष्टिरुच्यते ॥ १७ ॥

अनवस्थिततारा च शङ्किता परिकीर्तिता ।

रूक्षा ललिततारा च त्रस्ताद्या समया भवेत् ॥ १८ ॥

उत्फुल्ला तु विशोकास्या तथा च निमिपेशणा ।

अनवस्थितनेत्रा च मिश्रान्ता आन्ततारका ॥ १९ ॥

कुञ्चिनाकुञ्चिता दृष्टि क्रिद्धिदक्षितवारिका ।

'स्थिरतारापुटा शून्या संकुञ्चा समदर्शना ॥ २० ॥

प्रस्पन्दमानपक्षमाया 'मुकुला मुकुला भवेत् ।

उद्बृत्तपुटपक्ष्मा तु विनर्का स्तब्धतारिका ॥ २१ ॥

१ A गूढमग्ना B V गूढा मग्ना २ A सत्त्वमुद्गिरती B V सत्त्वमुद्गिरती
३ A.B -पणा ४ C विधीयते ५ V C शाता ६ A B तन्वा प्रस्फुरिता तु या
C. तन्वा प्रस्फुरिता च या ७ V च प्रताद्या C तु नस्ताद्या ८ V B स्थिततारापुण
९ V. मुकुला मुकुला भवेत्.

उत्फुल्ला मदिरा नाम तथा चलिततारिका ।

फुल्लितान्ता सलावण्या सस्मिता ललिता मता ॥ २२ ॥

प्रलूनपक्ष्मा सा 'साक्षा ग्लानास्या मुकुलीकृता ।

कान्ता दृष्टिः 'कटाक्षे तु घातने तु भयानका ॥ २३ ॥

'हास्या हास्ये च विज्ञेया करुणा 'करुणे रसे ।

स्वद्भुते चाद्भुता कार्या 'रौद्रा रौद्रे विधीयते ॥ २४ ॥

वीरा धीरे च कर्तव्या वीमत्सा च जुगुप्सिते ।

शान्ता शान्ते तु निर्दिष्टा स्निग्धा स्निग्धावलोकने ॥ २५ ॥

हृष्टा हृष्टे तु कर्तव्या जिह्वा 'कार्याभ्यसूयिते ।

क्रुद्धा क्रुद्धे तु निर्दिष्टा मीता मीते तथा भवेत् ॥ २६ ॥

लज्जिता लज्जितास्या स्या[त्] 'दृप्तोत्साहगतेषु सा ।

विस्मिता विस्मये दृष्टिः सौम्या सौम्यावलोकने ॥ २७ ॥

मलिना विरहे कार्या संभोगे केकरा भवेत् ।

श्रान्ता श्रान्तस्य कर्तव्या निर्वेदे त्वमितप्तका ॥ २८ ॥

विप्लुतारव्या तु दैन्ये स्याद्विषादे तु विपणिक्का ।

शङ्किते शङ्किता चैव त्रस्ते त्रस्ता विधीयते ॥ २९ ॥

ज्ञाने 'विशोका च तथा स्पर्शे कार्या निमीलिता ।

विभ्रान्ता विभ्रमे कार्या कुञ्चिता सूक्ष्मदर्शने ॥ ३० ॥

चिन्तान्वितस्य शून्या 'स्यान्मुकुला घ्राणकर्मणि ।

वितर्के तु वितर्का 'स्यात्समदे मदिरा भवेत् ॥ ३१ ॥

स्त्रीणां हेलासु ललिता ग्लाने ग्लाना विधीयते ।

उत्सेव(?) न्मेष)श्च निमेषश्च प्रसारितविवर्तिते ॥ ३२ ॥

१. A.V. साक्षा. २. C. drops कटाक्षे तु. ३. C. हास्य हास्ये च. ४. C. करुणा रसे.
५. V. रौद्री रौद्रे. ६. A C कार्याभ्यसूयिते B. कार्याभ्यसूयिते. ७. A.—दृष्टोत्साहगतेषु सा. C.
ता. B. दृष्टोत्साहगतेषु सा. V. —दृष्टोत्साहगतेषु च. ८. A. विज्ञेया. ९. V.B. स्यान्मुत्कृता.
१०. V.—स्यान्मदे तु मदिरा.

आकुञ्चितं सम चैव स्फुरितं 'वि(१ पि)हितं तत ।
ताडितं पुट्यो कर्म नमघा परिकीर्तितम् ॥ ३३ ॥

'समागम पुटाना य स निमेष इति स्मृत ।
विश्लेषश्चैव यस्ताभ्या स उन्मेष प्रकीर्तित ॥ ३४ ॥

प्रसारितो पुटौ यत्र भवेत्तद्वि विपर्तितम् ।
आकुञ्चिताभ्या ताभ्या तु ज्ञेयमाकुञ्चितं बुधै ॥ ३५ ॥

स्वभावपुटस्स्थान सम तद्वि प्रकीर्तितम् ।
पुटौ प्रस्फुरितौ यत्र स्फुरितं तदिहोच्यते ॥ ३६ ॥

पुटावभि(१ पि)हितौ यत्र पिहितं नाम तद्भवेत् ।
सस्तमूलो पुटो यत्र तद्वि ताडितमुच्यते ॥ ३७ ॥

गन्ध'(१ न्धे) स्पर्शे तथानिष्टे ज्ञेयमाकुञ्चितं 'बुधै ।
विस्मयार्थं तथा वीरे तच्च कार्यं प्रसाधि (१ रि)नम् ॥ ३८ ॥

शृङ्गारे तु समं कार्यमभिधातेऽवताडितम् ।
स्त्रीणां प्रणयरोपेपु स्फुरितं तदिहेष्यते ॥ ३९ ॥

'शीतगतोष्णत्रयेषु वि(१ पि) हित कार्यमेव तु ।
क्रोधे विवर्तितं कार्यं निमेषोन्मेषयो 'ह्यसौ ॥ ४० ॥

चलन भ्रमण चैव चलन सप्रणा(१ वे)शनम् ।
'विवर्तन पाटन च विज्ञेयं निष्क्रम तथा ॥ ४१ ॥

उद्धर्त प्राकृत चैव 'तारकाकर्म चेप्यते ।
मण्डलावर्तन मध्ये पुटयोर्भ्रमणं स्मृतम् ॥ ४२ ॥

चलन गमन 'तिर्यनचलनाच्चलन भवेत् ।
आभ्यन्तरत आकर्षं प्रवेशात्प्रवेशनम् ॥ ४३ ॥

१ V C विदित A B विहित २ A C समागम ३ A मघ स्पर्श ४ B बुध . ५ A B C -वताडितम् ६ B C तदिहोच्यते. ७ V. शीते ८ V. समम्. ९. V. विवर्तित पाटन तु विज्ञेयं विस्मृतं तथा. १० A. तारक कर्म ११ V तिर्यगचलनाच्चलितं.

तथा चापाङ्गस^१ध्वारादुद्ध^२(द्विव)र्तितमुदाहृतम् ।

पातनं^३ सस्तभावश्च^४ निष्क्रामान्निष्क्रमं तथा ॥ ४४ ॥

उद्धर्तना^५(नं)त्परावृत्तिः^६(नं परावृत्तेः) प्राकृतं तु स्वभावतः ।

हास्ये तु वलनं कार्यं मदे अमणमेव च ॥ ४५ ॥

वीरे रसे स्याच्चलनं वीभत्से संप्रवेशनम् ।

विवर्तितं तु शृङ्गारे पातनं करुणे रसे ॥ ४६ ॥

भयानके निष्क्रमणं वीरे चोद्धवर्तनं तथा ।

प्राकृतं^७ शेषभावेपु यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥

समं साचीकृतं च स्यादनुवृत्तमतः परम् ।

आलोकितं^८ चोल्लोकितमवलोकितमेव^९ (आलोकितोल्लोकितव-

लोकितविलोकितं) च ॥ ४८ ॥

समतारं च सौम्यं च दृष्टिकर्म समं भवेत् ।

पक्ष्मान्तर्गततारं च साचीकृतमिहोच्यते ॥ ४९ ॥

रूपनिर्वर्तनायुक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम् ।

सहसा दर्शनं यत्स्यात्तदालोकितमिष्यते ॥ ५० ॥

ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयं सर्वतो^{१०} लोकितां तथा ।

विलोकितं तु पार्श्वाभ्यां पृष्ठतश्चावलोकितम् ॥ ५१ ॥

दृष्टीनामनुगं चैव भ्रुवो कर्म प्रयोजयेत् ।

यथा नेत्रं प्रसर्पेद्धि नानाभावरसाश्रयम् ॥ ५२ ॥

नेत्रस्यानुक्रमेणैव भ्रुवोस्तु चलनं भवेत् ।

उत्क्षेपः^{११} पातनं चैव भ्रुकुटी चतुरं तथा ॥ ५३ ॥

निकुञ्चितं^{१२} रेचितं च तथा स्वाभाविकं भवेत् ।

भ्रुवोरुद्धममुत्क्षेपः पातनं पतनं भवेत् ॥ ५४ ॥

१. V. सधारादुद्धर्तितम्— २. A C. सस्तभावाथ. ३. V. निष्क्रामा— ४. V.C. शेष-
भावे तु. ५. A. ह्यल्लोकितम्— B. ह्यल्लोकितम्— C. ह्यल्लोकितम्— ६. A. लोक्यते, C. लोकिते.
७. N.S. पातनं. ८. V. कुञ्चितं.

'द्वयोर्मूलोर्ध्वविक्षेपाद्भुवुटी परिकीर्तता ।

चतुरं त्रिजिन्दुच्छ्वासान्मधुरायतया मुग्रा ॥ ५५ ॥

एकस्या उभयोर्वापि 'मृदुमङ्गाच्चिबुञ्चितम् ।

एकस्या 'ललितोक्षेपाद्रेचित नाम कीर्तितम् ॥ ५६ ॥

यथारिथते स्वभावस्थे भुगो कर्म निगोध मे ।

समुद्धेपस्तु लीलाया कारुण्यात्पा('स्प)तन भवेत् ॥ ५७ ॥

क्रोधे च भुवुटीर्ज्ञेया 'शृङ्गार('रे) चतुरं तथा ।

*क्षाम वृक्ष तु विज्ञेय फुल्ल त्रिभूसितं भवेत् ॥ ५८ ॥

सपूर्णं पूर्णमित्युक्त कम्पित 'परिधूनितम् ।

'सुखाभिन्न कुञ्चितरु सरोमाञ्च तथाग्रिभम् ॥ ५९ ॥

प्राकृत तु स्वभावस्थ 'मन्द('गण्ड) प्रोक्त मनीषिभि ।

क्षाम दुर्ले तु कर्तव्य फुल्ल 'हर्षे प्रयोनयेत् ॥ ६० ॥

पूर्णं तुष्टे तु कर्तव्य तथा रोषे च कम्पितम् ।

हास्ये त्वाकुञ्चित स्पर्शे सरोमाञ्च विधीयते ॥ ६१ ॥

प्राकृत तु स्वभावस्थ त्वर्थयोगेन योजयेत् ।

नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा 'कुणितानना('सविकृणिता) ॥ ६२ ॥

स्वाभाविके('की) च कर्तव्या प्रयोगे नासिद्धा बुधै ।

नतानता तु विज्ञेया मन्दा नतपुटा भवेत् ॥ ६३ ॥

१ V द्वयोर्मूलोर्ध्व— २ V स्यादुद्धम त्रिबुधितम् ३ V ललितोक्षेपाद्रेचित ४ A शृङ्गारं चतुरं VB शृङ्गार चतुरं C शृङ्गा च तु and drops ५ A B C परिकीर्तितम् ६ VC सुखाभिन्न ७ A B C च ८ A मन्द ९ C हर्षे तु योजयेत्
१० V कृणिता नता

* मोटामिते कुट्टमिते विलसे किलकिञ्चिते ।

निउमित तु कर्तव्यं नृत्ये योज्य तु रेचितम् ।

अनादिदेपु भावेपु विद्यास्वाभाविक बुध ॥

N S Ad 8, N Sagara edition

† N.S सावर्णिता Ms of G O S

विकृष्टा कुञ्चिता चोर्ध्वं सोच्छ्वसा वायुपूरिता ।

संकुणनात्कुणिता स्यात्स्वभावास्था स्वनामिका ॥ ६४ ॥

नता तु रुचिते कार्या मन्दा शोके विधीयते ।

तीव्रे गन्धे विकृष्टा तु सोच्छ्वसा तु तथा प्रिये ॥ ६५ ॥

विकूणिता जुगुप्साया शेषा स्वाभाविकी मता ।

कूण(? कुट्ट)नं खण्डनं छिन्नमु(? चं चु)विरुतं समता तथा ॥ ६६ ॥

जिह्वाधरौष्ठमर्दं वै दन्तमर्मणि कारयेत् ।

कुट्टनं बलमर्च्छेदं खण्डनं तु विघट्टनम् ॥ ६७ ॥

छिन्नं निरुतमेव स्याच्छु(? चु)कितं विद्वमेव च ।

व्याधौ तु कुट्टनं कार्यं उत्सादे खण्डनं भवेत् ॥ ६८ ॥

छिन्नं क्रोधे परं हास्ये समं शेषेषु कारयेत् ।

विमर्शनं तथा कम्पो विमर्शो(? सर्गो)ऽथ विगूहनम् ॥ ६९ ॥

सदृष्टश्च समुद्रगश्च कर्माण्यवरजानि तु ।

सृक्कासु वक्रकरणं विमर्शितमिति स्मृतम् ॥ ७० ॥

वेपनं चापि निज्ञेयमधरस्य तु कम्पनम् ।

यो निष्कम्पोऽधरस्याथ स विमर्श इति स्मृतः ॥ ७१ ॥

अन्तःप्रवेशनं चैव विनिगूहितमुच्यते ।

दन्तौष्ठपीडनाच्चैव सन्दृष्टकमिति स्मृतम् ॥ ७२ ॥

पिण्डताभ्युद्धतश्चैव समुद्रग इति स्मृतः ।

विमर्शितमसूयाया रोपे वृष्णितमिष्यते ॥ ७३ ॥

भयानके विसर्गश्च कर्पणेऽथ विगूहनम् ।

त(? र)तोन्मादविमारेषु सन्दृष्ट वीरौद्धयो ।

१ A सङ्कृणना- २ C शोके ३. V. तोत्रगन्धे. ४ A C शोके ५ A B कूणा. ६ V B. -रुचित C -मुचित S R gives कुट्टन and कुचित ७. B C -धरोष्ठमन्द ८ A. B वृत्तकर्मणि, C वृत्ते कर्मणि ९ A B C कुट्टन १०. V. मकरच्छेद ११ C. -च्छुक्रिते १२. B V उत्सहे १३. V. सदृष्टश्च समुद्रग १४. A C. कर्माण्यवरजानि तु. V. कर्माण्यवरजानि च १५. A B वक्रत वक्रकरण C सृक्कासु वक्रण. १६. C. वेपन. १७. V. कर्पणे. १८. B स्मृता. १९. C कथनेय. २०. A B V. निगूहनम्. V. १०

समुद्रमनुकम्पायां^१ दोषे कार्यं स्वभावजम् ॥ ७४ ॥

उपाङ्गकर्माभिहितं तथैत-

न्मया^२ समासेन नरेन्द्रचन्द्र ।

कार्यः प्रयत्नोऽत्र सद्वा बुधेन

यस्मादुपाङ्गाश्रयमेव^३ नृत्तम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे उपाङ्गिकाध्यायो नाम ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

पताकखिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुखः ।

अर्धचन्द्रो 'क्षरालश्च गुरु' (? शुक्र) तुण्डस्तथापरः ॥ १ ॥

मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थः 'सटका'मुखः ।

सूच्यर्धः (? च्यास्य.) पद्मकोशश्च मृ (? श्वोर) गशीर्षो मृगस्य च ॥ २ ॥

ला (? का) झूलः 'कोलपद्मश्च चतुरो अमरस्तथा ।

'हंसास्यो हंसपक्षश्च संदंशो मुकुलस्तथा ॥ ३ ॥

असंयुताः करा द्वेते द्वाविंशतिरुदाहृताः ।

अथ संयुक्तो हस्तान्गदतस्ता'त्रिबोध मे ॥ ४ ॥

अङ्गलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ।

खटको (? का) वर्धमानश्च उत्सङ्गो 'निपधस्तथा ॥ ५ ॥

दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ।

गजदन्तोऽवहितश्च वर्धमानस्तथैव च ॥ ६ ॥

एते वै संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ।

'नृत्तहस्तान्पुनश्चैव भूयो नाम निबोधत ॥ ७ ॥

चतुरस्रस्तथावृ (? थोद्वृ) तस्तथा लघुमुखौ स्मृतौ ।

तथा चैव तु'विज्ञेयौ क्षरालखटका'मुखौ ॥ ८ ॥

आविद्धवक्'संव्याख्यौ (? सूच्यास्यौ) रेचितावर्धरेचितौ ।

अवहित्यः पल्लवितो नितम्बः केशवर्धनौ ॥ ९ ॥

लताख्यौ करिहस्तौ च प'क्षोद्योतीर्थवर्धितौ (? तावथाञ्चितौ) ।

ज्ञेयौ गरुडपक्षौ च दण्डपक्षौ तथैव च ॥ १० ॥

१. V. क्षरालश्च २. N.S. & S.R. शुक्रतुण्ड. ३. A.B.C. कट्टामुखः. ४. V. काल-
पद्मश्च. ५. B. हंसासो. ६. C. -त्रिबोधत. ७. V. निपधस्तथा. A. निपदस्तथा. ८. V.
नृत्तहस्तार्थुपध्व. A.B. नृत्तहस्तान्पुटध्व ९. C. विज्ञेयान्तराल-. १०. A.B.C. संव्याख्यौ.
V. -संव्याख्यौ. ११. V. पक्षोद्योतीर्थवर्धितौ.

ऊर्ध्वमण्डलौ चैव पार्श्वमण्डलानामपि ।
 'पार्श्वोर्ध्वमण्डले चैव उरोमण्डलौ तथा ॥ ११ ॥
 'मुष्टमस्त्रिफलायौ तथा चै 'पद्मरोशको ।
 'अल्पहस्तजो च तथा क्षीरगणसजिते ॥ १२ ॥
 रलितौ वलितौ चैव ज्ञेया 'नृवक्त्रा सदा ।
 अत पर प्रयद्यामि कराणा र्मलक्षणम् ॥ १३ ॥
 'प्रसारिताया सहिता यस्याङ्गुल्यो भगन्नि हि ।
 बुद्धिश्च तथाङ्गुष्ठ स 'पताक 'इति स्मृत [त] ॥ १४ ॥
 एष प्रहारग्रहणे रोमने श्यात्प्रताप ('पात)ने ।
 चलितान्गुलिरप्येव वायुगुणिरूपणे ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वमण्डलौ तथौ साहे छायादिप्यप्यधोमुख ।
 पुष्करप्रहितस्ताले सम प्रचलिताङ्गुलि ॥ १६ ॥
 'पक्ष्मो 'क्षो) क्षेप रेचित्रक उक्षिप्नश्चैव धारणे ।
 'अभ्यैरानामिका वक्रा 'त्रिपताकस्तथा भवेत् ॥ १७ ॥
 आग्रहने प्रयुज्जीन 'मुकुगभिनये यत ।
 'प्रचलाङ्गुलिरप्येव रूपक्षिप्त्ररूपे ॥ १८ ॥
 'तथानामिन्या कार्यं तथैवायुप्रमार्जनम् ।
 'मङ्गल्यस्नपन कार्यं शिरसश्च निवेशनम् ॥ १९ ॥
 श्रोत्रसरण चैव कार्यं भूमिमुखेन तु ।
 भुजङ्गानामभिनय (') अनवाणा तथैव च ॥ २० ॥
 'त्रिपताके यदा हस्ते भवेष्टष्टाश्लोकिनी ।
 तर्जनी तु 'यदा ज्ञेय वर्ततीमुख 'सजक ॥ २१ ॥

१ B पार्श्व- C पार्श्व- V पार्श्व- २ A V इ- ३ V पद्मरोशिकी
 ४ V उक्षिप्नश्चैव AB उक्षिप्नश्चैव ५ V नृवक्त्रा सदा B नृवक्त्रासदा
 ६ B C V प्रसारिता सहिता ७ A पताक ८ A इति स्मृता B इति स्मृतौ ९ A
 पुष्करप्रहितास्तले १० V अर्थैरानामिका ११ A B V त्रिपताक तथा १२ C मुष्टमि
 नये युत V मुकुगभिनयेयुत १३ V अचल इति रेप C प्रचल इति रेप १४ V C
 तथा नासिन्या १५ V मङ्गल्यस्नपन BC मङ्गल्यस्नपन १६ V त्रिपताका १७ V तथा
 १८ A B -सदिक *NS पक्षोक्षप-

कार्योऽयं' परिवा(?) थि चा)रेषु मिन्नश्च(?) ने च) पतनेषु च ।

अनामिका तु साङ्गुष्ठा अर्धचन्द्रे करे भवेत् ॥ २२ ॥

'बालचन्द्रोऽग्निनेयः स्यात्तालाश्च तरवस्तथा ।

मेखला जघनं चैव कुर्याच्चानेन कुण्डलम् ॥ २३ ॥

'खण्डा प्रदेशिनी कार्या अङ्गुल्य (?) छ.) कुञ्चिता (?) त)स्तथा ।

'शेषा भिन्नोर्ध्वप्रलिता 'अरालेऽङ्गुल्यः करे ॥ २४ ॥

गाभिर्यसत्त्र शौण्डीर्यकेशसङ्ग्रहणादिषु ।

स्वेदस्य चापनयने 'रोपे 'चैव करो भवेत् ॥ २५ ॥

'अरालः शुक्रतुण्डश्च वक्तितानामिकाङ्गुलिः ।

'नाहंत्वमित्यथैतेन नित्यं चाभिनयेद् बुधः ॥ २६ ॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य 'तलमध्येऽग्रसंस्थिताः ।

तासामुपरिता(?) चा)ङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः ॥ २७ ॥

एष प्रहारे व्यायामे निर्दयस्तनपीडने ।

संधारणेऽसिंघ'ष्टयोश्च ग्रहणे 'कुन्तदण्डयोः ॥ २८ ॥

'ऊर्ध्वङ्गुष्ठोऽयमेव स्यात्करः शिखरसंज्ञितः ।

एष रश्मिग्रहे 'कार्यश्चापाङ्कुशधनुर्ग्रहे ॥ २९ ॥

मुष्टिमध्य'गताङ्गुष्ठः कपित्थ इति कीर्तितः ।

अनेनाभिनयः कार्यो मध्ये चक्रे शरे तथा ॥ ३० ॥

उत्क्षिप्तवक्त्रा तु यदानामिका सकनीयसी ।

अस्यैव तु कपित्थस्य ततः स्यात्खट्वामुखः ॥ ३१ ॥

होत्रे छत्रग्रहे चैव कर्पणे 'व्यजने तथा ।

'स्रग्दामधारणे कार्यः बुधैः सङ्केतसङ्ग्रहः ॥ ३२ ॥

१. A. परिचारेषु २. V. बालचन्द्राभिनयने बालस्यात्तरवस्तथा । A. B. बालचन्द्रोऽग्निनेयः स्यात्तालाश्च तरवस्तथा । C. बालचन्द्रोऽग्निनेयः स्युत्तालाश्च तरवस्तथा. ३. V. C. खण्डप्रदेशिनी. ४. A. शेषाभिन्नोर्ध्वप्रलिता ५. V. अरालेऽङ्गुल्यः. B. अरालेऽङ्गुल्यः. ६. A. B. -शौण्डीर्य. ७. C. V. शेषे ८. V. A. B. चैव. ९. V. अरालः. १०. A. B. नाहंत्वमित्यथैतेऽपि नित्यं चाभिनयन्बुधः । ११. A. ताल- १२. A. यद्यौच. १३. C. दन्ततुण्डयोः. १४. A. C. ऊर्ध्वोर्ध्व- १५. A. कार्याश्च- १६. V. -गतोऽङ्गुष्ठः. १७. A. B. विज्ञे. १८. V. स्रग्दामधारणे कार्योऽश- सङ्केतोऽस्यसंग्रहः । C. स्रग्दामधारणे कार्यः. B. स्रग्दामधारणे कार्यः.

प्रसूना तर्जनी चात्र यदा सूचीमुखस्तदा ।

'निशादिनं 'चाभितयेन्नेत्रे 'श्वमहेशयो ॥ ३३ ॥

अस्याङ्गुल्यस्तु 'विरलाम्सहाङ्गुणेन कुञ्चिता ।

ऊर्ध्वा हसन(१ मु) 'खम्येन स भवेत्पद्मशोभक ॥ ३४ ॥

'श्लिष्टाङ्गुष्ठो निम्नमध्य पताभोऽहिमिरो भवेत् ।

सलिलस्य प्रदाने तु 'कार्यान्ते(१ र्थ ते)न च 'सूचनम् ॥ ३५ ॥

अधोमुखीना सर्वासामङ्गुलीनां यदा भवेत् ।

'धनिष्ठाङ्गुष्ठमौ 'चोर्ध्वा तदा स्थान्मृगशीर्षक ॥ ३६ ॥

सूचिते छेदिते कार्यं शयया(१ स्ते) स्वो (१ चो, चालने तथा ।

त्रेतानिस्तस्थिता 'मध्या तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्वदा ॥ ३७ ॥

'काङ्गूलेऽनामिका यदा तथा चो र्ना कनीयसी ।

अनेन खलु वर्तव्यं फलानां तु निरूपणम् ॥ ३८ ॥

आपत्यन्ते करतले यस्याङ्गुल्य करस्य वै ।

पार्श्वगतप्रिकीर्णाश्च 'कोरूपद्म इति स्मृत ॥ ३९ ॥

प्रतिषेधकृते योज्यो नास्ति शून्येषु चाप्यथ ।

तिस्र प्रसारिताङ्गुल्यस्तथा चो र्ना कनीयसी ॥ ४० ॥

तस्या मध्याश्रितोऽङ्गुष्ठ कर स चतुर स्मृत ।

वचसा विनियोगे च 'पाठ्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

अनेनैव तथा कार्यं वर्णानां तु निरूपणम् ।

'ऊर्ध्वस्थेन भवेच्छूनं रक्ते स्यादर्थमण्डलम् ॥ ४२ ॥

'मण्डलेन भवेत्पीत नील च मृदितं (१ ते) भवेत् ।

स्वभावस्थेन 'कृष्ण च शेषा वर्णास्तथैव च ॥ ४३ ॥

१ V. निष्पादने C निष्पादिन २ AB. चाभितये नेत्र ३ B -चममहेशयो
४ AB V विजुला. ५ V हसनयस्यैव ६ VB श्लिष्टाङ्गुष्ठे ७ V कार्यान्तेन c. AB
सूचनम्. ९ V. कनिष्ठाङ्गुष्ठमा १० A चाध्वा V चोर्ध्वा ११ C मध्ये १२. AB
काङ्गुल्ये. १३ V (f) कलेपस्य C केलपस्य १४. AB पाठ्ये चैव. C. पाठ्ये चैव.
V. माध्ये चैव १५ V.B. ऊर्ध्वस्थे च भवेत् १६ V. मण्डलं न. १७. V. करस्य च

मध्यमाङ्गुष्ठ^१सन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
 ऊर्ध्वमन्याः प्रकीर्णाश्च भ्रमरश्च तदा भवेत् ॥ ४४ ॥
 पद्मादिग्रहणे कार्यं कर्णपूरे तथाप्ययम् ।
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्वेतान्निस्था निरंतरम् ॥ ४५ ॥
 भवेद्युर्हसवक्रस्य शेषा ह्यन्याः प्रसारिताः ।
 श्लक्ष्णलाघवनिस्सारमार्दवेषु प्रयोजयेत् ॥ ४६ ॥
 तिर्यक्पिण्डीकृता यस्मिन्नुन्नता च कनिष्ठिका ।
 अङ्गुष्ठः कुञ्चितस्त्वेवं हंसपक्ष इति स्मृतः ॥ ४७ ॥
 गण्डसंश्रयमेतेन भोजनः सपरिग्रहः ।
 स्पर्शे चैवानुलेपार्थे कार्यसंवाहने तथा ॥ ४८ ॥
 तर्जन्यङ्गुष्ठसंदंशरस्वरालस्य यदा भवेत् ।
 निर्मुग्मतलमध्यश्च ससंदंश इति स्मृतः ॥ ४९ ॥
 संदंशस्त्रिविधो ज्ञेयस्त्वग्रजो मुखजस्तथा ।
 तथा पार्श्वकृतश्चैव तस्य कर्माणि मे शृणु ॥ ५० ॥
 संदंश(ः शो) ग्रहणे कार्यश्शल्योद्धारे तथाग्रजः ।
 *आलेखरज्जने चैव स्तनज(ः स्य) पीडने तथा ॥ ५१ ॥
 यज्ञोपवीती पार्श्वस्थः शिरःसंदर्शने तथा ।
 समागताग्राङ्गुलिको मुकुलः पद्मकोशकः ॥ ५२ ॥
 देवार्चाकरणे कार्यो बलो(ः लौ) पद्मनिरूपणे ।
 असंयुताः करा द्वेते यथावत्कीर्तिता मया ॥ ५३ ॥
 पताक्राभ्यां तु हस्ताभ्यां संपुटोऽङ्गलिरुच्यते ।
 देयतानां गुरुणां च पितृणां चैव्यते पुनः ॥ ५४ ॥

१. A. B.V. —सन्दंशो. २. B. भवेद्युर्हसस्य. ३. B.C.V. यस्मिन्नुन्नता. ४. V. चैवानुलेपार्थे कार्यं संवाहने. ५. V.C. ज्ञेयस्त्वग्रजो. ६. V.B. आलेखरज्जने A. आलेखरज्जने. ७. A.C.B.V. तर्जनीपीडने ८. V. मुकुलः ९. V. सप्तफुटोन्नतिः. A.B. सम्पुटोन्नतिः—

* The Śloka describing the use of मुगसंदंश is missing in our text. I have given it from N.S.:—

* शृन्तात्पुष्पोद्धरणं वर्तिशालादिपूरणं चैव । धिमिति च घचनं रोपान्मुगसंदंशस्य कर्माणि ॥

'अन्योऽय'पार्श्वसक्ताभ्या कराभ्या स्पात्तपोतक ।

शीते मये च कार्योऽय 'विनयोपगमे तथा ॥ ५५ ॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य अङ्गुल्यन्तर्गनिम्सृता ।

स फर्कट इति ज्ञेय वर्तय्यस्तु विजृम्भिते ॥ ५६ ॥

मणिबन्धनमिन्यस्ताग्रालौ वर्धमानक (१ कौ) ।

उत्तानौ नतपार्श्वस्थौ स्पष्टिक परिकीर्तित ॥ ५७ ॥

विस्तीर्ण सर्वमेतेन ऋतयो गगन घनम् (१ न) ।

'समुद्रश्चाभिनेयस्स्याद्भूमिश्च 'मनुजेश्वर ॥ ५८ ॥

खटक खटके न्यम्य खटकावर्धमानक ।

'शृङ्गारार्थे प्रयोक्तव्य प्रणामकरणेषु च ॥ ५९ ॥

'अरालो तु विपर्यस्तावुत्तानौ वर्धमानकौ ।

उत्सङ्ग इति विज्ञेय स्पर्शस्य ग्रहणे 'कर ॥ ६० ॥

'मुकुल तु यदा हस्त 'कस्थि परिवेष्टयेत् ।

स विज्ञेयस्तदा हस्तो निषधो नाम नामत ॥ ६१ ॥

सक्षिप्ते 'चैव निक्षिप्ते तथा कार्य प्रपीडिते ।

पताकौ लम्बितौ हस्तो दोलेति परिकीर्तिता ॥ ६२ ॥

ध्यानदिदाने वर्तय्यो भक्ष्यादिकरणेषु च ।

*द्वितीयपार्श्वसंलिष्ट पूर्वे पुष्पपुट स्मृत ॥ ६३ ॥

पूर्वाणि चाभिनेयानि 'करणानेन (१ न्येन) पार्थिव ।

पताको तु यदा हस्तो मूर्त (१ र्ध) हस्ताग्रधोमुखौ ॥ ६४ ॥

१ C अतोय २ AB -यावन्तुताभ्या ३ V ।वानयानगमे B विनयोपगमे
४ A समुद्राश्च- ५ A मनुजेश्वर ६ AB 'शृङ्गाराभ्यु योक्तव्य ७ A अरालो ८ V
पर ९ V मुकुल १० A कस्थि ११ AB चैव १२ BV करणानव

* The first line in our Mss is missing I have supplied it from the corresponding Sloka from NS —

* यस्तु सपक्षिरा श्रेष्ठस्तस्याङ्गुलान्तरं तर १

उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकरः करः ।

सिंहव्याघ्रमृगाद्यानां कर्तव्योऽभिनयो भवेत् ॥ ६५ ॥

अञ्चितौ 'कूर्परांसौ तु यदा स्यात्सर्पशीर्षके ।

गजदन्तस्तदा नाम्ना कार्यः शैलनिवर्हणे ॥ ६६ ॥

शुक्रतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्यभिमुखाञ्चितौ ।

'शनैरघोमुखाविद्धाववहित्थ इति स्मृतः ॥ ६७ ॥

'दौर्बल्यश्चसिते कार्यो गात्राणां च निदर्शने ।

ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ॥ ६८ ॥

जालवातायनादीनां प्रयोगस्तेन चेप्यते ।

संयुतानां कराणां तु लक्षणं कथितं मया ॥ ६९ ॥

एवं 'ज्ञेयाः कराः सर्वे नानारससमुद्भवाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'नृचहस्त(? हस्तं नृत्त)समाश्रयम् ॥ ७० ॥

वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ खटकामुखौ ।

समान'कूर्परांसौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्तितौ ॥ ७१ ॥

'हंसपक्षौ स्मृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ।

उद्धृत्ताविति ' विज्ञेयावथवा तालवृन्तकौ ॥ ७२ ॥

'चतुरस्रीकृतौ हस्तौ हंसपक्षीकृतौ तथा ।

तिर्यङ्मुखावूर्ध्वतलौ ज्ञेयौ लघु(? तल)मुखाविति ॥ ७३ ॥

तावेव 'मणिधन्व (? ग्रन्था)न्तावरालकचि(? विष्णु)तौ करौ ।

ज्ञेयावभिनये 'त्वेतावरालखटकामुखौ ॥ ७४ ॥

'भुजांसकूर्पराग्नेस्तु कुटिलावर्तितौ करौ ।

अधोमुखतलाविद्धावाविद्धाविति कीर्तितौ ॥ ७५ ॥

१. V. कूर्परांसौ. २. V.B. —स्तथा. ३. B.V. शनैरघोमुखौ. ४. V. दौर्बल्यं चसिते.
५. A. ज्ञेयः करः. ६. A. ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि. ७. A. नृत्तहस्तमुपाश्रयम्. B. नृत्तहस्तमुपाश्रयम्.
V. उद्धृत्तमुपाश्रयम्. ८. V. —कूर्परांसौ. ९. B. हेमपक्षी. १०. A. विज्ञेया एव. ११. A.B.
पदार्थे कृतौ. १२. B.V. मणिधन्वांतावराल—. C. मणिधन्वान्तावराली—. १३. A.B.V.
तेनो कराल—. १४. A B.C.V. भुजौ सहकूर्परांसौ तु ।

सर्पशीर्षो यदा हस्तौ 'भजेता स्वस्तिकस्थितौ ।
 तिर्यक्प्रसारिताभ्यो च ज्ञेयो सूचीमुखाविति ॥ ७६ ॥
 रेचितो चापि विज्ञेयो 'हसपत्न्या द्रुतग्रमौ ।
 प्रसारितोच्चानतलौ रेचितावेव सज्जितौ ॥ ७७ ॥
 'चतुरस्रो भजेद्वाम सन्यहस्तश्च रेचित ।
 विज्ञेयो 'नृत्ततत्तज्ञेरेव (' र्ध) रेचितसज्जित ॥ ७८ ॥
 'अश्वितो कूर्पराम्ना तु त्रिपत्नाकौ यदा करौ ।
 किञ्चित्तिर्यग्गता वेतानवहित्थ प्रकीर्तित ॥ ७९ ॥
 मणिवन्धननिमुक्तो शिथिलौ पल्लवौ स्मृतौ ।
 'बाहुशीर्षविनिष्क्रान्तौ नितम्बौ परिकीर्तितौ ॥ ८० ॥
 'असदशे प्रवृत्तो तु परिपार्श्वोत्थितो तथा ।
 विज्ञेयौ 'केशवन्धास्यो करावाचार्यसम्मतौ ॥ ८१ ॥
 तिर्यक्प्रसारितावेव पार्श्वसंस्थो तथैव च ।
 हतास्यौ तु करौ 'ज्ञेयो नृत्ताभिनयन प्रति ॥ ८२ ॥
 'समुजतो लताहस्त 'पाश्चात्पार्श्व' विलोडित ।
 द्वितीय 'खटकास्यश्च करिहस्त प्रकीर्तित ॥ ८३ ॥
 वटिशीर्षनिनिष्ठाग्रौ त्रिपत्नाकौ यदा करौ ।
 पक्षावश्वितकौ 'नाम तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभि ॥ ८४ ॥
 'तावेव तु परावृत्तो 'पक्षोद्योतौ कराविति ।
 अधोमुखतलाविद्धो ज्ञेयो गरुडपक्षकौ ॥ ८५ ॥
 तथा प्रसारितभुजौ 'दण्डपक्षाविति स्मृतौ ।
 'तौ चोर्ध्वमण्डलौ ज्ञेयौगुरु('यावूर्ध्व'देअ' विवर्तनात् ॥ ८६ ॥

१ VB भवता २ A हसपत्न्यादुत्तुतग्रमौ BV हसपत्न्यादुत्तुतग्रमौ ३ A चतुरस्रौ
 ४ ABCV give नाश- but NS gives वृत्त- ५ NS gives अश्वितौ कूर्परसौ
 ६ V वेतावावहित्थ B वेतावावहित्थ ७ B CV बाहु ८ A केशवन्धास्यौ ९ A
 -सम्मतौ १० C ज्ञेया ११ V समुजता १२ A पार्श्वपार्श्व १३ NS विलोडित
 १४ C खटकास्यश्च १५ ABV नामे १६ C तावतौ तु परावृत्ता १७ A पक्षोद्योतौ
 V पक्षापातौ १८ AC दण्डपक्षाव्यात् १९ A ऊर्ध्व- C तरोर्ध्व- २० C विवर्तनात्
 * NS केरादेशाद्धि-

* तावेव पार्श्वविन्यस्तौ विज्ञेयौ पार्श्वमण्डलौ ।

वेष्टितावे(? तोद्रे)ष्टितौ हस्तौ तयोर्म(? स्तावुरोम)ण्डलौ स्मृतौ ॥ ८७ ॥

तावेव 'मणिबन्धान्ते स्वस्तिका'कृतिसंज्ञितौ ।

स्वस्तिकाविति विख्यातौ [विच्युतौ] च प्रकीर्णकौ ॥ ८८ ॥

द्वावेव पद्मकोशमौ पद्मकोशाविति स्मृतौ ।

'करावुद्वेजि(? ष्टि)ताम्रौ तु विज्ञेया'वलपल्लवौ ॥ ८९ ॥

ऊर्ध्वप्रसारितौ विद्वौ 'विज्ञेयाबुल्लणाविति ।

पल्लवौ तु 'शिरोदेशे संप्राप्तौ ललिताविति ॥ ९० ॥

कूर्परस्वस्तिकन्यस्तौ ललिता(? तौ) वलितौ स्मृतौ ।

संयुता 'वियुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ९१ ॥

नानार्थरससंयुक्तं प्रयोगं कालसंश्रयम् ।

विज्ञेयं नृत्तहस्तानां तेन नामिहितं मया ॥ ९२ ॥

'व्याधिग्रस्ते 'जरार्ते च नियमस्थे जरा(? मया)र्दिते ।

मत्ते प्रमत्ते चिन्तायां नाभिनेयः करो भवेत् ॥ ९३ ॥

उद्वेष्टं समवेष्टं च 'विवेष्टितविवर्तिते ।

कर्मेदं नृत्तहस्तानां विज्ञेयं च चतुर्विधम् ॥ ९४ ॥

कार्या ललितसञ्चारा 'नृत्तहस्तास्सदा बुधैः ।

लालित्यमेव विज्ञेयं नृत्तस्य प्रतिबोधनम् ॥ ९५ ॥

देशं कालं प्रयोगं च 'ह्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ।

'हस्ता एते 'प्रयोक्तव्याः स्त्रीणां नृणां च 'नर्तकैः ॥ ९६ ॥

१. A. वेष्टितौ वेष्टितौ. २. A. तरोर्मण्डलौ. B. तरोर्मण्डलौ. C. तरोर्मण्डलौ.
३. B.V. मणिबन्धान्तौ. ४. C. -हृतसंज्ञितौ. ५. V. (f₁) -युद्वेजिताम्रौ. (f₂) -उद्वेजिताम्रौ.
६. A. -वलिपल्लवौ. V. -वलिपल्लवौ. ७. A. विज्ञेयाबुल्लणाविति. B. विज्ञेयावल्लणाविति. ८. A.
शिरोदेशे. ९. B. वियुतश्चैव नृत्तहस्तः प्रकीर्तिनः १०. V. आधिग्रस्ते. ११. B.C.V. जरान्ते.
१२. V. विवेष्टित- १३. V. नृत्तहस्तापरा- C. नृत्तहस्तापरा- १४. C. ह्यर्थयुक्त- १५. C.
हस्ता एते. १६. V.C. प्रयोक्तव्या. १७. V.B. नर्तकैः.

* The Śloka describing पार्श्वमण्डलौ and मुष्टि are missing. So I have given them from N.S. (Nirnaya Sagara edition).

अभालयन्तपरावुरोर्ध्वमण्डलान् । पार्श्वमण्डलं विज्ञेयावुरोर्ध्वमण्डलौ ॥

हस्तौ तु मणिबन्धान्ते बुधिताविति वदन् । नृत्तहस्तापरा स्त्रीणां मुष्टिस्वस्तिका तदा ॥

हस्ता मयैते कथिता नृवीर

‘सर्वे कारयन्मिदं हि नृत्तम् ।

यत्नश्च कार्यस्तु करेषु तस्मा-

द्यातुर्यलास्याभिनयोपपन्नम् ॥ ९७ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयव्रजसंवादे हस्ताध्यायो नाम ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

वाचिकश्च तथाहार्यस्त्वाङ्गिकस्सात्त्विकस्तथा ।
चतुष्प्रकारोऽभिनयः कीर्तितो 'नाट्यकोविदैः ॥ १ ॥
वाचिको वचसा प्रोक्तः 'शृण्वाहार्यं नराधिप ।
चतुर्विधं तु विज्ञेयं 'प्र(? पु)स्तोऽलङ्कार एव च ॥ २ ॥
तथाङ्गरचना चैव ज्ञेया 'सज्जी(? ङ्गी)वमेव च ।
'मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा ॥ ३ ॥
लोहैरनुकृतिर्वापि प्र(? पु)स्त 'इत्यभिधीयते ।
देवदानवयक्षाणां गजाश्वमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥
कार्याणि प्रतिशीर्षाणि नाट्यज्ञैः प्र(? पु)स्तकर्मणा ।
अलङ्कारस्तु विज्ञेयो माल्याभरणवाससाम् ॥ ५ ॥
नानाविधः 'समायोगो ह्यङ्गोपाङ्गविनिर्गतः ।
तच्च कार्योऽनयोर्वुद्ध्वा नियोगं जातिमेव च ॥ ६ ॥
'आधिपत्यं तथा स्थानं 'देशं च नृपसत्तम ।
अतोऽङ्गरचनां तुभ्यं वक्ष्यामि नृप 'वर्णजाम् ॥ ७ ॥
श्वेतो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो हरितमेव च ।
मूलवर्णाः समाख्याताः पञ्च पार्थिवसत्तम ॥ ८ ॥
एकद्वित्रिसमायोगाद्भावकल्पनया तथा ।
'संख्यैवान्तरवर्णानां लोके कर्तुं न शक्यते ॥ ९ ॥
अत्यर्थसमयोगित्वालोकेऽहं नृपपुङ्गव ।
विभागं संप्रवक्ष्यामि वर्णयोः श्यामगौरयोः ॥ १० ॥

१. A. नाटिकोविदैः २. V. शृणु हार्यं. C. शृण्व हार्यं. ३. N.S. पुस्तो. ४. N.S. सज्जीव & सज्जीव ५. C. मृद वा दारुणा. ६. A. इतिभिधीयते. ७. V. समायोगे. ८. C. आधिपत्यं. ९. V. देशे. १०. C. वर्णजाम्. ११ A. B.C. सांख्यै-

त्रिविधा मुकुटा ज्ञेया देवपार्थिवसश्रया ।
 देवाना पार्थिवाना च कर्तव्यास्तु 'किरीटका ॥ ३३ ॥
 देवाना सप्तशिखरा षडभिर्मूर्भृता तथा ।
 त्रिमिथ्य शिखरै काया महिषीयुरराजयो ॥ ३४ ॥
 सेनाध्यक्षश्च कर्तव्य तथैकशिखरो नृप ।
 दैत्यदानवयक्षाणा 'पद्मगाना' सरक्षसाम् ॥ ३५ ॥
 एकपद्मास्तु विस्तीर्णा कर्तव्या मुकुटा शुभा ।
 विद्याधराणा सिद्धाना 'वग्नराणा तथैव च ॥ ३६ ॥
 ग्रन्थिमन्तस्तु कर्तव्या मुकुटास्तु प्रयोत्तृमि ।
 देवदानवगधवा कृष्णपक्षा प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥
 दैत्यदानवयक्षाश्च पिशाचा नागराक्षसा ।
 हरिश्मश्रुकचा कार्यास्तथा पिङ्गेक्षणा नृप ॥ ३८ ॥
 कञ्चुकीयाश्च कर्तव्यास्तथा शुक्रशिरोरुहा ।
 अमात्यकञ्चुकीयाना तथा श्रेष्ठपुरोधसाम् ॥ ३९ ॥
 वेष्टनापट्ट मद्धानि प्रतिशीपाणि कारयेत् ।
 'पिशाचोन्मत्तभूताना तापसाना तथैव च ॥ ४० ॥
 अनिस्तीर्णप्रतिज्ञाना लम्बकेश भवेच्छिर ।
 बालानामपि कर्तव्य 'शिखण्डक'विभूषणम् ॥ ४१ ॥
 अटाजुटयुत कार्य मुनीनामपि पार्थिव ।
 चेदानामपि कर्तव्य 'त्रिशिर' 'खण्डमेव च ॥ ४२ ॥
 विदूषकस्य खलतिस्स्यात्कारुण्यमेव वा ।
 शेषाणामथयोगेन शेषजाति' समाश्रयम् ॥ ४३ ॥

१ A B C किरीट्य २ A C पद्मगाना ३ A C सरक्षसाम् ४ N S
 चारणाना ५ B V पिशाच- ६ A -ब धानि ७ V (f) पिशाचो मतु (f २)
 पिशाचोर्भृतु ८ V शिखण्ड- ९ C विभूषितम् १० A C त्रिशिर ११ A B C
 खण्डमेव वा १२ A B C समाश्रयम्

‘सज्जी(? सज्जी)व इ(? मि)ति यत्प्रोक्तं तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
प्रवेशस्तु तिरश्चां वै सज्जी(? ज्जी)व इति संज्ञितः ॥ ४४ ॥

तेषां ^१पुस्तेन कर्तव्या प्रकृतिः पुरुषान्तरा ।
तथैवायुधहस्तानां कर्तव्या हेतवः(? यः) शुभाः ॥ ४५ ॥

एवं लोकोपचारेण स्वबुद्ध्या विभवेन च ।
नाट्योपकरणा^१नीह यथावत्परिकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

हेति^१प्रमोक्षो न तु रङ्गमध्ये कार्यो भवेत्पार्थिववंशमुख्य ।
आहार्यमेतत्कथितं समासाद्वक्ष्याम्यतश्चान्निकमेव तुभ्यम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे आहार्याभिनयो नाम ॥२७॥

—

१. N.S. सज्जीव २. V.A.B. प्रस्तेन. ३. A. —नीह. ४. A.B.C.—प्रमोक्ष.

५. A.—त्पार्थिवं.

V. १२

अष्टविंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

अतः परं प्रयक्ष्यामि सामान्याभिनयं तम् ।

तस्मिन्कार्यं प्रयत्नस्तु नाट्यान्तरं (१ टम तत्र) प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थास्तु भावेनाभिनयेद् बुधः ॥ २ ॥

वृत्त्या साचीकृता दृष्टिर्गिरि किञ्चिन्नत भवेत् ।

तर्जनी कर्णदेशे तु शब्दं त्वभिनयेद् बुधः ॥ ३ ॥

किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे वृत्तोऽफुल्ला तु नासिकाम् ।

एकश्वासो भयेष्वापि गन्धमेव विनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥

इन्द्रियार्थास्तु पञ्चेते त्रिभिधा परिकीर्तिताः ।

इष्टान्तथा ह्यनिष्टाश्च मध्यमथा नृपसत्तम ॥ ५ ॥

गात्रप्रहादनेनेह तथा पुरस्तिन च ।

नितान्तासत्रियाभिश्च सर्गमिष्ट निरूपयेत् ॥ ६ ॥

परावृत्तेन शिरसा तथा चानेन चक्षुषा ।

नेत्रनासात्रितत्वेन ह्यनिष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ७ ॥

मध्यस्थेनेव भावेन मध्यम्यकरणं भवेत् ।

आत्मानुभारी योऽर्थम्यादात्मस्थ इति सङ्गितः ॥ ८ ॥

परार्थयुगेन यच्च परस्थेति च कीर्तितम् ।

उच्चानौ तु करौ वृत्त्या स्वस्तिकौ पार्श्वसन्धितौ ॥ ९ ॥

उद्वाहितेन शिरसा तथा चोर्ध्वनिरीक्षणात् ।

प्रभातं गगनं रात्रिं प्रदोषं दिवसं तथा ॥ १० ॥

१ A - यस्तु २ C भावनाभिनये- ३ A वृत्तोऽफुल्ला B वृत्तोऽफुल्ला तु नासिकाम्.
CV त्वनामिकायम्. ४ C शिरसा ५ VB चक्षुषा A चाक्षुषा C चक्षुष ६ AB
ह्यनिष्टमिति- ७ AB मध्यस्थे चैव ८ AB आत्मानुभावे ९ V चोर्ध्वनिरीक्षणम्

१ ऋतून्धनान्धरांचैव (? कारांश्च) २ विस्तीर्णाश्च जलाशयान् ।

३ दिशो ग्रहान्सनक्षत्रान्यच्चान्यत्स्व(? स्व)गतं नृप ॥ ११ ॥

तस्य त्वभिनयः कार्यो नानादृष्टिसमन्वितः ।

एभिरेव करैर्भूयः स्तनैश्च शिरसा तथा ॥ १२ ॥

अधोनिरीक्षितेनाथ ४ भूमिष्ठान्संप्रयोजयेत् ।

चन्द्रं ज्योत्स्नां सु(? सु)खं वायुं स्पर्शेनाभिनयेद् बुधः ॥ १३ ॥

यस्त्रा(? क्रा)व ५ गुण्ठनात्सूर्य रजोघूमानलांस्तथा ।

भूमितापमथोष्णं च ६ कुर्याच्छायाभिलापतः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वैकेकरदृष्ट्या तु मध्याह्न्यं दिवाकरम् ।

उदयास्तगतं चैव विष्मयाथे प्रदर्शयेत् ॥ १५ ॥

चन्द्रं विस्मितया दृष्ट्या तथा ताराश्च दर्शयेत् ।

७ सुख(? खे) स्पृश्यानि सर्वाणि(? गात्राणि)रोमाञ्चं न तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥

दुःस्नानि च ८ तथोद्वेगैर्मुखस्य तु विकृण्णनैः ।

९ गम्भीरोदात्तसंयुक्तानर्थान्सौष्ठवसंयुतान् ॥ १७ ॥

(साटोपैश्च सवर्गै (? गर्वै)श्च गात्रे सौष्ठवसंयुतैः ।)

यज्ञोपवीतदेगस्थमवा(? रा)लं हस्तमादिशेत् ।

हारावहारयोगेषु लग्नदामस्य च दर्शने ॥ १८ ॥

अमरेण प्रदेशिन्या दृष्टे परिगमेन च ।

१० अलपद्म(? द्वा)कपीडायास्सर्वार्धग्रहणं भवेत् ॥ १९ ॥

११ श्रव्यं श्रवणयोगेन १२ दृश्यं दृष्टिविलोकनैः ।

आत्मसंस्थं परस्थं वा मध्यस्थं वा विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

१. N.S. ऋतून्धनान्धरांचैव. २. A. विस्तीर्णा च जलाशयान्. B. विस्तीर्णं च जला-
शयान्. ३. A.B. दिशो ग्रहान्सनक्षत्रान्यच्चान्यत्स्व—V.C. दिशो ग्रहान्सनक्षत्रान्यच्चान्यत्स्व—N.S. दिशो ग्रहान्स-
नक्षत्रान्यच्चान्यत्स्व. ४. A. भूमिष्ठा. ५. V. (f.) —गुण्ठनात्सूर्य. ६. V. कुर्याच्छायाभिलापतः;
७. B. सुख—. ८. V. तथोद्वेगं मुखस्य. B. तथोद्वेगं मुखस्य. ९. A. गम्भीरोदात्त. १०. A.B.V.
अलपद्मक. ११. B. श्रव्य. C. ध्रुव. १२. A.B. दृष्टे.

विद्युदुल्का धनरवो विस्फुलिक्कार्चिपस्तथा ।

सस्ताङ्गाक्षिनिमेष(१५)श्च तैऽभिनेषा प्रयोक्तृभि ॥ २१ ॥

मुखावशुष्टन कार्यं अमरादिनिगारेणे ।

वृत्वा स्वस्तिकसंस्थानो पद्मकोशावधोमुखौ ॥ २२ ॥

सिंर्हर्षवानरादीना कर्तव्यं तु निरूपणम् ।

स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरुणा पादवन्दने ॥ २३ ॥

खटकास्वस्तिको चापि प्रतोदग्रहणे भवेत् ।

एकाद्याना दशान्ताना सरया त्वङ्गुलिभिर्भवेत् ॥ २४ ॥

दशारया च शतारया च स्थानसंख्या तत परम् ।

पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां चात्रा चाभिनयो भवेत् ॥ २५ ॥

छत्राञ्चपताकाश्च विज्ञेया दण्डधारणात् ।

नानाप्रहरणं च विज्ञेयमिह वा(१६)रणे ॥ २६ ॥

एकचित्तो ह्यधोदृष्टि शिर किञ्चिन्नत भवेत् ।

सन्ध्यहस्तश्च सदशो स्मिते ध्याने वितर्किते ॥ २७ ॥

उद्वाहित शिर वृत्वा हसपक्ष प्रदक्षिणम् ।

अपत्यरूपणे कार्यमुच्छ्राय च प्रयोक्तृभि ॥ २८ ॥

अराल च शिर स्थाने समुद्वाद्या(१७) च वामत ।

गते निवृत्ते धमस्ते च श्रान्ते वाक्य(१८)क्ये नियोजयेत् ॥ २९ ॥

जितेन्द्रियतया युक्त प्रसन्नरदन तथा ।

विचित्रकुसुमालोका शरदं तु निरूपयेत् ॥ ३० ॥

गात्रस्य कम्पनात्तज्ज्ञैस्तथा चान्यमिलापत ।

हेमन्तस्त्वभिप्रेक्ष्यमात्युरपेर्मध्यमाधमे ॥ ३१ ॥

१ V विस्फुलिक्कार्चिपस्तथा २ A B सस्ताङ्गाक्षिनिमेष ३ V प्रतोदोऽभिनेष ४ तैऽभि
नीशा ५ A यादवन्दने ६ C सन्ध्यहस्तिका ७ A एकास्याना ८ CV ध्याने वितर्किते
९ V कार्यमुच्छ्राय C अपत्यरूपण १० V (१) समुद्वाद्यात् ११ A B V धातु १२ V
(१) कम्पनात् तज्ज्ञैस्तथा १३ V चात्रा चाभिनयिन C चान्यमिलापन

शिरोदन्तौष्ठकम्पेन गात्रसङ्कोचकेन च ।

कूजितैश्च ^१ससीत्कारैः ^२शीतस्याभिनयोऽधमे ॥ ३२ ॥

^३अवस्थान्तरसंप्राप्तैर्मध्यमाधिक्योस्तथा ।

शीतस्याभिनयेनैव शिशिराभिनयो भवेत् ॥ ३३ ॥

प्रसादजननारम्भैरुपभोगैः ससग्रमैः ।

वसन्तस्त्वभिनेतव्यो नानापुष्पप्रदर्शनात् ॥ ३४ ॥

स्वेदापमार्जनाच्चापि ^४भूमिपातोपजीवनैः ।

उष्णस्य वायो स्पर्शश्च ग्रीष्मस्याभिनयो भवेत् ॥ ३५ ॥

गम्भीरनादश्रवणात्प्रावृष्यभिनयो भवेत् ।

वचसाभिनयः कार्यो ऋतूनां सुखदुःखयोः ॥ ३६ ॥

स्वभावाभिनये स्थानं पुंभिः कार्यं तु वैष्णवंम् ।

^५आयतं चावहित्थं च स्त्रीभिः कार्यं स्वभावतः ॥ ३७ ॥

धैर्यशीलाङ्गसम्पन्न पुरुषाणां विचेष्टितम् ।

^६मृत(^७दुः)शीलाङ्गहारेस्तु स्त्रीणां कार्यं विचेष्टितम् ॥ ३८ ॥

आलिङ्गनं तु कर्तव्यं स्मितरोमाञ्चसयुतम् ।

रोमाञ्चेन तु ^८हर्षं स्यात्क्रोधमुद्वृत्तचक्षुषा ॥ ३९ ॥

ईर्ष्याक्रोधस्तु कर्तव्यो माल्याभरणार्जितम् ।

शिरसि ^९कम्पनाच्चैव मर्मभङ्गैस्तथैव च ॥ ४० ॥

अधोमुखः सनिश्वासो दुःखं सदृश्येन्नरः ।

भूमिहस्ताभिघातेन स्त्रीणां ^{१०}स्यादृष्टितेन तत् ॥ ४१ ॥

^{११}आनन्दगति(^{१२}ति)समुद्भूतं रुदितं द्वित्रिधं स्मृतम् ।

दृष्टेन ^{१३}चाप्यदृष्टेन ^{१४}तन्मुखेन निरूपयेत् ॥ ४२ ॥

१. V. (f.) ससत्कारैः. २. C. शीतस्याभिनयो धमे V. शीतस्याभिनयो भवेत् ।

३. V. omits अवस्थान्तर .. भवेत् । ४. V. भूमिपातोपजीवनः ५. A B वैष्णवं ६. V. B आयुर्न चावहित्थं ७. A. मृतशीलाङ्ग ८. A B C. हर्षं ९. A B C क्रोधं तु १०. A. B. V. सम्पन्न. ११. A. स्यादृष्टितं तु तत् १२. A. आनन्दान्ति B. V. आनन्देति १३. B. चाप्यदृष्टेन. १४. B. C. V. तं मुखेन

सम्भ्रमावेणचेष्टाभि पुरुषाणा भयं भवेत् ।
 आतुरन्वेषणादेव उच्चैराक्रन्दितेन च ॥ ४३ ॥
 नरालिङ्गनतश्चैव भय कार्यं भवेत्त्रिय ।
 त्रिपताकाङ्गुलीभ्या तु चलिताभ्यां प्रयोजयेत् ॥ ४४ ॥
 शुरुश्च शारिका चैव सूक्ष्मा ये 'चैव पक्षिण ।
 शिम्बिसारसहंसाद्याम्भ*(१)भ्यां ये च स्वभागतः ॥ ४५ ॥
 पक्षाङ्गहोरैर्द्विविधैस्तेषामभिनयो भवेत् ।
 भूता. पिशाचा यक्षाश्च दानवा राक्षसास्तथा ॥ ४६ ॥
 अङ्गहारैर्विनिर्देश्या. प्रत्यक्षा न भगन्ति ये ।
 प्रत्यक्षा अभिनेया स्फुम्तथोद्वेगैस्सविम्भयैः ॥ ४७ ॥
 देवान्प्रणामकरणैः प्रत्यक्षे तु नराधिप ।
 परोक्षे विविधैश्चिह्नेस्तथानुरणैः शुभैः ॥ ४८ ॥
 सञ्च्योत्थितेन हस्तेन त्वरालेन शिरः स्पृशेत् ।
 नरेऽभिगदनं ह्येतत्क्रपोतेन तथा स्त्रिया ॥ ४९ ॥
 महाजन 'सम्बीर्गं विटधृतंजनं तथा ।
 परिमण्डलसंज्ञेन हस्तेनाभिनयेद् बुध ॥ ५० ॥
 प्रवृत्ता(२)पर्वता)न्प्राशुयोगेन वृक्षाश्चैव 'समुच्छिन्नान् ।
 प्रसारिताभ्या बाहुभ्यां चोत्क्षिप्ताभ्या प्रदर्शयेत् ॥ ५१ ॥
 समूहं समहस्तेना बहुविम्तीर्णमेव च ।
 पताकाभ्या तु हस्ताभ्या चोत्क्षिप्ताभ्या प्रदर्शयेत् ॥ ५२ ॥
 क्षौर्यं च 'धैर्यं दर्पं च गर्वमौदार्यमुच्छ्रयम् ।
 ललाटस्थानसम्भेन त्वरालेन प्रदर्शयेत् ॥ ५३ ॥
 'पू(३)व)क्षोदेशपदाविद्धो करी तु मृगशीर्षमौ ।
 विम्तीर्णप्रट्टतोक्षेपौ योज्यौ यत्प्यादुपावृणम् ॥ ५४ ॥

१ C. चापि. २ C V. हनस्फोलेन. ३. V. सखिवट. ४ V C. समुत्थितान्. ५ B.
 बाहुभ्यां तु हस्ताभ्यां ६. B C V. धैर्यदर्पं. ७. V. प्रजो देहामदाविद्धो. C. पद्मो देहामदाविद्धो.
 * N S स्थान

अधोमुखोत्तानतलं हस्तं किञ्चित्प्रसारितम् ।

कृत्वा 'चाभिनयेद्व च(? द् ध्वान्तं)' विलग्राहं गृहं गृह(? गुहा)म् ॥ ५५ ॥

कामार्ताञ्ज्वरितंश्चैव आपोपहतचेतसः ।

तेषामभिनयः 'कार्ये उच्छ्वासैः कम्पनैस्तथा ॥ ५६ ॥

'प्रत्यक्षोऽभिनयः कार्यो दोलयाः परिदोलने ।

आकाशर(? व)चनानीह वक्ष्याम्यात्मगतानि 'तु ॥ ५७ ॥

अपवारितकं चैव जनान्तिकमथापि च ।

परसंभाषणं यत्स्यात्तदाकाशवचः स्मृतम् ॥ ५८ ॥

अन्यैरश्रवणीयं तु जनान्तिकमिहोच्यते ।

अपवारितकं कर्णे पुनरुक्तं प्रचक्षते ॥ ५९ ॥

हस्तमन्तरितं कृत्वा त्रिपताकं प्रयोक्तृभिः ।

जनान्तिकं प्रयोक्तव्यमपवारितकं तथा ॥ ६० ॥

'स्वप्नायिते चाभिनयं वाचा गद्गदया भवेत् ।

वृद्धानां 'योजयेत्पाठ्यं गद्गदस्सल्लिताक्षरम् ॥ ६१ ॥

असमाप्ताक्षरं चैव बालानां तु 'कलस्वनम् ।

दीर्घोच्छ्वासयुतं ग्लानं व्याधितानां तु योजयेत् ॥ ६२ ॥

उद्ध्वसेन तु दीर्घेण मृत्युकालं तु नाटयेत् ।

'गात्रनिस्पन्दभावेन मृतस्याभिनयो भवेत् ।

सात्त्विकाभिनयं 'वक्ष्ये रसभावेषु पार्थिव ॥ ६३ ॥

एतावदेवाभिनये तु तुभ्यं

शक्यं मया पार्थिवमुन्य वक्तुम् ।

१. B.C.V. चाभिनयो. २. C.V. विग्रहं गृहं गृहम्. A.B. विग्रहाद्गृहं गृहम्.

३. A. कार्योच्छ्वासैः. ४. B.C.V. प्रत्यक्षमभिनयः. ५. V. च. ६. V.B. स्वप्नायिते चाभिनये.

७. V. योजयेत्पाठ्यं. ८. B. कलस्वनम्. ९. A. गात्रनिस्पन्द- १०. A. वक्ष्ये रसं वेत्.

नाट्यं हि विश्वस्य यतोऽनुकारं

कृन्तनं ततो वक्तुमशक्यमीश ॥ ६४ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे भार्गवदेव्यवसंवादे सामान्याभिनयो नाम ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि 'गतीनां लक्षणं तव ।

'स्वभावेनोत्तमगतौ कार्यं जानु कटीसमम् ॥ १ ॥

युद्धचारी^१प्रचारेषु जानु स्तनसमं न्यसेत् ।

'ज्वराते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते रुजान्विते ॥ २ ॥

विह्वलः^(?) स्मिते चावहित्ये च तथौत्सुक्यसमन्विते ।

शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा ॥ ३ ॥

एतेष्वेव तु सर्वत्र स्थिरा कार्या गतिर्विधैः ।

अस्वस्थे^२ कम्पिते चैव भये वित्रासिते तथा ॥ ४ ॥

आवेगे चैव हर्षे च^३ कार्ये चातिस्वरान्विते ।

अनिष्टश्रवणे चैव क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥ ५ ॥

अपि चात्ययिके कार्ये तथा चैवारिमार्गणे ।

'अपराधा^(?) द्वा^(?) नुसारेण^(?) सरणे^(?) श्वापदानुगतौ तथा ॥ ६ ॥

एवंविधेषु कार्येषु गतिं शीघ्रां प्रयोजयेत् ।

गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्थकामितसम्भवे ॥ ७ ॥

दूतीदर्शितमार्गं^(?) रै^(?) स्तु^(?) ह्यववेशपरिक्रमे ।

'ससौष्ठवसमायुक्तैर्यतालव'^४ शानुगैः ॥ ८ ॥

पादयोरनुगौ चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।

प्रच्छन्नकामिते^५ गच्छेन्न चात्यर्थं विभूषितः ॥ ९ ॥

'कृष्णवासाः पदैर्मन्दैः शब्दाग्रङ्गी मुहुर्मुहुः ।

वेपमानग्ररीरश्च शक्तिः प्रस्वलन्मुहुः ॥ १० ॥

१. V.A.B गीतानां. २ V.C. स्वभावेनोत्तमगतौ. N.S. स्वभावेनोत्तमगतौ. N.S. (f) स्वभावैरुत्तमगतौ. ३. A.—प्रचारीषु. N.S. प्रयोगेषु ४. V.B.C. ज्वरान्ते च क्षुधान्ते ५. A. कम्पिते. N.S. कम्पिते. ६. V.C. कार्ये यशस्वरान्वितम्. B कार्ये यशस्वरान्वितम्. ७. N.S. अपराधापातमरणे N.S. (f) अपराधापातमरणे. ८. V. ह्यववेशपरिक्रमे. V. (f.) युद्धवेष-परिक्रमे. ९. A. 'मुमौष्टय- १०. B.C.V. —यगोनुगः ११. V.B गच्छन्मुहुः. १२. V.A. शृङ्गारसः.
V. १३

अङ्गम्यभाव^१नेपथ्यो रौद्रस्तु त्रिविधो मत ।
 रुधिरहि न देहस्तु ^२पद्मान्त्राङ्गधरस्तथा ॥ ११ ॥
 बह्वायुधधरो रौद्रो नेपथ्येन प्रकीर्तित ।
^३बहुबाहुमुखो रौद्रो नानाप्रहरणाकुल ॥ १२ ॥
 स्थूलाङ्गो विहृत प्राशुरङ्गरोद्र प्रकीर्तित ।
^४रूक्षो नि(^५वी)भस्मनरुथो निर्गुणस्तु स्वभावत ॥ १३ ॥
 विविधस्यापि रौद्रम्य चतुस्तालान्तरा गति ।
 अहद्या तु मटी यत्र श्मशानरण^६सकुला ॥ १४ ॥
 आसना च विहृष्टा च तत्र बीभत्सिका गति ।
 गतिरीरे च कर्तव्या पादविक्षिप्तसयुता ॥ १५ ॥
 विम्बये चेन हर्षे च निक्षिप्तपदनिष्क्रमा ।
 गति स्थिरपदा प्रोक्ता तथेन ^७वरुणे रसे ॥ १६ ॥
 न तत्र सोष्ठ्य कार्यं न प्रमाण तथाविधम् ।
 विधूर्णितशरीरा च स्तब्धा च शिथिला गति ॥ १७ ॥
 गाढप्रहारिते काया गति पिण्डितविप्रहा ।
 द्रुता भयानके कार्या स्तब्धा कार्यनशादध ॥ १८ ॥
 सत्त्वे तु विहृते दृष्टे ^८गतिर्विम्भारितेक्षणा ।
 तापसाना भवेन्मन्दा युगमात्रेक्षणा गति ॥ १९ ॥
 हस्तसम्पर्शना^९न्मन्दा त्र्यधकारे गतिर्भवेत् ।
 रथस्थस्यापि कर्तव्या ^{१०}गतिर्मन्दपदेरथ ॥ २० ॥
 समपाद ^{११}बुध स्थान कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ।
 धनुर्गृहीत्वा हस्तेन तथा चैकेन कूर्वरम् ॥ २१ ॥

१ A C - नेपथ्य २ B पद्मान्त्राङ्गधरस्तथा ३ A omits बहुबाहुमुखो कुल ।
 V omits बहुबाहुमुखो प्रवर्तित । ४ A B V रूक्ष निर्भ मनरुथो ५ A, B - रणमन्त्रा
 ६ A B V वरुणा ७ V B गतिर्विम्भारितेक्षणा ८ V. - मन्दाप्यधकारं ९ A, B गति
 र्भवेत् १०. V C बुधस्थान

सूतश्चास्य भवेदेव प्रतोदग्रहणाकृति ।
 विमानस्थस्य कर्तव्या ^१गतिरान(^२ र्या स्य)न्दिनी भवेत् ॥ २२ ॥
 आरोहाश्चावरोहाश्च ^३ऊर्ध्वाधोवीक्षणैर्गतै ।
 मण्डलावर्तनै ^४कार्य चाकाशगमन तथा ॥ २३ ॥
 ऋज्वा^५गतोन्नतै ^६पादैर्भ्रंशमानस्तु खाद्ववेत् ।
 उच्छिद्रारोहण ^७कार्यमपक्रान्तपदैरथ ॥ २४ ॥
 तथावतरण कार्य शङ्कितैरिव सहतै ।
 उत्क्षिप्तपदसञ्चारा सलिले च गतिर्भवेत् ॥ २५ ॥
 उत्क्षिप्तहस्तसञ्चारा पादपारोहणे भवेत् ।
 सूचीविद्वैरपक्रान्तै ^८पदै पार्श्वगतैरथ ॥ २६ ॥
 अङ्कुश^९ग्रहणान्नाग खलीनग्रहणाद्वयम् ।
 प्रग्रहग्रहणादेव अन्येषा कारयेद्वृत्तिम् ॥ २७ ॥
^१अध्याने गति कार्या वैशाखस्थानकेन ह ।
 पन्नगाना गति कार्या ^{१०}पादे स्वस्तिकसयुतै ॥ २८ ॥
 विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविक्रमा ।
 कञ्चुकीयस्य कर्तव्या कम्पिता स्खलिता गति ॥ २९ ॥
 विष्टम्भन^{११}गतिप्राणा कृशस्यापि गतिर्भवेत् ।
 व्याधिप्रस्तम्भ च तथा तप श्रान्तस्य चैव हि ॥ ३० ॥
^{१२}दीर्घाध्वनि गतम्यापि शनैर्मन्दपरिभ्रमा ।
 मत्तस्य तु गति कार्या स्खलिता पार्श्वयोर्द्वयो ॥ ३१ ॥
 उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वभिनय(^{१३} नियत)क्रमा ।
 असम्बद्धप्रलापी म्यान्मलिनो लोमशस्तथा ॥ ३२ ॥
 विकलाना गति कार्या यथाकार्यानुरूपत ।
 स्थूलदेहस्य कर्तव्या गतिर्देहानुकारिणी ॥ ३३ ॥

१ A गतिरानदिते २ A कार्या ऊर्ध्वाधोवी^{१२} B C. कार्या ऊर्ध्वाधोवीमर्त्त ३.
 V C कार्यमाकाशगमन ४ C -गतोन्नतो पादै- ५ -पादैर्भ्रंशमानस्तु ६. C कार्यमप
 क्रान्ते पदैरथ. ७ V B सहितै A संस्त ८. A पादै ९ B ग्रहणाद्वय. १० B
 अध्याने ११. V. पदै १२ A. -गति प्राणा १३ A.B.C दृष्ट्याप्यान-

विदूषन्स्य कर्तव्या गतिर्दाम्यप्रदा तथा ।
 स्वभाज्जात विन्यस्य कुटिल वामके करे ॥ ३४ ॥
 गतो र(१ न)मेत चेदना 'दृष्टिश्चार्ध(२ र्ध)विचारिणी ।
 नानादेशैः समुत्थाना पुरुषाणां स्वभावतः ॥ ३५ ॥
 श्वापदानां पशूनां च गतिं कार्यां नराधिप ।
 श्लेषाणामर्थयोगेन स्थानानि प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥
 धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमाना
 मध्या गतिर्मध्यमसमितानाम् ।
 दृता गतिश्च प्रचुराधमाना
 लयत्रय सत्त्वगुणेन योज्यम् ॥ ३७ ॥
 रक्ते विहता तु नृपप्रधान
 गतागतौ 'पादगतिप्रचारे ।
 'काया वशादेव गृह्ण्य नित्य
 समीक्ष्य रङ्गं तु यथानुरूपम् ॥ ३८ ॥
 स्त्रीणां गतिं भ्याल्ललितप्रचारा
 धीरा नराणां च तथोद्धता स्यात् ।
 गतिप्रचारोऽर्थवशेन योज्य
 श्रैतावदुक्तं तत्र राजसिंह ॥ ३९ ॥
 वयोनुरूपं प्रथमस्तु वेशो
 वेशानुरूपश्च गतिप्रचारः ।
 गतिप्रचारानुगतं च 'पाठ्य
 पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥ ४० ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसवादे गतिप्रचारो नाम ॥ २९ ॥

१ V दृष्टिवायविचारिणी २ VC -समुद्धता ३ C श्लेषामर्थयोगेन स्थानिकानि
 ४ ACV पादगतिप्रचार ५ AC कार्या ६ V नाश्व नाश्वानुरूपो-Compare NS
 Ad 13 Slo 64

त्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय .—

हास्यशृङ्गार^१ करुणवीररौद्रभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतशक्ताख्या नव^२ नाट्ये रसाः स्मृता ॥ १ ॥

शान्तो रस स्वतन्त्रोऽत्र पृथगेव^३ व्यवस्थितः ।

शृङ्गाराद्धि भवेद्भाम्यो रौद्राच्च करुणोदय ॥ २ ॥

वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च^४ भयानकः ।

‘एतेषामङ्गवर्णानि [देवताश्च नराधिप] ॥ ३ ॥

शान्तः स्वभाववर्णस्तु रस प्रोक्तो नराधिप ।

शृङ्गारस्तु भवेच्छ्रयामो रक्तो रौद्रः प्रकीर्तित ॥ ४ ॥

सितो हास्यश्च विज्ञेय कृष्णश्चैव भयानकः ।

गौरो वीरस्तु विज्ञेयः पीतश्चैवाद्भुत स्मृत ॥ ५ ॥

‘कापोत करुणश्चैव नीलो^५ बीभत्स एव च ।

‘हास्य प्रमथदेवस्तु शृङ्गारो विष्णुदैवत ॥ ६ ॥

रौद्रो रुद्राधिदेवश्च करुणो यमदैवत ।

बीभत्सस्य महाकाल कालदेवो भयानक ॥ ७ ॥

वीरो महेन्द्रदेवस्याद्भुतो ब्रह्मदैवत ।

शान्तस्य देवो विज्ञेय परः पुरुष एव च^६ ॥ ८ ॥

शान्तस्य तु समुत्पत्तिर्नृप वैराम्यत^७ स्मृता ।

स चाभिनेयो भवति लिङ्गग्रहणतन्मथा ॥ ९ ॥

सर्गभूतदयाध्यानमोक्षमार्गप्रवर्तनैः ।

नान्ति यत्र सुखं दुःखं न द्वेषो नापि मत्सर ॥ १० ॥

१. V. —वरुणा— २. A B नाट्यरसाः ३. C. विवक्षित ४. A भयानकाः
५. A B C V. एतेषामङ्गवर्णानि सात्त्विकोऽभिनयस्स्मृतः ।

N S. एषा रसाना उत्पत्तिर्णदैवतानिदर्शनानि अभिव्याख्यास्यामः ।

६. A.B कपोत. ७. V.C. बीभत्समेव च. ८. C. हास्यप्रथमदेवस्तु. ९. A B C. रौद्राधि-
देवत. १०. A.B.V. तु. ११. C. स्मृतः.

सम सर्वेषु भूतेषु स शान्त प्रथितो रस ।
 हाम्यस्य तु समुत्पत्तिर^१सम्बद्धप्रलापत ॥ ११ ॥
 असम्बद्धा^२तथा वेशाद्भवतीति निनिश्चय ।
 आत्मस्थश्च परस्थश्च द्विविध 'स च कीर्तित ॥ १२ ॥
 आत्मस्थश्च स्य हासात्परम्य परहासनात् ।
 उत्तमाद्यममुखा^३(^४मध्या)ना त्रिविध स भवेत्तदा ॥ १३ ॥
 'इपद्विरुसितैर्गण्डै कटाक्षैस्सोष्ठवान्विते ।
 अलक्षितद्विज चेत् उत्तमाना स्मित भवेत् ॥ १४ ॥
 तथा दार्शितदन्त^५स्तु मध्यमाना प्रकीर्तितम् ।
 साक्ष तदधमाना स्यात्सस्वन च 'महाभुजाम् (^६महीभुज) ॥ १५ ॥
 शृङ्गारो द्विविध प्रोक्त सम्भोगाद्विरहात्तथा ।
 विप्रलम्भकृतस्यात्र निर्वेदोऽभिनयत्रिय ॥ १६ ॥
 विप्रलम्भे तु निर्दिष्टा कामारस्यास्तथा दश ।
 चक्षु प्रीतिर्विनिर्दिष्टा प्रथमाया नराधिप ॥ १७ ॥
 मनसश्च तथा सङ्गो द्वितीयाया प्रकीर्तित ।
 स्मरण च तथा प्रोक्त तृतीयाया निरन्तरम् ॥ १८ ॥
 'निद्रामेदश्चतुर्था^७ तु पञ्चम्या तनुता तथा ।
 व्यावृत्तिर्विषयेभ्यस्तु षष्ठ्या प्रोक्ता नराधिप ॥ १९ ॥
 लज्जाप्रणाश 'सप्तम्यामुन्मादस्तदनन्तरम् ।
 नरम्या तु 'तथा मूच्छा दशम्या मरण भवेत् ॥ २० ॥
 द्वयोरुज्ज्वलयोस्तत्र सम्भोगाभिनयो भवेत् ।
 सुख^८ प्रायेष्टसम्पन्नो यत्र माल्यानुलेपक ॥ २१ ॥
 पुरुषप्रमदायुग्म शृङ्गार इति सञ्ज्ञित ।
 शोकाद्भवति राजेन्द्र तथैव 'करुणो रस ॥ २२ ॥

१ C — संबद्ध— २ B — तथैवेति ३ C परिकीर्तित ४ VC इपदि
 कृत्तितै— ५ V दत्तु ६ A महाभुजम् V महीभुजम् ७ AB निराक्षेद— ८ C
 सप्तम्यां चो माद— ९ B तदा १० B प्रायेष्ट— ११ ABC करुणा

१ सस्तगात्रत्वनिःश्वासपरिदेवितरोदनैः ।
 मुखवैवर्ण्यशोषैश्च तस्येहाभिनयो भवेत् ॥ २३ ॥
 * क्रोधाद्भवति रौद्रस्य रसस्य तु समुद्भवः ।
 रक्तत्वेनेत्रशुक्रुटिक्रोधामर्षैः ससाहसैः ॥ २४ ॥
 पीडनैः १ शस्त्रसम्पातैस्तस्येहाभिनयो भवेत् ।
 १ भयाद्भयानकस्येह रसस्य तु समुद्भवः ॥ २५ ॥
 † मुखवैवर्ण्यसन्नास १ शोषैरभिनयो भवेत् ।
 जुगुप्सया च भवति वीमत्सस्य समुद्भवः ॥ २६ ॥
 नासा १ विकृणनात्तस्य चोद्वेगेन तथैव च ।
 आश्चर्येण समुत्पत्तिरद्भुतं तत्प्रकीर्तितम् ॥ २७ ॥
 प्रस्फुरिताक्षि १ रौमाच्चैरङ्गुलीभ्रमणादिभिः ।
 स्वेदेन चामिनेयस्त्यादद्भुतस्तु तथा रसः ॥ २८ ॥
 नाट्यस्य मूलं तु १ रसः प्रदिष्टो
 रसेन हीनं न हि १ नृत्तमस्ति ।
 तस्मात्प्रयत्नेन रसाश्रयस्य
 १ नृत्तस्य यत्नः पुरुषेण कार्यः ॥ २९ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंज्ञादे रसाध्यायो नाम ॥ ३० ॥

१. V. प्रस्तगात्राद्विनिःश्वास- C. प्रस्तगात्राद्विनिःश्वास- २. V.B. द्युक्तसद्वातै- ३. V. omits. भयाद्भयानक...भवेत्. ४. V. -शोषै- ५. V.C. विवर्ण्यशोषै- A. -विदुष्यशोषै-
 ६. A. रोमाच अङ्गुली. ७. A.B.C. रसं प्रदिष्टं. ८. V. शृत्तमस्ति ९. V. दृष्टस्य यत्नं.

* उष्माहाभ्ययमायादविषादिनादभिरमयान्मोहाः । विविधादर्थविशेषोपाद्वीररसो नाम संभवति ॥ ६८ ॥
 रिपतिधैर्यवीरगर्वैरन्नाट्यपराक्रमप्रभाविधः । वास्येधाभेपट्टनं वीररसः मम्ममन्त्रिणैः ॥ ६९ ॥

† विदुष्यशोषैर्वदशोभमामारण्यगून्मृदुगमनाः । शुभ्रवर्णोरपगपाट्टनश्च भयानको शेषः ॥ ७० ॥

गायन्गुराष्टिभेदैरस्त्रमामिकां धनोद्गैः । सत्तनुगरोपदृश्यस्पर्शनरोनोन्मैथ भयम् ॥ ७१ ॥

ना. शा. अ. ६ "निर्य सागर"

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

भावाध्यायमतो वच्मि तन्मे निगदत शृणु ।
 'हासाया कथिता भाग पञ्चाशच्चेन्वर्जिता ॥ १ ॥
 परचेष्टानु'करणाद्भास समुपजायते ।
 स्मितहासामि(१ति)हसितैरभिनेय स पण्डितै ॥ २ ॥
 इष्टार्थविषयप्राप्तो रतिरित्युपजायते ।
 सौम्यत्वादभिनेया सा बाष्पाधुर्यादिमिस्तथा ॥ ३ ॥
 इष्टवन्धुविशेगेन घननाशेन पार्थिव ।
 शोको भवति सम्य स्याद्दृष्टाभिनयत्रिया ॥ ४ ॥
 क्रोधश्चतुष्प्रकारश्च कर्तव्यो नाश्वयौकृभि ।
 रिपुजो गुरुजश्चैव भृत्य च प्रणयोद्धव ॥ ५ ॥
 निर्यन्त्रितस्स शत्रूणा गुण्डणा स्वेदसंयुत ।
 भृत्याना च दयालु'स्यात्सानुम्स्यात्प्रणयोद्धव ॥ ६ ॥
 कर्मातिशयनिर्वृत्तौ विस्मयो हर्षसंभव ।
 'सिद्धिस्थाने त्वसौ साध्यो रोमाञ्चहमनादिभि ॥ ७ ॥
 'असम्मोहाभिनिर्वृत्तो व्ययसायनयात्मक ।
 उत्साहम्भविनेयस्याटप्रमादक्रियादिभि ॥ ८ ॥
 स्वापराधसमुद्भूत भय नामेह जायते ।
 वैपथुनासपत्नैर'भिनेयम्सप्तप्रभै ॥ ९ ॥
 भीमत्सदर्शनाद्यैस्तु जुगुप्सा नाम जायते ।
 उद्वेजनै स हृल्लोभेरभिनेयो विकृण्णनै ॥ १० ॥
 दारिद्र्येष्टविनाशे च निर्वेदो नाम जायते ।
 परस्परविनि श्चासै'स्तस्याभिनयनत्रिया ॥ ११ ॥

१ A B हास्याया २ V C -करणावद्यास्यमुपजायत ३ B -स्यात्साल- V
 C -स्यात्श्रीणा च प्रणयोद्धव ४ A सिद्धिस्थाने ५ V असौ मोहामि- ६ V C -भिनेयस्य
 सप्तप्रभै ७ C स्तथाभि-

वान्ते विरक्ते श्रान्ते च ग्लानिः स्यात्तपसा तथा ।
मन्दाक्रमणकम्पाद्यैः क्षामत्वेन च दर्शयेत् ॥ १२ ॥

चौर्यादिमिर्गृहीतस्य शङ्का नामेह जायते ।
आकारावरणं तस्याः कार्यं दिगवलोकनम् ॥ १३ ॥

परापराधसंभूता असूया नाम जायते ।
गुणनाशनविद्वेषैः साभिनेया तथा बुधैः ॥ १४ ॥

मद्योपयोगेन मदो जायते च त्रिभिस्तु सः ।
उत्तमाधममध्यत्वात्पुरुषाणां स्वभावतः ॥ १५ ॥

दृग्भ्रमेणोत्तमानां स्यान्मध्यानां वाक्प्रलापतः ।
अधमानां च पतनैरसम्बद्धपरिक्रमैः ॥ १६ ॥

आयासेनाध्वना चैव श्रमो नामेह जायते ।
गात्रमर्दनवि(? निः)धासञ्जम्भणैस्तत्प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

गर्वे(? भे)ण खेदाद्रोगेण ह्यालस्यं स्यात्स्वभावतः ।
तस्य प्रयोगः कर्तव्यः शयनासनसेवनात् ॥ १८ ॥

दौर्गत्येन मनस्तापाद्दैन्यं नामेह जायते ।
हृदयस्य वितर्केण तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥ १९ ॥

अस्थाने तत्स्करान्दृष्ट्वा त्रासनैर्विविधैस्तथा ।
तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहस्समुपजायते ॥ २० ॥

व्यसनेनाभिधातेन वैरानुस्मरणेन च ।
सर्वेन्द्रियाणां मोहेन स तु कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ २१ ॥

स्मरणात्पूर्ववृत्तानां स्मृतिर्नामेह जायते ।
मृशमु(? श्रुव उ)त्क्षेपणात्तस्याः प्रयोगः कार्यलोलनात् ।

१. C. दान्ते. २. A.B. सपो- ३. V. त्रिभिस्तथा. ४. A. -सम्बन्ध. ५. V. आ-
यासेनाधमनाय. ६. V. आस्थाने. ७. A.B.C. omit this verse. * सर्ववृत्ता परिहारै-
र्किंचिद्योऽभिनयो भवेत्तस्य । * ना. शा. (चौ. सं. नि.) अ. ७. श्लो. ४९.

(लोभः^१ क) वृत्तान्तविज्ञानाद् धृतिः^२ धृतिः^३ लभेह जायते ॥)
प्रयोज्यो^४ ज्या) लब्धभोगेन^५ तल्लब्धस्य^६ निवर्जनात् ॥ २२ ॥

व्रीडा नामेह भवति चापरयाद्धर्षसम्भवा ।
व्रीहनेन^७ प्रयोज्या सा गुरुनास्यप्रतिभमे ॥ २३ ॥

वृत्ताकार्यस्य राजेन्द्र व्रीडा नामेह जायते ।
अधोगुरवेन सा कार्या^८ भूलेष्वाकरणेन च ॥ २४ ॥

ज्ञेया चपलता राजत^९ निचार्यन्त्रियारत ।
अयमेव प्रयोगस्य तथैव समुदाहृत ॥ २५ ॥

मनोरथाना^{१०} लभेन हर्षो नामेह जायते ।
मुखप्रसादरोमाश्चप्रस्वेदेदर्शयेद् बुध ॥ २६ ॥

सम्भ्रमाज्जायते राजन्नावेग इति सर्वदा ।
आ शब्दसहस्रोत्थानेर्दर्शनीयो बुधेभ्यु स ॥ २७ ॥

*विषादस्य समुत्पत्तिः^{११} कार्यनाशेन जायते ।
निद्रानि श्वसि^{१२} तव्याजे साभिनेया तथा भवेत् ॥ २८ ॥

उत्कण्ठा^{१३} कारणे सर्वतो^{१४} मुखस्य नाम जायते ।
आलस्यगुरुमात्रत्वे ध्यानेनाभिनयेक्ष^{१५} (येष्व) तत् ॥ २९ ॥

रात्रिजागरणालस्यमदेर्निद्रेह जायते ।
नेत्राभिमर्दनात्कार्या जृम्भणा मात्रगोरवात् ॥ ३० ॥

अपस्मारस्तु भवति देवादीना प्रकोपत ।
नि सज्जत्वं समु^{१६}त्थान तस्येहाभिनयो भवेत् ॥ ३१ ॥

१ ABV अल-धस्य २ V विवर्जितम् ३ C प्रयोज्य ४ BV मूले स्वीकरणेन
५ CV विचार्या विभावता ६ CV लभे ह ७ CV मुख- ८ V शब्दै सहस्रानर्था
दर्शनीया बुधेस्तु सि ९ ABC -व्याप्ते १० ABV -करणे ११ CV समुदाहन

*इष्ट चानिष्टं वा सुखदुःखं वा न ज्ञेयं यो माहृत । कृष्णीक परचरणो भवतिस जडसज्जित पुरुष ॥६६॥

विद्यायौवनरूपादैश्वर्यादयश्चानागमद्वयादि । गव खलु नाचाना दृश्यश्चावचालने कायः ॥ ६७ ॥ अ ७

निद्रासमुत्थं सुप्तत्वं स्वपनं तत्र योजयेत् ।

'निद्राच्छेदाद्विबोध(१ धे) तु जृम्भणं तत्र योजयेत् ॥ ३२ ॥

विद्याशौर्यं धनैश्वर्यैरमर्षो नाम जायते ।

शिरस कम्पनैस्तस्य कार्यस्त्वभिनयो बुधैः ॥ ३३ ॥

धाष्ट्यजैह्लादिसम्भूतो ह्यनहित्यो भयात्मकः ।

सर्वाङ्गगोपनात्कार्योऽभिनयो नर्तनस्य च ॥ ३४ ॥

चौर्यादि जातमुग्रत्वं कार्यं निर्भर्त्सनेन तत् ।

'मतिशशास्त्रोद्भवा ज्ञेया कार्या शिष्योपदेशतः ॥ ३५ ॥

व्याधिदो(१ दो)पसमुत्थस्य (१ श्व) ग्लानि कार्या प्रयोक्तृभिः ।

वातप्रायस्तथोन्मादो यथा ज्ञेयो वियोगजः ॥ ३६ ॥

असच्चेष्टाप्रलापेन तस्याभिनयकारणम् ।

व्याधिभिर्वा प्रहारैर्वा मरणं नाम जायते ॥ ३७ ॥

वर्तव्योऽभिनयस्तस्य मूढेन्द्रियं विचेष्टितैः ।

महाभैरवनादाद्येह्यासम्समुपजायते ॥ ३८ ॥

सक्षिप्ताङ्गप्रकम्पाद्यैस्तस्य त्वभिनयो भवेत् ।

'विचारणार्थं सदेह कार्या ब्रूक्षेपकम्पनैः ॥ ३९ ॥

क्रोधोऽपराधाद्भवति क्रोधाभिनयदर्शनः ।

भयोऽपराधजो ज्ञेयो ह्यभयाभिनयात्मकः ॥ ४० ॥

मनोरथाप्तिजो हर्षो रोमाञ्चेन प्रदर्शयेत् ।

'शीतक्रोधश्रमभयै रोमाञ्चस्य समुद्भवः ॥ ४१ ॥

स्वरभेदो भयाद्रोक्ष्यात्स्वरभेदेन दर्शयेत् ।

शोकानन्दस'मुद्भूतमश्रु म्याद्रोदनेन तु ॥ ४२ ॥

१. B.V. निद्राच्छेदादि २ V. धनादिशैरमर्षो A.B धनाधैर्यं अमर्षो, ३. V. -रकार्यं प्रदानाक्षोभतस्य च ४ V. जातमर्षस्य ग्लानि कार्या प्रयोक्तृभिः. ५ V. omits मतिः .. प्रयोक्तृभिः । ६ C -ज्ञेयो. ७. V. विचेष्टितैः. ८ A B C. विचारणार्थं ९. C V. शीत-
क्रोधश्च उभये १०. A. समुद्भूत अस्मिन्.

वर्णावरत्नाद्विज्ञेयं वैगर्ण्यं नाट्ययोक्तृभिः ।

वैगर्ण्यं नाभिनेतव्यं प्रयत्नात्तद्धि ^१दुष्करम् ॥ ४३ ॥

ग्लानिं शङ्काभ्यसूया च श्रमश्चपलता तथा ।

रोमाञ्चटपे निद्रा च उन्मादो मद एव च ॥ ४४ ॥

^२स्वेदश्चेवावहित्यं च मात्रा हास्यरसे स्मृता ।

^३आलस्यौग्र्यजुगुप्साभिर्भावा हि परिवर्जिता ॥ ४५ ॥

उद्गाययन्ति शृङ्गारं रसमास्वा(^४सा)य सङ्गरु(^५हित)म् । *

^६निर्वेदस्यै(^७श्चै)र चिन्ता च ^८दैर्ग्यलान्यश्रुभिस्तथा ॥ ४६ ॥

जडता मरणं चैव व्याधिश्च कष्टे रसे ।

^९असम्प्लोहस्ततोत्साह आवेगो मद एव च ॥ ४७ ॥

^{१०}क्रोधश्चपलता हर्षो ह्युग्रतरौद्रसम्भवा ।

अपस्मारस्तथोन्मादो विषादो मद एव च ॥ ४८ ॥

मृत्युर्व्याधिर्भयं चैव भावा बीभत्सश्रयाः ।

स्तम्भस्वेदश्च ^{११}मोहश्च रोमाञ्चो विस्मयस्तथा ॥ ४९ ॥

^{१२}आवेगो जडता हर्षोऽसूया ^{१३}चैवाद्भुते रसे ।

स्वेदश्च वेपथुश्चैव रोमाञ्चो गद्गदस्तथा ॥ ५० ॥

मतिश्चैव तथोग्रत्वममर्षो मद एव च ।

रोमाञ्चस्त्वरभेदश्च क्रोधोऽसूया धृतिस्तथा ॥ ५१ ॥

गर्वश्चैव वितर्कश्च वीरे भावा भवन्ति ^{१४}हि ।

ये चान्ये सात्त्विका भावा नानाभिन्नवयोनिजा ॥ ५२ ॥

रसेष्वेतेषु ते सर्वे विज्ञेया ^{१५}नाट्ययोक्तृभिः ।

बहूना समवेतानां रूपं यस्य गवेह्म ॥ ५३ ॥

१ A दुष्करम्. २ VC स्वेदश्चैव बहित्यश्च ३ V आलस्यौग्र्यजुगुप्साभिर्भावा-
B आलस्याग्रजुगुप्साभिर्भावा- ४ V वेदस्यैव च चिन्ता च * ना शा (FN) cf उद्गाययन्ति
शृङ्गारं रसमासाय सङ्गितम् । १०९ अ ७ व पुस्तके नि सा ed ५. V दैर्ग्यलान्यश्रुपातनम्
A.B दैर्ग्यलान्यश्रु एव च ६ V omits असम्प्लोह. एव च ७ V omits क्रोध
सम्भवा ८ V रोमाञ्चो जुगुप्सा विस्मयस्तथा ९ V प्रवेगो १० V देवादभुते ११ V
वे १२ V. नाट्ययोक्तृभिः

स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषास्स^१श्चारिणः स्मृताः ।
 शृङ्गारं त्रिविधं^२ विद्याद्वाङ्मनेपथ्यक्रियात्मकम् ॥ ५४ ॥
 अङ्गनेपथ्य^३भावैश्च^४ हास्यरौद्रौ प्रकीर्तितौ ।
 धर्मार्थबन्धुधातेन करुणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 युद्धवीरं दयावीरं दानवीरं तथैव च ।
 रसं^५ वीरमिति प्राहुस्तज्ज्ञास्त्रिविधमेव च ॥ ५६ ॥
 'व्याजत्रासापराधैश्च त्रिधा विद्याद्भयानकम् ।
 न ह्येकरसजं कान्यं किञ्चिदस्ति प्रयोगजम्
 *भावो वापि रसो वापि प्रवृत्तिर्वृत्तिरेव च ॥ ५७ ॥
 एकोनपञ्चाशदिमे समग्रा
 'भावास्त्रयवस्था गदिता मया ते ।
 युक्त्या च ये यत्र रसे नियुक्ताः
 प्रोक्तं तदप्यत्र नरेन्द्रचन्द्र ॥ ५८ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे भावाध्यायो नाम ॥ ३१ ॥

१. A.B.C. - स्तमारिणाः २. V. विद्याद्वा नेपथ्य- ३. V. - भावथ ४. B. हास्यरौद्रौ.
 ५. A. वीरं विवृति. ६. A.B. व्याजत्रासा- ७. V. भावव्यवस्था. *Compare N.S.
 Ad. 19. Ślo. 64. (N. Sagar edition.)

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

अथातो मुद्राहस्तान्याख्याम्याम ।

'वामस्य प्रसारिताङ्गुष्ठम्योपरि यदा 'कुठ्ठा तर्जनी भवति तदोङ्कार ।
 करमध्यगतासु सवास्वङ्गुलीषु क्रमारुञ्जीट्टनाम्बहुष्ठाद्यासु अ इ उ
 ए ओ । प्रसारितासु आ ई ऊ ऐ ओ । अ मुकुल । अ मुकुल-
 निशेप । अङ्गुष्ठमूलगतया परहस्ततर्जन्या ऋमात्कवर्गं सप्ताध, पर
 रेयागतया तर्ज । तदुपरि 'न व न त ये पवर्ग । 'तर्जन्या
 यस्तु प्रथमपङ्गेगतया प('य)वर्ग । अग्रेषु शवर्ग । मध्यमा नम्ब
 म्पर्शे र('ह)श्च इति । अ बासुदेव । आ सङ्कर्षण । अ प्रद्युम्न ।
 अ अनिरुद्ध । अञ्जलिपुरुष । करयो परम्परपृष्ठलग्नयो कनीयम्या
 कनीयसी चेति, तर्जन्या तर्जनी अङ्गुष्ठेनाङ्गुष्ठ इति ताक्ष्यमुद्रा । पताक
 कुञ्चिताग्रस्ताल । तिर्यक प्रसारिताङ्गुष्ठो मकर । कुञ्चिताङ्गुलिर्ध
 चद्र । 'दृश्यशिश्वरो कनीयस्यङ्गुल्यग्रलग्ना । संहताङ्गुष्ठ शङ्ख ।
 अ कारौ सहता स्प('सृ)ष्टाङ्गुलौ पद्म । 'कुठ्ठाङ्गुष्ठो लक्ष्मी ।
 मकर प्रसारिताङ्गुलिश्शेष ॥ तदुपरिशिखरे भोगशयन । अ कार
 एव प्रसारितम'ध्यमाङ्गुलिर्गुरुड । तत्रैव 'मध्यमाङ्गुलि शिखरगृहीता
 गरुडवाहनम् । 'मध्यमिकयोरङ्गुष्ठयोश्चाग्रयोगे चक्र । उपर्युपरि
 कपित्थयोरुपरि चिबुके "गदा । कपित्थकुञ्ज 'मध्यमिको हल । कर्क
 टके "मुसलम् । "कपित्थमध्यम्रष्टाङ्गुलिश्चर्म । "कपित्थपृष्ठतलाङ्गुलि
 खड्ग । शिखरो मध्यम्रष्टाङ्गुलिर्धनु । तर्जनी'मध्यमिकाङ्गुष्ठाना सह
 ताना वियोगाच्छर । मुकुलसङ्घितजनीनिक कौस्तुभ । द्वौ शिखरे
 पृथग्गनमाला । "अ कारौ पृथग्लग्नौ नृसिंह । शिखरे प्रसारित'क
 नीनिःसाधोमुखो वराह । इ ह्यशिर । ओ वामन । 'वितस्ति

- १ V वामस्य २ CV कुञ्चतर्जनी ३ A नवशतयपवर्ग ४ A तर्जनीयास्तु
 ५ A प्रसारितोङ्गुष्ठो ६ A दृश्य ७ A कुठ्ठाङ्गुष्ठो ८ V -मध्यमाङ्गुलिर्गुरुड
 ९ B -मध्यमाङ्गुल्य १० V मध्यमानामिकयो- ११ A तदा १२ A -मध्यमिकौ
 १३ V मुसलम् १४ A कपि यो १५ A कपित्थ १६ B CV -मध्यमिकोङ्गुष्ठः ।
 १७ CV अकारौ पृथग्लग्नौ १८ AB कनीययोषो १९ V वितस्तालविक्रम

खिविक्रम । अर्धचन्द्रो मत्स्य । अधोमुख कुञ्जपताकः कर्म ।
 गिखरप्रसारितकनीयानूर्ध्वमुखाङ्गुष्ठो हंस । पताक कुञ्जकर-
 मन्थो दत्तात्रेय । कपिश्च परशुराम । द्वौ गिखरौ युक्तौ
 दाशरथी । पताकः कृष्णः । त्रिपताको बलदेव । गिखरो विष्णु ।
 उत्तान पताक पृथिवी । कुञ्ज पताक 'प्रसारिताङ्गुष्ठ तोय ।
 अङ्गुष्ठाग्राङ्गुलिर्नखपरिमार्जितोऽग्नि । चलत्पताको वायु । तिर्यङ्मुष्टि-
 प्रसारिततर्जनीकोऽन्तरिक्षम् । वितस्तिद्वययोगो वर्तुलीकृतोऽर्क ।
 'अनामिकाधेन वक्रश्चन्द्र । सर्वासु मुकुलितासु प्रसारिते 'सहिते
 मन्थमातर्जनी नरनारायणौ । तत्रैव 'प्रसारिता अनामिका गुणा
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा । वामस्य 'प्रसारिताङ्गुले तदुपरि तथाविध एव
 दक्षिण कपिल । 'चतस्रोऽप्यङ्गुल्य 'प्रसृतास्तन्मूले कुञ्चितोऽङ्गुष्ठ-
 श्चतुरा(? त्वार)श्च तोय (? वेदा) । प्रसारित 'कनिष्ठिको
 ऋग्वेद । 'सैवानामिकाया 'सह प्रसारितो यजुर्वेद । चतुरात्मा
 प्रसारिताङ्गुष्ठ सामवेद । वेष्टयमानाम्बङ्गुलीषु करमध्यगमनेन
 गायत्री । सामवेदोऽधोमुखाङ्गुलि शिक्षा । सैव दक्षिणदिशि नीता
 कल्प । 'तर्जन्यङ्गुष्ठयोगे व्याकरणम् । शिखरेऽङ्गुष्ठेन तर्जनीमध्यगेन
 निरुक्तम् । 'खटकामुन्वाभ्या ज्योतिषम् । 'अधोमुखः' छन्दो-
 विचिति ।

एता रहस्यमुद्रान्ते मयोक्ता नृपसत्तम ।

अतः पर प्रपक्ष्यामि सामान्यान्तात्त्रिगोष मे ॥ १ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसभादे रहस्यमुद्राध्यायो नाम ॥ ३२ ॥

१. A B V. प्रसारितोऽङ्गुष्ठः . २. A B C अनामिकाधेन वक्रश्चन्द्रम् . ३. V. B omit
 सहिते ४. V. C प्रसारिताप्रनामिका ५. A प्रसारिताङ्गुलिर्नखपरि ६. C चतस्रोऽङ्गुल्य ७ A
 B. V. प्रसारितास्तन्मूले ८ A B -ङ्गुष्ठश्चतुरा मा तयो V. -ताङ्गुष्ठयान्तरात्मा तोय .
 ९. A C -कनीनीको १०. B C सैवानामिकाया ११. C. सह सह प्रसारिता B महत्प्रसारिता
 १२. B. तर्जन्यङ्गुष्ठयोगो १३. A B खटकामुन्वाभ्या १४ A B C अधोमुखः' छन्दो विचिति .

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

उत्तानं तु करं कृत्वा 'चतस्रोऽङ्गु[ल्यः] कुञ्चिताः ।
 'अङ्गुष्ठः पार्श्वतो योज्यो भस्ममुद्रा प्रकीर्तिता ॥ १ ॥
 सा तिर्यगुच्छिन्नाङ्गुष्ठा लिङ्गमुद्रा प्रकीर्तिता ।
 अङ्गुल्यख्यः(?) तिस्रः) 'सङ्कोच्य अङ्गुष्ठोपरिसञ्चिताः ॥ २ ॥
 तर्जनीं प्रसृतां कृत्वा जटामुद्रा प्रकीर्तिता ।
 'नेत्रमुद्रा यदा तस्यां नेत्रान्ते तर्जनी भवेत् ॥ ३ ॥
 'बन्धस्यास्य प्रकुर्वीत चाङ्गुष्ठं प्रसृतं तथा ।
 उत्तानं मूर्ध्नि संयोज्यं शशाङ्कं तु विनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥
 अङ्गुल्यः प्रसृताः सर्वा वर्तुल्यः शृङ्गरूपकाः ।
 मूर्ध्नि कृत्वा तु तां मुद्रां 'गोदृपं तु विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥
 तिर्यक् कृत्वा तु तं हस्तं सर्वसङ्कुचिताङ्गुलिम् ।
 'अङ्गुष्ठं मध्यमावेष्ट्य पर्यस्तं तु विनिर्दिशेत् ॥ ६ ॥
 'कनिष्ठिकां सङ्कुचितामङ्गुष्ठोपरि विन्यसेत् ।
 'प्रसारयेत्ततस्तिलः पट्टिसंज्ञं प्रकीर्तिनम् ॥ ७ ॥
 कनिष्ठा 'नामिकां मध्ये 'दीक्षाङ्गुष्ठं 'प्रकीर्तितम् ।
 उत्तानौ तु करौ कृत्वा अन्धोऽन्यान्तरिताङ्गुली ॥ ८ ॥
 'कनिष्ठिकान्ते चाङ्गुष्ठं अनन्तेति 'प्रकीर्तिता ।
 उत्तानं दक्षिणं हस्तं त्वयो वामं 'तथोपरि ॥ ९ ॥

१. V. चतुराङ्गुलि. A.B.C. चतस्रोऽङ्गुलिः कुञ्चितम्. २. V. अङ्गुष्ठपार्श्वतो योज्यो. ३. V. -च्छिन्नाङ्गुलि लिङ्ग- . ४. V. सन्नैऽस्याङ्गुष्ठ. A.B. -सङ्कोच्य अङ्गुष्ठो. ५. V. जटामुद्रा. ६. V. बन्धस्यां तु प्रकुर्वीत. ७. A.B. गोरूप. ८. C अङ्गुष्ठं सावेष्ट्य...परस्तं...विनिर्दिशेत्. ९. A. कनिष्ठिका सङ्कुचिता अङ्गुष्ठोपरि. १०. V. omits प्रसारयेत्...प्रकीर्तिनम्. ११. A. -नासिका-. १२. V. दक्षगुष्ठं. १३. A.B.C. प्रकीर्तिता. १४. A.C. कनिष्ठिकान्ते. १५. C. प्रकीर्तितम्. १६. A.B. नतोपरि.

करजान्योन्यसंयोगाद्धर्मस्य परिकीर्तिता ।

सा चैव विपरीता तु ज्ञानस्य ^१परिकीर्तिता ॥ १० ॥

कनिष्ठिके द्वे चाङ्गुष्ठौ ^२युग्मे कृत्वा प्रसारयेत् ।

वैराग्यस्य भवेन्मुद्रा सर्वकर्मकरी शुभा ॥ ११ ॥

पृष्ठे पृष्ठं तु संयोज्य करयोरुभयोरपि ।

^३कनीन्यङ्गुष्ठयोगेन भवत्यैश्वर्यमेव च ॥ १२ ॥

^४पद्माकारो भवेद्धस्तः कनिष्ठातर्जनीयुतः ।

^५चतस्र उच्छिष्टाः कृत्वा पृष्ठेऽन्योन्यं तु योजयेत् ॥ १३ ॥

अङ्गुष्ठावेकतः कृत्वा प्रणालं चैव कारयेत् ।

सकलस्य भवेन्मुद्रा दुष्टानां शमनी शुभा ॥ १४ ॥

त्रयः सङ्कुचिता यत्र कनिष्ठाङ्गुष्ठं ^६केवलाः (?) ।

उत्तानं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥ १५ ॥

दक्षिणाङ्गुलिभिश्चात्र वामाङ्गुष्ठं तु वेष्टयेत् ।

वामस्याङ्गुलिभिश्चात्र ^७त्वङ्गुलीः परिवेष्टयेत् ॥ १६ ॥

तर्जन्यौ कुञ्चितौ कृत्वा मुद्रा निष्कलरूपिणी ।

उत्तानौ तु करौ ^८वृत्त्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिकुञ्चितौ ॥ १७ ॥

करमध्यस्थिता ^९होता ^{१०}नखांस्तासां तु गोपयेत् ।

पृष्ठं पृष्ठे तु संयोज्य ^{११}त्वङ्गुष्ठौ विन्यसेत्समम् ॥ १८ ॥

मालाकारं ततः कृत्वा देव्या मुद्रा प्रकीर्तिता ।

अङ्गुष्ठोऽङ्गुष्ठके योज्यः ^{१२}कनिष्ठायां कनिष्ठिका ॥ १९ ॥

करमध्ये तु ^{१३}तां(?) कृत्वा पदाभ्यामेकतः कुरु ।

सङ्कु(?)च्य तु पङ्क्तानि शक्याकारं तु कारयेत् ॥ २० ॥

१. V. परिकीर्तितम्. २. V. युग्मी. ३. V. (f.) कनीयास्याङ्गुष्ठयोगेन. C. कनीन्य-
स्याङ्गुष्ठयोगेन. ४. A.B.C. पद्माकारं भवेद्धस्तं कनिष्ठातर्जनीयुतम्. ५. C. चतस्र उच्छिष्टा.
६. A. केवलाः. ७. B.C.V. त्वङ्गुली. ८. C. वृत्तौ. ९. C. छात्रौ. १०. A. नगरस्तासां.
११. C. अङ्गुष्ठौ. १२. A.B.C. कनिष्ठा तु. १३. A.B. तान्दृवा.
V. १५

रुन्दस्य तु स्मृता मुद्रा अमेधा त्रिदशैरपि ।
 अधोमुख करं कृत्वा तिस्रोऽङ्गुल्यस्तु बुद्धिजा ॥ २१ ॥
 त्रिताला मध्यमा तत्र त्रिधित्सङ्कुचिता भवेत् ।
 तर्जन्या 'योजयाङ्गुष्ठे दन्ताकारं तु दर्शयेत् ॥ २२ ॥
 'विघ्नराजस्य मुद्रया 'सर्वविघ्नप्रणाशिनी ।
 उत्तानौ प्रसृतौ हस्तौ तर्जन्यङ्गुष्ठ'संयुतौ ॥ २३ ॥
 अस्य वामो तु संयोज्य शक्रमुद्रा प्रकीर्तिता ।
 'सङ्कोच' 'करज मध्ये हस्तयोरुभयोरपि ॥ २४ ॥
 प्रसृताङ्गुष्ठ'मुत्तानं योज्या मुद्रा हुताशने ।
 अधोमुख करं कृत्वा यस्य स्यात्बुद्धिताङ्गुलि ॥ २५ ॥
 विरूपाक्षस्य मुद्रया भवेन्मध्या प्रसारिता ।
 उत्ताने प्रसृताङ्गुल्य करे भवति वासुणी ॥ २६ ॥
 तामेव तु यदा तिर्यक्नदा भवति मारुती ।
 निकुञ्चिताश्च तास्मान्न 'कौवेरी तु प्रकीर्तिता ॥ २७ ॥
 मध्ये प्रसारिता तिस्रो 'मुद्रेशानि प्रकीर्तिता ।
 'ब्रह्मण पद्ममुद्रा स्याद्भोगोऽनन्तस्य 'कीर्तिता ॥ २८ ॥
 वामासक्तस्य वामा तु दक्षिणानां 'मपक्रमे ।
 तयोरग्राणि गृहीत तर्जन्यग्रद्वयेन तु ॥ २९ ॥
 सङ्कोचयेत्पङ्केतानि स्वाङ्गुष्ठे तर्जनीं न्यसेत् ।
 वज्र "एष समाख्यात शक्तिं पूर्णमुदाहृता ॥ ३० ॥
 करौ बाहुद्वयं चैव दण्डमुद्रा "प्रसारिता ।
 कनिष्ठानामिके द्वे द्वे अतयाङ्गुष्ठकुञ्चिनो ॥ ३१ ॥

१ C V (f) बा-बोणुष्ठ २ B विघ्नराजसमुद्रया ३ C सर्वविघ्नप्रणाशिनी
 ४ V -संयुतौ ५ V (f₂)-सङ्कोच (f₂) सकारा ६ ABV करनी मध्या ७ V
 -मुत्तानां ८ A बांवीरा B कौवेरी ९ A मुद्रेशानि १० V मन्त्रा V (f) ब्रह्मणा
 ११ AV कीर्तिता १२ A -नामुपक्रमे १३ A एष १४ A.B प्रसारित

चत्वारः प्रसृता युगमः खड्गमुद्रा प्रकीर्तिता ।

वर्तुलां तर्जनीं कृत्वा अङ्गुष्ठोपरि विन्यसेत् ॥ ३२ ॥

दक्षिणां तर्जनीं चैव तस्यास्ये तु नियोजयेत् ।

दक्षिणं(?) णां) कुञ्चितं कृत्वा तिस्रो वामाः प्रसारिताः ॥ ३३ ॥

मुष्टिं कृत्वा तु वामेन त्वङ्गुष्ठं तु समुच्छेयेत् ।

अङ्गुष्ठेन तु संगृह्य पताका प्रसृताक(?) प)रा ॥ ३४ ॥

तिर्यकरं तु कृत्वा वै सङ्कुच्य चतुरङ्गुलीः ।

अङ्गुष्ठं प्रसृतं कृत्वा गदामुद्रा तथापरा ॥ ३५ ॥

अन्योऽन्यं योजयेद्धस्तौ कनिष्ठाङ्गुष्ठयोजितौ ।

तदेव युगं प्रसृता शूलमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ३६ ॥

नित्यं प्रसारयेद्धस्तं स्वस्त्याकारं तु योजयेत् ।

मध्यमे कन्यसे द्वे द्वे प्रसृतामे नियोजयेत् ॥ ३७ ॥

तर्जनीद्वयं सङ्कुच्य मध्यमा पृष्ठसंस्थिता ।

द्रव्यरूपा स्मृता खेपा आत्मभावे नियोजयेत् ॥ ३८ ॥

उत्तानौ तु करौ कृत्वा पङ्कतेऽङ्गुलयः स्मृताः ।

समानाः सुसमानाश्च योजिता वैष्णवी भवेत् ॥ ३९ ॥

तर्जन्यौ कुञ्चिते कृत्वा मध्यमापृष्ठतो न्यसेत् ।

कनिष्ठोपरि चाङ्गुष्ठौ घृतमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ४० ॥

उत्तानं वामहस्तं च दक्षिणं चाप्यधोमुखम् ।

मध्यमानामिके द्वे द्वे सङ्कुच्याङ्गुष्ठसंस्थिते ॥ ४१ ॥

तर्जनीकन्यका चैव मध्यमाभ्यां समाक्रमेत् ।

द्वितीया द्रव्यरूपा च गन्धमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ४२ ॥

उत्तानौ तु करौ कृत्वा कन्यसानामिका तथा ।

सङ्कोचयित्वा चत्वारो मध्यमे द्वे प्रसारयेत् ॥ ४३ ॥

१. C.V. दक्षिणं तर्जनी. २. C. अङ्गुष्ठ. ३. A. चतुराङ्गुली. ४. C. अतोऽन्य. ५. B. घृतमुद्रा. ६. B.C.V. स्वस्त्याकारं. ७. V. घृतमुद्रा. ८. A. —कन्यमा. ९. A. द्रव्यरूपा. १०. V. कनिष्ठानामिका. B.C. कन्यसानामिका.

'अङ्गुष्ठमे च तर्जन्यौ पुष्पमुद्रा प्रकीर्तिता ।
 उचानौ तु करो कृत्वा पङ्क्तुलिनिबुद्धितौ ॥ ४४ ॥
 प्रसृते तर्जनीं कृत्वा 'चाग्रमग्रे नियोजयेत् ।
 तयोर्मूले तथाङ्गुष्ठौ 'धूपमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ४५ ॥
 तर्जन्या तर्जनी यत्र कनीयस्या कनीयसी ।
 चतस्र उच्छ्रिता. कृत्वा पृष्ठं पृष्ठे नियोजयेत् ॥ ४६ ॥
 अङ्गुष्ठावुच्छ्रितौ कृत्वा दीपमुद्रा प्रकीर्तिता ।
 उच्छ्रिताङ्गुलयस्सर्वा 'करयोरुभयोरपि ॥ ४७ ॥
 पृष्ठं पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठमग्रे नियोजयेत् ।
 नैवेद्यमुद्रा कथिता फल(! ह्य)कारकरा शुभा ॥ ४८ ॥
 अङ्गुल्य' संहताः सर्वास्तथा सङ्कुचिताश्च या. ।
 पुष्पमुद्रा विनिर्दिष्टा द्वितीया यदुनंदन ॥ ४९ ॥
 अङ्गुष्ठौ' चैकत. कृत्वा अनामा च कनीयसी ।
 मध्यमे द्वे च सङ्कोच्य अनामापृष्ठतो न्यसेत् ॥ ५० ॥
 दत्त्वा चैव तु तर्जन्यौ 'मध्यमा परिविन्यसेत् ।
 'महामुद्रा भवत्येषा सर्वद्रव्यप्रपूर्णा ॥ ५१ ॥
 अनामा मध्यमे द्वे तु अन्योन्यातरिते कृते ।
 संयोज्य मध्यमे स्वाग्रं तर्जनीद्वयमेव च ॥ ५२ ॥
 कनिष्ठाद्ये तथा 'द्वे तु स्वाग्रेऽग्नौ नियोजयेत् ।
 'अर्धस्थितौ तथाङ्गुष्ठौ अमृताख्या प्रकीर्तिता ॥ ५३ ॥
 चण्डीशमुद्रा कथिता अजलि कुब्ज'तर्जनी ।
 अल्लमुद्रा भवेद्राजन् पद्म "स्यात्संहताङ्गुलि ॥ ५४ ॥

१. A.B.C. अङ्गुष्ठौ. २. C. अग्रमग्रे ३ V. धूपमुद्रा. ४. A.V. कनीयोरुभयोरपि.
 ५. B चैवनः. ६. A. मध्यमा परिवेशयेत् B. omits दत्त्वा...परिविन्यसेत्. ७. B. omits
 महामुद्रा...प्रपूर्णा ८. V. द्वे द्वे स्वाग्रे ९. B. अर्धस्थितौ. १०. A -तर्जनी ११. V.
 स्यात्संहताङ्गलि.

दक्षिणेन तु हस्तेन मुष्टिं बद्ध्वा प्रयत्नतः ।

अङ्गुष्ठमुन्नतं कृत्वा वामाङ्गुष्ठे तु निक्षिपेत् ॥ ५५ ॥

‘दक्षिणा च तथा मुष्टिं वामाङ्गुल्या तु वेष्टयेत् ।

सद्योजातस्य मुद्रैषा कथिता ‘पापनाशिनी ॥ ५६ ॥

इयमेव विपर्यस्ता वामदेवस्य कीर्तिता ।

करसंपुटकं कृत्वा ‘वामानासां(?) मनामां) तु कारयेत् ॥ ५७ ॥

दक्षिणे ‘मध्यमाकुञ्च्य अङ्गुष्ठौ कुञ्चयेत्तथा ।

शूलकारं ततः कृत्वा हृदयं परिवर्तयेत् ॥ ५८ ॥

अघोरस्य स्मृता मुद्रा सर्वविघ्नविनाशिनी ।

उत्तानौ तु करौ कृत्वा अनामाद्वयकुञ्चितौ ॥ ५९ ॥

तस्यामुपरि चाङ्गुष्ठौ तर्जन्यौ द्वे च’ कुञ्चिते ।

मध्याऽनामे तु* ते द्वे तु कनिष्ठामेकतो न्यसेत् ॥ ६० ॥

मुद्रैषा वज्रसंज्ञस्य सर्घदुष्टनिवारणी ।

कनिष्ठानामिके द्वे द्वे अंतरान्तरयोजिते ॥ ६१ ॥

आकुञ्च्या‘न्तरिते योज्ये शेषे चैव प्रसारिते ।

ईशानस्य भवेन्मुद्रा सर्वकर्मकरी शुभा ॥ ६२ ॥

तर्जन्यौ कुञ्चिते कृत्वा तथैव च कनीयसी ।

अधोमुखां स्पृष्टनखां स्थितां मध्ये करस्य तु ॥ ६३ ॥

चतस्रश्चोच्छ्रिताः पृष्ठे त्वङ्गुष्ठावेकतः कुरु ।

नालव्यवस्थितौ द्वौ तु मुद्रा ज्योमः प्रकीर्तिता ॥ ६४ ॥

मुष्टिं ‘बद्ध्वा तु वामेन तर्जनीं संप्रसारयेत् ।

ग्राह्या दक्षिणमुष्ट्या तु मुद्रा ‘सर्वात्मनो भवेत् ॥ ६५ ॥

वाममुष्ट्या तथाङ्गुष्ठं दक्षिणं प्रक्षिपेद् बुधः ।

‘करजाः पृष्ठतो योज्या मुद्रैषा शिवसंज्ञिता ॥ ६६ ॥

१. C दक्षिणं तु तथा. २. C. पापनाशिनी. ३. B. नामं नमा. C. वामं नमा. ४. A. मध्यमाङ्गुलि. ५. C. -विनाशिनी. ६. C. तु ७. C. तो. ८. B. -निवारणे. ९. B. -न्यासिने दोषः. A. -न्यासिते दोषः. १०. V. दाना. ११. B V. सर्पां मना. C. महात्मनः. १२. A.C.V. करजा.

कृत्वा चोपरि चाङ्गुष्ठं चालयेत् पुनः पुनः ।

सर्वासामेव शक्तीनां मुद्रैषा संप्रकीर्तिता ॥ ८९ ॥

दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्विमला तथा ।

‘अमोघा विद्युता चैव नवमा(मी) सर्वतोमुखी ॥ ९० ॥

इति नामानि शक्तीनां सरहस्यानि निर्दिशेत् ।

सम्मुखौ तु करौ कृत्वा श्लिष्टौ चैव प्रसारितौ ॥ ९१ ॥

इयं मुद्रा नमस्कारे रविसान्निध्यकारिणी ।

अनामिकाया ‘सन्दंशो रविमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ९२ ॥

सौममुद्रा ‘मध्यमया भौममुद्रा क्षनामया ।

‘कनीयस्या बुधे मुद्रा ‘तन्मूले जीवसंज्ञिता ॥ ९३ ॥

अनामिकामूलगा तु शुक्रमुद्रा प्रकीर्तिता ।

मध्यमामूलगाङ्गुष्ठा शनिमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ९४ ॥

‘तर्जनीमूलगाङ्गुष्ठे राहुमुद्रा प्रकीर्तिता ।

तर्जनी‘चलनाज्ज्ञेया केतुमुद्रा नराधिप ॥ ९५ ॥

वामहस्तेन शिखरा क्रोधमुद्रा प्रकीर्तिता ।

संपुटौ तु करौ कृत्वा गमोच्छ्रया नराधिप ॥ ९६ ॥

एषा वराहमुद्रा तु सर्वकर्मकरी शुभा ।

वामेन वेष्टितौ हस्तौ ‘दक्षिणे भैरवी भवेत् ॥ ९७ ॥

हस्तावधोमुखौ यत्र दृष्टिश्चाधस्तथा भवेत् ।

पातालभञ्जिनी नाम मुद्रैषा कथिता नृप ॥ ९८ ॥

‘कपित्थेऽनामिका दीर्घा स्तम्भनी तु निगद्यते ।

‘करमध्यात्तु संग्राह्यमिव मध्येन चाहतम् ॥ ९९ ॥

१. C. अमोघा. २. C. सरहस्या विनिदिशेत् ३. B.C.V. सन्दंशो. ४. C. मध्यमया भौममुद्रा क्षनामया. ५. C. कनीयसा ६. V. तन्मूले ७. C. मध्यमामूलगाङ्गुष्ठा. ८. A. चलना-ज्ज्ञेया B. चार्जनाज्ज्ञेया. ९. A.B.V. दक्षिणा. १०. V. वृषिपावाधिरा. ११. A. ह-मध्या तु संग्राह्यामिव.

एवं(? व)मध्येन संयुक्ता क्रोधिनी परिकीर्तिता ।

^१सहमध्या तु संग्राह्या स्वतमध्ये द्विधाहतम् ॥ १०० ॥

^१एवमध्येन संयुक्ता वीजमुद्रा प्रकीर्तिता ।

एवमध्येन संयुक्तं(? क्ता) भैरवी चापरा भवेत् ॥ १०१ ॥

^१क्षत्रमध्या तु ^१संग्राह्या ईरमध्येन ^१संयुक्ता] ।

^१एवमध्येन ^१चाक्रान्तं स्तम्भनी चापरा भवेत् ॥ १०२ ॥

^१लसमध्या तु ^१संग्राह्या चै ^१क्रमध्येन ^१चाहता] ।

^१एवमध्येन संयुक्तं(? क्ता) वाराही चापरा भवेत् ॥ १०३ ॥

जनमध्येन संग्राह्यमेव(? व)मध्येन चाहतम् ।

पातालभञ्जनी नाम मुद्रेयमपरा भवेत् ॥ १०४ ॥

^१तर्जनी मध्यमा चैव तथा चैव त्वनामिकाम् ।

मध्यमपर्वसु ^१संयुक्ता पृष्ठतः कारयेत्करे ॥ १०५ ॥

शंखमुद्रेयमुद्दिष्टा पूर्वमुक्ता तथापरा ।

प्रसार्य सर्वाश्चाङ्गुल्यः करपृष्ठे च योजयेत् ॥ १०६ ॥

चक्रमुद्रा ^१भवत्येषां (? पा) पूर्वमुक्ता तथापरा ।

कटिभागप्रदेशे तु मुष्टिस्तु ^१सुपिरा भवेत् ॥ १०७ ॥

गदामुद्रा भवत्येषा सर्वविघ्नप्रणाशिनी ।

अन्योऽन्याभिमुखौ ^१कृत्वा करौ संवेष्टिताङ्गुली ॥ १०८ ॥

सहाङ्गुष्ठेन निर्दिष्टा मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिता ।

संस्पृश्य ^१वह्निशिसरं वामदक्षिणकं स्पृशेत् ॥ १०९ ॥

इयं मुद्रा विनिर्दिष्टा ^१वनमालेनि पार्थिव ।

^१अनामी नाशने द्रव्ये सजं द्रव्यकरद्वये ॥ ११० ॥

१. A. सहमध्या तु संग्राह्या. २. A.B. एवमध्येन संयुक्तं. C. इदमध्येन संयुक्ता. ३. V. B.C. क्षेत्रमध्या. ४. B. संग्राह्या. C. संग्राह्यं. ५. A.B.C.V. संयुक्तम्. ६. A.C. एवं मध्येन. ७. V. व मध्येन. ८. V. स्वतमध्येन. ९. A.B.V. संग्राह्यमेवमध्येन. C. संग्राह्यमेवमध्येन. १०. A. B. C. V. चाहतम्. ११. V. A. B. omit एवमध्येन..... चाहतम्. १२. A.B. तर्जनी मध्यमा. १३. C. संयुक्तं. १४. V. भवत्येषां. १५. V. निर्दिष्टा. १६. A.B. भवति. १७. V. वह्नि शिसरं वाम दक्षिणकं. १८. C. वनमालेनि. १९. V. (?) अनामे नाशने. V. ११

जह्नामध्यगतौ(१ ते) कृत्वा चिबुको(१ के)ऽर्धसमायुतौ(१ ते) ।
मुषं विवृणक्तं कुर्याज्जमलजिह्वा तु लेलिहा ॥ १११ ॥

एषा मुद्रा महामुद्रा नारमिहीति कीर्तिता ।
अङ्गुष्ठं मुष्टिना आसं हन्मुद्रा परिकीर्तिता ॥ ११२ ॥

मुष्टिं वक्ष्ये चाङ्गुष्ठे 'तिर्यगं कारयेच्छिरः ।
स्प(१ मृ)ष्टा तु तर्जनी मुष्टौ 'शिश्रामुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ११३ ॥

'तर्जनीप्रानसंलभे द्वे 'मुष्टौ कवचं भवेत् ।
मुष्टौ वद्ध्वा तु 'हन्तौ द्वे उभयाङ्गुलियोजितौ ॥ ११४ ॥

गदामुद्रा समाल्याता सर्वकर्महरी गुप्ता ।
तर्जनी तु तथाङ्गुष्ठं 'प्राग्विष्टौ तु कारयेत् ॥ ११५ ॥

शेषाः 'प्रसारिताङ्गुल्या नेत्रमुद्रा भवेद्वृष ।
'अनाम्यौ बलिनी कृत्वा 'तर्जन्यानाम स(१ नीभ्या समं)श्रयात्
॥ ११६ ॥

मध्यगौ चोन्नतौ कृत्वा अङ्गुष्ठौ श्लेषितौ समौ ।
एषा मुद्रा समान्याता 'दिन्यान्व(१ ऽध)गिरसो नृप ॥ ११७ ॥

अङ्गलि. प्रमदा मुद्रा शिप्रं देव प्रसारितम्(१ ता) ।
यन्दने हृदयास[का] पूर्वदक्षिणतो'ऽपरा ॥ ११८ ॥

'ऊर्ध्वोऽङ्गुष्ठो वाममुष्टिर्दक्षिणोऽङ्गुष्ठबंधनः ।
सन्त्यस्य तस्य चाङ्गुष्ठौ यस्या ऊर्ध्वं प्रतिष्ठितम् (१ ता) ॥ ११९ ॥

वासुदेवस्य मुद्रैषा वद्ध्वा स्यात्पाप'नाशिनी ।
हस्तयोस्त्रयोरेव क्लीयाङ्गुष्ठगर्भज्ञौ ॥ १२० ॥

१. C. जलो जिह्वा तु लेलिहा. V. उज्ज्वल जिह्वा तु लेलिहा. २. V. हन्मुद्रा ३. C. तिर्यग.
४. V. शिश्रामुद्रा. A. शिघ्रामुद्रा. ५. A. तर्जने प्रात. ६. A.B. मुष्टे. ७. A.B.C. हस्ते द्वे
उभयंगुलि योजयते ८. C. प्रातश्छिष्टौ V. प्रतिच्छिष्टौ. ९. A. प्रसारिताङ्गुल्यौ. B. 'प्रसारिताङ्गुल्यो.
१० V. अनाम्योऽपलिनी. ११. A.B. तर्जन्यानां समंश्रयात्. १२. V. दिन्या च गिरसो. १३.
B; सता. १४. A.B.C. पराम्. १५ A. ऊर्ध्वमुष्टौ. C. ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ. १६. C. नाशिनी.
१७. B.Y. क्लीयाङ्गुष्ठ-

'शेषाः प्रसारिताः श्लिष्टा मुद्रा सङ्कर्षणस्य तु ।

'तर्जन्यावूर्ध्वतः 'श्लिष्टौ समाङ्गुष्ठौ तु श्लेषितौ ॥ १२१ ॥

एषा मुष्टिं ततः कृत्वा मुद्रा 'प्रद्युम्नसंज्ञिका ।

अङ्गुल्यौ वलितौ यत्र सूर्पाकारौ तु कारयेत् ॥ १२२ ॥

'वेष्ट्याङ्गुष्ठावधः कार्यावनिरुद्धे तु कारयेत् ।

'इत्युद्देशेन ते प्रोक्ता मुद्राहस्ता मया नृप ॥ १२३ ॥

दर्शयेन्मन्त्रयुक्तानां परां 'सिद्धिमभीप्सताम् ।

यथामन्त्रं 'यथादेवं यथाविधिरुद्रितः ॥ १२४ ॥

मन्त्रेषु देवता 'युक्ता बह्व्यो 'मुद्राः प्रकीर्तिताः ।

तासां 'मन्त्रं तु विज्ञेयं नियोगो नृप इष्यते ॥ १२५ ॥

एतावदुक्तं नृप नृत्तशास्त्रं

'समासतः पार्थिववंशमुत्स्य ।

'निःशेषमेतद्ब्रूदितं महार्थं

विस्तारतस्सर्वजगत्प्रधानम् ॥ १२६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे नृत्तशास्त्रमुद्राध्यायो नाम ॥ ३३ ॥

१. A. शेषा प्रसारितः. V. प्रसारितः. २. V C. तर्जन्यावूर्ध्वतः ३. C. श्लिष्टौ. ४. A. C. प्रद्युम्न जायते. B. प्रद्युम्नो जायते. ५. C. omits वेष्ट्या... कारयेत्. A. B. वेष्ट्याङ्गुष्ठमधः ६. V. इत्युद्देशे तु ते ७. V. सिद्धिमभीप्सिताम् ८. C. यथादेवं. ९. A. युस्त्या. १०. A. मुद्रा प्रकीर्तिता. ११. C. समासता.

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

यज्ञ —

नृत्तमुत्पादित केन ऋषिणा देवतेन वा ।
एतन्मे संशय जिन्द्र त्वं हि सर्वविदुच्यसे ॥ १ ॥

मार्कण्डेय —

एकगणवे पुरा लोके नष्टस्थाचरजङ्गमे ।
शेषपर्यङ्कशयने 'सुते च मधुसूदने ॥ २ ॥
सबाह्यमानचरणे लक्ष्म्या यदुबुलोद्बह ।
नाभ्या तस्य समुत्पन्न पद्म 'पद्मनिमेक्षण ॥ ३ ॥

तत्र जात स्वयं ब्रह्मा देव शुभचतुर्मुख ।
देवे सह महाभाग सशरीरैर्नराधिप ॥ ४ ॥

पद्मोदविन्दुसमूतौ तत्रैव मधुकेटभौ ।
रजस्तमोमयो घो'रौ दानवौ तौ भयानकौ ॥ ५ ॥

ततो जगृहतुर्वेदा'न्ब्रह्मणस्तौ नराधिप ।
'हृतवेदस्ततो ब्रह्मा तुष्टान् मधुसूदनम् ॥ ६ ॥

वेदा मे परम चक्षुर्वेदा मे परम बलम् ।
'दानवाभ्या हृता वेदा अन्यो जातोऽस्मि शत्रुहन् ॥ ७ ॥

एवमुक्तस्तदा विष्णुर्ब्रह्मणा पुरोत्तम ।
उत्थाय सलिलतप्त्वाद्ब्रह्मण सलिलाशये ॥ ८ ॥

अङ्गहारे सुललितैस्तथा 'पदपरिक्रमै ।
तथा अमन्त त देव ददर्शयित'लोचनम् ॥ ९ ॥

अतीम रलित लक्ष्मीनातरागा विशेषत ।
देवोऽप्यधशिरो मूत्वा पातालतलम् क्षणात् ॥ १० ॥

१ V सुप्ते मधुनिपूदने AB सुप्ते मधुसूदने २ A पद्मनिमेक्षण ३ AV १
४ AB — ब्रह्माण त ५ VC हृतवेद— ६ V दानवापहृता ७ A पादपरिक्रमै ८
लोचन VC लोचना

स दैत्यान् दृष्टवान् वेदाँस्त्यक्त्वाश्चशिरसस्तनुम् ।
जघान तौ महाकायौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ ११ ॥

हत्वा वेदसहायस्तु संप्राप्तो 'ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
ददौ वेदांस्ततस्तस्मै देवदेवः स्वयंभुवे ॥ १२ ॥

दत्त्वा वेदांस्ततः प्राह सृष्टिं कुरु पितामह ।
'वेदप्रामाण्यतो ब्रह्मा सर्गं चक्रे ततः प्रभुः ॥ १३ ॥

'शेषस्याङ्कगतं देवं लक्ष्मीः पप्रच्छ पार्थिव ।
देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ॥ १४ ॥

'परिक्रमन्मया तोये दृष्टः सललितः प्रभो ।
अतीवरमणीयाङ्गं किं तत्प्रब्रूहि मे प्रभो ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच— 'नृत्तमुत्पादितं ह्येतन्मया पद्मनिमेषणे ।
अङ्गहारैः सकरणैः संयुक्तं सपरिक्रमैः ॥ १६ ॥

नृत्तेनाराधयिष्यन्ति भक्तिमन्तस्तु मां शुभे ।
त्रैलोक्यस्यानुकरणं 'नृत्तं देवि प्रतिष्ठितम् ॥ १७ ॥

'एतावदुक्त्वा तां देवो ब्रह्माणं वाक्यमब्रवीत् ।
गृहाण नृत्तं धर्मज्ञ लक्ष्यलक्षणसंयुतम् ॥ १८ ॥

एतावदुक्त्वा ब्रह्माणं ग्राहयामास केशवः ।
तं गृहीत्वा ततो ब्रह्मा ददौ रुद्राय वेधसे ॥ १९ ॥

गृहीत्वा तच्च रुद्रोऽपि तोषयामास केशवम् ।
तेन नृत्तेन सततं देवेशं भक्तवत्सलम् ॥ २० ॥

एवमुत्पादितं नृत्तं वासुदेवेन पार्थिव ।
एकार्णवे पुरा लोके नष्टस्यावरजङ्गमे ॥ २१ ॥

ततः प्रभृति देवेशः शङ्करः शङ्करो नृणाम् ।
नृत्तेनाराधयन्नास्ते देवं चक्रगदाधरम् ॥ २२ ॥

१. V. ब्रह्मणोऽन्तिके. २. V. वेदप्रामाण्यतो ब्रह्मा. ३. C. शेषपङ्कगतं. ४. V. परिक्रमं मया. ५. A.B. नृत्तमुत्पादितमेतन्मया. ६. V. नृत्ते. ७. A. एतावदुक्त्वा.

नृत्तेयस्त्व चात्राप तुष्टान 'मधुसूदनम् ।
 सोऽपि तुप्यति नृत्तेन सम्यगासृधितो हर ॥ २३ ॥
 'अन्येऽपि देवान्तुप्यन्ति सम्यद् नृत्तेन तोयिता ।
 आप्यायन पर ह्येतत्कथित तु दिगौकसाम् ॥ २४ ॥
 एतदेव हि देवतन 'दीन्यता सतत त्रिवि ।
 पुप्यनैरेवदानेभ्यो नृत्तदान विशिष्यते ॥ २५ ॥
 स्वय नृत्तेन य कुयद्देवदेवस्य पूजनम् ।
 विशेषेण महामाग तस्य तुप्यति केयव ॥ २६ ॥
 नृत्त गीत तथा वाद्य दत्त्वा देवाय विष्णवे ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ २७ ॥
 नृत्तेन धृतिं य कुयात्स तु वर्ज्यं प्रयत्नत ।
 कुशीलवाद्यैर्यं कुयानृत्तविक्रयकारक ॥ २८ ॥
 देवताराधन कुपाद्यन्तु नृत्तेन धर्मवित् ।
 स सर्वकामान्नाप्नोति मोक्षोपाय च विन्दति ॥ २९ ॥
 धन्य यश्चस्यमायुष्य स्वर्गलोत्प्रद तथा ।
 ईधराणा विलास 'तदात्ताना दुःखनाशनम् ॥ ३० ॥
 मूढानामुपदेश 'तत्स्त्रीणा सोमाग्न्यर्धनम् ।
 शातिक' पौष्टिक काम्य वासुदेवेन निर्मितम् ॥ ३१ ॥
 'एतत्तदुक्त तत्र नृत्तशास्त्र
 समासतो लोकहिताय राजन् ।
 नृत्तेन यत्न पुरूपेण कार्यो
 'लोभद्वय जेतुमभीप्सता वै ॥ ३२ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसवादे नृत्तसूत्र नाम ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि चित्रसूत्रं तवानघ ।
 उर्वशी सृजता पूर्वं चित्रसूत्रं नृपालम् ॥ १ ॥
 नारायणेन मुनिना लोकानां हितकाम्यया ।
 प्राप्तानां वञ्चनार्थाय देवस्त्रीणां महामुनिः ॥ २ ॥
 सहकाररसं गृह्य उर्व्यां चक्रे वरस्त्रियम् ।
 चित्रेण सा ततो जाता रूपयुक्ता वराप्सराः ॥ ३ ॥
 यां दृष्ट्वा ग्रीडिताः सर्वा जम्मुस्ता देवयोपितः ।
 एवं महामुनिः कृत्वा चित्रं लक्षणसंयुतम् ॥ ४ ॥
 ग्राहयामास स तदा विश्वकर्माणमच्युतम् ।
 यथा नृत्ते तथा चित्रे त्रैलोक्यानुकृतिः स्मृता ॥ ५ ॥
 दृष्ट्यस्तु तथा भावा अङ्गोपाङ्गानि सर्वशः ।
 कराश्च ये मता नृत्ते पूर्वोक्ता नृपसत्तम ॥ ६ ॥
 त एव चित्रे विज्ञेया नृत्तं चित्रं परं मतम् ।
 नृत्ते प्रमाणं यन्नोक्तं तत्प्रवक्ष्याम्यतः शृणु ॥ ७ ॥
 हंसो भद्रोऽथ मालव्यो रुचकः शशकस्तथा ।
 विज्ञेयाः पुरुषाः पञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ८ ॥
 उच्छ्रायायामतुल्यास्ते सर्वे ज्ञेयाः प्रमाणतः ।
 स्वेनैवाङ्गुलमानेन शतमष्टाधिकं भवेत् ॥ ९ ॥
 प्रमाणं नृप हंसस्य भद्रस्य तु षडुत्तरम् ।
 चतुर्भिरधिकं ज्ञेयं मालव्यस्य तथा नृप ॥ १० ॥

१. V.A.B.S₁. सृजतः २. V.A.B. पूर्वं. ३. S₁. वाचनार्थाय. ४. S₂. नृत्ते.
 ५. A.B.V. दृष्ट्यथ तथा. ६. V.A.C. महानृत्ते. ७. V. येनोक्तं. ८. B. विज्ञेयाः पुरुषाः
 ९. V.B. स्वेनैवाङ्गुलमानेन.

शत च रचकम्योक्त दशोन शशकस्य च ।
 द्वादशाङ्गुलमिस्तारस्ताल इत्यभिधीयते ॥ ११ ॥
 'अङ्गु(१ आगु) ल्फन्त(२ ल्फान्त) चतुर्भाग पादोच्छ्राय प्रकीर्तित ।
 द्वौ च तालौ तथा जङ्घे पादतुल्ये च जानुनी ॥ १२ ॥
 'जङ्घातुल्यो तथा 'चोरू नामिस्ताल तु मेदूत ।
 तावच्च नामिह(१ मेई)दय 'हृदयात्कण्ठ एव च ॥ १३ ॥
 कण्ठस्तालत्रिभाग स्यात्ताल च वदन भवेत् ।
 तालपङ्कभागमप्युक्त ललाटोपरि मस्तकम् ॥ १४ ॥
 मध्ये मेदू तु विज्ञेयमिति दैर्घ्यं प्रकीर्तितम् ।
 ताल प्रोक्त करो रात्रन्वाह सप्तदशाङ्गुलौ ॥ १५ ॥
 प्रवाह तावदेवोक्तौ वज्रसोऽर्धमथाष्टकम् ।
 एतदायामत प्रोक्त मान हसस्य पार्थिव ॥ १६ ॥
 अनेनैवानुसारेण 'शेषाणामपि कल्पयेत् ।
 आयामपरिणाहाभ्या समा सर्वे 'नराधिपा ॥ १७ ॥
 सामान्यतस्ते नृपपर्य मान
 प्रोक्त मया हसनराधिपस्य ।
 प्रत्यङ्गमान 'तु मयोच्यमान
 समासतस्त्व शृणु राजसिंह ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवाद चित्रसूत्रे आयामोच्छ्रायमान नाम ॥ १५ ॥

१ S₁ omits अङ्गुल तथा चोरू A अङ्गुलं सप्ततुर्भाग २ B जघातुल्यो
 ३ A B S₂ द्वौ तु ४ A S₁ S₂ हृदयात्कण्ठमेव च B हृदया कण्ठमेव च ५ A शेषाणा
 मधिकल्पयेत् ६ A B V नराधिप ७ A B V च

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

कर्ण्डेयः—

अथ प्रत्यङ्गविभागो भवति । तत्र 'द्वात्रिंशङ्गुलपरिणाहो मूर्धा । चतुरङ्गुलोच्छ्रायमष्टाङ्गुलं ललाटम् । शङ्खौ चतुरङ्गुलौ द्यङ्गुलोच्छ्रायौ । पञ्चाङ्गुलौ गण्डौ । 'चतुरङ्गुलो हनुः । द्यङ्गुलौ कर्णौ चतुरङ्गुलोच्छ्रायौ । 'कर्णमध्योऽङ्गुलम् तदन्ध्रमुदकाम्(?)पालिरनियमेन । '(कर्णस्य लु(?)बु)टिका पालिः) । नासा चतुरङ्गुल, अग्रे 'द्यङ्गुलोच्छ्राया त्रिकायामा च । नासापुटावङ्गुलिविस्तारौ 'द्विगुणद्विगुणायामौ । नासौष्ठमध्य-मर्धाङ्गुलम् । ओष्ठश्चाङ्गुलः । चतुरङ्गुलया ममास्यम् । अधरोऽङ्गुलम् । 'द्यङ्गुलं चिबुकम् । चत्वारिंशद्(?)चतुर्विंशतिद)न्तास्तेषु अष्टौ दंष्ट्राः । अर्धाङ्गुलोच्छ्रिता 'दन्ताः । अङ्गुलद्वादशभागिका दंष्ट्रा । 'अङ्गुल'विस्तृते त्र्यङ्गुलया मे नेत्रे । नेत्रत्रिभागं कृष्णमण्डलम् । पञ्चभागास्तारा । "अर्धाङ्गुलविस्तृते त्र्यङ्गुलया मे भ्रुवौ । "तयोर्द्यङ्गुलमन्तरङ्गुलमान्तरम् । चतुरङ्गुले नेत्रान्त"क[र्ण]विवरम् । दशाङ्गुलविस्तृता ग्रीवा एकविंशत्यङ्गुलपरीणाहा । षोडशाङ्गुलं स्नानान्तरम् । षडङ्गुलं "स्तनज- [व्र]न्तरम् । षोडश बाहुमूलपरिणाहः द्वादशाग्रे । सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्चाङ्गुलं विस्तृतम् । पञ्चाङ्गुलप्रमाणा 'मध्यमिका । "तत्पू(?)र्षदल-हीना प्रदेशिनी । तत्तुल्या चानामिका । तत्परिहीना कनिष्ठिका । सर्वाः "समन्त्रिभागपर्वाः । "पूर्वार्धा नखाः । "त्र्यङ्गुलमङ्गुष्ठं (? षः) द्विपर्वः । जठरपरिणाहो "द्वाचत्वारिंशदङ्गुलः । "वेद्यप्रमाणाभ्यामङ्गुलं नाभिः । कटिरष्टादशाङ्गुला विपुला । तत्परिधिः चतुश्चत्वा-

१. A.B.V.S₂. द्वादशाङ्गुल- २. A.B. चतुरङ्गुलौ हनुः ३. V. कर्णमध्योऽङ्गुलं ४. C. S₁. omit कर्णस्य पालिः ५. A. द्यङ्गुलोच्छ्रायाति चायामा च. B. द्यङ्गुलोच्छ्रायाति च दायामा च. C. द्यङ्गुलोच्छ्रायाति दायामा च S. omits. त्रिकायामा. ६. B. विस्तारौ द्विगुणायामौ नासाष्टम-धमर्धाङ्गुलम् । ७. C. द्यङ्गुलो. ८. B. दंतः ९. A.B.C. अङ्गुलि. १०. V. विस्तृता. ११. V. अर्धाङ्गुलिविस्तृते त्र्यङ्गुलया मे भ्रुवौ. C. अर्धाङ्गुलो विस्तृते चतुरङ्गुलया मे भ्रुवौ. १२. A. तयोर्द्यङ्गुलमांतरङ्गुलमांतरम् । १३. A. कर्णं विवरम्. १४. A. स्तनजप्रन्तरम्. C. स्तनजत्वधरम्. १५. C. omits मध्यमिका ... कनिष्ठिका. १६. B. तत्सर्वदलहीना. १७. A. समन्त्रिभागपर्वाः. B. समन्त्रिभागपर्वाः. १८. A.B.C. पूर्वार्धा. १९. S₁. द्यङ्गुलमङ्गुष्ठं. २०. V.C. द्वाचत्वारि-शाङ्गुलः. २१. A.B. वेद्यप्रमाणा-
V. १७

रिंशत् । चतुरङ्गुरिन्मृतौ वृषणो । पङ्कुरं तात्रत्परीणाह मेदम् ।
तन्मध्यत ऊरु चतुरङ्गुरो । 'तद्द्विगुणपरिणाहाङ्गुल' विपुले जानुनी
तद्विगुणपरिणाहे, जहाग्र पञ्चाङ्गुल चतुर्दशपरिणाहम् । द्वादश
(^१ आङ्गुल) दीर्घा पङ्कुरिन्मृतौ 'पादो' 'त्रिसायताङ्गुष्ठौ'^१
अङ्गुष्ठतुल्या प्रदेक्षिनी । 'तदष्टाशोना शेषा । अङ्गुरचतुर्भागहीनो
ऽङ्गुष्ठनख । तदर्धप्रमाण प्रदेक्षिन्या । तदष्टभाग शेषाणाम् । 'सर्ग
पादमङ्गुलमष्टाङ्गुरोत्सेध । 'त्र्यङ्गुले पाष्णी । चतुरङ्गुलोच्छ्रामौ
इति हसप्रमाणं मनति । 'भगन्ति चात्र—

शेषाणा पार्थिवेन्द्राणा मान युक्त्या प्ररूपयेत् ।

अनेनैवानुसारेण स्वमानम्यानुसारत ॥ १ ॥

'म[ध्य]क्षश्चद्रगैरस्तु नागराजमुजो बली ।

हसगामी सुमध्यश्च हसश्च सुमुखो भवेत् ॥ २ ॥

रोमरुद्धनपोलस्तु गजगामी महामति ।

वृत्तोपचितग्राहुस्तु मद्र पद्मनिभो भवेत् ॥ ३ ॥

मुद्गरदयामस्तु मालव्य 'कृशमध्यस्तनुच्छनि ।

आजानुग्राहु पीनासो दक्षिणो महाहनु ॥ ४ ॥

शरद्वोरस्तु रुचक कन्धुग्रीवो महामति ।

'सत्यस्तु रसिकश्चैव बलवाश्च प्रकीर्तित ॥ ५ ॥

रक्तदयामस्तु शशक 'किञ्चित्कर्बुरकस्तथा ।

पूर्णगण्डश्च चतुरो 'मध्यक्षश्च प्रकीर्तित ॥ ६ ॥

इति श्रीत्रिष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसगादे चित्रसूत्रे श्रमणाध्यायो नाम ॥ ३६ ॥

१ V B S₁ S₂ --गुणपरिणाह २ S₂ विपुले च जानुनी ३ B V पद्म ४ A
त्रिकारयताङ्गुली B C V त्रिकारयताङ्गुष्ठौ ५ A तदष्टाशोना ६ C S₁ S₂ सर्वपादमङ्गु
मणत्रोत्सेध ७ A S₁ S₂ त्र्यङ्गुली ८ A B S₁ S₂ भवति ९ A B मधम-S₁ S₂ मधुप
C V(f) मध्यकूच- १० A कृशमध्य- V(f) कृशमध्यस्तनु- ११ A सत्यस्त
रसिकश्चैव C सत्यस्त रसिकश्चैव १२ A B किञ्चित्तरकस्तथा C किञ्चित्कर्बुरकस्तथा V
(f) किञ्चित्कर्बुरकस्तथा (f) किञ्चित् र-रुक्स्तथा १३ C मध्याक्षश्च

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

• मार्कण्डेय —

अङ्गप्रत्यङ्गमानेन यथा पञ्च नरा स्मृता ।
 स्त्रिय पञ्च तथा 'ज्ञेयास्ता एव मनुजोत्तम ॥ १ ॥
 पुरुषस्य 'समीपस्था कर्तव्या 'योषिदीश्वर ।
 नरस्कन्धप्रमाणेन कार्यैका सा 'यथामति ॥ २ ॥
 अङ्गुलै द्वौ नरात्क्षाम स्त्रियो मध्य विधीयते ।
 अधिका च कटि कार्या तथैव 'चतुरङ्गुल्म् ॥ ३ ॥
 उरप्रमाणत कार्यौ स्तनौ नृप मनोहरौ ।
 नृपाश्च सर्वे कर्तव्या महापुरुषलक्षणा ॥ ४ ॥
 जालपादकरा कार्यास्तथा वै चक्रवर्तिन ।
 ऊर्ण्यं च शुभोर्मध्ये तेषा कार्यं तथा शुभम् ॥ ५ ॥
 रेखाश्च करयो कार्यास्तिस्रो राज्ञा मनोहरा ।
 शशक्षतजसंकाशा 'शस्ता वै 'क्षामकोटका ॥ ६ ॥
 'तरङ्गभङ्गिन सूक्ष्मा निजस्नेहाभ्यलङ्घिता ।
 घनेन्द्रनीलसदृशा केशा कार्यास्तथा शुभा ॥ ७ ॥
 कुतला दक्षिणावर्तास्तरङ्गास्सिंहकेसरा ।
 वर्धरा नूटसरा इत्येता केशजातय ॥ ८ ॥
 चापाकार भवेन्नेत्र मत्स्योदरमथापि 'वा ।
 नेत्रमुत्पलपत्राभ पद्मपत्रनिभ तथा ॥ ९ ॥
 'श[रा]कृति महाराज पञ्चम परिकीर्तितम् ।
 चापाकार भवेन्नेत्र प्रमाणेन 'यथास्त्रिय ॥ १० ॥

१ C ज्ञेयात एव २ A समीपस्था ३ B योषिदीश्वर ४ V यथामति A यथा
 मति ५ B चतुरङ्गुलीम् ६ B C V. शम्बा ७ C क्षामकाव्य ८ A B V तदङ्गभङ्गिन
 ९ C S₁ S₂ च १० A B C V शानाकृते- S₁ शाराकृते- S शानाकृति-
 ११ V यथास्त्रिय ।

मत्स्योदराख्य कथित तथा यत्रचतुष्टयम् ।

नेत्रमुत्पलपत्राख्य प्रमाणात्पद्मव स्मृतम् ॥ ११ ॥

पद्मपत्रनिभ नेत्र प्रमाणेन यवा नम ।

'शराकृति च विज्ञेय तथैव च यत्र दश ॥ १२ ॥

स्वमानाङ्गुलमानस्य यवमान प्ररूपयेत् ।

चापाकार भवेत्त्रेण योगभूमिनिरीक्षणात् ॥ १३ ॥

'मत्स्योदराकृति 'कार्य नारीणा कामिना तथा ।

नेत्रमुत्पलपत्राभं निर्विकारस्य शम्यते ॥ १४ ॥

त्रस्तस्य रुद्रतश्चैव पद्मपत्रनिभ भवेत् ।

कुद्धस्य चेदनान्त(१ तं)स्य नेत्र '[श]राकृति भवेत् ॥ १५ ॥

ऋषय पितरश्चैन देवताश्च नराधिप ।

स्वप्रभाभरणा कार्या द्युतिमन्तस्तथैव च ।

मुष्णन्तस्तेजसा तेन परेषा नृपसत्तम ॥ १६ ॥

सम्पत्तिचार्य नृपति (१ ते) स्वधिया 'मथोक

क्षेतत्प्रमाणमनुरूपमनिदित च ।

स्थानैरनेककिरणै स्थिरमूमिलम्भै

कार्यं तदेव 'सुकुमारम'जिह्वरेखम् ॥ १७ ॥

दृष्टि श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्दण्डेयवक्त्रप्रपादे साम्याख्यमान नाम ॥ १५ ॥

१ S₁ S₂ शराकृति २ A V मत्स्योदराकृति ३ A कृय ४ B C V (f)
 चाराकृतिर्भवेत् A शानाकृतिर्भवेत् ५ C. मथोक्तेन प्र- ६ V सुकुमार- ७ A B V
 C-पिङ्गलेखम्

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

नेत्रमुत्पलपत्रामं रक्तान्तं कृष्णतारकम् ।

प्रसन्नं दीर्घपक्षमान्तं मनोज्ञं मृदुसत्तम ॥ १ ॥

देवतानां कृतं राजन्प्रजाहितकरं भवेत् ।

समे गोक्षीरवर्णाभे स्निग्धे जिह्वाग्रपक्षमले ॥ २ ॥

प्रसन्ने पद्मनेत्रान्ते मनोज्ञे प्रियदर्शने ।

कृष्णतारे विशाले च नयने श्रीमुखप्रदे ॥ ३ ॥

चतुरस्रं सुसंपूर्णं प्रसन्नं शुभलक्षणम् ।

अत्रिकोणमवक्रं च अधिकारमुखं भवेत् ॥ ४ ॥

दीर्घमण्डलक्राणि त्रिकोणादीनि यानि च ।

वर्ज्यानि तानि देवानां प्रजासु शिवमिच्छता ॥ ५ ॥

कार्या हंसप्रमाणेन देवा यदुकुलोद्बृह ।

तेषां च लोम कर्तव्यमक्षिपक्षमसु च भ्रुवोः ॥ ६ ॥

अतः शेषेषु गात्रेषु देवाः स्युर्लोमवर्जिताः ।

द्विरष्टवर्षाकाराश्च तथा कार्या दिवौकसः ॥ ७ ॥

प्रसन्नवदना नित्यं तथा च स्मितदृष्टयः ।

मुकुटैः कुण्डलैर्हारैः केयूरैरङ्गदैस्तथा ॥ ८ ॥

भूषितास्तेऽथ कर्तव्याः शुभसम्पदामधारिणः ।

श्रीणीसूत्रेण महता पादाभरणधारिणः ॥ ९ ॥

यज्ञोपवीतवन्तश्च सावतंसास्तथैव च ।

जान्वधोलम्बिना कार्याः शोभिना कटिवाससा ॥ १० ॥

१. A.C. मृदुसत्तमम्. २. V. करं. ३. B.C. जिह्वाग्रपक्षमले. S₁ S₂ पक्षमाग्रजिह्वले
४. C. हृण्णाले. ५. B. श्रीमुखप्रदे. ६. A.B. अधिकारमुखं. ७. A. दीर्घमण्डलचक्राणि.
८. A.B. कर्तव्यमक्षपक्षमसु. ९. B. स्युर्लोमवर्जिताः. १०. V. पादाभरणधारिणा.

चामे मनुजशार्दूल दक्षिण जानु दर्शयेत् ।

अश्रुक च तथा कार्यं देवताना मनोहरम् ॥ ११ ॥

प्रभा च तेषां कर्तव्या मूर्ध्नि मूर्ध्ने प्रमाणतः ।

मण्डलाभा महाराज देवतातोऽनुकारिणी ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा दृष्टिरधोदृष्टिस्तिर्यक् तेषां विमर्जयेत् ।

हीनाधिका वा दीना वा कुद्धा रूक्षा तथैव च ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वा तु मरणायोक्ता शोकायाध प्रकीर्तिता ।

'तिर्यग् धनविनाशाय हीना भवति मृत्यवे ॥ १४ ॥

अधिका शोकजननी दीना च नृपसत्तम ।

रूक्षा धनक्षमाय स्यात्कुद्धा भयविवर्धिनी ॥ १५ ॥

'छातोदरी न कर्तव्या न कार्या चाधिकोदरी ।

'सक्षता च न कर्तव्या तथा यदुबुलोद्बह ॥ १६ ॥

हीनाधिकप्रमाणा च रूक्षवर्णा तथैव च ।

वियृतेन च वक्त्रेण नता च यदुनदन ॥ १७ ॥

प्रमाणहीनैरङ्गैश्च त्वधिकैरपि पार्थिव ।

'छातोदरी क्षुद्रयदा मरणायाधिकोदरी ॥ १८ ॥

सक्षता मरणायोक्ता हीना 'धनविनाशिनी ।

अधिका शोकजननी रूक्षवर्णा भयप्रदा ॥ १९ ॥

वियृतेन च वक्त्रेण कुलनाशकरी भवेत् ।

प्राच्याभा धननाशाय दक्षिणेन च मृत्यवे ॥ २० ॥

पश्चिमेन 'सुतप्नी स्यादुदग् भयविवृद्धये ।

प्रमाणहीना नाशाय अधिका 'देशनाशिनी ॥ २१ ॥

१ C विमर्जयेत् २ V तिग्नयन- ३ V शातोदरी ४ ABCV सक्षता
५ BV शातोदरी ६ C धनविनाशिनी ७ VA सुतप्नी च चोदग्भय- ८ CS₁
S₂ देशनारानी

अश्लक्ष्णा मरणायोक्ता क्रुद्धा ^१रूपविनाशिनी ।
प्रमाणहीना प्रतिमा तथा लक्षणवर्जिताम् ॥ २२ ॥

^२आवाहितापि विप्रेन्द्रैर्नाविशन्ति दिवौकस ।
आविशन्ति तु ता नित्यं पिशाचा दैत्यदानवा ॥ २३ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मानहीना विवर्जयेत् ।
^३चित्रलक्षणसयुक्तं प्रशस्तं सर्वमुच्यते ॥ २४ ॥

आयुष्यं च यशस्यं च धनधान्यविपरिधनम् ।
^४तदेव लक्षणापेतं धनधान्यविनाशनम् ॥ २५ ॥

देवा नरेन्द्र कर्तव्याः शोभावन्त सदैव तु ।
^५मृगेन्द्रवृषणागाना हंसाना गतिभिः समा ॥ २६ ॥

सलक्षणं ^६चित्रमुशन्ति धन्यं
देशस्य कर्तुर्वसुधाधिपस्य ।
तस्मात्प्रयत्नेन सलक्षणं त-
त्कार्यं नैर्यत्नपरैर्यथावत् ॥ २७ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयपञ्चसंवादे प्रतिमालक्षणाध्यायो नाम ॥ ३८ ॥

१. C. रूपविनाशिनी २. V आवाहिताम्. ३. S₁ S₂ चित्र. ४. A.S₁.S₂. तदेवा
लक्षणापेतं. B.C. तदेव लक्षणोपेतं. ५. V. मृगेन्द्र. ६. A.B चित्रमुप्यति.

बाहुगण्डललाटेषु 'कलास्य' क्षयमागतम् ।
 बाहुवक्ष कटितटस्थिति'गुह्यतलेऽपि ॥ २१ ॥
 द्विःकल द्विःकल ज्ञात्वा त्रधामाग वृषी('क्षी)कृतम् ।
 'अनुरूपप्रमाणेन 'नातिक्षीणाङ्गमेव च ॥ २२ ॥
 एतद् गण्डपरावृत्त स्थान च परिकीर्तितम् ।
 पृष्ठतो 'यदपि व्यक्त देहवध मनोहरम् ॥ २३ ॥
 वक्रम् 'उदितसर्जसधिमधनमेव च ।
 ईषच्च 'दर्शितापाङ्ग' 'कपोले जठरे पुन ॥ २४ ॥
 प्रमाशितेरुपाश्वेन सुस्थिर 'दृष्टिहारि च ।
 '[अ]हीनमानलवण्यमाधुर्यादिगुणान्वितम् ॥ २५ ॥
 'लेह्येषु पुस्तदेशेषु पृष्ठागतमिति स्मृतम् ।
 'यस्योर्ध्वमङ्गपत्येन भागेन समवस्थितम् ॥ २६ ॥
 'स्थितेऽप्यभिमुखेऽर्धाङ्गे परिवृत्तिरशाद्भवेत् ।
 विश्विच्छायागतौ 'कायावुपरिष्ठादथ पुर ॥ २७ ॥
 अर्धाधगतसारूप्य 'विरस आ'यसस्थितम् ।
 मध्येन नेत्रमध्येण यथायोग' 'विशेषना ॥ २८ ॥
 निज्ञेय दधत कार्यं परिवृत्त नरेश्वर ।
 समग्रदृष्टिस्त्रिगुदेश 'दृष्टिपादतल 'च यत् ॥ २९ ॥
 ऊर्ध्वत क्षीगद्वयार्ध 'दृष्ट्या शेष कटिस्थलम् ।
 'लुप्तपादाकुलितल 'दृष्ट्यानीपतलद्वयम् ॥ ३० ॥
 चतुरस्र सुसपूर्णमभयानरुदर्शनम् ।
 प्रकाशीकृतया 'हर्धमदृष्टमुखकन्यस्य ॥ ३१ ॥

१ V A B S₂ कालाप्य २ A B क्षयमागतम् ३ V B C omit-ज्ञातलेष्वपि
 ४ A S₁ S₂ -अनुरूप प्रमाणे च ५ A B C V नात तात्प्राणाङ्गमेव च ६ A यदप्यव्यक्त
 ७ A B S₁ S₂ -प्रमाण- ८ A B दर्शितापाङ्ग ९ A B C V कपोलजठरे १० S₁ S₂
 दृष्टिहारि ११ A B C V S₁ S₂ स्वर्द्धन- १२ A B C V लेह्येषु १३ V S₁ S₂ यस्याधर्मङ्ग
 पत्येन १४ V रियतर्ष्याभमुखीर्धाङ्ग १५ B V S₁ S₂ कायावुपरिष्ठादथ १६ A B V विरस
 प्राम्य- १७ A B V -विशेषना १८ A B V दृष्टपाद- १९ V तु २० A B दृष्ट
 २१ C S₁ S₂ लुप्तपादाकुलित २२ A B C -दृष्ट्यानीपतलद्वयम् २३ C -बाहुवरसदृष्ट-
 B V बाहुस सुदृष्ट- S₁ S₂ -बाहुवर्धमदृष्ट-

लुप्तं जङ्घ्रुतो ज्ञेयं नाम्ना स्थानं समानत (? तम्) ।

'नवान्येतानि सर्वाणि तथोक्तैरभिराजितम् ॥ ३२ ॥

लक्षितैर्लक्षितव्यानि त्वयाऽनुक्रमशो नम ।

एषा प्रज्ञाविशेषेण विकाराणि बहून्यपि ॥ ३३ ॥

'एकैकशेन भूभागै कर्तव्यानि यथाविधि ।

त्वया संतस्समासाद्य सम्यक् मानं तु भूतले ॥ ३४ ॥

स्थानानीमानि मानाद्यैर्गुणैर्लक्ष्यानि यत्नतः ।

नवैवैतानि दृष्टानि सर्वभावेऽप्यनिन्दितम् ॥ ३५ ॥

स्थानानि नाधिकमतः परमस्ति हि किञ्चन ।

जीवलोऽपरिक्रम्य सततं स्थाणुजङ्गमम् ॥ ३६ ॥

उत्तमाधममध्येषु प्रमाणगुणतस्सदा ।

चित्र विचित्रं त्रिविधं प्रमाणं त्रयमेव च ॥ ३७ ॥

क्षयवृद्धौ च कात्सर्त्येन मया तेऽभिहिते नृप ।

अतः परं प्रपक्ष्यामि क्षयवृद्धिविधिं क्रमात् ॥ ३८ ॥

चित्रविद्भिरसंज्ञेयं समासेनेतरेण च ।

त्रयोदशविधैवान्न क्षयवृद्धिर्दाहता ॥ ३९ ॥

स्थानानां बहुसंस्थत्वादङ्गावयवसंभवा ।

स्थानं पृष्ठागतं पूर्वमवर्जुगतमेव च ॥ ४० ॥

मध्यार्धार्धं तथाधार्धं साचीकृतमुखं तथा ।

नतं गण्डपरावृत्तं पृष्ठागतमथापि च ॥ ४१ ॥

पार्श्वगतं च विज्ञेयमुल्लेपं चलितं तथा ।

उत्तानं वलितं चेति स्थानानि तु त्रयोदश ॥ ४२ ॥

१ A B C V नीचान्येतानि २ C -लक्षितव्यानि क्रमको नव. ३. V. एकैकशः
४ C भूभाग S₁ S₂ भूभाग ५ V यथाविधि ६ C सम्यमानतभूतले ७. A B सर्वभावेऽप्यु
निन्दितम् V C सर्वभावेऽप्यनिन्दित ८. A B C नाधिकमत ९ A विचित्र. १०. V.
तेऽभिहितेऽनघ ११. C क्षयवृद्धीवर्धौ S₁ S₂. क्षयवृद्धीवर्धौ १२ A -दाहता १३. C. दृष्टगतं
S₁ S₂. पृष्ठगत १४. C. विज्ञेयमुल्लेपं चलितं.

'कर्माण्येतानि सयाणि नामसंस्थानतो नृप ।
 'मण्डलानीह वैशाखप्रत्यालीढक्रियाक्रमै ॥ ४३ ॥
 'समाश्चार्द्धममा पादा सुस्थितानि चलानि च ।
 समासपदस्य च 'द्विविध स्थानक भवेत् ॥ ४४ ॥
 तद् ऋज्जापद(१ यत्)भूयिष्ठ स्थान समपद स्मृतम् ।
 मण्डल च द्वितीय स्यात्स्थानान्यन्यानि यानि च ॥ ४५ ॥
 तान्येक'समपादानि त्रिचित्राणि चलानि च ।
 तत्र 'वैशाखमालीढ प्रत्यालीढ च 'धन्विनाम् ॥ ४६ ॥
 चित्रगोमूत्रक'गत त्रिषम खड्गचर्मिणाम् ।
 चलित खलिनायस्तमालीढैरुपदक्रमम् ॥ ४७ ॥
 शक्तितोमरपापाण'भिन्दिपालादिधारिणाम् ।
 सरलित चक्रशूल'गदाकुण्ठधारिणाम् ॥ ४८ ॥
 'एकपादसमस्थान द्वितीयेन तु 'विह्वलम् ।
 शरीर च सलील 'स्यात्सावष्टम्भै क्वचिद् द्रुतम् ॥ ४९ ॥
 लीला'विलासविभ्रान्त विशालजघनस्थलम् ।
 स्थिरैरुपादविन्यास स्त्रीरूप विलिखेद् बुध ॥ ५० ॥
 प्रमाणहीनस्तु 'जनोऽस्ति भूयान्
 कालम्भ भावस्य वलात्पृथिव्याम् ।
 इति प्रचिन्त्यत्पथिष्य कुपेन
 कार्य प्रमाण क्षयवृद्धियोगे ॥ ५१ ॥

इति श्रीत्रिपुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसवाद विधिसूत्र क्षयवृद्धयध्यायो नाम ॥ ३९ ॥

१ $S_1 S_2$ कर्माण्येतानि २ C omits मण्डलानीह ३ A समस्यसम पादा BC
 समार्द्धसम पादा $S_1 S_2$ सम साधसमा पादा ४ AB द्विविध स्थानके $S_1 S_2$ द्विविध
 स्थानके ५ V $S_1 S_2$ समुपादानि ६ A वैशाखमालीढ ७ A धन्विनाम् ८ C -यत्
 ९ A -मिण्डपाग- १० A -गदाकुण्ठधारिणाम् C -गदास्तरणायधारिणाम् ११ AB
 एकपादसम स्थान S S- एकपाद सम स्थान १२ ABVS $S_1 S_2$ विह्वलम् १३ C
 स्यात्सावष्टके १४ -C विमात १५ ABC जनोऽस्ति भूयान्-V जनोऽनुभूयाका-

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच— 'त्रिप्रकारेष्टका चूर्णे त्र्यंशं क्षिप्त्वा मृदस्ततः ।
 गुग्गुलं समधुच्छिष्टं मधुकुन्दरुकं गुडम् ॥ १ ॥
 कुसुम्भं तैलसंयुक्तं कृत्वा दद्यात्समांशकम् ।
 त्रिभागमग्निदग्धायास्तुघायास्तत्र चूर्णयेत् ॥ २ ॥
 विल्वजं व्यंशमिश्रं तत्प्रक्षिप्य मपकं कपम् ।
 वालुकांशं ततो दद्यात्स्वानुरूपेण बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
 ततः शकलतोयेन प्लावयेत्पिच्छिलेन तम् ।
 परिक्लिन्नं समग्रं तन्मासमात्रं निधापयेत् ॥ ४ ॥
 मार्दवं मासमात्रेण गतमुद्धृत्य यत्नतः ।
 दद्यात्प्रलेपं निपुणः शुष्कं कुड्ये विमृष्य तु ॥ ५ ॥
 श्लक्ष्णं समं स्ववष्टब्धं निग्नोन्नतविनाकृतम् ।
 न चातिघनतां नीतं न चातितनुतामपि ॥ ६ ॥
 यदा शुष्कं भवेत्कुड्यं तत्प्रलिप्तमसकृतम् ।
 तया मृदा सर्जरसा तैलभागावियुक्तया ॥ ७ ॥
 श्लक्ष्णीकुर्यात्प्रयत्नेन लेपनैः श्लक्ष्णमञ्जनैः ।
 मुहुर्मुहुश्च क्षीरेण सिक्त्वा मार्जनयत्नतः ॥ ८ ॥
 सद्यः शोषमुपायातः सकुड्यो मनुजेश्वर ।
 अपि वर्षशतस्यान्ते न प्रणश्येत्तु कर्हिचित् ॥ ९ ॥
 अनेनैव प्रकारेण द्विविधैर्वर्णकैर्युताः ।
 कर्तव्याः चित्रवपुषा विविधा मणिभूयः ॥ १० ॥

१. A, B, C. चित्रकारेष्टका. V. त्रिप्रकारेष्टिका. २. V. चूर्ण. C. चूर्णे त्र्यंशं क्षिप्त्वा मृदस्ततः
 ३. A. मधुकुन्दरुकं B. मधुकुन्दरुकं गुडम्. V, C. मधुकुन्दरुकं गुडम्. ४. A. दद्यात्समांशकम्.
 S₁, S₂. दद्यात्समासकम्. ५. C. त्रिभागमपि दग्धाया— ६. C. मपकं. ७. B. कपम्. ८. B. तत्.
 ९. B. परिक्लिन्नं. १०. V. चानिघनतां यातं ११. V. चातितनुतामपि १२. A, B. शुष्को.
 १३. A, B, C, S₁, S₂. कुड्यस्तदालि—. १४. C. तैलभागवियुक्तम्. १५. B. मार्जनयत्नतः
 १६. V. शोषमुपायातं कुड्यं तन्मनु— १७. A, B. प्रणश्येत्.

कुड्ये शुष्के तिथौ शस्ते ऋक्षे च गुणसंयुते ।

चित्रायोगे विशेषेण श्वेतवासा यतात्मवान् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणान्पूजयित्वा तु स्रस्ति वाच्य प्रणम्य च ।

तद्विदश्च यथान्याय गुरूंश्च गुरुनत्सल ॥ १२ ॥

प्राङ्मुखो देवताध्यायी चित्रकर्म समाचरेत् ।

श्वेतकाद्रवरूप्णाभिर्भर्तिनाभिर्यथानमम् ॥ १३ ॥

आलस्य स्थापयेद्विद्वान्प्रमाणे स्थानके तथा ।

तत्तरतु 'रञ्जयेद्रञ्जैर्यथास्यानानुरूपत ॥ १४ ॥

श्यामा गौरी तथा तस्य 'छवी स्यात्ता प्रदर्शयेत् ।

तस्याश्च लक्षण प्रोक्त 'प्राङ् मया नृप विस्तरे ॥ १५ ॥

मूलरङ्गा स्मृता पञ्च श्वेत पीतो विलोमत ।

कृष्णो नीलश्च रात्रेद्र शतशोऽन्तरत स्मृता ॥ १६ ॥

पूर्व(र्ब) रङ्गत्रिभागेन भारकल्पनया 'तथा ।

'स्वबुद्ध्या 'कारयेद्रङ्ग शतशोऽथ सहस्रश ॥ १७ ॥

'नीलपीतव्यतिकृति 'पलाश इति शम्यते ।

स शुद्ध श्वेतमिश्रश्च नीलाभ्यधिक एव च ॥ १८ ॥

एकाधिकं च भवति छवीनामनुरूपत ।

श्वेताधिको वा न्यूनो वा 'समाश्वेति स त्रिधा ॥ १९ ॥

स एकस्तम्भनायुक्तो बहुधैव 'विकल्प्यते ।

तेन दूर्वाङ्कुसपीत कपित्थह^१ रिता शुभा ॥ २० ॥

मुद्गरायामप्रकृतय कर्तव्या^२छत्रयो नृप ।

नील 'पाण्डुरसंपृक्तो निरङ्गस्सोऽप्यनेकधा ॥ २१ ॥

१ C चित्रयोगे २ AB त द्वयथ ३ A मुच्येद- ४ C छवि स्मृता ५ BC V प्राप्ताया ६ AB V पूर्णरत्न- ७ A तथा ८ AB सजुद्धया ९ V कारयेद्रङ्गाशतशे- १० V नीलेष्वति व्यतिकृति V (f) नीलपीतकृतिकृत ११ V पालश १२ A समाशस्वे वा न वा १३ VB सिक-पते १४ AB हरिता शुभा १५ A पाण्डुरसंको B पाण्डुरसंको

अन्योन्याभ्यधिकं न्यूनं समाशिवशकल्पना ।
 तेन नीलोत्पलनिभा मापसच्छायसुप्रभा ॥ २२ ॥
 'क्रियन्ते छवयो रम्या यथायोगविनिश्चयात् ।
 लाक्षया श्वेतया युक्ता लाक्षारोघ्रपिनद्धया ॥ २३ ॥
 रक्ता रक्तोत्पलश्यामा छविर्भवति शोभना ।
 सापि नानाविधानन्यान्वर्णान्विकुरुते बहून् ॥ २४ ॥
 रङ्गद्रव्याणि कनकं रजतं ताम्रमेव च ।
 अभ्रकं 'राजवर्तं च सिन्दूरं 'त्रपुरेव च ॥ २५ ॥
 हरितालं सुधा 'लाक्षा तथा हिङ्गुलकं नृप ।
 नीलं च मनुजश्रेष्ठ तथाऽन्ये सन्त्यनेकशः ॥ २६ ॥
 देशे देशे महाराज कार्यास्ते स्तम्भनायुता ।
 'लोहानां पत्रविन्यासं भवेद्वापि रसक्रिया ॥ २७ ॥
 संकटं लोहविन्यस्त'भ्रकं द्रावणं भवेत् ।
 एवं भवति लोहानां 'लेखने कर्मयोग्यता ॥ २८ ॥
 'अभ्रकद्रावणं प्रोक्तं 'सुरसेन्द्रजभूमिजे ।
 'चर्मा(?)'काथोऽथ बकुलान्निर्यासस्तम्भनाद्भवेत् ।
 सर्वेषामेव रङ्गाणां सिंदूरक्षीर इष्यते ॥ २९ ॥
 "मातङ्गदूर्धारसपट्ट"बद्धैः
 संस्तम्भितं चित्रमुदारपुच्छैः ।
 धौतं जलेनापि न नाशयेत्
 तिष्ठत्यनेकान्यपि वत्सराणि ॥ ३० ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रङ्गव्यतिकरो नाम ॥ ४० ॥

१. V. क्रियते. २. B.C.V. राजवन्तं. ३. A.B. त्रिपुरेव. ४. B. लक्षा
 miswritten. ५. B. लहाना miswritten. ६. A.B. स्तम्भना V. (f.) -स्तम्भकं
 ७. A. C. लेखनी. ८. A.B. अभ्रकद्रावणं. ९. S₁.S₂. सुरसेन्दुजभूमिजे. १०. C. चर्मकाथ
 V. चम्माकुयो. ११. A.B. मतङ्ग. १२. A. -पट्टबंधैः.

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

सत्य च वैणिकं चैव नागरं 'मिश्रमेव च ।
चित्र चतुर्विधं प्रोक्तं तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥
यत्किञ्चित्प्रोक्तसादृश्यं चित्रं तत्सत्यमुच्यते ।
'दीर्घाङ्गं 'सप्रमाणं च सुकुमारं 'सुभूमिकम् ॥ २ ॥
'चतुरस्रं सुसपूर्णं न दीर्घं नोत्प्लवणम् ।
'प्रमाण(१) 'स्थानलम्बात्वं 'वैणिकं तन्निगद्यते ॥ ३ ॥
दृढोपचितसर्वाङ्गं वर्तुलं 'न धनोत्प्लवणम् ।
चित्रं तन्नागरं ज्ञेयं स्वरूपमाल्यविभूषणम् ॥ ४ ॥
चित्रमिश्रं समाख्यातं समासान्मनुजोत्तम ।
तिस्रश्च वर्तना प्रोक्ता 'पत्रा(२) 'हैरिकविन्दुजा ॥ ५ ॥
पत्राकृतिमी रेखाभि 'कथिता पत्रवर्तना ।
अतीनं कथिता सूक्ष्मा तथा हैरिकवर्तना ॥ ६ ॥
तथा च स्तम्भनायुक्ता कथिता विन्दुवर्तना ।
'दौर्बल्यविन्दुरेखत्वमभिभक्तमेव च ॥ ७ ॥
'बृहद्वृण्णद्वौ 'नेत्रत्रयं सन्निरुद्धत्वमेव च ।
माननाकारता चेति चित्रदोषा प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥
स्थानप्रमाणं 'भूलम्बो(३) 'मधुरत्वं निभक्तता ।
सादृश्यं 'क्षयवृद्धी च गुणाश्चित्रस्य कीर्तिता ॥ ९ ॥
रेखा च वर्तना चैव भूषणं वर्णमिश्रं च ।
निज्ञेया(४) मनुजश्रेष्ठ 'चित्रकर्मसु भूषणम् ॥ १० ॥

— १ B त्वमेव २ V दीर्घाङ्ग ३ A.B सुप्रमाण ४ C सुभूमिम् ५ A B चतुरस्र. ६ A B प्रमाणस्थानलम्बादे ७ A वैप्लवणाक निगद्यते C वैणिकं तन्निगद्यते ८. V. B नानोत्प्लवणम् ९ B C V पत्राहैरिकविन्दुजा १० V कथिताश्च च वर्तना ११ C दौर्बल्यम् १२. V बृहद्वृण्णद्वौ १३ V 'नेत्रत्रयमभिभक्तम्— १४ C 'भूलम्बं १५ A.B C.V. पद्मवृद्धी १६ A चित्रकर्मसु भूषणा.

रेखां प्रशंसन्त्याचार्या वर्तनां च ^१विचक्षणाः ।

स्त्रियो भूषणमिच्छन्ति वर्णाढ्यमितरे जनाः ॥ ११ ॥

इति मत्वा ^२यथायत्नं कर्तव्यश्चित्रकर्मणि ।

सर्वस्य चित्तग्रहणं यथा स्यान्मनुजोत्तम ॥ १२ ॥

दुरासनं दुरानीतं पिपासा चान्यचित्ता ।

एते चित्रविनाशस्य हेतवः परिकीर्तिताः ॥ १३ ॥

स्यानुलिप्तावकाशा च ^३निर्देशमपका शुभा ।

^४सुप्रसन्नाभिगुप्ता च भूमिः स्याच्चित्रकर्मणि ॥ १४ ॥

सुस्निग्धविस्पष्टं सुवर्णरेखं विद्वान्यथादेशविशेषवेशम् ।

प्रमाणशोभाभिरहीयमानं कृतं भवेच्चित्रमतीव चित्रम् ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयघट्टसंवादे रत्नवर्तना नाम ॥ ४१ ॥

—

१. A, विलक्षणाः. २. V. तथायत्नः. ३. B.V. निर्देशं मधुका. ४. S₁.S₂. सप्रसमाभि.

५. S₁.S₂. अजिह्वरेखं.

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

यथा देवा स्तथा चित्रे 'कर्तव्याः पृथिवीधरा ।

एकैकं रूपेण लोमं कर्तव्यं पृथिवीक्षिताम् ॥ १ ॥

ऋषयश्च सगन्धर्वा दैत्याश्च सह 'दानवै ।

मन्त्रिणश्च महाराज साम्स्तरपुरोहितौ ॥ २ ॥

कार्या भद्रप्रमाणेन ब्राह्मणाश्च नरेश्वर ।

ऋषयस्तत्र कर्तव्या जटाजूटोन्मोहिता ॥ ३ ॥

कृष्णाजिनोत्तरासङ्गा दुर्चर्ग'स्तेजसान्विता ।

'देवताश्चापि गन्धर्वा मुकुटेन विरजिता ॥ ४ ॥

कर्तव्यास्ते महाराज दिखरैरुन्मोहिता ।

ब्रह्मचरिणो विप्राः शुक्लाम्बरधरास्तथा ॥ ५ ॥

'मन्त्रिणश्च महाराज साम्स्तरपुरोहितौ ।

सर्गलङ्कारसंयुक्ता नैवोत्पणविभूषणा ॥ ६ ॥

मुकुटेन विहीनास्तु क्षेष्णीपाङ्कास्येच तान् ।

दैत्याश्च दानवाश्च कर्तव्या मुकुटीमुखाः ॥ ७ ॥

वर्तुलाक्षास्तथा कार्या भीमवक्रास्तथैव च ।

'तेषामप्युद्धतो वेद्य कर्तव्यं पृथिवीपते ॥ ८ ॥

र(१)भद्रप्रमाणा कर्तव्या तथा त्रिधाधरा नृप ।

सपत्नीकाश्च ते कार्या माल्यालङ्कारधारिण ॥ ९ ॥

खड्गहस्ताश्च ते कार्या गगने वाऽथवा मुनि ।

मालव्यपरिमाणेन किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १० ॥

— १. V. कर्तव्य. पृथिवीधर. २. A.B V. दानवा. ३. V.C —स्तेजसा युता. ४. A.B. देवताश्च सगन्धर्वा. ५. A.B. मन्त्रिण तु. ६. V —नैवोत्पणविभूषणान्. ७. A. तेषां मल्युद्धतो.

रुचकस्य प्रमाणेन यक्षाः कार्या नराधिप ।

शशकस्य प्रमाणेन प्रधानं मानवं लिखेत् ॥ ११ ॥

पिशाचा वामनाः कुब्जाः प्रमथाश्च महीभुजः ।

'माननियमतः कार्या रूपनियमतस्तथा ॥ १२ ॥

'स्वानुरूपप्रमाणाश्च सर्वेषां योपितः स्मृताः ।

किंनरा द्विविधाः प्रोक्ता नृवक्त्रा हयविग्रहाः ॥ १३ ॥

नृदेहाश्चाश्ववक्त्राश्च तथान्ये परिकीर्तिताः ।

अश्ववक्त्रास्तु कर्तव्याः सर्वालङ्कारधारिणः ॥ १४ ॥

गीतवाद्यसमायुक्ता द्युतिमन्तस्तथैव च ।

उत्कचा राक्षसाः कार्या 'विकृताक्षा त्रिभीषणाः ॥ १५ ॥

'देवाकाराश्च कर्तव्या नागाः फणविराजिताः ।

सालङ्काराः स्मृताः सर्वे 'यक्षास्तेऽभिहिता मया ॥ १६ ॥

सुराणां 'प्रमथाः कार्याः प्रमाणेन विवर्जिताः ।

पिशाचाश्च तथा कार्याः 'प्रमाणेन विवर्जिताः ॥ १७ ॥

नानासत्त्वमुखाः कार्या देवताना तथा 'गणाः ।

नानावेशा महाराज नानायुधधरास्तथा ॥ १८ ॥

नानाक्रीडाप्रसक्ताश्च नानाकर्मकरास्तथा ।

एकरूपास्तु कर्तव्या 'वैष्णवास्तु तथा गणाः ॥ १९ ॥

तत्रापि तेषां कर्तव्या मेदाश्चत्वार एव 'च ।

वासुदेवसमाः कार्या वासुदेवगणाः शुभाः ॥ २० ॥

सङ्कपणेन सदृशास्तद्गणाश्च तथा स्मृताः ।

प्रद्युम्नेनारुद्धेन तद्गणाः सदृशास्तथा ॥ २१ ॥

१. V. माननियमतः कार्या रूपनियमतस्तथा. २. C. स्वानुरूपं. ३. A.B.C. योपिताः
४. V. विकृताक्षा ५- V. देवाकाराश्च. ६. S₁-S₂ य एते. ७. C. प्रमथाः ८. A.B.C.
प्रमाणेनैव विवर्जिता. ९. C. शुभाः १०. V. वैष्णवानां तथा गणाः. C. वैष्णवास्तु तथा गणाः
११. C. तु.

तत्प्रभावाः स्मृताः सर्वे तदायुधपरास्तथा ।

नीलोत्पलदलश्यामाश्चन्द्रगुप्तास्तथैव च ॥ २२ ॥

तथा मरकताकाराः सिन्दूरसदृशप्रभाः ।

रुचकस्य तु मानेन वेश्याः कार्यास्तथा स्त्रियः ॥ २३ ॥

‘वेशानामुद्धतं वेशं कार्यं शृङ्गार’सम्मतम् ।

‘मालव्यमानतः कार्या लज्जावत्यः कुलस्त्रियः ॥ २४ ॥

मातुजतेन वेशेन सालङ्कारास्तथैव च ।

दैत्यदानययक्षाणां राज्ञसानां तथैव च ॥ २५ ॥

‘रूपवत्यस्तथा कार्याः पत्न्यो मनुजसत्तम ।

मातरः स्वेन रूपेण तेषां कार्या नराधिप ॥ २६ ॥

पितृभ्रातृणां ‘तु पत्न्योऽपि कार्यास्तद्रूपसंयुताः ।

विभर्तृकास्तु कर्तव्याः स्त्रियः ‘पलितसंयुताः ॥ २७ ॥

शुक्लयस्त्रपरीधानाः ‘नानालङ्कारवर्जिताः ।

कुब्जा चामनिका वृद्धा तथा रूपवती भवेत् ॥ २८ ॥

राजस्त्रीणां परीवारे वृद्धः स्यात्कञ्चुकी पुनः ।

रुचकस्य तु मानेन वैश्यमानं विधीयते ॥ २९ ॥

शशकस्य तु मानेन शूद्रमानं तथैव च ।

ययाजात्यनुरूपेण वैप्रेण मनुजेश्वर ॥ ३० ॥

दैत्यादियोपितां कार्याः परिचारस्त्रियस्तदा ।

महाक्षिरा ‘महोरस्को महानासो महाहनुः ॥ ३१ ॥

पीनस्कन्धः ‘मुजग्रीवः परिमाणेन ‘चोच्छ्रितः ।

त्रितरङ्गः ‘लल्यटश्च ‘श्चेनदष्टिर्महाकटिः ॥ ३२ ॥

१. A.B.V. वैश्यानामुद्धतं. S₁S₂ देशानामुद्धतं. २. A.—सस्मृतम्. ३. V. मालव्यामानतः. ४. C. रूपवत्यस्त्रियस्यकार्याः. ५. A.B.V. तथा. ६. V. च. ७. A. पलितसंयुताः. ८. V.C. सर्वालङ्कार— ९. A.B. S₁S₂ रूपेण. १०. A.B. महारस्का महानासो. ११. A. B.—मुजग्रीवाः. १२. A.B. चोच्छ्रिताः. १३. A.B.—लल्यटश्च. १४. V. व्योमदष्टि—

दृप्तश्चित्रविदा 'कार्य' सेनाया 'पतिर्बर्जित ।

योधा कार्या महाराज प्रायशो भ्रुकुटीमुग्धा ॥ ३३ ॥

किञ्चिदुद्धृ(१ द्र)तवेशाश्च कार्याश्चोद्धतदर्शना ।

'अभ्युद्धताश्च कर्तव्या आयुधीया 'पदातय ॥ ३४ ॥

खड्गवर्मधरा कार्या कर्णाटकमपुर्धरा ।

वरबाणधरा कार्या नगजह्वाश्च घनिन ॥ ३५ ॥

नात्युद्धतेन वेशेन सोमानत्कास्तथैव 'ते ।

यथोक्तलक्षणा कार्या कुञ्जरास्तु'रगादय ॥ ३६ ॥

'हस्त्यारोहास्तु कर्तव्या 'मुद्रश्यामास्तु वर्णत ।

केशैश्च 'जूट्टस्रै सालङ्कारास्तथैव ते ॥ ३७ ॥

उदीच्य' वेशा कर्तव्या तुरगाणा तु सादिन ।

उद्धतेन तु वेशेन कर्तव्या 'बन्दिनस्तथा ॥ ३८ ॥

सिरादर्शितरुण्ठाश्च तथैरोन्मुखदृष्टय ।

आह्वानकास्तु कर्तव्या कपिला केकरेक्षणा ॥ ३९ ॥

किञ्चिदाननसकाशा प्राशवो दण्डपाणय ।

न केकरान् न कपिलान्युद्धे द्वन्द्वान्समालिखेत् ॥ ४० ॥

नात्युद्ध(१ द्र)तेन वेशेन न च शान्तेन शस्यते ।

पार्श्ववद्धेन खड्गेन प्रतीहारस्तु दण्डवान् ॥ ४१ ॥

सवेष्टितशिरस्काश्च कर्तव्या वणिजा(१ ज)स्तथा ।

'गायना नर्तका ये च' वाद्यनादविशुद्धये ॥ ४२ ॥

उद्धतेन तु वेषेण कार्यास्ते मनुजोत्तम ।

आसन्नपलिता कार्या 'सुमूषणविभूषिता ॥ ४३ ॥

१ B कार्या २ A पतिर्बर्जित C पतिर्बर्जितम् ३ A अभ्युद्धताश्च ४ C पदातया ५ B च ६ ABC -स्तुरगास्तया ७ C हस्त्यारोहाश्च ८ VB मुद्रश्यामास्तु ९ VBC जूट्टस्रै १० AC -वैद्या ११ V वणिजस्तथा १२ A गायनानर्तकाये B गायना न तु काये १३ V वा १४ VC स्वमूषण

पौरजानपदा श्रेष्टा शुभ्ररुखविभूषणा ।
 'प्रसूतप्रवणा 'प्रह्ला स्वभावप्रिय'दर्शना ॥ ४४ ॥
 'स्वकर्मोपस्करव्यग्र कार्य कर्मरुजो जन ।
 प्राशव पीनगान्नाश्च पीनघ्नीरक्षिसोषणः ॥ ४५ ॥
 'उदग्ना नीचकेशाश्च मल्ला कार्यास्तथोद्धता ।
 वृषा केसरिणश्चैर 'आश्चान्या सत्प्रजातय ॥ ४६ ॥
 यथा 'भूमिनिवेशास्ते लोक इष्ट्वा नराधिप ।
 एतद्रूपसमुद्देशमदृष्टाना सवेरितम् ॥ ४७ ॥
 दृष्ट 'सुसदृश कार्य सर्वेषामविशेषत ।
 चित्रे सादृश्यकरण 'प्रधान परिकीर्तितम् ॥ ४८ ॥
 बुद्ध्या रूप यथावेश वर्णं च मनुजोत्तम ।
 देशो देशो नरा कार्या यथावत्तत्समुद्भवा ॥ ४९ ॥
 देश नियोग स्थान च कर्म बुद्ध्या च यत्नत ।
 आसन शयन यान वेश कार्य नराधिप ॥ ५० ॥
 सरिता सशरीराणा वाहनानि प्रदर्शयेत् ।
 पूर्णकुम्भकरा कार्यास्तथा 'नामितजानय ॥ ५१ ॥
 शैलाना शिखर मूर्ध्नि दर्शयेन्मनुजोत्तम ।
 "द्वीगाना च करे कार्यं तथा भूमण्डल शुभम् ॥ ५२ ॥
 "पर्वताश्च तथा राजमत्था शिखरपाणय ।
 रत्नपात्रकरा कार्या सागरा मनुजोत्तम ॥ ५३ ॥
 समुद्राणा प्रभास्थाने सलिल तु प्रदर्शयेत् ।
 आयुधाना 'तु तच्चिह्न किञ्चिन्मूर्तिनि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥

१ A B C प्रसूतप्रवण २ A B प्रह्ला C प्राहु ३ A B C -दर्शन ४ A
 S₁ S₂ सुकर्मो- ५ V उपाय ६ C कषायास्तत्त्वनातय ७ B V S₁ S₂ भूमिनिवेशास्ते
 ८ V C समदर्श ९ A प्रयाण १० A नमितजानय ११ A B V द्वीगाना च करे
 १२ V B C omit पर्वताश्च तथा १३ V C च V (f) च तद्वद्भि

निधीना दर्शयेत्कुम्भं ग्रहं शङ्खस्य दर्शयेत् ।
 पद्मं पद्मस्य राजेन्द्र शेषाणामनुरूपतः ॥ ५५ ॥
 कार्यस्यावयवा कार्या सदेहास्सदृशाः पृथक् ।
 दिव्यानां दर्शयेच्चिह्नमक्षमाला च पुस्तकम् ॥ ५६ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रूपं यद्यस्य दृश्यते ।
 आकाशं दर्शयेद्विद्वा^१न्निवर्णं खगमाकुलम् ॥ ५७ ॥
 तथैव दर्शयेद्राजस्तारकामण्डितं दिवम् ।
 भूमिं च जाङ्गलानूपमिश्रा स्वै स्वैस्तथा गुणैः ॥ ५८ ॥
 पर्वतं तु शिलाजालैः शिखरैर्घातुभिर्द्रुमैः ।
 निर्झरैर्भुजगैश्चैव दर्शयेन्नृपसत्तम ॥ ५९ ॥
 वनं नानाविधैर्वृक्षैर्विहङ्गैः श्वापदैस्तथा ।
 तोयं च दर्शयेद्विद्वाननन्तैर्मत्स्यरुच्छपैः ॥ ६० ॥
^१पद्माक्षैश्च महाराज तथान्यैर्जलजैर्गुणैः ।
 देवतावेश्मभिश्चित्रैः प्रासादापणवेश्मभिः ॥ ६१ ॥
 नगरं दर्शयेद्विद्वान्राजमार्गैश्च शोभनैः ।
 वसत्या दर्शयेद्भ्रामं किञ्चिदुद्यानभूषितम् ॥ ६२ ॥
 सर्वेषामथ दुर्गाणां कर्तव्यं दर्शनं तथा ।
^२सुभूमिविनिवेशेन वप्राञ्चालरूपवर्तैः ॥ ६३ ॥
 पण्ययुक्तास्तु कर्तव्यास्तथैवापणभूमयः ।
 आपानभूमिः कर्तव्या पानयुक्ता नराकुला ॥ ६४ ॥
 उत्तरीयविहीनाश्च ^३धूतसक्तान्प्रदर्शयेत् ।
 जिताञ्शोरुसमायुक्तान्हृष्टान् लब्धजयास्तथा ॥ ६५ ॥
 चतुरङ्गत्रलोपेता प्रहरद्भिर्नैर्युक्ताम् ।
 मृतावयवरक्ताढ्या ^४रणभूमिं प्रदर्शयेत् ॥ ६६ ॥

१. A.B. यदस्य. २. A B —स्ववर्ण. S₁.S₂. —स्ववर्ण. ३. C. पद्माक्षैश्च महाराज.
 ४. V.C. स्वभूमि— B. सा भूमि— ५ B धूतमृक्ता— ६. C. राजभूमि.

चिताकुण्ठपसंयुक्तं श्मशानं च तथा नृप ।

युक्तं समोरैरुष्ट्राद्यैर्मार्गं सार्धं प्रदर्शयेत् ॥ ६७ ॥

सचन्द्रमहनक्षत्रां तथा दार्शितलौकिकाम् ।

आसन्नतस्करां रात्रिं दर्शयेत्सुप्तमानवाम् ॥ ६८ ॥

प्राप्तात्रे दर्शयेत्तत्र तथा 'चैवामिसारिकाम् ।

सारुणो म्लानदीपश्च 'प्रत्यूषो 'रुनकुक्कुटः ॥ ६९ ॥

कर्मज्यग्रजनप्रायः कर्तव्यो वा नरस्तथा ।

द्विजैर्नियम(?)मि)मिर्युक्तां रक्तां संध्यां प्रदर्शयेत् ॥ ७० ॥

तमसो दर्शनं 'कार्यं हस्तसंसर्पकैर्नरैः ।

कुमुदानां विक्रासे च ज्योत्स्नां चन्द्रे प्रदर्शयेत् ॥ ७१ ॥

दर्शयेत्सरजस्यं(?)स्या) च 'वाप्या(?)पी) पर्णोत्करावृताम् ।

सद्वृ(?)संवृ)त्(?)त)मानवप्राप्या वृष्टिं 'वृष्ट्यां प्रदर्शयेत् ॥ ७२ ॥

प्राणिनां क्लेशतप्तानामादित्येन 'निदर्शयेत् ।

वृक्षैर्वसन्तजै फुल्लै 'कोकिलामधुपोत्कटैः ॥ ७३ ॥

प्रहृष्टनरनारीकै वसन्तं 'तु प्रदर्शयेत् ।

क्लान्तै. कार्यं नरैर्गोप्सं मृगै श्छायागतैस्तथा ॥ ७४ ॥

महिषैः "पङ्कसलीनैस्तथा शुष्क"जलाशयम् ॥

विहङ्गैर्द्विमसलीनै 'सिंहव्याघ्रैर्गृ(?)गु)हागते ॥ ७५ ॥

तोयनप्रधनैर्युक्तं सेन्द्रचापविभूषणैः ।

"विद्युद्विद्योतनैर्युक्ता प्रावृषं दर्शयेत्तथा ॥ ७६ ॥

सफुल्लद्रुमसंयुक्ता पकमस्या वसुन्धराम् ।

सहस्रपद्मसलिलां शरदं तु "तदा लिखेत् ॥ ७७ ॥

१. A.B. चैवामिसारिकम् २. A.B.C. प्रलोपो. ३. A. हस्तकुक्कुटः ४. V. वाते.
५. V. शम्भ्या पर्णोत्करावृताम्. ६. A.B. वृष्या स दर्शयेत् C वृष्यामदर्शयेत् ७. V. निह-
रोनम् ८. S₁.S₂ कोकिलैः ९. V. च. १०. B.C.V. पङ्कमलीनैस्तथा ११. A. जलाशयम्.
१२. C. सिंहव्याघ्रैस्तहागतेः १३. A B C विद्युद्विद्योतयत्युच्यते. १४. B.C.V. तथा.

सत्राप्प^१सलिलस्थानं तथा लूतवसुन्धरम् ।

सनीहारदिगन्तं च हेमन्तं दर्शयेद् बुधः ॥ ७८ ॥

हृष्टपायसमातङ्गं गीतार्तजनसङ्कुलम् ।

शिशिरं तु लिखेद्विद्वान् हिमच्छन्नदिगन्तरम् ॥ ७९ ॥

वृक्षाणां पुष्पफलतः प्राणिनां मदतस्तथा ।

अस्तूनां दर्शनं कार्यं लोकान् दृष्ट्वा नराधिप ॥ ८० ॥

रसभावाश्च कर्तव्या यथापूर्वमुदाहृताः ।

यथायोगं तु युञ्जीत नृत्ताभिहितमत्र च ॥ ८१ ॥

शुष्कं वर्तनया^२ यस्तु चित्रं तन्मध्यमं^३ स्मृतम् ।

शुष्कार्द्रमधमं प्रोक्तं^४ चार्द्रमेव तथोत्तमम् ॥ ८२ ॥

यथादेयं^५ (? हं) यथाकालं यथादेशं^६ यथावयः ।

क्रियमाणं भवेद्धन्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ८३ ॥

इति विचक्षणबुद्धिविकल्पितैः

करणकान्तिविलासरसादिभिः ।

लिखितमीक्षणलोचनमादरा--

द्भवति चित्रममीप्सितकामदम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रूपनिर्माणं नाम ॥ ४२ ॥

१. C. -सलिलं. २. A.B.V वस्तु. ३. C. स्मृता. ४. A.B. चार्द्रमेव.

५. S₁.S₂. यथादेशं. ६. C. यथावयः. ७. C. करणकीर्ति-.

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

शृङ्गारहास्यनृणवीररोद्रमयानना ।

चीमत्साद्भुतशान्ताश्च नव चित्ररसा स्मृता ॥ १ ॥

तत्र यत्कान्तिलावण्यं हेत्वामाधुर्यसुन्दरम् ।

विदग्धवेशाभरणं शृङ्गारे तु रसे भवेत् ॥ २ ॥

यत्कुञ्जरामनप्रायमीपद्विकटदर्शनम् ।

'वृथा हि हस्तं सङ्कोच्य' तत्प्याद्रास्यकर रसे ॥ ३ ॥

'याच्याविरहसंत्यागविक्रय' व्यसनादिषु ।

अनुकम्पितकं यत्प्याल्लित्वेत्'त्करणे रसे ॥ ४ ॥

पारुष्यविकृतिकोधनिष('श)'स्त्यर्थाच्चदूषणम् ।

'दीपयस्त्राभरणवत्कृत' रौद्ररसे भवेत् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञागर्भदौर्घ्यादिष्व'र्ध्वौदार्यदर्शनम् ।

समयं समुद्युतिवद्वीरं वीररसेऽद्भुतम् ॥ ६ ॥

दुष्टदुर्दर्श'नोन्मत्तहंसत्र्यापादकादि यत् ।

तत्प्याद्भयानकरसे प्रयोगे चित्रकर्मण ॥ ७ ॥

श्मशान'गर्हिताघातकरणं स्थान'दर्शितम् ।

'यच्चित्र' 'चित्रनच्छेष्ट' तद्वीमत्सरसोद्भवम् ॥ ८ ॥

यदा विनीत'रोमाश्चचिन्ता('श्चाश्चित) तादर्थ्यमुत्थानतम् ।

प्रदर्शयति चान्योऽन्यं तदद्भुतरसाश्रयम् ॥ ९ ॥

यद्य'त्सौम्यावृत्तिध्यानधारणासन'ग्रन्धनम् ।

तपस्विजनभूयिष्ठं तच्च शान्ते रसे भवेत् ॥ १० ॥

१ V - हास- २ C - लेखमाधुर्य- ३ A वृथाविहस्त B वृथा विहस्त V वृथा च
हस्ते ४ AB तत्प्याद्रास्यकरे रसे C तत्प्याद्रास्यकरे रसे ५ BC V याच्याविरहसन्तर्पण
६ B - व्यसनादिषु ७ V - स्त्रवार्था न दूषणम् ८ A दीपयस्त्रा-
१० C रौद्र रसे ११ A - यष्टौदार्य- १२ A - नोदुष्णहिंस- BC - नोदुष्णहिंस- १३ V
- गर्हितं यत्- १४ B - दर्शनम् V - दारुणम् १५ AB वृत्ति १६ A चित्रविच्छेष्ट B
चित्राव दृष्ट १७ S₁ S₂ - समयाघातं तातोऽनुष्ठानमुत्थानतम् A तादर्थ्यमुत्थानतम् १८ A
- तसौम्यावृत्ति १९ A सज्जनधनम्

शृङ्गारहास्यशान्ताख्या 'लेखनीया गृहेषु ते ।
 परशेषा न कर्तव्या कदाचिदपि कस्यचित् ॥ ११ ॥
 देववेश्मनि कर्तव्या रसा सर्वे नृपालये ।
 राजवेश्मनि नो कार्या राज्ञा वासगृहेषु ते ॥ १२ ॥
 'सभावेश्मसु कर्तव्या राजा सर्वरसा गृहे ।
 वर्जयित्वा सभा राज्ञो देववेश्म तथैव च ॥ १३ ॥
 युद्धश्मशानन्रु'णामृतदु खार्तकुत्सितान् ।
 जमङ्गल्याश्च न लिखेत्कदाचिदपि वेश्मसु ॥ १४ ॥
 निधिःशृङ्गान्धृपात्राजन्निधि'हस्तान्तज्ञान् ।
 निधी'न्विद्याधरान् 'राजनृपयो गरुडस्तथा ॥ १५ ॥
 'हनूमाश्च सुमङ्गल्या ये च लोके प्रकीर्तिता ।
 लिखितव्या महाराज गृहेषु सतत नृणाम् ॥ १६ ॥
 चित्रकर्म न कर्तव्य'मात्मना स्वगृहे नृप ।
 दौर्बल्य स्थूलरेखत्नमविभक्तत्वमेव च ॥ १७ ॥
 'बृहद्गण्डोष्ठनेत्रच वक्ररेखत्वमेव च ।
 वर्णानां सकरश्चात्र 'चित्रदोषा प्रकीर्तिता ॥ १८ ॥
 स्थान प्रमाण 'भूलम्भो मधुरत्वं विभक्तता ।
 सादृश्य क्षयघृद्धी च गुणाष्टकमिदं स्मृतम् ॥ १९ ॥
 स्थानहीन गतरस शून्यदृष्टिमलीमसम् ।
 चेतनारहित 'यत्नयाचक्षुशस्त प्रकीर्तितम् ॥ २० ॥
 लसतीव ' च भूलम्भो श्लिष्यतीति तथा नृप ।
 'हसतीव च माधुर्यं सजीर इव दृश्यते ॥ २१ ॥

१ A लेखनीया २ AB -समयसु न कतव्या ३ A -राजनृप- ४ AB -दस्ता
 प्रताङ्गज्ञान् ५ ABV -विशेषरा ६ ABC राजनृपागमय ७ ७ ABC हनूमा
 च मगया ८ B-मात्मन ९ V omits बृह मेव च C बृहद्गण्ड- १० V चित्रदोषा
 ११ AB. भूलम्भ मधुरत्व १२ VC व स्थान १३ V तु भू ये लिखनीय १४ B. दृष्टीव

सश्वास इव यच्चित्र तच्चित्र शुभलक्षणम् ।
 हीनाङ्ग मलिन शून्य वद्व्याधिभयाकुलै ॥ २२ ॥
 वृत्त प्रकीर्णकेक्षैश्च सुमङ्गल्यैर्विजयेत् ।
 प्रतीत च लिखेद्वीमात्राप्रतीते कथञ्चन ॥ २३ ॥
 शास्त्रजे सुहृतेर्दक्षेच्चित्र हि मनुजाधिप ।
 श्रियमावहति क्षिप्रमलक्ष्मीं चापस्पर्पति ॥ २४ ॥
 निर्णेजयति चोत्कण्ठा 'नि' (न) ऋगद्व्यागत शुभम् ।
 शुद्धा प्रथयति प्रीतिं जनयत्यतुलामपि ॥ २५ ॥
 दुःस्वप्नदर्शनं हन्ति प्रीणाति 'गृह' देवताम् ।
 न च 'शून्यमिमाभाति यत्र चित्र प्रतिष्ठितम् ॥ २६ ॥
 धर्मार्थकामशुभद कर्णं चाप्यनलङ्कृतम् ।
 शल्यचिह्नं च वृद्धं च यः करोति स चित्रवित् ॥ २७ ॥
 'तरङ्गामिशिलाधूम' वैजयन्त्य वरादिकम् ।
 वायुगत्या लिखेद्यन्तु विज्ञेय 'स तु चित्रवित् ॥ २८ ॥
 'सुप्त' च चेतनायुक्तं मृतं चैतन्यवर्जितम् ।
 निम्नोन्नतविभागं च यः करोति स चित्रवित् ॥ २९ ॥
 एतेषां खलु सर्वेषामानुलोप्य प्रशस्यते ।
 सम्मुखत्वमथेतेषां चित्रे यत्नाद्विवर्जयेत् ॥ ३० ॥
 यथा चित्रं तथैवोक्तं स्वातन्त्र्यं नराधिप ।
 सुवर्णं^१ रूप्यताम्रादि तच्च^२ 'लोकेषु दर्शयेत् ॥ ३१ ॥
 शिलादारूपं लोहेषु प्रतिमाकरणं भवेत् ।
 अनेनैव विधानेन यथा चित्रमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

१ A B C -विवर्णयेत्. २ S₁S₂ -प्रतीत ३ S₁S₂ निरुण आगत ४ V. गृहदेव
 तम् C गृहदेवताम् ५ V तु ६ C omits Slo no 28 ७ A C V वैजयन्त्य
 स्वरादिकम् ८ V मत्तचित्रवित् ९ A B omit Slo no 29 १० A -रौप्य-
 ११ A B V लहेउ

तथानेन 'विधानेन पुस्तकर्म विधीयते ।

द्विविधं तच्च कथितं धनं सुशिरमेव च ॥ ३३ ॥

धनैर्लोहैः शिलामिश्र दारुमृद्भिः सदा भवेत् ।

चर्मणा सुशिरः कार्यो दारुलोहैस्तथैव च ॥ ३४ ॥

देयो मृत्तिकया लेपः पुस्ते चर्मकृते 'दृढम् ।

'सूत्रेऽनेन विधानेन चित्रवस्त्रे तथालिखेत् ॥ ३५ ॥

एतदुद्देशमात्रेण यदा ते कथितं नृप ।

अशक्यो विस्तराद्वक्तुं बहुवर्षशतैरपि ॥ ३६ ॥

यदत्र नोक्तं तन्नृत्ताद्विज्ञेयं वसुधाधिप ।

'नृत्तेऽपि नोक्तं 'तच्चित्रात्तत्र योज्यं नराधिप ॥ ३७ ॥

कलानां प्रवरं चित्रं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।

मङ्गल्यं 'परमं 'ह्येतद् गृहे यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ ३८ ॥

यथा सुमेरुः प्रवरो नगानां यथाण्डजानां गरुडः प्रधानः ।

यथा 'जनानां प्रवरः क्षितीशस्तथा कलानामिहचित्रकरूपः ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे शृङ्गारादिभावपुक्तादि नाम ॥ ४३ ॥

समाप्तं चित्रसूत्रम् ।

१. A. प्रधानेन. २. V. दृढः ३. B.C. सूत्रे वा न. ४. S₁S₂ नृत्तेऽपि यन्नोक्तं तत्पित्रे.
५. V. तच्चित्रेनात्र. V.(f.) तच्चित्रात्ततो. ६. V.B. प्रथमं. ७. A.B.V. चैतद्दृष्टे. ८. V.C.
नराणां. B. सतानां.

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

यज्ञः—

*देवतारूपनिर्माणं कथयस्व 'ममानघ ।

यन्मा^१त्सन्निहिता नित्यं द्वास्त्रयत् साकृताभः^२ तिर्भ^३येन् ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

देवतारूपनिर्माणं वदतः 'शृणु पार्थिव ।

आदावेन प्ररक्ष्यामि त्रिमूर्तेस्तत्र पार्थिव ॥ २ ॥

विष्णोरमितवीर्यस्य प्रतिमालक्षणं शुभम् ।

ब्राह्मी तु राजसी मूर्तिस्तस्य सर्वप्रवर्तिनी ॥ ३ ॥

सात्त्विकी वैष्णवी ज्ञेया ससारपरि^४पालिनी ।

तामसी च तथा रौद्री ज्ञेया सहारकारिणी ॥ ४ ॥

ब्रह्माणं कारयेद्विद्वान्देवं^५ सौम्यं चतुर्मुखम् ।

बद्धपद्मासनं तोप्य तथा कृष्णाजिनाम्बरम् ॥ ५ ॥

जटाधरं चतुर्बाहुं सप्तहस्तं रथे स्थितम् ।

वामे न्यस्तं करतले तन्मैकं दोर्युगं भवेत् ॥ ६ ॥

एकस्मिन्दक्षिणे पाणावक्षमाला तथा शुभा ।

'कमण्डलुर्द्वितीये च सर्गभरण^६धारिण ॥ ७ ॥

सर्वलक्षणयुक्तस्य शान्तरूपस्य पार्थिव ।

पद्मपत्रदलाग्रामं ध्यानसमीलितेक्षणम् ॥ ८ ॥

अर्चाया कारयेद्देवं चित्रे वा पुम्भक्त^७कर्मणि ।

देवदेवं तथा विष्णुं कारयेद्गुरुदस्थितम् ॥ ९ ॥

कौस्तुभोद्भासितोरस्कं सर्गभरणधारिणम् ।

सजलाम्बुदसच्छायं पीतदिव्याम्बरं तथा ॥ १० ॥

*Compare अ २ श्लो १. १ A. समानः २. B. -सन्निहिता. ३. B. शृणु. ४. B.C. -पालनी. ५. A B सौम्य. ६. A B.C. कमण्डलुर्द्वितीयस्य ७. A B.C. -धारणः

मुखाश्च कार्याश्चत्वारो बाहवो द्विगुणास्तथा ।

सौम्यं तु वदनं पूर्वं नारसिंहं तु दक्षिणम् ॥ ११ ॥

कापिलं पश्चिमं वक्त्रं तथा 'वाराहमुत्तरम् ।

तस्य दक्षिणहस्तेषु बाणाक्षमुसलादयः ॥ १२ ॥

चर्म चीरं धनुश्चेन्द्रचापेषू (? श्वेन्द्रं वामेषु) वनमालिनः ।

कार्याणि विष्णोर्धर्मज्ञ 'शृणु रूपं पिनाकिनः ॥ १३ ॥

देवदेवं 'महादेवं वृषारूढं तु कारयेत् ।

तस्य वक्त्राणि कार्याणि पञ्च यादवनन्दन ॥ १४ ॥

सर्वाणि सौम्यरूपाणि दक्षिणं विकटं मुखम् ।

'कपालमालिनं भीमं जगत्संहारकारकम् ॥ १५ ॥

त्रिनेत्राणि च सर्वाणि वदनं 'ह्युत्तरं विना ।

जटाकलापे महति तस्य चन्द्रकला भवेत् ॥ १६ ॥

तस्योपरिष्ठाद्वदनं पञ्चमं तु विधीयते ।

यज्ञोपवीतं च तथा वासुकिं तस्य कारयेत् ॥ १७ ॥

दशबाहुस्तथा कार्यो देवदेवो 'महेश्वरः ।

अक्षमालां त्रिशूलं च शरदण्डमथोत्पलम् ॥ १८ ॥

तस्य दक्षिणहस्तेषु कर्तव्यानि महाभुज ।

वामेषु 'मातुलुङ्गं च चापादशौ 'कमण्डलुम् ॥ १९ ॥

तथा चर्म च कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः ।

'वर्णस्तथा च 'कर्तव्यः चन्द्राशुसदृशप्रभः ॥ २० ॥

एतन्निमूर्तेस्तव रूपमुक्तं

'महानुभावस्य जनार्दनस्य ।

१. B. वाराहमुत्तरम् २. B. धनुः ३. V. महादेवं ४. A.B. कपाल- ५. A. वृषारू. ६. A. महीश्वरः ७. V.B. मातुलिङ्गं. ८. B. कमण्डलुम्. ९. V.B. वर्णास्तथा. १०. V.C. कर्तव्याधन्वा- ११. V. -प्रभाः १२. V. माहानुभावस्य.

१पद्मस्य रूपं तव १वत्तिम राजन्
यत्रार्चनं कार्यमथेश्वराणाम् ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे त्रिमूर्तिनिर्माणं नाम ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

सौवर्णं राजतं ताम्रमारकूटमयं तथा ।

द्विहस्तामात्रं कर्तव्यं कमलं चारुकेसरम् ॥ १ ॥

तस्याष्ट^१भागाः कर्तव्याः कर्णिका नृप वर्तुला ।

अष्टभागोच्छ्रिता चैव पत्रे न्यस्ता तु कारयेत् ॥ २ ॥

^२एकेनोत्रिपञ्चाशत्कर्णिकायां तु कारयेत् ।

वर्तुला (? :) कर्णिकाच्छेदा यदमात्रं^३समन्विताः ॥ ३ ॥

पोडशांशेन कर्तव्यं तद्धि विस्तरतस्तथा ।

^४शेषं पत्रैस्तु सुस्निग्धैः पूरयेदष्टभिस्ततः ॥ ४ ॥

तत्र प्रतिष्ठा^५ कर्तव्या तत्र देवांस्तु पूजयेत् ।

^६ब्रह्माणं पूजयेत्तत्र तत्र संपूजयेद्धरिम् ॥ ५ ॥

तत्र संपूजयेद्दुद्रं तत्र संपूजयेच्छूयम् ।

तत्र संपूजयेच्छक्रं देवराजं जगत्पतिम् ॥ ६ ॥

तत्र संपूजयेत्सूर्यं शशिनं तत्र पूजयेत् ।

यमेव मनसोद्दिश्य देवं पद्मं^७ प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥

तमेव पूजयेत्तत्र नान्यं देवं^८ कथञ्चन ॥ ८ ॥

पद्मस्य रूपं कथितं तवैतत्

पद्मं समग्रा वसुधा निरुक्ता ।

तत्रार्चनं कार्यमश्वराणां

तत्रार्चितास्ते वरदा भवन्ति ॥ ९ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रमन्त्रादे पद्मरूपनिरूपणं नाम ॥ ४५ ॥

१. A.B. —भागा कर्तव्या. २. V.B. एकतोत्र- ३. A.B. —समन्विता. ४. A.B. शेषपत्रैस्तु सुस्निग्धैः C. शेषपत्रैस्तु सुस्निग्धैः ५. V. स्तथा. ६. C. कर्तव्यास्तत्र. ७. B. पद्मपद्मं. ८. A.B.C. प्रतिष्ठयेत्. ९. C. कथञ्चन.

पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

- वज्र — रूपगन्धरसेर्हीनं शब्दस्पर्शविगर्जितम् ।
 'पुरुषस्तु त्वया प्रोक्तस्तस्य रूपमिदं कथम् ॥ १ ॥
- मार्कण्डेय — प्रवृत्तिर्विवृतिस्तस्य द्वे रूपं परमात्मनः ।
 अलक्ष्यं तस्य तद्रूपं प्रवृत्तिः सा प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
 साकारा विवृतिर्ज्ञेया तस्य सर्वं जगत्स्मृतम् ।
 'पूजाध्या'नादिरु कर्तुं साकारम्येव शक्यते ॥ ३ ॥
 स्वतस्तु 'देव साकारं पूजनीयो यथाविधि ।
 'अन्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहभृद्भिरवाप्यते ॥ ४ ॥
 अतो 'भगवतानेन स्वेच्छया 'यत्प्रदर्शितम् ।
 प्रादुर्भाविष्यथाकारं 'तदर्चन्ति दिवौकसः ॥ ५ ॥
 एतस्मात्कारणां^१ त्पूजा साकारस्य विधीयते ।
 हेतुमच्च तदाकारं तन्मे निगदत शृणु ॥ ६ ॥
 अरुणं रजसो वर्णं तेन पद्माग्रसन्निभम् ।
 ब्रह्मा देववरो ज्ञेयः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ७ ॥
 ऋग्वेदं पूर्ववदनं यजुर्वेदस्तु दक्षिणम् ।
 शश्विषं सामवेदं त्वा^२ 'दायर्वणमथोत्तरम् ॥ ८ ॥
 ये वेदास्ते मुखं ज्ञेयाश्चतस्रो बाहवो दिशः ।
 व्याप एव जगत्सर्वं स्थावरं जङ्गमं तथा ॥ ९ ॥
 ताश्च धारयते ब्रह्मा तेन हस्ते कमण्डलुः ।
 अक्षमाला विनिर्दिष्टा कालस्तु ब्रह्मणः करे ॥ १० ॥

१ A B पुरुषस्य २ V रूपेण- ३ A पूजा- ४ B -ध्यानाधिक ५ V C-
 देवस्याकार ६ A अविष्ठा ७ A B C भगवतानेन ८ V तत्प्रदर्शितम् ९ ॥ दिशवि
 १० B -त्पूजासाकारस्य ११ A -धर्माण-

कलनात्सर्वभूतानां काल इत्यभिधीयते ।

यज्ञं चितन्वते सन्तः शुक्लाशुक्लेन कर्मणा ॥ ११ ॥

शुक्लाशुक्लमतो ज्ञेयं वासः कृष्णाजिनं विभोः ।

भूर्लोकश्च भुवो लोकः स्वर्लोकोऽथ महत्तथा ॥ १२ ॥

जनस्तपश्च सत्यं च सप्त लोकाः प्रकीर्तिताः ।

ये लोकास्ते रथे हंसा^१ ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ १३ ॥

विष्णुनाभौ समुत्पन्नं यत्पद्मं सा मही द्विज ।

मेरुस्तु कर्णिका तस्य विज्ञेया राजसत्तम ॥ १४ ॥

सर्वत्र पार्थिवस्थैर्यं ध्यानमन्धमतः स्थितम् ।

पद्मासनेन भगवा^२न्विधत्ते पार्थिवेन तु ॥ १५ ॥

आत्मनः परमं धाम रूपहीनं विचिन्तयेत् ।

दृष्ट्यर्थं जगतामास्ते ध्यानसम्प्रीलितेक्षणः ॥ १६ ॥

तथैवोपधयो^३ राजजगद्धारणकारणाः ।

ब्रह्मणस्ता जटा ज्ञेयाः सर्वगस्य महात्मनः ॥ १७ ॥

प्रकाशकानि लोकस्य विद्यास्थानानि यानि च ।

तस्याभरणजातानि ज्ञेयानि परमेष्ठिनः ॥ १८ ॥

एतद्धि तस्याप्रतिमस्य रूपं

तदेरितं सर्वजगन्मयस्य ।

एवं शरीरेण जगत्समग्रं

संधारयत्येव जगत्प्रधानः ॥ १९ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे ब्रह्मरूपनिर्माणं नाम ॥ ४६ ॥

१. B. कलाना— २. V. यज्ञो विस्तीर्यते सर्वः ३. C. शुक्लाशुक्लापरी ४. B. लोकः ५. C. हंस. ६. V. महीभुजः. ७. V. (f.) पर्वतं पार्थिव स्थैर्यं ध्यानमन्धमतः परम् । C. पर्वतं पार्थिव स्थैर्यं ध्यानमन्धमतस्स्थिरम् । ८. A.B. —न्विदत्ते. ९. A. तथैवोपधयो. १०. A.C. राज-जगद्धारणकारणम्. B. राजंजगद्दारेणकारणम्. ११. A. जगत्प्रधानम्.

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

ॐ परस्य पुरुषस्यैषा ससारे विद्वतिर्मता ।

सर्वा च विकृति कृष्णा तेन ससारपालनम् ॥ १ ॥

ॐ कृष्णरूप स भगवान्विधत्ते भूतभावन ।

ब्रह्मणैव हरे प्रोक्त सर्वाभरणभारणम् ॥ २ ॥

विमर्ति वक्षसा ज्ञान कोस्तुम विमल हरि ।

कृष्णा दीर्घा विचित्रा च वनमाला प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

यथा सर्वमिदं बद्धं जगद्राजश्चराचरम् ।

अविद्या वसन तस्य संसारपरिपालिनी ॥ ४ ॥

विद्या शुक्ला विनिर्दिष्टा कृष्णमज्ञानमुच्यते ।

अज्ञानविद्या मध्यस्था त्वविद्या परिकीर्तिता ॥ ५ ॥

न कृष्णा न तथा शुक्ला तेन विद्येयमुत्तमा ।

अन्तराल विभर्त्येव सुवर्णकनकौपमम् ॥ ६ ॥

मनस्तु गरुडो ज्ञेय सर्वभूतशरीरगम् ।

तस्माच्छीघ्रतर नास्ति तथैव बलयत्तरम् ॥ ७ ॥

दिशश्चतस्रो धर्मज्ञ तावत्यो विदिशस्तथा ।

बाह्वयोऽष्टौ विनिर्दिष्टास्तस्य देवस्य शार्ङ्गिण ॥ ८ ॥

बाल ज्ञान तथैश्वर्यं शक्तिश्च यदुनन्दन ।

विज्ञेय देवदेवस्य तस्य वक्त्रेचतुष्टयम् ॥ ९ ॥

वासुदेवश्च भगवास्तथा सङ्कर्षण प्रभु ।

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च बलाद्या परिकीर्तिता ॥ १० ॥

१ VBC omit ॐ २ B विकृति ३ VBC omit ॐ ४ कृष्णरूपस्य ५ B प्रकीर्तिता ६ ABCV यथा ७ A जगद्वाच- ८ ABC -परिपालिनी ९ A अज्ञाविद्या च १० C हि अविद्या ११ A सावर्णकनकौपमम् १२ B ज्ञेया

द्वौ द्वौ भुजौ तु विज्ञेयौ प्रतिवक्त्रं महात्मनः ।
 वासुदेवस्य कस्योर्ज्ञातव्यौ 'सूर्यरात्रिपौ ॥ ११ ॥
 सङ्कर्षणस्य 'कारयोस्तथा मुसललाङ्गले ।
 प्रद्युम्नस्य तथा 'ज्ञेयौ चापबाणौ महाभुज ॥ १२ ॥
 'अनिरुद्धस्य विज्ञेयौ चर्मखड्गौ विचक्षणैः ।
 'पुरुषप्रकृती ज्ञेयौ 'सूर्यचंद्रमसावुभौ ॥ १३ ॥
 एते च वासुदेवस्य करे चक्रादे 'स्मृते ।
 कालं च लाङ्गलं विद्धि मृत्युं च 'मुसलं तथा ॥ १४ ॥
 ताभ्यां सङ्कर्षणो रुद्रः कर्पतीदं चराचरम् ।
 प्रद्युम्नस्य करे बह्वेः शार्ङ्गं चापं च यत्स्मृतम् ॥ १५ ॥
 'सांख्यं तद्विद्धि धर्मज्ञ या(? यो)भं बाणं प्रकीर्तितम् ।
 'ध्येयं तु परमं 'लक्ष्यं ताभ्यां छिन्दन्ति योगिनः ॥ १६ ॥
 ब्रह्मणस्त्वनिरुद्धस्य करे चर्म महाभुज ।
 अज्ञानावरणं ज्ञेयं जगत्सृष्टिप्रयोजनम् ॥ १७ ॥
 वैराग्यं नन्दकं खड्गं छित्त्वा वै तेन बंधनम् ।
 नन्दन्ति योगिनो यस्मात्तस्मात्तन्नन्दकं स्मृतम् ॥ १८ ॥
 एतद्वि तस्याप्रतिमस्य रूपं
 'तवेरितं सर्वजगन्मयस्य ।
 एवं शरीरेण जगत्समग्रं
 विभर्ति देवः ॥ जगत्प्रधानः ॥ १९ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे विष्णुरूपनिर्माणं नाम ॥ ५७ ॥

१. V. (f.) चन्द्रभास्करी. २. V. कारयोस्तथा. ३. B. ज्ञेयो. ४. V. अनिरुद्धस्य.
 ५. B. पुरुषप्रकृते. ६. A. सूर्याचंद्रमसावुभौ. ७. V. मते. ८. V. omits सांख्ये... प्रकीर्तितम्.
 ९. C. देयं तु. १०. A. वक्ष्यं. ११. B. तवेरितं.

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

सद्योजात वामदेवमधोर च महामुज ।
 तथा 'तत्पुरुष ज्ञेयमीशानं पञ्चमं मुखम् ॥ १ ॥
 सद्योजात मही प्रोक्ता वामदेव तथा जलम् ।
 तेजस्वधोर 'विख्यातं वायुस्तत्पुरुष मतम् ॥ २ ॥
 'ईशानं च तथाकाशमूर्त्यं पञ्चमं मुखम् ।
 विभागेनाथ वक्ष्यामि शम्भोर्देवपञ्चकम् ॥ ३ ॥
 महादेवमुखं ज्ञेयं पूर्वं शम्भोर्महात्मन ।
 नेत्राणि त्रीणि 'तस्याहुः सोमसूर्यहस्ताशना ॥ ४ ॥
 दक्षिणं तु मुखं रौद्रं भैरवं तत्प्रकीर्तितम् ।
 पश्चिमं यन्मुखं तस्य नन्दिनवत्रं तदुच्यते ॥ ५ ॥
 उमावन्न च त्रिज्ञेयं तस्य देवस्य चोत्तरम् ।
 सदाशिवाख्यं विज्ञेयं पावनं तस्य पञ्चमम् ॥ ६ ॥
 त्रिलोचनानि सर्वाणि वामदेव द्विलोचनम् ।
 'महादेवमुखं 'भूमिस्तेजः स्याद्भैरवं मुखम् ॥ ७ ॥
 नन्दिनवत्रं तथा 'वायुर्भैरवं चाप उच्यते ।
 'सदाशिवाख्यं विज्ञेयमाक्रुशं 'यदुन्नन्दनं ॥ ८ ॥
 दिशो दश मुजास्तस्य 'त्रिज्ञेयं वदनं प्रति ।
 महादेवकरे 'ज्ञेयावक्ष्यमाणमण्डलम् ॥ ९ ॥
 सदाशिवमुखे(१) करे) ज्ञेयौ चापवाणौ महामुज ।
 महाेश्वर 'तत्तथापि पितृकामिति शब्दितम् ॥ १० ॥

१ V तं पुरुष २ V विद्यातं ३ V ईशाने ४ V तस्याहुः ५ B महादेवं मुखं
 ६ V भूमिस्ततः ७ V वायुर्भैरवं ८ V सदाशिवं मुखं ज्ञेयं ९ A मुदुन्नन्दनं १० AB
 तद्वय ११ V ज्ञेयावक्ष्यमाणम्- १२ तु तत्रापि

तेषां तु पूर्वमेवोक्तं व्याख्यानं रिपुसूदन ।
 दण्डश्च मातुलङ्गश्च करयोर्भैरवस्य तु ॥ ११ ॥
 'मृत्युर्दण्डो विनिर्दिष्टो मातुलङ्गस्तथा करे ।
 जगद्बीजस्य सर्वस्य ये राजन्परमाणव ॥ १२ ॥
 तैः पूर्णं बीजपूरत्वं भैरवस्य करे स्मृतम् ।
 चर्मशूले करे ज्ञेये नन्दिनो यदुनन्दन ॥ १३ ॥
 पूर्वमेव च ते प्रोक्तं 'धर्मव्याकरणे भया ।
 त्रिशूलदण्डमन्यक्तं शूलेषु व्यक्तता गतम् ॥ १४ ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव विज्ञातव्यं नृपोत्तम ।
 दर्पणेन्दीवरे ज्ञेये तथा देव्या करद्वये ॥ १५ ॥
 आदर्शं निर्मलं ज्ञानं वैराग्यं च तथोत्पलम् ।
 महादेवस्य देवस्य व्याख्याता 'ब्राह्मणा जटा ॥ १६ ॥
 ऐश्वर्यं तु कला 'चान्द्री मूर्ध्नि शम्भो प्रकीर्तिता ।
 'त्रैलोक्यशमनं क्रोधो 'वासुकिर्नागिराट् स्मृत ॥ १७ ॥
 तृष्णा विशाला चित्रा च व्याघ्रचर्म प्रकीर्तिता ।
 वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥
 'जगतो यदभावस्तु प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ।
 शुक्ला च प्रकृतिः सर्वा तेन शुक्लो महेश्वर ॥ १९ ॥
 एतद्धि तस्याप्रतिमस्य रूपं
 तवेरितं सर्वजगन्मयस्य ।
 एव शरीरेण जगत्समग्रं
 'स धारयत्येव जगत्प्रधान ॥ २० ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे महादेवरूपनिर्माणं नाम ॥ ४८ ॥

१. V. मृत्युर्दण्डो विनिर्दिष्टो २ V बीजपूरत्वं ३ V. धर्मव्याकरणं. ४. A, B C
 मद्राणा ५. B चान्द्री ६. B त्रैलोक्यशमनो ७ V. वासुकिर्नागिराट् ८ V. जगदुत्पादक वस्तु.
 ९. A. सदारयत्येव.

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

- वज्र उवाच — नासत्ययोर्ममाचक्ष्व रूपनिर्माणमच्युत ।
 'नासत्यरूपयोश्चैव त्वं हि सर्वविदुच्यसे ॥ १ ॥
- मार्कण्डेयः— पद्मपत्रसवर्णाभौ पद्मपत्रसमाम्बरौ ।
 द्विभुजौ देवमिपजौ कर्तव्यौ देवसंयुतौ ॥ २ ॥
 सर्वाभरणसंपन्नौ विशेषाच्चारुलोचनौ ।
 तयोरोपधयः कार्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः ॥ ३ ॥
 वामयोः पुस्तकौ कार्यौ दर्शनीयौ तथा द्विज ।
 एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य यादव ॥ ४ ॥
 नारीयुगं तु कर्तव्यं मुरूपं चारुदर्शनम् ।
 तयोश्च नामनी प्रोक्ते रूपसम्पत्तयाऽऽकृतिः ॥ ५ ॥
 मधूकपुष्पसंकाशा रूपसंपत्प्रकीर्तिता ।
 'आकृतिः कथिता लोके शरकाण्डनिभा तथा ॥ ६ ॥
 न तु भाण्डकरे कार्ये चन्द्रशुक्लाम्बरे तथा ॥ ७ ॥
 नासत्ययो रूपमिदं तत्रोक्तं मयाच मुख्यं यदुवंशमुख्य ।
 ध्यानेन सर्वमयनाशकारि संपूजितं वा भुवि मानवानाम् ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे नासत्यरूपनिर्माणं नाम ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ।

वज्र :—

शक्रकीनाशवरुणधन्दानां भृगूत्तम ।
सहेतुकं 'समाचक्ष्व रूपनिर्माणमच्युत ॥ १ ॥

मार्कण्डेय :—

चतुर्दन्ते गजे शक्रः श्वेतः कार्यः सुरेश्वरः ।
धामोत्सङ्गता कार्या रक्षमाणा तथा शची ॥ २ ॥

'नीलवस्त्रः सुवर्णाभः सर्वाभरणवांस्तथा ।
तिर्यग्ललाटगेनाक्ष्णा कर्तव्यश्च विभूषितः ॥ ३ ॥

शक्रश्चतुर्भुजः कार्यो 'द्विभुजा च तथा शची ।
पद्माङ्कुशौ तु कर्तव्यौ शक्रदक्षिणहस्तयोः ॥ ४ ॥

वामं शचीपृष्ठगतं द्वितीयं वज्रसंयुतम् ।
वामे 'शच्याः करे कार्यो रम्या संतानमञ्जरी ॥ ५ ॥

दक्षिणं पृष्ठविन्यस्तं देवनाथस्य कारयेत् ।
ब्रह्मणैव विनिर्दिष्टं तस्याभरणधारणम् ॥ ६ ॥

तेनैव तस्य कथितं तथा बाहुचतुष्टयम् ।
त्रिनेत्रता च तस्योक्ता देवदेवेन शंभुना ॥ ७ ॥

स्वमामवर्णता तस्य तेजसां धामकारणात् ॥
यन्नीलं वसनं तस्य तदाकाशं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

आज्ञा तस्याङ्कुशो हस्ते सर्वभूतवशङ्करी ।
पद्मस्थां सह पद्मेन विभूर्ति भुवनाधिप ॥ ९ ॥

करेण 'धारयञ्छ्रीमान्मधवान् सुरसत्तमः ।
'दुष्टसंशमनः क्रोधो वज्रशक्र'करे स्मृतः ॥ १० ॥

१. B. समाचक्ष्व. २. B. नीलवर्णः. ३. B. द्विभुजय. ४. A. शिच्याः. B. शिप्याः.
५. A. धारयेच्छ्रीमा—, ६. V. दुष्टसंशमनं. ७. V. —करः.

वासुदेव स्मृत शक्रस्तेन लक्ष्मी शची मता ।
 तस्या करे तु सतान ज्ञेया सतानमञ्जरी ॥ ११ ॥
 अर्थस्त्वेराणो ज्ञेयो दन्तास्तस्य तु कीर्तिता ।
 देवमन्त्रप्रभूत्साहशक्यस्तु महानला ॥ १२ ॥
 एतद्रूप वासुदेवस्य शक्र
 तुभ्य प्रोक्त देवराजस्य राघव ।
 याम्य रूप तेऽधुनाह ज्वीमि
 यस्यायत्ते सुखदुःखे नराणाम् ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे शक्ररूपनिर्माण नामाध्याय ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः— सजलाम्बुदसच्छायस्तप्तचामीकराम्बरः ।
 महिपस्थश्च कर्तव्यः सर्वाभरणवान्यतः(?) मः) ॥ १ ॥
 नीलोत्पलाभा धूमोर्णा धामोत्सङ्गे च काश्येत् ।
 धूमोर्णा द्विभुजा कार्या यमः कार्यश्चतुर्भुजः ॥ २ ॥
 दण्डखङ्गातुभौ कार्यौ यमदक्षिणहस्तयोः ।
 दण्डोपरि मुखं कार्यं ज्वालामालाविभूषणम् ॥ ३ ॥
 धूमोर्णाष्टपङ्क्तं वामं चर्मयुक्तं तथापरम् ।
 धूमोर्णादक्षिणं हस्तं यमपृष्ठगतं भवेत् ॥ ४ ॥
 वामे तस्याः करे कार्यं मातुलुङ्गं सुदर्शनम् ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तस्य चित्रगुप्तं च कारयेत् ॥ ५ ॥
 उदीच्यवेशं स्वाकारं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् ।
 दक्षिणे लेखनी तस्य वामे पत्रं तु कारयेत् ॥ ६ ॥
 वामे पाशधरः कार्यः कालो विकटदर्शनः ।
 यमं सङ्कर्षणं विद्धि तामसीं तनुमास्थितम् ॥ ७ ॥
 मर्यादापालनार्थाय लोकसंहारकारणम् ।
 नीलोत्पलदलच्छायस्तामसत्वात्प्रकीर्तितः ॥ ८ ॥
 वसनं तस्य विख्यातं वासुदेवेन शत्रुहन् ।
 चतुर्भुजत्वं विख्यातं ब्रह्मणा परमात्मना ॥ ९ ॥
 ब्रह्मणा तस्य निर्दिष्टं सर्वाभरणधारणम् ।
 यो मोहो मरणे नृणां विज्ञेयो महिषस्तु सः ॥ १० ॥
 अमोघं तु करे दण्डं मृत्युं धारयते यमः ।
 अनिरुद्धेन तस्योक्तं धारणं खड्गचर्मणोः ॥ ११ ॥

१. A. -तस्य. २. B.C. धूमोर्णा. ३. V. ज्वालामाला. ४. A. -विभूषणम्. ५. A.B. पार्श्व. ६. C.V. उद्दिश्य. ७. B. सौम्यदर्शनम्. ८. V. लेखनी. ९. B. कार्याः. १०. V. तनु-
 मास्थितम्. ११. V. परमात्मनः. १२. V. मरणं. १३. C. विज्ञेयं. १४. B. धारयते.

कालरात्री तु विज्ञेया घूमोर्णा यदुनन्दन ।
 तस्यास्तु शूलिना प्रोक्त वीनपूरकधारणम् ॥ १२ ॥
 चित्रगुप्तो निनिर्दिष्टस्तथात्मा सर्वदेहग ।
 पत्र धर्ममधर्मं च कस्त्था तस्य लेखनी ॥ १३ ॥
 काल एव स्वरूपण कालो शमसमीपग ।
 तस्य पाशं करे घोरो यममार्गं सुदुष्कर ॥ १४ ॥

वज्र —

सहारहेतुकी मूर्तिर्त्रिपुण्ड्रो^१स्साङ्कर्षणो मत ।
 स तु देवस्तया प्रोक्तश्चन्द्रशुक्रमधुमहान् ॥ १५ ॥
 तल्पे(^२ तुल्ये) सहारकर्तृत्वे कृष्णमूर्तिं कथं यम ।
 एतन्मे सशयं चिच्छिन्धि भृगुवशविनिर्धन ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय —

मूर्तिं^३स्साङ्कर्षिणीं विपुण्ड्रो रुद्रस्सहारकारक ।
 कल्पक्षये तु सहारं करोति जगतां हि सा ॥ १७ ॥
 प्रकृतो याति धर्मज्ञं सहतं तु तदा जगत् ।
 तेन प्रकृतिवर्णस्थं करोति जगतां क्षयम् ॥ १८ ॥
 कृत्वापि प्राणिसहारं यमरूपी पुनः पुनः ।
 प्राणी(^४ णि)नां प्रकृतो योगं न निधत्ते कदाचन ॥ १९ ॥
 विकारे योनयत्येव सुखदुःखात्मके तदा ।
 विकाररूपमर्णं तु तेन^५ सहरते जगत् ॥ २० ॥
 रूपमिदं कथितं तव याम्य
 पापप्रिनाशकरं विबुधानाम् ।
 रूपमतं कथयामि महात्म
 —स्तोत्रपतेर्वदन्मयं तदाहम् ॥ २१ ॥

इति श्रीविपुण्ड्रधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसारांशं यमरूपनिर्माणं नाम ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

सप्तहंसे रथे कार्यो वरुणो यादसाम्पतिः ।
 स्निग्धवैदूर्यसङ्काशः श्वेताम्बरधरस्तथा ॥ १ ॥
 किञ्चित्प्रलम्बजठरो मुक्ताहारविभूषणः ।
 सर्वाभरणवाघ्राजा तथा देवश्चतुर्भुजः ॥ २ ॥
 वामभागगतं केतुं भकरस्य तु कारयेत् ।
 छत्रं च सुसितं मूर्ध्नि भार्या सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ ३ ॥
 वामोत्सङ्गता कार्या गौरी तु द्विभुजा नृप ।
 उत्पलं तु करे वामे दक्षिणं देवप्रष्ठगम् ॥ ४ ॥
 पद्मपादौ करे कार्यौ देवदक्षिणहस्तयोः ।
 शङ्खं च रत्नपात्रं च वामयोस्तस्य कारयेत् ॥ ५ ॥
 भागे तु दक्षिणे गङ्गा मकरस्था सचामरा ।
 देवी पद्मकरा कार्या चन्द्रगौरी वरानना ॥ ६ ॥
 वामे तु यमुना कार्या कूर्मसंस्था सचामरा ।
 नीलोत्पलकरा सौम्या नीलनीरजसन्निभा ॥ ७ ॥
 स्निग्धवैदूर्यसङ्काशस्त्वपां वर्णो यतो नृप ।
 तासामनुग्रहार्थाय तद्वर्णो वरुणस्ततः ॥ ८ ॥
 स्वरूपवर्णाः सुसितास्ता एव द्विजपुङ्गव ।
 वसनं तस्य कथितं ता एव सुसितं नृप ॥ ९ ॥
 वज्रः—
 'अम्भसस्तु कथं वर्णे सत्यासत्ये त्वयेरिते ।
 'एतत्ते श्रोतुमिच्छामि परं कौतूहलं हि मे ॥ १० ॥
 मार्कण्डेयः—
 वैदूर्याभमपां वर्णमतथ्यं यदुनन्दन ।
 छायागतस्य नभसस्तद्रूपं तामु दृश्यते ॥ ११ ॥

१. B. —साजास्तथा. २. C. मकरं तस्य कारयेत् १. B. मूर्ध्नि. ४. V. तद्विभुजा. ५. V. —संकाशस्तथापो वर्णो. ६. C. द्विज. ७. V. तयोरनुग्रहार्थाय. ८. V. स्वरूपवर्णाः ९. C. एवं. १०. C. अम्भसातु. ११. V. वर्णः १२. V. एतत्तु.

प्रपात'पाते यद्रूपमम्भसा नृप दृश्यते ।
 शशाङ्काशुप्रतीकाश 'तत्त्वरूपे प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥
 'प्रद्युम्न कामदेवस्तु वरुणो यादसाम्पति ।
 तस्य भार्या रतिर्जया गोरी यादवनन्त ॥ १३ ॥
 सौभाग्यमुत्पल तस्या करे सुरतग निभो ।
 वरुणस्य करे पद्म 'विद्धि धर्म महाभुज ॥ १४ ॥
 शङ्खमर्थं विजानीहि पाश ससारनन्धनम् ।
 रत्नपात्र करे जेष सर्वरत्नधरा धरा ॥ १५ ॥
 यशश्च सुसित छत्र सोख्य मकर एव च ।
 ब्रह्मणा कथित तस्य भुजाभरणधारणम् ॥ १६ ॥
 लवणक्षीर आज्योददधिमण्डसुरोदका ।
 तथैवेक्षुरसोदश्च 'स्यादूदश्च तथापर ॥ १७ ॥
 'समुद्रा सप्त विख्याता लोके नरवरोत्तम ।
 सप्तहसा रथे तस्य वरुणस्य महा'मन ॥ १८ ॥
 'छाया तु यमुना जया सिद्धिर्भागीरथी द्विच ।
 वीर्यकाली त्रिनिर्दिष्टी तथा मकरकच्छपौ ॥ १९ ॥
 स्वर्गगङ्गाकरे पद्म वृद्धयामुनमुत्पलम् ॥ २० ॥
 रूप जलेशस्य तवैतदुक्त
 मया शिर पाशधरस्य तस्य ।
 अत पर वित्तपतेर्त्रीमि
 रूप 'तमाह यदुवशचन्द्र ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे माकण्डववज्रमन्त्रादे वरुणरूपनिरूपणं नाम ॥ ५२ ॥

१ V -पातैयद्रूप- २ AB तत्त्वरूपे ३ VAB प्रद्युम्नो कामदेवस्तु ४ V
 विधिधर्मे ५ V आज्यादि ६ V सुरोदथ तथापर ७ V समुद्रास्त तु विख्याता A समुद्रा
 सम विख्याता ८ V जया C आया ९ तथाह

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

कर्तव्यः पद्मपत्राभो धनदो नरवाहनः ।

चामीकराभो 'धनदः सर्वाभरणभूषणः ॥ १ ॥

'लम्बोदरश्चतुर्बाहुर्वामपिङ्गललोचनः ।

'उद्दीच्यवेशः कवची हारभारार्पितोदरः ॥ २ ॥

द्वे च दंष्ट्रे मुखे तस्य कर्तव्ये श्मश्रुधारिणः ।

वामेन विनता कार्या 'मौलिस्तस्यारिमर्दिनी ॥ ३ ॥

वामोत्सङ्गता कार्या 'ऋद्धिर्देवी वरप्रदा ।

देवपृष्ठगतं पाणिं द्विभुजायास्तु दक्षिणम् ॥ ४ ॥

'रत्नपात्रं करं(? रे) कार्यं वामं(? मे) रिपुनिषूदन ।

गदाशक्ती च कर्तव्ये तस्य दक्षिणहस्तयोः ॥ ५ ॥

सिंहाङ्गलक्षणं 'केतुं शिविकामपि पादयोः ।

शङ्खपद्मौ निधी कार्यौ 'सुरूपौ निधिसंस्थितौ ॥ ६ ॥

शङ्खपद्मान्तनिष्क्रान्तं वदनं तस्य पार्श्वतः ।

अनिरुद्धस्तु विज्ञेयस्त्वया देवो धनाधिपः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणा कथितं तस्य सर्वाभरणसाधनम् ।

सुवर्णं नाम विख्यातं धनानामुत्तमं धनम् ॥ ८ ॥

तस्यानुग्रहतो धत्ते वासः कनकसन्निभम् ।

शक्तिरेव स्मृता शक्तिर्दण्डनीतिस्तथा गदा ॥ ९ ॥

लोकयात्रा च कथिता ऋद्धिर्ज्ञेया स्वभावतः ।

तत्करे रत्नपात्रं तु गुणाधारं प्रचक्षते ॥ १० ॥

१. A. धनदः २. C. लंबोदर- ३. V. अपीच्यवेशः C. तपीच्यवेशः ४. A. मौलिस्त-
स्यारिमर्दिनी. C. पालिस्तस्यारिमर्दन. ५. A. ऋद्धिदेवी. ६. A.B. रत्नपात्रकरे. ७. A.B.V.
१०. ८. V. स्वरूपौ.

नर राज्य विजानीहि ^१यत्रस्यश्च सदा विभु ।
 स्वरूपतन्तु निज्ञेयो शङ्खपत्रो तथा निधी ॥ ११ ॥
^२वित्ततोशो जयत्यस्मिस्ताभ्या ^३प्रसवतेऽच्युत ।
 अथ स क्षमया ^४ज्ञेय केतु सिंहाङ्गलक्षण ॥ १२ ॥
 निग्रहानुग्रहे दष्टे तस्य तात महात्मन ॥ १३ ॥
 यक्षाधिपस्येतदनन्तदष्ट
 नामे(१ म्नो) ^५यने यक्षनदस्य राजन् ।
 अत पर कि कथयामि तुभ्य
 तन्मे वदम्बायतलोहिताक्ष ॥ १४ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोचरे मार्कण्डेयवज्रसंवाद् वैश्वदेवविभाग नाम ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

वज्रः—

सुपर्णस्य च तालस्य मकरस्य मृगस्य च ।

‘मस्तां रूपनिर्माणं श्रोतुमिच्छामि भार्गव ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

‘तादर्थ्यो मारकतप्रत्ययः कौशिकाकारनासिकः ।

चतुर्भुजस्तु कर्तव्यो वृत्तनेत्रमुखस्तथा ॥ २ ॥

गृध्रोर्जुजानुचरणः पक्षद्वयविभूषणः ।

‘प्रभासंस्थानसौवर्णः कलापेन विवर्जितः ॥ ३ ॥

छत्रं च पूर्णकुम्भं च करयोस्तस्य कारयेत् ।

‘करद्वयं तु कर्तव्यं तथास्य रचिताञ्जलिः ॥ ४ ॥

‘यदास्य भगवान्पृष्टे छत्रकुम्भधरौ करौ ।

न कर्तव्यौ तु कर्तव्यौ देवपादधराबुधौ ॥ ५ ॥

‘किञ्चिद्व्योदरः कार्यः ‘सर्वाभरणभूषणः ।

तालस्तालाकृतिः कार्यो मकरो मकराकृतिः ॥ ६ ॥

उपरिष्ठात्तथैवास्य कार्यो(? र्थ) ‘‘ऋक्षे(? मृग)वदच्युतः ।

मनो जगत्तथा कामं कर्म चैते क्रमात्स्मृताः ॥ ७ ॥

वासुदेवोऽच्युतश्चैव प्रद्युम्नश्च महाभुजः ।

तथा चैवानिरुद्धश्च क्रमेणैते प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥

‘तादर्थ्यस्तालो मकरस्तथाचर्यो

‘‘देवेशकीनाशजलार्थनाथः(? थाः) ।

अग्न्यर्कतोयाधिपः पत्रिनाथः(? थाः)

त एव लोकेषु बुधैः प्रदिष्टः(? थाः) ॥ ९ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे ‘‘विष्णुध्वजरूपनिर्माणं नाम ॥ ५४ ॥

१. A.B.C. हितं हि. २. B. तादर्थ्यो मरकतप्रत्ययः. ३. V. —स्ततः. ४. B. —चरणाः पक्षद्वयविभूषणाः. ५. C. प्रभासंस्थानसंवर्णः. ६. V. करद्वये. ७. A. रचिताङ्गुलिः. ८. V. तथास्य. ९. C. किञ्चिद्व्योदरः. १०. V. सर्वाभरणभूषितः. ११. A.B.C.V. ऋग्यवदच्युतः. १२. C. तादर्थ्यस्तालमकरस्तथाचर्यः. १३. B. देवेशकेनाश— १४. A.B. सत्रिनाथः. १५. V. गरुडरूपनिर्माणः.

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

वज्र :—

त्रिमस्य रूपनिर्माणं चर्ह्यै 'निर्गतेस्तथा ।

चायोश्च ब्रूहि धर्मज्ञ तत्र मे संशयो महान् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय :—

'वामार्धे पार्वती कार्या त्रिः कार्यश्चतुर्भुजः ।

अक्षमाला (! ला) त्रिदूलं च तस्य दक्षिणहस्तयो ॥ २ ॥

दर्पणेन्द्रीशैः कार्यैः वामयोर्यदुनंदन ।

एकवक्त्रो भवेच्छम्भुर्वांमार्धदयितातनु ॥ ३ ॥

द्विनेत्रश्च महामाग सर्गभरणमूषिण ।

अभेदमिना प्रकृतिः पुरुषेण महामुज ॥ ४ ॥

गौरी शर्वेति विख्याता सर्वलोकनमस्कृता ।

'कारणं कथितं पूर्वं शून्यादीना मया तव ॥ ५ ॥

ईशानरूपं कथितं तवेदं

रूपं तयाम्ने शृणु धर्मनित्यम् ।

वेदा यदर्थं जगति प्रवृत्ता

मुखं च यत्सर्वसुराऽसुराणाम् ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयप्रसंगे गौरीश्वररूपनिर्माणं नाम ॥ ५५ ॥

पदपञ्चाशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

रक्तं जटाधरं वह्निं 'कुर्याद्वै धूमवाससम् ।
ज्वालामालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं श्मश्रुधारिणम् ॥ १ ॥
चतुर्बाहुं चतुर्दंष्ट्रं देवेशं वातसारथिम् ।
चतुर्भिश्च शुक्रैर्युक्तं धूमचिह्नस्थे स्थितम् ॥ २ ॥
वामोत्सङ्गगता स्वाहा शक्रस्येव शची भवेत् ।
रत्नपात्रकरा देवी बह्वर्दक्षिणहस्तयोः ॥ ३ ॥
ज्वालात्रिशूलौ कर्तव्यौ चाक्षमाला तु वामके ।
रक्तं हि तेजसो रूपं रक्तवर्णं ततः स्मृतम् ॥ ४ ॥
वातसारथिता तस्य प्रत्यक्षं 'धूमकेतुता ।
प्रत्यक्षा च तथा प्रोक्ता यागधूमाभवस्त्रता ॥ ५ ॥
अक्षमालां (? ला) त्रिशूलं च 'जटाजूटत्रिनेत्रता ।
सर्वाभरणधारित्वं व्याख्यातं तस्य शम्भुना ॥ ६ ॥
ज्वालाकारं परं धाम हुतं तेन प्रतीच्छति ।
गृहीत्वा सर्वदेवेभ्यो ततो नयति शत्रुहन् ॥ ७ ॥
वामदण्डमथ 'धिदण्डं धनदण्डं तथैव च ।
चतुर्थं वधदण्डं च दंष्ट्रास्तस्य प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥
'श्मश्रु. तस्य विनिर्दिष्टं 'दर्भाः परमपावनम् ।
ये वेदास्ते शुकास्तस्य 'स्थयुक्ता महात्मनः ॥ ९ ॥
आग्नेयमेतत्तव रूपमुक्तं
पापापहं सिद्धिकरं नराणाम् ।
ध्येयं तवैतन्नृप 'होमकाले
सर्वाग्नि'कर्मण्यपराजितेन ॥ १० ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे अग्निरूपनिर्माणं नाम ॥ ५६ ॥

१. A, B, C. कर्तव्यं. २. V. धूमक्षेत्रता. ३. A, B. जटाजूटं. ४. A, B, C. धिदण्डं.
५. B. श्मश्रुस्तस्य. ६. B. दर्भा. ७. A, C. रथे. ८. A. मोहकाले. ९. B. -कर्मण्य-

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

‘ॐ’ विरूपाक्षो निवृत्ताक्ष प्राशुदण्डोऽञ्जलानन ।

ऊर्ध्वकेसो हरिच्छमशुद्धिनाहुर्मपणानन ॥ १ ॥

वर्णेन रत्नदृष्याङ्ग कृष्णाम्बरधम्स्तथा ।

‘सर्वाभरणानुष्टू(१ष्टू)दण्डरश्मिकरस्तथा ॥ २ ॥

भार्या च तस्य कर्तव्या देवी निर्ऋतित(१)स्तथा ।

‘कृष्णाङ्गी कृष्णदन्ता पाशदम्ना तु वामत ॥ ३ ॥

काल प्रोक्तो विरूपाक्षो मृत्युर्हि निर्ऋतिस्तथा ।

निर्भर्ति तामसं रूपं वाससि च ततो नृप ॥ ४ ॥

भारण तत्करे दण्ड बन्धनं चोष्टूदमय ।

महामोहस्तथैषोष्टू कथितस्तस्य ‘बाहन ॥ ५ ॥

वपुर्विरूपाक्षमिदं प्रदिष्ट

रक्षोऽधिपम्याप्रतिमस्य ‘तुभ्यम् ।

अत परं वच्मि तत्राय राजन्

वायोस्तु ह्यप परमस्य धाम्न ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयब्रह्मवाद् निरुतिरूपनिर्माणं नाम ॥ ५७ ॥

१ B C V omits ॐ २ B निवृत्ताक्षो विरूपाक्ष A रक्षोऽधिपो विरूपाक्ष ३ A B
—ञ्जलानन ४ A हि नि दमयु- ५ V सर्वाभरणधारी च ६ B omits कृष्णाङ्गी
निरुतिस्तथा ७ V वामत C वामन ८ V C तस्य

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

वायुस्त्वरवर्णस्तु ^१तदाकारोऽम्बरो भवेत् ।

^२वाय्वापूरितवस्त्रश्च द्विभुजो रूपसंयुतः ॥ १ ॥

गमनेच्छा शिवा भार्या तस्य कार्या च वामतः ।

कार्यो गृहीतवस्त्रान्तः कराभ्यां पवनो द्विज ॥ २ ॥

तथैव देवी कर्तव्या शिवा परमसुन्दरी ।

^३व्यावृत्तास्यस्तथा कार्यो देवो व्याकुलमूर्धजः ॥ ३ ॥

^४वायुराश्रयतो धत्ते गन्धवर्णादिकं यतः ।

तस्मादञ्जनवर्णस्तु ^५गगनस्य समाश्रयात् ॥ ४ ॥

तदेव वसनं तस्य गगनं परिकीर्तितम् ।

या गतिः सा शिवा देवी योऽनिरुद्धश्च सोऽनिलः ॥ ५ ॥

एतद्धि रूपं पवनस्य राजन्

तवोदितं सर्वजगन्मयस्य ।

देव्याः शिवायाश्च महानुभाव

परं पवित्रं विदितं द्विजानाम् ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे वायुरूपनिर्माणं नाम ॥ ५८ ॥

---

१. C. तदाकाराम्बरो— २. B. वाय्वापूरित— ३. V.C. व्याधितास्यस्तथा. ४. A.B. वायुराश्रयतो. ५. C. गन्धवर्णाधिकं. ६. V. गगनस्य.

एकोनविंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अथातो रूपनिर्माणं वक्ष्यहं भैरवस्य ते ।

'लम्बोदरं तथा कुर्याद्वृत्तपिङ्गलोचनम् ॥ १ ॥

दंष्ट्राकरालवदनं फुल्लनासापुटं तथा ।

कपालमालिनं रौद्रं सर्वतः 'सर्पभूषणम् ॥ २ ॥

व्यालेन त्रासयन्तं च देवीं परितनन्दिनीम् ।

सजलम्बुदसंकाशं गजचर्मोत्तरच्छदम् ॥ ३ ॥

बाहुभिर्बहुभिर्व्यासं सर्वायुधविभूषणैः ।

बृहत्सालप्रतीकाशैस्तथा तीक्ष्णनखैः शुभैः ॥ ४ ॥

साचीकृतमिदं रूपं भैरवस्य प्रकीर्तितम् ।

महाकालस्य कथितमेतदेव च सन्मुखम् ॥ ५ ॥

'देवीत्रासनकक्षास्य करे कार्यस्तु पन्नग ।

न चास्य पुरतः कार्या देवी परितनन्दिनी ॥ ६ ॥

'शुक्ला न कार्या न तथास्य रक्ता समीपतो मातृगण(१)प्रधानैः(२)न ।

'कार्यस्त्वथान्यः परिवर्हमस्य शणाश्च कार्या बहुरूपरूपाः ॥ ७ ॥

इति श्रीविष्णुसर्गोत्तरे मार्कण्डेयकथामाहारे भैरवरूपसदृशकार्यरूपनिर्माणे, भाग ५, ५९, ॥

१. A, B, C लम्बोदरं तु कर्तव्यं. २. A, B, C. सर्पभूषणम् ३. A, B. देवी वामनकक्षास्य
V. देवी तु वामतः कार्या ४. C शुभैः ५. B. कार्यास्त्वथान्यः.

पष्टितमोऽध्यायः ।

वज्र :—

ॐ विष्णुभूम्यम्बराणां त्वं ब्रह्मणश्च तथा विभो ।
रूपनिर्माणमाचक्ष्व भृगुवंशविवर्धन ॥ १ ॥

मार्कण्डेय :—

एकवक्त्रो द्विबाहुश्च गदाचक्रधरः प्रभुः ।
देहविन्यासमपरं प्रागुक्तं कीर्तितं हरेः ॥ २ ॥

गाह्वरी तु स्मृता माया जगद्गन्धाय वैष्णवी ।
गदा देवकरे नित्यं सर्वभूतवशङ्करी ॥ ३ ॥

सैव लक्ष्मीर्धृतिः कीर्तिः पुष्टिः श्रद्धा सरस्वती ।
गायत्री वेदजननी कालरात्रिस्तथैव सा ॥ ४ ॥

संसारभ्रमणं चक्रं चक्रं विष्णुकरे स्थितम् (? स्मृतम्) ।
धर्मचक्रं कालचक्रं भ्रमचक्रं च महामुज ॥ ५ ॥

ध्रुवो हि विष्णुर्मगवान्प्रदिष्टः

चक्रं सदा आमयते स वीरः ।

एतेन कार्येण जगत्प्रधानः

स चक्रहस्तो भगवान्प्रदिष्टः ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे विष्णुरूपनिर्माणं नाम ॥ ६० ॥

एकपष्ठितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

शुक्लवर्णा मही कार्या दिव्याभरण'मृषिता ।

चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांशुसदृशाम्बरा ॥ १ ॥

रत्नपात्रं सस्यपात्रं 'पात्रमोपधिसंयुतम् ।

पद्मं करे च कर्तार्यं भुवो यादवनन्दन ॥ २ ॥

दिङ्नागानां चतुर्णां सा कार्या पृष्ठगता तथा ।

सर्वोपधियुता देवी 'शुक्लवर्णा ततः स्मृता ॥ ३ ॥

धर्मं वस्त्रं सितं तस्याः पद्ममर्थं तथा करे ॥ ४ ॥

हेतुश्च शेषो विदितो बुधाना-

-मतो मया ते कथितोऽयं राजन् ।

'रूपं त्वरूपस्य तु वक्ष्यतोऽहं

'प्रकल्पितं यद् गगनस्य सिद्धैः ॥ ५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे भूमिरूपनिर्माणं नाम ॥ ६३ ॥

१. B. —भूषिताः. २. C. पात्रमोपधिसंयुतम्. ३. V.C. शुक्लवर्णा. ४. A. रूपं तु रूपस्य
५. V.B. प्रकल्पितं.

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

नीलोत्पलामं गगनं तद्वर्णाम्बरधारिणम् ।

चन्द्रार्कहस्तं कर्तव्यं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् ॥ १ ॥

एतद्धि रूपं गगनस्य राजन्

प्रोक्तं मया ते परिकल्पितं यत् ।

रूपं प्रवक्ष्याम्यथ तन्निबोध

पितामहस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ २ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे ^१आकाशरूपनिर्माणं नाम ॥ ६२ ॥

त्रिपष्टिनमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

पद्मपत्रासनस्थस्तु ब्रह्मा कार्यश्चतुर्मुख ।

सावित्री तस्य वृत्तव्या वामो सङ्गता तथा ॥ १ ॥

आदित्यवर्णा धर्मन साश्वमालाकरा तथा ।

'रूप पूर्वोदित कार्य सर्वमन्यज्जगत्पते ॥ २ ॥

एतद्वि रूप वरदम्य कार्य

पितामहस्याप्रतिमस्य सौम्य ।

पूर्वोदित वा वरदम्य तम्य

लोक समग्र वशाग हि मम्य ॥ ३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तर माकण्डेयविरचिते ब्रह्मवैवर्तपुराणे अष्टादशोऽध्याये ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

देवी सरस्वती कार्या सर्वाभरणभूषिता ।

चतुर्भुजा सा कर्तव्या तथैव च समुत्थिता ॥ १ ॥

पुस्तकं चाक्षमालां(१ ला) च तस्या दक्षिणहस्तयोः ।

वामयोश्च तथा कार्या वैष्णवी(२ वीणैव) च कमण्डलुः ॥ २ ॥

समपादप्रतिष्ठा च कार्या सोममुखी तथा ।

वेदास्तस्या भुजा ज्ञेयाः सर्वशास्त्राणि पुस्तकम् ॥ ३ ॥

सर्वशास्त्रामृत रसो देव्या ज्ञेयः कमण्डलुः ।

अक्षमाला करे तस्याः कालो भवति पार्थिव ॥ ४ ॥

सिद्धिर्भूतिमती ज्ञेया वैष्णवी(३ वीणैव) नात्र संशयः ।

सावित्री वदनं तस्याः सर्वाद्या परिकीर्तिता ॥ ५ ॥

चन्द्रार्कलोचना ज्ञेया सा च राजीवलोचना ॥ ६ ॥

सारस्वतं ते कथितं मयैतद्

रूपं पवित्रं परमं मनोज्ञम् ।

ध्येयं च कार्यं च महीपमुख्य

सर्वार्थसिद्धिं समर्भाप्समानैः ॥ ७ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रमन्त्रादे सरस्वतीरूपनिर्माणे नाम ॥ ६४ ॥

१. C.V. वैष्णवी. २. A.B.C. -रसं ३. C. ज्ञेयं कमण्डलुम् ४. A.B.V. वैष्णवी.
C. वैष्णवी. ५. A.B. सर्वाद्याः परिकीर्तिताः

पञ्चपट्टितमोऽध्यायः ।

वज्रः—

आचक्ष्व रूपनिर्माणं ममानन्तस्य देवज ।

विष्णोरमितवीर्यस्य शेषस्य धरणीभृत ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

कुर्याच्छुद्धाङ्गसङ्काशं रत्नोज्ज्वलफणान्वितम् ।

नीलगन्धं चतुर्बाहुं सर्वाभरणधारिणम् ॥ २ ॥

फणाश्च बहवः कार्या यत्फणं तस्य मध्यमम् ।

तत्र रूपवती कार्या वसुधा यदुर्नमन ॥ ३ ॥

पद्मं समुसलं कार्यं 'देवदक्षिणहस्तयोः' ।

वामयोस्सीर'शैलौ च करे (? कार्यः) तस्य 'सुराम्बुधिः ॥ ४ ॥

तालवृक्षं जगत्सर्वं कथितं ते महामुज ।

विख्यातौ सीरुमुल्लैः पूर्वमेव मया तव ॥ ५ ॥

वनमाला च विख्याता तथा 'यदुकुल्योद्बद्ध' ।

पृथिवी धार्यते तेन सशैल्यनमनना ॥ ६ ॥

पृथिवी तेन कर्तव्या फणे तस्य तु मध्यमे ॥ ७ ॥

फणावलितस्य 'तु या प्रतिष्ठा

कामास्तु ये यादववंशमुत्स्य ।

एतद्धि रूपं परमेश्वरस्य

विष्णोरचिन्त्यस्य मयेरितं ते ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे शेषरूपनिर्माणं नाम ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय .—

कर्तव्यस्तुभुस्देवो मातृमध्यगतः प्रभु ।

‘उपविष्टे वृषे कार्यं गर्भवत् स चतुर्मुख ॥ १ ॥

उपविष्टस्तु कर्तव्यं स तु पार्थिवसत्तम ।

महादेवेन तस्योक्तं रूपं ते सकलं मया ॥ २ ॥

कपालं तस्य कर्तव्यं मातुलुङ्गधरे करे ।

मातुलुङ्गं च कर्तव्यं त्र्यम्बकस्य तदीरितम् ॥ ३ ॥

तस्य दक्षिणतः कार्यं तथा मातृद्वयं भवेत् ।

वामतस्तस्य कर्तव्यं मातृद्वितयमेव च ॥ ४ ॥

जया च विजया चैव कर्तव्या दक्षिणेन तु ।

जयन्ती वामतः कार्या तथा चैवापराजिता ॥ ५ ॥

सर्वाश्च द्विमुखा कार्याश्चतुर्वचनास्तथैव च ।

सर्वासां वामहस्तेषु कपालानि तु कारयेत् ॥ ६ ॥

‘दण्डं कार्यो महाराज दक्षिणे तु जयाकरे ।

विजयायाः करे खड्गं कार्यो भिन्नाज्ञनप्रभ ॥ ७ ॥

अक्षमालाधरकरा जयन्ती नृप कारयेत् ।

मिन्दिपालकरा कार्या तथा देव्यपराजिता ॥ ८ ॥

पादपीठगतं पादं सर्वासामेव कारयेत् ।

‘दक्षिणं यानगं वामं कर्तव्यं नृप बुधितम् ॥ ९ ॥

जया पुरुषगा कार्या विजया कौशिकोपमा ।

जयन्ती तुरगारूढा मेघगा चापराजिता ॥ १० ॥

१. V. उपविष्टो. २. V. त्र्यम्बकेण. ३. A.B. तदीरितम् ४. A.B. चंद ५. A.B. दक्षिणे. ६. V.C. कौशिकोपमा. ७. C. मेघवा.

'जया श्वेता तु कर्तव्या रक्ता तु विजया भवेत् ।
 पीता वर्णेन कर्तव्या 'अयन्ती यदुनन्दन ॥ ११ ॥
 कृष्णवर्णा तथा देवी 'भवत्येवापराजिता ।
 चन्द्राशुगोरे स्तव्यो महादेवस्तु तुभ्युक्त ॥ १२ ॥
 देवीप्रियार्थं भुज्जन्म्य गोप्ता
 तासां स मध्ये भगवान्ब्रजे ।
 भक्तेषु कामान्निष्ठधनयाम्ते
 स पृजनीयस्त्रिदशारिहन्ता ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयव्रजसप्तमोऽध्यायः पञ्चाशद्विंशत्यध्यायः समाप्तः ॥ ६९ ॥

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ।

यज्ञ —

प्रागुक्त रूपनिर्माण त्वया 'बह्वम्बुनाथयो ।

तयोरेवापर ब्रूहि रूपमर्केन्दुरूपयो ॥ १ ॥

मार्कण्डेय —

रवि कार्य शुभश्मश्रु सिन्दूरारुणसप्रभ ।

'उद्दीप्य(' दीच्य)वेश स्वाकार सर्वाभरणसयुत ॥ २ ॥

चतुर्बाहु र्महातेजा कञ्चेनाभिसवृत ।

कर्तव्या रक्षणा चाम्य यात्रियाङ्गेति सदिता ॥ ३ ॥

रश्मयस्तस्य कर्तव्या वामदक्षिणहस्तयो ।

ऊर्ध्वक्ष्णदामसस्याना सर्वपुष्पाञ्जिता शुभा ॥ ४ ॥

सुरूपरूप स्वाकारो 'दण्ड कार्योऽस्य वामत ।

दक्षिणे पिङ्गलो भागे 'कर्तव्यश्चातिपिङ्गल ॥ ५ ॥

'उद्दीप्त(' दीच्य)त्रयो कर्तव्यो तावुभापि यादव ।

'तयोर्मूर्धनि त्रिन्यस्तौ क्रौ कार्यो त्रिभाङ्गयो ॥ ६ ॥

'लेख(' लि)नीपत्ररुकर कार्यो भवति पिङ्गल ।

चर्मशूलधरो 'देव(' दण्ड)स्तथा यत्नाद्विधीयते ॥ ७ ॥

सिंहो ध्वजश्च 'कर्तव्यस्तथा सूर्यस्य वामत ।

चत्वारश्चाम्य कर्तव्यास्तनयान्तस्य पार्श्वयो ॥ ८ ॥

'रेवन्तश्च यमश्चेन मनुद्वितयमेव च ।

ग्रहराजो रवि कार्यो ग्रहेर्वा परिवारित ॥ ९ ॥

राज्ञी च 'रिक्षुभा छाया तथा टेवी 'सुवर्चना ।

'चतसश्चाम्य कर्तव्या पत्न्यश्च परिपार्श्वयो ॥ १० ॥

१ V तद्बह्वम्बुनाथया २ C omits मावन्त्य ३ CV तद्दामभरणम् ४ C उद्दीप्य वरा V मुदीप्य वेश ५ AB -र्गस्तन ६ AB सप्तपुष्पविभक्तम् ७ VC दक्षिणे ८ AB कर्तव्या- ९ AB उद्दीप्यवरा १० V तद्दीप्य ११ C एवमेव १२ A -देवस्तथा १३ C यमश्चेन १४ AB रवदय १५ S रिक्षुभा १६ CV, सुवर्चना १७ A चतुस C चतस्रः पदस्य

‘एकचक्रेऽ१ सप्ताये पट्टरे वाङ्के रथोत्तमे ।

उपनिष्टस्तु कर्तव्यो देवो वारुणसारथि ॥ ११ ॥

गाय युष्मिणगुप्टुप् च बृहती पत्तिरेव च ।

त्रिदुप् च जगती सप्त उन्दास्यैरये ह्या ॥ १२ ॥

रश्मिभि कससम्यैस्तु धारयत्यसिल नगत् ।

मिहो ध्वजगतश्चास्य साक्षाद्धर्मं प्रकीर्तित ॥ १३ ॥

शनास्य जगत्सर्वं देवो धारयते तथा ।

राजी मू रिक्षुभा बोध छाया छाया प्रकीर्तिता ॥ १४ ॥

प्रभा सुवर्चसा प्रोक्तास्तस्य देवस्य पत्नय ।

रक्तवर्ण स भगवान्तेजसा धाम कारणात् ॥ १५ ॥

असह्यतेनो धारित्वाद् गूढगात्रमथेव च ।

एव सर्वमय धाम सूर्य एव प्रकीर्तित ॥ १६ ॥

रूप तथैतद्विवसस्य भर्तु

भयेरित सर्वजगन्मयस्य ।

तेनोनिधानस्य परोज्ज्वलस्य

सर्वाधिनाशस्य सनातनस्य ॥ १७ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तर माकण्डववज्रमवाट भादि बरूपनिमाण नाम ॥ ६७ ॥

१ V एकचक्र च २ BC V पट्टरेवाङ्क A पट्टरेवाङ्क ३ V वारुणसारथि
C वारुणसारथि ४ A प्रकीर्तता ५ VC सुवर्चसा ६ A प्रोक्ता तस्य ७ A
रक्तवर्ण ८ A धारिता- ९ ABC पराजयस्य १० B सर्वाधिनाशस्य

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

चन्द्रः श्वेतवपुः कार्यस्तथा श्वेताम्बरः प्रभुः ।

चतुर्बाहुर्महातेजाः सर्वाभरणवांस्तथा ॥ १ ॥

कुमुदौ च सितौ कार्यौ तस्य देवस्य हस्तयोः ।

कान्तिर्भूतिमती कार्या तस्य पार्श्वे तु दक्षिणे ॥ २ ॥

वामे शोभा तथा कार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

चिह्नं तथास्य सिंहाङ्कं 'वामपार्श्वेङ्कः (? ऽर्कः) वद्ववेत् ॥ ३ ॥

'दशाश्वो वा रथः कार्यो 'द्विचक्रोऽम्बरसारथी (? यिः) ।

सजश्च 'त्रिमनाश्चैव (? अजश्चित्रमनाश्चैव) वृषो वादी (? राजी) नरो
हयः (? याः) ॥ ४ ॥

'अथोवाक् (? अंशुमान्) सप्तधातुश्च हंसो व्योमो मृगस्तथा ।

एते ते वा (? ना) मतः सर्वे दश चन्द्रमसो हयाः ॥ ५ ॥

अथ 'चैवास्य कर्तव्या 'अष्टाविंशतिसङ्ख्यकाः ।

अत्यर्थरूपसंयुक्ताः पत्न्यो 'नक्षत्रसंज्ञिताः ॥ ६ ॥

अग्नीतिव्यधिकाः कार्य्या भावा वा देहभेदयोः ।

पुरा देवासुरे युद्धे प्राकाम्येन नृपोद्भुमिः ॥ ७ ॥

कृतानि स्वशरीराणि बहूनि यदुनन्दन ।

स्वनाथदेवरूपाणि 'ततस्तैर्दानवा हताः ॥ ८ ॥

नक्षत्रेण कृतं रूपं यस्य यस्य सुरस्य तु ।

'सा चैव देवता तस्य नक्षत्रस्य 'प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥

देवासुरे ततो वृत्ते प्राकाम्येनैव यादव ।

स्त्रीरूप'धारिणो 'देवास्तावन्तस्तु ततः कृताः ॥ १० ॥

१. C.V. वामपार्श्वे— २. A.B. दशाश्वे वा रथे. ३. A.B. द्विचक्रोऽम्बरसारथी.
४. A. त्रिमहादेव. ५. A. अथो. ६. V. चैवास्य. ७. A.B.C. अष्टाविंशतिनामुक्ताः. ८. B.
रथसंज्ञिताः. ९. V.C. सतस्ते दानवा. १०. A.B.C. स एव. ११. A.B. प्रकीर्तिताः.
१२. B. -धारिणो. C. धारिणा. १३. A.B. देवास्तावन्तस्तेततः.

तेषां च वर्णसंख्या च विदिता पूर्वमेव तु ।

दाक्षायिः (य) ऽप्यः त्रियस्त्वेताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ११ ॥

सर्वलोकस्य धर्मज्ञ चन्द्रमा वै पिता 'मृतः ।

'तस्मिन्सृष्टे जगत्सर्वं परं 'हर्षमुपैति च ॥ १२ ॥

मौम्यमूर्तिः परा ज्ञेया सा च 'विष्णोर्महात्मनः ।

हर्षप्रसादौ विज्ञेयौ कुमुदौ चन्द्रहस्तयोः ॥ १३ ॥

'शोभाकान्ती विनिर्दिष्टे 'स्वरूपे भृगुनन्दन ।

अपां सारमयत्वाद्धि शुक्रवर्णस्तु चन्द्रमाः ॥ १४ ॥

अपां हि धामामृतमाहुराद्या

'वासस्तु 'तच्चन्द्रमसः प्रदिष्टम् ।

सिंहध्वजं धर्ममुशन्ति 'राजन्

दिशस्तुरंगाः शशिनः प्रदिष्टाः ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे माईण्डेयवज्रसंवादे सोमरूपनिर्माणे नाम ॥ १६ ॥

१. V. omits १०. ११ २. B. -नमस्कृतः ३. A. स्मृताः. ४. A. तस्मिन्सृष्टे. ५. A. हर्षमुपैत्य च. BC. हर्षमुपेत्य च. ६. A.B. विष्णोर्महात्मनः. ७. A.B. शोभावाते. ८. V. स्वरूपं. ९. A.B. -वर्णः स. १०. V. नवासु. C. नामस्तु. ११. V.C. तच्चन्द्रमसः. १२. C. राजादिश-

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

वज्रः—

ग्रहाणां रूपनिर्माणं 'समाचक्ष्व महाभुज ।

अनेनैव प्रसङ्गेन सर्वज्ञस्त्वं मतो मम ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

भौमोऽग्नितुल्यः 'कर्तव्यश्चाष्टाश्वे काञ्चने रथे ।

विष्णुतुल्यो बुधः कार्यो भौमतुल्ये तथा रथे ॥ २ ॥

'तप्तजाम्बूनदाकारो 'द्विभुजस्तु बृहस्पतिः ।

पुस्तकं चाक्षमालां च करयोस्तस्य कारयेत् ॥ ३ ॥

सर्वाभरणयुक्तश्च तथा पीताम्बरो गुरुः ।

अष्टाश्वे काञ्चने दिव्ये रथे दृष्टिमनोहरे ॥ ४ ॥

शुकः श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरस्तथा ।

द्वौ करौ कथितौ तस्य निधिपुस्तकसंयुतौ ॥ ५ ॥

दशाश्वे च रथे कार्यो राजते भृगुनन्दन ।

कृष्णवासास्तथा कृष्णः शनिः कार्यस्तिराततः ॥ ६ ॥

दण्डाक्षमालासंयुक्तः करद्वितय'भूषितः ।

फार्णायसे रथे कार्यस्तथैवाष्टभुजङ्गमे ॥ ७ ॥

रौप्ये रथे तथाष्टाश्वे राहुः कार्यो 'विचक्षणैः ।

केवलं मस्तकं कार्यं भुजेनैकेन संयुतम् ॥ ८ ॥

'ऊर्ध्वकेदो(? शं) विष्टृचाक्षं भुजेनैकेन संयुतम् ।

करमेकं तु कर्तव्यं तस्य शून्यं तु दक्षिणम् ॥ ९ ॥

'भौमस्य च तथा कार्यं केतो रूपं विज्ञानता ।

केवलं चास्य कर्तव्या दश'राजंस्तुरङ्गमाः ॥ १० ॥

इति धीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे भौमादिग्रहरूपनिर्माणं नाम ॥ ६९ ॥

१. A. समाचक्ष्व. २. V. -तन्वः. ३. C. कर्तव्यः त्वष्टाश्वे. ४. A.B.V. तप्त-
जाम्बूनदः कार्यो. ५. C.V. द्विभुजध. ६. A.B.C. -भूषणः. ७. V.C. विचक्षणः. ८.
V.A.B. omit ऊर्ध्वकेदो...संयुतम्. ९. C. भौमस्य तथा रूपं केतोस्तथा विज्ञानता । १०.
C. -राजं तु-

सप्ततितमोऽध्यायः ।

वज्रः—

मनुद्वयस्य मे रूपं कथयस्वामितद्युते ।

'देवेन्द्रस्य च धर्मज्ञ' यमस्याभिहितं त्वया ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

वर्तमानो मनुः कार्यो 'राजलक्षणसंयुतः ।

भविष्यस्तु तथा कार्यः सर्वाभरणवर्जितः ॥ २ ॥

जटाधरोऽक्षमाली च कमण्डलुधरस्तथा ।

कृशोऽपि तेजसा युक्तस्तपस्यभिरतस्तथा ॥ ३ ॥

'कार्या योगेन चान्येऽपि भविष्या मनवश्च ये ।

'सावर्णिमनुतुल्येन' कार्या रूपेण यादव ॥ ४ ॥

'अतीताः मनवः कार्या राजलक्षणलक्षिताः ।

पृष्टेऽप्ये सूर्यवत्कार्यो रेवन्तश्च तथा प्रभुः ॥ ५ ॥

'इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे मनुरूपनिर्माणं नाम ॥ ७० ॥

१. A. रेवंदस्य. B. रेवंतस्य. २. C. यमस्याभिमतं. ३. A.B.C. राजलक्षण-
वर्जितः. ४. A. -स्तपसि- ५. A.C. कार्य. ६. V. सावर्ण. ७. B.V. कार्यो. ८. V.
अतीता. ९. C. omits colophon.

एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

वज्रः—

ग्रहाणां देवताः प्रोक्ता यास्त्वया पूर्वमेव तु ।

तासां 'स्वरूपनिर्माणं कथयस्वामितद्युते ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

पूर्वमेव मया प्रोक्तं रूपं प्रहयन्मुनाथयोः ।

तथा च कथितं तुभ्यं विष्णुदेवेन्द्रयोः पुरा ॥ २ ॥

चतुर्भूतैः कुमारस्य रूपं ते वच्मि यादव ।

कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च 'गुहस्तथा ॥ ३ ॥

कुमारः पण्मुखः कार्यः शिखण्डकविभूषणः ।

रक्ताम्बरधरः कार्यो मयूरवरवाहनः ॥ ४ ॥

कुक्कुटश्च तथा घण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः ।

पताका वैजयन्ती च शक्तिः कार्या च वामयोः ॥ ५ ॥

स्कन्दो विशाखश्च गुहः कर्तव्यश्च कुमारवत् ।

पण्मुखास्ते न कर्तव्या न मयूरगतास्तथा ॥ ६ ॥

'चतुर्भुजो हि भगवान्वासुदेवः सनातनः ।

प्रादुर्भूतः कुमारस्तु देवसेना'निनीपया ॥ ७ ॥

अष्टादशभुजा कार्या भद्रकाली मनोहरा ।

आलीढस्थानसंस्थाना चतुःसिंहे रथे स्थिता ॥ ८ ॥

अश्वमाला त्रिशूलं च खड्गं चर्म च यादव ।

बाणचापे च कर्तव्ये शङ्खपद्मौ तथैव च ॥ ९ ॥

'सुवसुवौ च तथा कार्यौ तथा 'वेदीकमण्डजू ।

दण्डशक्ती च कर्तव्ये कृष्णाजिनहुताग्नी ॥ १० ॥

१. A.B. मे रूपनिर्माणं. २. V. गुहस्तथा. ३. B. चतुरश्रादि. C.V. चतुर्भुजा दि.
४. C. -निविपया. ५. V. घृष्णुचौ. ६. C. देवीमण्डलः.

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

- वज्र — अन्येषामपि देवानां रूपनिर्माणमेव च ।
 रुधयस्य महाभाग त्वं हि सर्वगिदुच्यसे ॥ १ ॥
- मार्कण्डेय — प्राजापत्येन रूपेण कर्तव्यं वश्यप प्रभु ।
 अदितिर्दितिर्दनु 'काष्ठा दनायु सिंहिका मुनि ॥ २ ॥
- कद्रू क्रोधा 'तुरा 'प्राघा विनता सुरभि खया ।
 सर्वा[ ] सुरूपा कर्तव्या द्विमुजा पूर्वमातर ॥ ३ ॥
- अदितिश्च दितिश्चैव 'विनता सुरभिस्तथा ।
 दृष्टिरासा तु कर्तव्या सोम्या यादवमदन ॥ ४ ॥
- अनेनैव तु रूपेण सर्वा वै देवमातर ।
 कर्तव्या यादवश्रेष्ठ रूपनिर्माणकर्मणा ॥ ५ ॥
- कश्यपस्यापरा पत्न्यं कार्यो व्याकुललोचना ।
 विष्णुरूपधर कार्यो भ्रुवो 'ग्रहगणेश्वर ॥ ६ ॥
- चक्ररश्मिकर श्रीमान्द्विभुज सौम्यदर्शन ।
 भविष्यमनुरूपेण कार्योऽगस्त्यो महामुनि ॥ ७ ॥
- रूपं तदेव कथितं भृगुादीनां महात्मनाम् ।
 'शक्रपुत्रो 'जयन्तश्च कर्तव्यो रूपसयुत ॥ ८ ॥
- चापबाणकर श्रीमान्द्विभुज सौम्यदर्शन ।
 बलो यमसुत कार्यश्चर्मसूलधर प्रभु ॥ ९ ॥
- पुष्करश्च तथा कार्यं पद्मपत्रसमप्रभ ।
 खड्गं च पुस्तकं चोभौ करयोस्तस्य काश्यपे ॥ १० ॥

चन्द्रपुत्री तु या ज्योत्स्ना रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

वामपार्श्वे तु कर्तव्या सर्वाभरणभूषणा ॥ ११ ॥

सुरूपरूपः कर्तव्यो रत्नपात्रकरो विभुः ।

द्विदंष्ट्रायुक्तवदनो धनादिर्नलकूबरः ॥ १२ ॥

धनदस्य तु रूपेण मणिभद्रं विदुर्वुधाः ।

न कार्या शिथिका तस्य सभार्यो नरबाहनः ॥ १३ ॥

वायुपुत्रस्तु कर्तव्यो वायुरूपः पुरोज्वः ।

अतीव रूपवान्कार्यो वर्चास्सोमसुतः प्रभुः ॥ १४ ॥

लीलाक्रमलपाणिस्तु वर्चस्वी येन जायते ।

नन्दी कार्यस्त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्महाभुजः ॥ १५ ॥

सिन्दूरारुणसङ्कात्रो व्याघ्रचर्मन्वरच्छदः ।

त्रिशूलभिन्दिपालौ च करयोस्तस्य कारयेत् ॥ १६ ॥

शिरोगतं तृतीयं तु तर्जयन्तं तथा परम् ।

आलोकमानं कर्तव्यं दूरादागामिकं जनम् ॥ १७ ॥

अनेनैव च रूपेण वीरभद्रं विदुर्वुधाः ।

उपरिष्ठाप्रवक्ष्यामि धर्मरूपमहं तव ॥ १८ ॥

अर्थः कार्यस्तु रूपेण धनदस्य महात्मनः ।

कामदेवस्तु कर्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि ॥ १९ ॥

अष्टबाहुः स कर्तव्यः शङ्खचक्रविभूषणः ।

चापबाणकाश्चैव मृदादधितलोचनः ॥ २० ॥

रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भद्रशक्तिस्तथोज्ज्वला ।

चतसस्तस्य कर्तव्याः फल्गो रूपमनोहराः ॥ २१ ॥

१. B. दि दुर्गयाः. २. A.B.C. वायु पुत्रः. ३. B. लीलाक्रमलपाणिस्तु वर्चस्वी
न जायते । ४. A.B.C. आलोकमानं. ५. A.B. मदोदचिनलोचनः.

चत्वारश्च वगस्तस्य कार्या भार्यास्तनोपगा ।

केतुश्च मन्त्र कार्य पञ्चगणमुगो महान् ॥ २२ ॥

करेण कटिगेनाथ निद्रा वामेन कारयेत् ।

दक्षिणे तु तथा पार्श्वे तस्या सङ्कर्षणो भवेत् ॥ २३ ॥

वासुदेवस्तथा वामे 'मेकान च तथा 'सुत ।

रूप लक्ष्म्या प्रपद्यामि 'उपरिष्ठात्तानव ॥ २४ ॥

चतुर्भुजा 'तु कर्तव्या तथा देवी मरुत्पती ।

अशमारा त्रिशूल च पुस्तक च 'कमण्डलुम् ॥ २५ ॥

तस्या करेषु कार्याणि यथाग्रधनुदन ।

काया 'सकलत्रा देवी वारुणी 'चात्रिसुन्दरी ॥ २६ ॥

लम्बोदरी तु कर्तव्या रक्ताम्बरपयोधरा ।

शूलहस्ता महाभागा भुवनप्रहरणा तथा ॥ २७ ॥

'बृहद्रथा च कर्तव्या बहुबाहुस्तथैव सा ।

चापुण्डा कथिता सैव सर्वमन्त्रवशङ्करी ॥ २८ ॥

'तथैव त्रिमुखी शुष्का शुष्का कार्या विशेषत ।

बहुबाहुयुता देवी भुक्तौ परिवेष्टिता ॥ २९ ॥

कपालमालिनी भीमा तथा खट्वाङ्गधारिणी ।

शिवा दूती तु कर्तव्या शृगालहृदना शुभा ॥ ३० ॥

आलीढस्थानसस्थाना तथा राजश्वतुर्भुजा ।

अस्रवपात्रधरा देवी खड्गशूलधरा तथा ॥ ३१ ॥

चतुर्थे तु कर तस्यास्तथा कार्यं तु सामिपम् ।

देवतुल्येन चिह्नेन यथारूपेण मात्र ॥ ३२ ॥

- १ V मैत्रावेशा तथा B मैत्राणाशास्तथा २ A सत ३ B आविष्ठा तु वानध
४ VC च ५ B कमण्डलम् ६ AB सकलगा ७ B चात्रिसुन्दरी ८ A
बृहद्रथा च H बृहद्रथा तु ९ ABCV तथैवात्रमुखी

कर्तव्या देवनामाङ्का या मया ते पुरोदिता ।
असृक्पात्रकरा 'कार्या' सामिपैश्च तथा करै ॥ ३३ ॥

नृत्यमाना महाभागा यासा रूप तु नोदितम् ।
पूर्वा गजगता बाल रक्तवर्णा तु दिग्भवेत् ॥ ३४ ॥

करेणुगा बृहत्कन्या पद्माभा पूर्वदक्षिणा ।
रथस्था दक्षिणा पीता तथा स्यात्प्राप्तयौवना ॥ ३५ ॥

उष्ट्रगा कृष्णपीता च वरुणा याम्यपश्चिमा ।
यौवनाद्विच्युता ('ता) कृष्णा ('ष्णा) पश्चिमा तुरगस्थिता ॥ ३६ ॥

'आसन्नपलिता नीला 'वटना यदुनदन ।
श्वेता 'नरगता वृद्धा तथा भवति चोत्तरा ॥ ३७ ॥

अतिवृद्धा वृषस्था च शुक्रा पूर्वोत्तरा भवेत् ।
अधस्तात्पृथिवीतुल्या चोर्न्ना गगनसंस्थिता ॥ ३८ ॥

काल करालनदनो नित्यगश्च विभीषण ।
पाशहस्तश्च कर्तव्य सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ३९ ॥

ज्वरन्निपाद कर्तव्यस्त्रिनेत्रैर्दन्तैस्त्रिभि ।
'भस्मप्रहरणो रोद्रस्त्रिगुह्यैर्वुलैश्च ॥ ४० ॥

धन्वन्तरिश्च कर्तव्य सुरूप प्रियदर्शन ।
करद्वयगत चास्य सामृत कलश भवेत् ॥ ४१ ॥

सामवेदस्तु कर्तव्य किं तु ('त्व) धनदन प्रभु ।
अथना देवरूपेण वेदा कार्या विचक्षणैः ॥ ४२ ॥

ऋग्वेदस्तु मृतो नरा यजुर्वेदस्तु वासन ।
सामवेदस्तथा रिप्यु ग्रन्थुश्चार्धणो भवेत् ॥ ४३ ॥

शिक्षा प्रजापति ज्ञेया कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्तित ।
 सरस्वती व्याकरण निरुक्त वरुण प्रभु ॥ ४४ ॥
 'छन्दोचिति' (१) दक्षिति (२) नैवामिज्योतिष भगवान् रवि ।
 भीमात्ता भगवान्सोमो 'न्यायमार्ग' समीरण ॥ ४५ ॥
 धर्मश्च धर्मशास्त्राणि पुराण च तथा मनु ।
 इतिहासं प्रजापक्षो धनुर्देव क्षत्रकृतु ॥ ४६ ॥
 आयुर्देवस्तथा साक्षाद्देवो धान्वन्तरि प्रभु ।
 फल्गवेद मही देवी 'नृत्तशास्त्र' महेश्वर ॥ ४७ ॥
 सङ्कर्षण पाश्चरात्र रुद्र पाशुपत तथा ।
 पातञ्जलमनन्तश्च 'साम्य' [श्च] रुपिलो मुनि ॥ ४८ ॥
 अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्ष प्रकीर्तित ।
 कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो जगद्गुरु ॥ ४९ ॥
 अन्यानि यानि शास्त्राणि यत्कर्तृणि प्रचक्षते ।
 'सा एव देवता' 'तस्य शास्त्र कार्य' 'स्वदेहवत्' ॥ ५० ॥
 रूप तु कालावयवस्य कार्यं
 स्वदेवतारूपसम रिपुघ्न ।
 'एतत्तवोक्तं सुखसत्तमानां
 रूप मया ते 'भृगुनशचद्र ॥ ५१ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्चण्डेयवज्रसंवादे दशतारूपनिर्माणे नाम ॥ ७३ ॥

१ AB —ज्ञेय २ V छेदा मिति स्तथैवामि ३ AB 'न्यायमार्ग' ४ V
 धृत्यशास्त्र ५ BC पञ्चरात्र ६ ABCV साक्ष्यश्च ७ V स चैव ८ V तस्य
 शास्त्रकाव्यस्य देहवत् ABC तस्य शास्त्र कार्य ९ A स्ववदवित् B सुवेदवित् १०
 VB एतत्तवोक्तं ११ V यद्रुचशचद्र

चतुर्थःसप्ततितमोऽध्यायः ।

यज्ञः—

लिङ्गस्य रूपनिर्माणं कथयस्व ममानघ ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

लिङ्गे हि 'पूजिते पूजा कृता तु 'जगतो भवेत् ।

'भोगोऽस्य वृत्तः कर्तव्यो भागमष्टास्रमेव तु ॥ २ ॥

चतुरस्रं तथा भागं कर्तव्यं 'भूरिदक्षिणम् ।

वृत्तं दृश्यन्तु कर्तव्यं अष्टास्रं पिण्डिकागतम् ॥ ३ ॥

'चतुरस्रं तु कर्तव्यं ब्रह्मपीठगतं तथा ।

अधस्ताद्ब्रह्मपीठस्य ब्रह्मपीठं विदुर्बुधाः ॥ ४ ॥

लिङ्गोपरिष्ठात्तु गता पुरस्तात्

लेखा सुवृत्ता 'तु तथैव कार्या ।

ऊर्ध्वायता 'च द्विगुणा तथान्या

या ब्रह्मसूत्रे 'विबुधैः प्रदिष्टा ॥ ५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे लिङ्गरूपनिर्माणं नाम ॥ ७४ ॥

---

१. A.B. पूजिते. २. A.B. जगतो. ३. A. भोगस्य. ४. A.B. भूरिदक्षिणम्.
५. A.B. चतुरस्रे. ६. C. च. ७. V. पुद्भिगुणा ८. B. विबुधे.

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

- वज्र — व्योमरूप 'समाचक्षन् 'सर्वधर्मभृता वर ।
 'व्योम्नि तु 'पूजिते पूजा कृता स्याज्जगतो भवेत् ॥ १ ॥
- मार्कण्डेय — चतुरस्र भये मूले ततो वृत्त महाभुज ।
 ततोऽल्पचतुरस्र च चतुरस्र 'ततो भवेत् ॥ २ ॥
 ततोऽल्पचतुरस्रं च मेरुस्तस्थितं तत् ।
 भद्रपीठमिदं प्रोक्तं व्योमभागं तृतीयकम् ॥ ३ ॥
 सर्वेषां भद्रपीठानामेतल्लक्षणमुच्यते ।
 स्तम्भमरक्ष(' च)तुरस्रं तु मध्यभागं प्रकीर्तितम् ॥ ४ ॥
 भद्रपीठं ततो 'भागे तत्र पद्मं निवेशयेत् ।
 'शुभाष्टपत्रं तन्मध्ये 'कर्णिकास्याद्विवारः ॥ ५ ॥
 पत्रेषु 'कल्पयेत्तस्य दिक्पालाश्च यथादिशम् ।
 भद्रपीठमधस्तात्तु पृथिवीं परिकल्पयेत् ॥ ६ ॥
 अन्तरिक्षं तथा 'पद्ममूर्ध्निभागं ततो निदु ।
 'तत् सन्निहिता सर्वे भवन्ति विद्वदोत्तमा ॥ ७ ॥
 'सर्वदेवमयं व्योमं कथितं ते महाभुज ।
 तस्य संपूजनं कृत्वा सत्रान्कामान्नाप्नुयात् ॥ ८ ॥
 'व्योम्नः स्वरूपं कथितं भवेत्तद्
 'व्योम्नं संपूजाकरणात्समग्रम् ।
 'संपूजितं स्याज्जगदेक'वीर
 चराचरं यादवचक्षुःसुखम् ॥ ९ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तर मार्कण्डेयवज्रमन्त्राद् व्योमरूपनिर्माणं नाम ॥ ७५ ॥

१ V समाचक्षन् २ B सर्वधर्मभृता ३ C व्योम्नि ४ B पूज्यते ५ C तथा ६
 B V सम्भवत्य— ७ A C V भागं ८ C शुभाष्टपत्रं ९ V कर्णिकाया दिवारम् १०
 V कल्पयेत्तत्र ११ V C स्तम्भमूर्ध्वभाग १२ V C तत्र १३ C सर्वदेवात्मना १४ C
 व्योमस्य रूप १५ V व्याम्नस्तु पूजा— C व्यामस्य पूजा— १६ B संपूजनं १७ A B. -वीर

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

वज्र :—

नरनारायणौ कार्यौ केन रूपेण संयुतौ ।

हरिः कृष्णश्च कर्तव्यः कथं वा मृगुनंदन ॥ १ ॥

मार्कण्डेय :—

दूर्वाश्यामो नरः कार्यो द्विभुजश्च महाभुज ।

नारायणश्चतुर्बाहुर्नालोत्पलदलच्छविः ॥ २ ॥

तयोर्मध्ये च बदरी कार्या फलविभूषणा ।

बदर्यामनु तौ कार्यावक्षमालाधरावुभौ ॥ ३ ॥

अष्टचक्रे स्थितौ याने 'भूतयुक्ते मनोहरे ।

कृष्णजिनधरो 'दान्तौ जटामण्डलधारिणौ ॥ ४ ॥

पादेन चैकेन रथस्थितेन

पादेन चैकेन च जानुगेन ।

कार्यो हरिश्चात्र 'नरेण तुल्यः

कृष्णोऽपि नारायणतुल्यमूर्तिः ॥ ५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे नरनारायण(हरि)कृष्णरूपनिर्माणं नाम ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

यत्र :—

धर्मस्य रूपनिर्माणं ज्ञानस्य च परंतप ।

वैराग्यस्य च धर्मज्ञ तथैश्वर्यस्य 'मे वद ॥ १ ॥

मार्कण्डेय :—

चतुर्वक्त्रश्चतुष्पादश्चतुर्बाहुस्सिताम्बरः ।

सर्वाभरणवाङ्मेतो धर्मः कार्यो विजानता ॥ २ ॥

दक्षिणे चाक्षमालां च तस्य वामे तु पुस्तकम् ।

मूर्तिमान्वयवसायस्तु कार्यो दक्षिणभागगः ॥ ३ ॥

वामभागगतः कार्यः सुखः परमरूपवान् ।

कार्यो धर्मकरौ मूर्ध्नि विन्यस्तौ च तथा तयोः ॥ ४ ॥

अक्षमाला स्मृतः कालः पुस्तकं चागमं स्मृतम् ।

यज्ञः 'सत्यं तपो दानं तस्य वक्त्रचतुष्टयम् ॥ ५ ॥

'देवकालौ तथा शौचं शुद्धिश्चास्य 'भुजाः स्मृताः ।

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ ६ ॥

तस्य देवस्य धर्मज्ञ ज्ञेयं पादचतुष्टयम् ।

सत्त्वाधिकत्वाच्छुक्लस्तु 'ज्ञानवासश्च कीर्त्यते ॥ ७ ॥

अथवा 'वास्य कर्तव्याः 'पत्न्यश्चैव चतुर्दश ।

कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ॥ ८ ॥

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिस्तुष्टिश्चतुर्दश ।

द्वाराण्येतानि 'धर्मस्य सर्वाणि कथितानि ते ॥ ९ ॥

कार्याः 'सुरूपा द्विभुजाश्च सर्वाः

तेजोऽन्वितास्ताश्च सुगुपणाश्च ।

धर्मः स्थितः स्याद्यदि चैक एव

भार्यान्वित^१श्चेदथ चोपदिष्टः ॥ १० ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे धर्मरूपनिर्माणं नाम ॥ ७७ ॥

१. B. मेव च २. C. सत्यस्तपो. ३. C. देवकालं. ४. V. भुजः स्मृतः. ५. A.B. ज्ञान-
वासधिर्कीर्त्यते. ६. A.B.C. पत्न्यस्तु. ७. A.B.V. —यबुर्दशी. ८. C. धर्मस्य कथितास्त्वै एव ते.
९. V. सुरूपा. C. कार्यास्त्वस्या. १०. C. —श्चेदमथोपदिष्टः. B. —श्चेदथ चोपदिष्टः.

‘अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

प्रद्युम्नं विद्धि वैराग्यं कपिलीं तनुमास्थितम् ।
मध्ये न्यस्ते ^१उरः कार्यस्तस्यासङ्गतः करः ॥ १ ॥

^२दुर्यो(? दोर्यु)गं चापरं तस्य शङ्खचक्रधरं भवेत् ।
^३पद्मासनोपविष्टश्च ध्यानसंमीलितेक्षणः ॥ २ ॥

कर्तव्यः कपिलो देवो जटामण्डलदुर्दृशः ।
वायुसरोधपीनांसः पद्माङ्क^४चरणद्वयः ॥ ३ ॥

मृगाजिनधरो ^५राजन् शुभयज्ञोपवीतमान् ।
^६विभुर्मन्त्रं(? न्त्र)महापद्मकर्णिकासंस्थितः प्रभुः ॥ ४ ॥

वैराग्यभावेन महानुभावो
ध्याने स्थितः स्वं परमं पदं तत् ।
ध्यायन्नथास्ते भुवनस्य गोप्ता
साङ्ख्यप्रवक्ता पुरुषः पुराणः ॥ ५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे ‘वैराग्यरूपनिर्माणं नाम ॥ ७८/१ ॥

१. V. omits this Adhyāya. २. B. तरः ३. C. दुर्योगं ४. C. पद्मासनो-
पविद्धय. ५. B. चरणः द्वयः ६. C. राजा शुद्धयज्ञोपवीतिमान् ७. C. वित्तमन्त्रं महापद्मं. ८. C.
कपिलरूपनिर्माणं.

‘अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

य एव भगवान्विष्णुर्नरसिंहवपुर्धरः ।

ध्यानविद्धिः स एवोक्तो ज्ञानं पत्न्यः (१) वरा (१) र्जनः ॥ १ ॥

पीनस्कन्धकटिग्रीवः कृशमध्यः कृशोदरः ।

सिंहासने नृ (१) स्यो नर (१) देहस्तु नीलवासाः प्रमान्वितः ॥ २ ॥

आलीढस्थानसंस्थानः सर्वाभरणभूषणः ।

ज्वालामालाकुलमुखो ज्वालकेसरमण्डलः ॥ ३ ॥

हिरण्यकशिपोर्वेशः पाटयन्स्वरैः स्वरैः ।

नीलोत्पलाभः कर्तव्यो देवजानुगतस्तथा ॥ ४ ॥

हिरण्यकशिपुर्देत्यस्तमज्ञानं विदुर्बुधाः ।

सङ्कर्षणात्मा भगवानज्ञानस्य विनाशनः ॥ ५ ॥

धाञ्जनकायसम्भूतं त्रिविधं जगतां मलम् ।

एतत्सङ्कर्षणो देवः सदा पाटयति द्विज ॥ ६ ॥

हरिः सङ्कर्षणाशेन नरसिंहवपुर्धरः ।

तमसस्त्रिविधम्यापि नाशनो जगतां हरिः ॥ ७ ॥

‘हार्दमूर्तिनिभस्तस्य नान्यो जगति विद्यते ।

नृसिंहमूर्तिर्देवस्य सर्वाज्ञानविनाशिनी ॥ ८ ॥

सिंहासने सुखासीनः कार्यो वा भगवान्हरिः ।

गदामस्तकविन्यस्तः क्रुद्धितयभूषणः ॥ ९ ॥

ज्वालामालाकुलमुखः शङ्खपद्मधरः प्रभुः ।

मूर्तिमत्पृथिवीहस्तन्यस्तपादोऽथ बोध्यतः ॥ १० ॥

१. A.B. omit this Adhyāya. २. C. कृशोदरः ३. C. नृदेहस्य. ४. V.

—भूपतिः ५. C. हार्दमूर्तेर्निशेत्तस्य.

शङ्खचक्रगदापद्मालङ्घनैः शोभितः करैः ।

अग्निज्वालाकुलवर्तविभूषिततनूरुहः ॥ ११ ॥

नरसिंहोऽथ वा कार्यः प्रभामण्डलदुर्दृशः ।

सर्वाभरणसम्पन्नः कार्यो भूषणवर्जितः ॥ १२ ॥

ज्ञानं नृसिंहो जगतामघीशः

तेजोनिवासोऽम्बरसन्निकाशः ।

रूपं मयैतन्निविधं प्रादिष्टं

तस्याप्रमेयस्य जनार्दनस्य ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयधनुसंवादे नृसिंहरूपनिर्माणो(१०) नाम ॥ ७८/२ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

ऐश्वर्यमानिरुद्धस्तु वराहो भगवान्हरि ।

'ऐश्वर्यशक्त्या दम्प्रासमुद्भूतसुन्धर ॥ १ ॥

नृवराहोऽथ वा कार्यं शेषोपरिगतं प्रभु ।

शेषश्चतुर्भुजं कार्यश्चारुरलक्षणान्वित ॥ २ ॥

आश्चर्योत्कुलनयनो देवीवीक्षणतत्पर ।

कर्तव्यो सीरमुसलो करयोस्तम्य यादव ॥ ३ ॥

'सर्पभूपश्च कर्तव्यस्तथैव सचिताञ्जलि ।

आलीढस्थानसस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान्भवेत् ॥ ४ ॥

'वामारत्निगता तस्य योपिद्रूपा वसुन्धरा ।

'नमस्कारपरा तस्य कर्तव्या द्विमुजा शुभा ॥ ५ ॥

यस्मिन्मुजे धरा देवी तत्र शङ्खं करे भवेत् ।

अन्ये तस्य करा वार्या पद्मचक्रगदाधर (१ रा) ॥ ६ ॥

हिरण्याक्षशिख्येदश्चक्रोद्यतकरोऽथ वा ।

शूलोद्यतहिरण्याक्षसम्मुखो भगवान्भवेत् ॥ ७ ॥

मूर्तिमन्तमनैश्वर्यं हिरण्याक्षं विदुर्बुधा ।

ऐश्वर्येण वराहेण स निरस्तोऽरिमर्दन ॥ ८ ॥

नृवराहोऽथ वा कार्यो ध्याने कपिलवत्स्थित ।

द्विभुजस्त्वथ वा कार्यं 'पिण्डनिर्वहणोद्यत ॥ ९ ॥

समग्र'मोडरूपो वा बहुदानवमध्यग ।

नृवराहो वराहो वा कर्तव्यं दम्भा'विचारणे ॥ १० ॥

१ B ऐश्वर्यशक्ता २ C सर्पभोग्य ३ A B वामारत्नगतास्तस्य V सव्येऽरत्निगता
स्तस्य V (f) वायेऽरत्निगतास्तस्य ४ B नमस्कार मया ५ A B पिण्डनिर्वहणोद्यत
६ B -योधरूपो ७ A -विचारणे

ऐश्वर्ययोगोद्धृतं सर्वलोकः

कार्योऽनिरुद्धो भगवान्वराहः ।

रुद्धा न यस्य कचिदेव शक्तिः

समस्तपापापहरस्य राजन् ॥ ११ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवल्ग्वसंवादे वराहरूपनिर्माणं नाम ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ।

- वज्र — अथाश्वशिरसो रूपं त्रिष्णोरमिततेजसः ।
 'श्रोतुमिच्छाम्यनेनेन प्रसङ्गेन महासुज ॥ १ ॥
- मार्कण्डेय — 'मूर्तिमत्पृथिवीपालहस्तपादस्मितच्छत्रि ।
 नीलाम्बरधरः कार्यो देवो हयशिरोधरः ॥ २ ॥
 विद्धि 'सङ्कर्षणाङ्गं वै देव हयशिरोधरम् ।
 कर्तव्योऽष्टसुजो देवस्तत्करोषु 'चतुष्पथ ॥ ३ ॥
 सङ्ख्यचक्रगदापद्मान्ताङ्गरान्कारयेद् बुधः ।
 चत्वारश्च कराः कार्यं वेदानां देहधारिणाम् ॥ ४ ॥
 देवेन मूर्धि त्रिन्यस्ता सर्वाभरणधारिणा ।
 अवप्रीतेन(१ ण) देवेन पुनः वेदा समुद्धृता ॥ ५ ॥
 वेदा हता दानपुङ्गवाम्ना
 रसातलाद्देववरेण तेन ।
 समुद्धृता मादववशमुस्य
 तुरङ्गमूर्ध्ना पुरुषोत्तमेन ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रमवादे हयग्रीवरूपनिर्माणं नाम ॥ ८० ॥

१ B श्रोतुमिच्छामि तेनेन २ C मूर्तिवत्पृथिवीपाल ३ C सङ्ख्यणाङ्गेव देव C सङ्कर्षण
 देव ४ A चतुर्षु च B चतुर्ष्वे च ५. VC त्रिन्यस्ता

एकाशीतितमोऽध्यायः ।

वज्रः—

पद्मनामस्य मे रूपं प्रब्रूहि जगताम्पते ।
यत्रास्यपद्मसम्भूतो देवदेवः पितामहः ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

जलमध्यगतः कार्यः शेषः ^१पद्मगदर्शनः ।
फणपुञ्जमहारत्न^२दुर्निरीक्ष्यशिरोधरः ॥ २ ॥
देवदेवस्तु कर्तव्यस्तत्र ^३सुप्तश्चतुर्भुजः ।
एकः पादोऽस्य कर्तव्यो लक्ष्युत्सङ्गगतः ^४प्रभोः ॥ ३ ॥
तथापरश्च कर्तव्यः शेषभोगाङ्कसंस्थितः ।
एको भुजोऽस्य कर्तव्यस्तत्र जानौ प्रसारितः ॥ ४ ॥
^५कर्तव्यो नामिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः ।
^६तथैवान्यः करः कार्यो देवस्य तु शिरोधरे ॥ ५ ॥
सन्तानमञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत् ।
नाभीसरसि सम्भूते कमले तस्य यादव ॥ ६ ॥
सर्वपृथ्वीमये देव्याः प्राम्गत्कार्यः पितामहः ।
नाल्लभ्यौ च कर्तव्यौ पद्मस्य मधुकैटभौ ॥ ७ ॥
नृरूपधारीणि भुजङ्गमस्य
कार्याण्यथान्त्राणि तथा समीपे ।
एतत्तवोक्तं यदुपुङ्गवाग्र्य
देवस्य रूपं परमस्य तस्य ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे पद्मनामरूपनिर्माणं नाम ॥ ८१ ॥

१. C. पद्मग- २. C. -दुर्निरीक्ष. ३. B. सप्तधतुर्भुजः ४. V.C. प्रभो. ५. A.B. कर्तव्यौ. ६. V. तथा चान्यः

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ।

- वज्र — आचक्ष्व रूपं लक्ष्म्या मे भृगुशशिविर्धन ।
या माता सर्वलोमस्य पत्नी विष्णोर्महात्मन ॥ १ ॥
- मार्कण्डेय — हरे समीप कर्तव्या लक्ष्मीस्तु द्विभुजा नृप ।
दिव्यरूपाम्बुजकरा सर्वाभरणभूषणा ॥ २ ॥
- गौरी शुक्लान्नरा देवी रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
पृथक्चतुर्भुजा कार्या देवी सिंहासने शुभे ॥ ३ ॥
- सिंहासनेऽस्या कर्तव्य कमल चास्कर्णिकम् ।
अष्टपत्र महाभाग कर्णिकाया तु सन्धिता ॥ ४ ॥
- विनायकनदासीना देवी कार्या महाभुज ।
बृहन्नाल करे कार्यं तस्याश्च कमल शुभम् ॥ ५ ॥
- दक्षिणे यादवश्रेष्ठ केयूरप्रान्तसंस्थितम् ।
वामेऽधृतघट कार्यस्तथा राजन्मनोहर ॥ ६ ॥
- तथैगान्यौ करौ कार्यौ विल्वशङ्खधरौ नृप ।
आवर्जितघट कार्यं तत्पृष्ठे कुञ्जरद्वयम् ॥ ७ ॥
- देव्याश्च मस्तके पद्म तथा कार्यं मनोहरम् ।
सौभाग्य तद्विजानीहि शङ्ख विद्धि तथा परम् ॥ ८ ॥
- विल्व च सकल लोकमपि सारा (१ रोऽ) मृत तथा ।
पद्मं लक्ष्मीकरे विद्धि विम्व द्विजपुङ्गव ॥ ९ ॥
- हस्तिद्वय विजानीहि शङ्खपद्मावुभौ निधी ।
समुत्थिता वा कर्तव्या शङ्खाम्बुजकरा शुभा ॥ १० ॥

१ C द्विज २ V भूषिता ३ A B C कमले शुभे ४ A B C तथास्यान्यौ
५ A विल्वशङ्खधरौ ६ V शङ्खधरि ७ A विदुः ८ B शङ्खमुजकरा ९ V तथा

समुत्थिता महाभाग पद्मे पद्मान्तरप्रभा ।

द्विभुजा चारुमर्वाङ्गी सर्वाभरणभूषणा ॥ ११ ॥

द्वौ च मौलिकरौ मूर्ध्नि कारौ विद्याधरौ शुभौ ।

कराभ्या मौलिलय्याभ्या दक्षिणाभ्या विराजितौ ॥ १२ ॥

कराभ्यां स्वङ्गधारिभ्या देवीवीक्षणतत्परौ ।

राजश्रीम्वर्गलक्ष्मीश्च ब्राह्मी लक्ष्मीस्तथैव च ॥ १३ ॥

जयलक्ष्मीश्च कर्तव्या तस्या देव्यास्समीपगा ।

सर्वा सुरूपा, कर्तव्यास्तथा च सुविभूषणा ॥ १४ ॥

लक्ष्मी, स्थिता सा कमले तु यस्मिंस्तां(! स्तत्) कैशवं विद्धि

महानुभाव ।

विना कृता सा मधुसूदनेन क्षणं न संतिष्ठति लोभमाता ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेययज्ञसंवादे लक्ष्मीरूपनिर्माणं नाम ॥ ८२ ॥

अथशीतितमोऽध्यायः ।

वज्र —

रूपेण केन कर्तव्यो विश्वरूपधरो हरि ।

‘एत मे सशय उन्मि ॥ हि सत्रेभिदुच्यते ॥ १ ॥

मार्कण्डेय —

आदौ देवस्य कर्तव्याश्चत्वारो वैष्णवा मुखा ।

तेषामुपरि कर्तव्यास्तथा माहेश्वरा पुन ॥ २ ॥

ईशान(१ न)उक्त्रहीनास्ते यथा प्रोक्ता मया पुरा ।

तेषामुपरि कर्तव्या मुखा ब्र(१ ब्रा)ह्मा यथेरिता ॥ ३ ॥

‘ततश्चान्ये मुखा कार्यान्तिर्यग्गृह्यं तथैव च ।

सर्वेषामपि देवानां तथान्यानपि कारयेत् ॥ ४ ॥

ये मुखा सत्त्वजात्माना नानारूपाणि भागश ।

यावन्तो दृष्टय प्रोक्ताश्चित्रसूत्रे महात्मभि ॥ ५ ॥

दर्शनीयास्तु ता सर्वास्तस्य मूर्धसु भागश ।

नानाभिधानि सत्त्वानि मुखैरन्यैस्तथैव च ॥ ६ ॥

प्रसंगान स कर्तव्य सर्वे सत्त्वभयङ्करै ।

‘कार्याण्युद्भूतमानानि मुखा ‘कार्याश्च ते शुभा ॥ ७ ॥

यथा शक्त्या च कर्तव्यास्तस्य देवस्य बाहव ।

हस्तानि यानि दृष्टानि नृत्तशास्त्रे महात्मभि ॥ ८ ॥

तानि सर्वाणि कार्याणि तस्य देवस्य बाहुषु ।

हस्ता कार्यास्तथैरान्ये सर्वायुधविभूषणा ॥ ९ ॥

यज्ञदण्डधराश्चान्ये शिल्पमाण्डधरास्तथा ।

‘कलभाण्डधराश्चान्ये वाद्यमाण्डधरा ‘परे ॥ १० ॥

१ AB एतमे २ V वैश्वकोमुखा ३ VC तथा ४ VC मुख्या ५ VC यथेरिता ६ V ततश्चाय ७ ABV —गृह्यं ८ V नानारूपा विभागश ९ A दृष्टया १० V. कार्याण्युद्भूतमानानि ११ V केचन त शुभा १२ V. कलभाण्ड- १३ B परा

रूपमन्यत्प्रकर्तव्यं वैकुण्ठ ^१वदतोऽच्युत ।

तत्रापि ^१गात्रगास्तस्य दर्शयेच्चित्रकर्मणा ॥ ११ ॥

त्रैलोक्यं सकलं राजन्यथाशास्त्रानुसारत ।

दर्शनीयानि वर्णानि सर्वाण्येव महात्मनः ॥ १२ ॥

बहुरूपस्य देवस्य बहुमस्तकगानि तु ॥ १३ ॥

एवं हि शक्त्या जगता प्रधान

^१समग्ररूपो भगवान् हि कार्य ।

कात्स्न्येन रूपं पुरुषोत्तमस्य

वक्तुं न शक्यं कुत एव कर्तुम् ॥ १४ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे विश्वरूपनिर्माणं नाम ॥ ८३ ॥

१ V. -वदतोऽच्युते. A.B. -वदतोच्यते. २. A.B. गात्रिणस्तस्य C. गात्रयस्तस्य.
१. A. समग्ररूपी. B. समग्ररूपे.

चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

ऐहम्बुनिर्माणं शृणुष्व गदतो मम ।

ऐहम्बुपूजनात्पूजा 'कृतास्य जगतो मयेत् ॥ १ ॥

भद्रपीठं बुधं कुर्यात्सोपानैः शोभनैर्युतम् ।

चतुर्भिर्यादवश्रेष्ठ यथादिशमरिन्दम ॥ २ ॥

तस्योपरिष्ठादपरं भद्रपीठं तु कारयेत् ।

तस्योपरिष्ठादपरं तादृग्निधमरिन्दम ॥ ३ ॥

तस्योपरिष्ठात्कर्तव्यं लिङ्गरूपं विजानता ।

न तु तत्रापि कर्तव्यं लिङ्गं रेखाविराजितम् ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये ध्रुवा यदि चतुरसा तु कारयेत् ।

तस्योपरिष्ठात्कर्तव्या भूमिस्तु त्रयोदश ॥ ५ ॥

तस्योपरिष्ठात्कर्तव्यं तथैवामलसारकम् ।

तस्योपरि पुनर्यदि कार्या राजन्सुवर्तुला ॥ ६ ॥

समार्धं (२ कं) चन्द्रमध्यस्थ चन्द्रकेण विराजिता ।

भूमिस्तु या मया प्रोक्ता तथैवामलसारकम् ॥ ७ ॥

भुवनान्ते त्वया ज्ञेयाः तथा राजन्श्चतुर्दश ।

लिङ्गं महेश्वरो देवो वृत्ता यष्टिः पितामहः ॥ ८ ॥

चतुरसा तु या 'यष्टिस्तु च देवो जनार्दन' ।

गुणरूपेण विज्ञेयं भद्रपीठत्रयं तथा ॥ ९ ॥

गुणाधानमिति प्रोक्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

अधस्ताद्भुवनानां तु लिङ्गोपरि तथा नृप ॥ १० ॥

१. B वृत्तस्य. २ V. -तारकम् instead of सारकम्. ३ C ज्ञेया तु या.
४. B.C.V. गष्टिस्तु

लोकपालाश्च कर्तव्याः शूलहस्ताश्चतुर्दिशम् ।

'विरूढो धृतराष्ट्रश्च विरूपाक्षश्च यादवः(?) ॥ ११ ॥

कुवेरश्च महातेजाः 'सूर्यवेशधराः शुभाः ।

सर्वे क्वचिनः कार्याश्शुभाभरणभूषिताः ॥ १२ ॥

'विरूढकं विजानीहि शक्रः(?) देवगणेश्वरम् ।

धृतराष्ट्रं विजानीहि यमं भुवननायकम् ॥ १३ ॥

विरूपाक्षं विजानीहि वरुणं यादसापतिम् ।

राजराजं विजानीहि 'कुवेरं धनदं प्रभुम् ॥ १४ ॥

ऐङ्गरूपं कथितं मयैतत्

प्रजाहिताख्यं यदुवंशमुख्यम् ।

'ऐङ्गकपूजानिरता लभन्ते

'सुखं मनुष्या दिवि वासमन्ते ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवल्ग्वसंवादे ऐङ्गरूपनिर्माणं नाम ॥ ८४ ॥

१. B. विगूढो. २. A.C.V. सूर्यवेशधरः शुभाः. ३. V. विरूपाक्षं. ४. A. कुवीरं
५. V. omits ऐङ्गक...वासमन्ते. ६. B.C. सुखं.

पञ्चाशीतिनमोऽध्यायः ।

वचन —

वासुदेवस्य देवस्य बहुरूपस्य भार्गव ।
ब्रूहि मे रूपनिर्माणं आश्चर्यमम महात्मन ॥ १ ॥

मार्कण्डेय —

एकरूपश्चतुर्बाहु सोम्यरूप सुदर्शन ।
सलिलाध्यातमेधाम सर्गभरणभूषित ॥ २ ॥

कण्ठेन शुभरेखेण कण्ठुतुल्येन राजता ।
वराभरणयुक्तेन कुण्डलोत्तमभूषिणा ॥ ३ ॥

अङ्गदी 'यद्भवेयूरो वनमालाभूषण ।
उरसा कौस्तुभ मिश्रकिरीट शिरसा तथा ॥ ४ ॥

शिर पद्मस्तथैराम्य 'कर्तव्य चावकर्णिक ।
शुद्धिश्छिद्यतभुजस्तनुस्ता('नु ता)अनन्वाङ्गुलि ॥ ५ ॥

मध्येन त्रिभुजलिभङ्गशोभितेन 'सुचारुणा ।
स्त्रीरूपधारिणी क्षोणी सार्या तत्पादम'ध्यगा ॥ ६ ॥

तत्करस्थाङ्गि'युगले देव कार्यो जनार्दन ।
तालान्तरपदन्यास त्रिद्विचिह्नान्तदक्षिण ॥ ७ ॥

'अन्तर्दृशा मही कार्यो देवदर्शनविस्मिता ।
देवश्च कटिवासेन कार्यो 'जान्मवलम्बिना ॥ ८ ॥

वनमाला च कर्तव्या देवजान्मवलम्बिनी ।
यज्ञोपवीत कर्तव्यो नाभिदेशनुपागत ॥ ९ ॥

उत्फुल्लकमल पाणौ कुर्याद्देवस्य दक्षिणे ।
वामपाणिगत शङ्ख शङ्खाभार तु कारयेत् ॥ १० ॥

१ B बद्धकेयूरं वनमालाविभूषण २ B शर ३ C कर्तव्याधारकर्णिक ४ CV सुधारुणा ५ B —मध्यगा ६ V —युगला ७ AC अनन्दया B अनन्दया ८ A जान्मवलम्बिता

दक्षिणे तु गदा देवी तनुमध्या सुलोचना ।
 स्त्रीरूपधारिणी सुग्धा सर्वाभरणभूषणा ॥ ११ ॥
 पश्यन्ती देवदेवेशं कार्या चामरधारिणी ।
 कार्यं तन्मूर्धनि विन्यस्त देवहस्त तु दक्षिणम् ॥ १२ ॥
 वामभागगतश्चक्र कार्यो लम्बोदरस्तथा ।
 सर्वाभरणसयुक्तो वृत्तविस्फारितेक्षण ॥ १३ ॥
 कर्तन्यश्चामरकरो देववीक्षणतत्पर ।
 कार्यो देवकरो वामो विन्यस्तस्तस्य मूर्धनि ॥ १४ ॥

वज्र —

किं भय तस्य देवस्य नित्यं सर्वायुधोद्यत ।
 यतस्तिष्ठति सर्वात्मा भयहा त्रिदिवौकसाम् ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय —

नैतान्यायुधजातानि परमार्थेन यादव ।
 महाभूतान्यथैतानि हरिर्धारयते प्रभुः ॥ १६ ॥
 खं विजानीहि देवस्य करे शङ्खो महाभुज ।
 चक्रं जानीहि पद्मं गदा तेजस्तथा विभो ॥ १७ ॥
 आप पद्मं विजानीहि पादमध्ये व्यवस्थितम् ।
 महाभूतान्यथैतानि त्यक्तानि हरिणा नृप ॥ १८ ॥
 क्षिप्रमेव विशीर्यन्ते तेन धारयते हरिः ।
 विष्णुर्जीवस्समाख्यातस्तेन त्यक्ता शरीरगा ॥ १९ ॥
 भूतानि पश्य प्रत्यक्ष शीर्यमाणानि सर्वश ।
 भूतैर्देवघृतैर्लोको धार्यते यदुनन्दन ॥ २० ॥
 तेषां धारणशक्तिर्या सा ज्ञेया विष्णुकारिता ।
 वासुदेवस्य रूपेण कार्यमसङ्कर्षणं प्रभु ॥ २१ ॥

१. A. — गतः शक. २ V. वृत्त- A वि- ३. A.B.C कार्यं देवकरं वाम विन्यस्त
 ४. B. सर्वायुधोद्यत. ५. C. — समाख्यातास्तेन. ६ A.B — कारिका

स तु शुक्रमु कार्थो नीलयासा यदुत्तम ।

१गदास्थाने च मुमल १चक्रस्थाने च लङ्गलम् ॥ २२ ॥

कर्तव्यौ तनुमध्यो तो नृरूपो रूपसंयुतो ।

वासुदेवस्य रूपेण प्रद्युम्नश्च तथा भवेत् ॥ २३ ॥

स तु दूर्वाङ्गुरद्वयाम सितयासा विधीयते ।

चक्रस्थाने मनेद्याप गदास्थाने तथा शरम्(१) ॥ २४ ॥

तथाविधो तु कर्तव्यो तथा मुमललाङ्गले ।

एतदेव तथा रूपमनिरुद्धस्य कारयेत् ॥ २५ ॥

पद्मपत्राभयपुपो रक्ताम्बरधरस्य तु ।

चक्रस्थाने भवेच्चर्म गदास्थानेऽसिरेव च ॥ २६ ॥

चर्म स्याच्चक्ररूपेण प्राशु खड्गो विधीयते ।

चक्रादीनां स्वरूपाणि किञ्चिन्मूर्धसु दर्शयेत् ॥ २७ ॥

स्याण्यायुधरूपाणि चक्रादीन्येव यादव ।

यामपार्श्वगता कार्या देवानां प्रया १ध्वजा ॥ २८ ॥

स्वपताकायुना राजन् यद्विस्थास्ते १यथेरिता ।

पीतवर्ण(१वर्णौ) प्रतिहार(१रौ) वासुदेवस्य कारयेत् ॥ २९ ॥

सुभद्रसुभद्राख्यौ धीरौ प्रासक्तारवुभौ ।

१आपादो १यज्ञतारश्च १कार्यो सङ्कर्षणस्य तु ॥ ३० ॥

नीलवर्णो १महाभागौ तथा मुद्गरधारिणौ ।

प्रद्युम्नस्य प्रतीहारौ जयो विजय एव च ॥ ३१ ॥

श्वेतवर्णा महाभाग तथा खड्गधरावुभौ ।

आमोदश्च प्रमोदश्च महाबलपराक्रमौ ॥ ३२ ॥

अनिरुद्धस्य विज्ञेयौ प्रतीहारौ सुरेश्वरौ ।
रक्तवर्णौ महाभाग तथोभौ शक्तिधारिणौ ॥ ३३ ॥

सर्वे सुरूपाः कर्तव्याः सर्वाभरणधारिणः ।
‘द्विबाहवस्तु’ कर्तव्यास्तर्जन्युच्छ्रितपाणयः ॥ ३४ ॥

‘दृष्टिस्तेषां’ तु कर्तव्या द्वारन्यस्ता महाभुज ।
शक्रं सुभद्रं जानीहि वसुभद्रं हुताग्नम् ॥ ३५ ॥

आपाहं देव देवेशं यमं जानीहि यादव ।
‘यज्ञता[रं]’ विरूपाक्षं विद्धि देवमनिन्दितम् ॥ ३६ ॥

जयं जानीहि वरुणं यादोगणमहेश्वरम् ।
पवनं च विजानीहि विजयं यदुनन्दन ॥ ३७ ॥

आमोदं धनदं विद्धि प्रमोदं शिवमेव च ।
एते कार्याश्च या सर्वे ‘दिङ्नागोक्तवपुर्धराः’ ॥ ३८ ॥

‘एत एव तथा’ प्रोक्ता भूय एव महात्मनिः ।
‘अष्टौ’ देवगणा राजैस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३९ ॥

वासुदेवप्रतीहारावणिमा लघिमा स्मृतौ ।
सङ्कर्षणप्रतीहारौ महिमाप्राप्तिसंज्ञितौ ॥ ४० ॥

प्राकाम्यं च तथैशित्वं प्रद्युम्ने कथितानुमौ ।
वशित्वं विद्धि चामोदं यत्र कामावसायिता ॥ ४१ ॥

‘प्रमोदमथ’ जानीहि सर्वलोकनमस्कृतम् ।
एतत्ते रूपनिर्माणं चतुर्मूर्तेर्भयेरितम् ॥ ४२ ॥

एकमूर्तिं^१ धरः कार्या(? यो) वैकुण्ठेत्यमि^२ शब्दितः ।
चतुर्मुखः स कर्तव्यः प्रागुक्त^३ वदनः प्रभुः ॥ ४३ ॥

१. C. द्विबाहवश्च. २. B. कर्तव्यस्तर्जन्यु-. ३. C. दृष्टिस्तेषां च कर्तव्याद्वारे-. ४. A.B. C.V. यज्ञतात. ५. C. दिङ्नागोक्त. V. दिनगोक्त. ६. A एते. ७. C. अष्ट. ८. A.B. प्रमोदं सर्वं जानीहि. ९. C. -भयोदितम्. १०. A.C. -धरास्कार्या. ११. A.B.V. शब्दितः १२. C. -वदनो विभुः
V. २९

चतुर्मूर्तिः स भवति कृते मुखचतुष्टये । -

पूर्वं सौम्यमुखं कार्यं यत्तु मुख्यतमं विदुः ॥ ४४ ॥

कर्तव्यं सिंहवक्त्राभं ज्ञानवक्त्रं तु दक्षिणम् ।

पश्चिमं वदनं रौद्रं यत्तद्वैश्वर्यमुच्यते ॥ ४५ ॥

चतुर्वक्त्रस्य कर्तव्यं रूपमन्यत्तयेरितम् ।

चतुर्भुजो वा कर्तव्यस्ताक्षर्यो यादवनन्दन ॥ ४६ ॥

गुरुश्च तथा कार्यो धर्मज्ञ रचिनाञ्जलिः ।

मुखोपविष्टस्तत्पृष्ठे तत्करस्यो हि पद्मजः ॥ ४७ ॥

उपविष्टो गदाचक्रौ कर्तव्यौ ताक्षर्यपक्षयोः ।

ताक्षर्यासनस्या ग्री. कार्यो वामोत्सङ्गगतापि वा ॥ ४८ ॥

शेषभोगोपविष्टो वा कार्यो देवो मनोहरः ।

तत्फणैरेव रचिनं दुर्निरीक्ष्यं प्रभोर्मुखम् ॥ ४९ ॥

शेषभोगोपविष्टस्य शून्यं कर्तव्यचतुष्टयम् ।

कार्यं चक्रं गदा कार्या सदेहा तत्समीपगा ॥ ५० ॥

लक्ष्मी कार्या तथा तम्य शेषभोगगतापि वा ।

शेषपर्यङ्कशयने कार्यो वा भगवान्हरिः ॥ ५१ ॥

पेरभवति समुद्रमेवे यथारूपो मयेस्ति ।

नृसिंहरूपं कथिनं वाराहं कापिलं तथा ॥ ५२ ॥

विश्वरूपं ह्यग्नीवं पद्मनाभं तथैव च ।

ब्राह्मं रौद्रं च रामीयं पुष्करेण महात्मना ॥ ५३ ॥

कर्तव्यो वामनो देव. सङ्कटैर्गात्रपर्वभिः ।

पीनगात्रश्च कर्तव्यो दण्डी चाध्ययनोद्यतः ॥ ५४ ॥

१. A, B, वे तु मुखमल. C यत्तु मुखमल. २. A, B. यत्तद्वैश्वर्यमुच्यते. ३. B कर्तव्या-
स्ताक्षर्यो. ४. C. यादवनन्दन. ५. V. गुरुश्च. ६. C. धर्मज्ञो. ७. A, B, C. ताक्षर्यासनस्य.
८. C. नतापिवा. ९. C. प्रभोर्मुखम्. १०. V, C. समुद्रभूते. ११. C. वाराहे कापिलं. १२. C, V.
ब्राह्मं. १३. A, B, C. रामाय.

दूर्वाश्यामश्च कर्तव्यः कृष्णाजिनधरस्तथा ।

सजल्यम्बुदसंकाशस्तथा कार्यविविक्रमः ॥ ५५ ॥

दण्डपाशधरः कार्यः शङ्खसञ्चुम्बिताधरः ।

शङ्खचक्रगदापद्माः कार्यास्तस्य स्वरूपिणः ॥ ५६ ॥

नृदेहास्ते न कर्तव्याश्शेषं कार्यं तु पूर्ववत् ।

एकोर्ध्ववदनः कार्यो देवो विस्मरितेक्षणः ॥ ५७ ॥

रूपं नरस्य कथितं तथा नारायणस्य ते ।

कृष्णस्य हरिणा सार्धं पूर्वं वरुणसूनुना ॥ ५८ ॥

हंसो मत्स्यस्तथा कूर्मः कार्यान्तद्रूपधारिणः ।

शृङ्गीमत्स्यस्तु कर्तव्यो देवदेवो जनार्दनः ॥ ५९ ॥

स्त्रीरूपश्च तथा कार्यः सर्वाभरणभूषितः ।

करेऽमृतघटश्चास्य कर्तव्यो भूरिदक्षिणः ॥ ६० ॥

पृथुः कार्यस्तथा राजा चक्रवर्त्यन्तलक्षणः ।

कार्यस्तु भार्गवो रामो जटामण्डलदुर्दशः ॥ ६१ ॥

हस्तेऽस्य परशुः कार्यः कृष्णाजिनधरस्य तु ।

रामो दाशरथिः कार्यो राजलक्षणलक्षितः ॥ ६२ ॥

भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महायशः ।

तथैव सर्वे कर्तव्याः किन्तु मौलिविवर्जिताः ॥ ६३ ॥

गौरस्तु कार्यो वाल्मीकिर्जटामण्डलदुर्दशः ।

तपस्यमिरतः शान्तो न कृशो न च पीवरः ॥ ६४ ॥

वाल्मीकिरूपं सकलं दत्तात्रेयस्य कारयेत् ।

कृष्णकृशतनुर्व्यासः पिङ्गलोऽति(? त्यति)जटाधरः ॥ ६५ ॥

१. C. दण्डपाशधरः. A.B. दण्डपादधरः. २. C. drops पद्माः. ३. C. तु.
४. V. शृङ्ग- ५. C.V. चक्रवर्त्यन्त. ६. V. -लक्षिताः. ७. A.B.C. कृष्णः. V.
शान्ततनु-.

सुमन्तुर्जमिनि पैरो 'वैशम्पायन एव च ।
 तस्य विष्णुस्तु कर्तव्याश्चत्वार परिपार्श्वयो ॥ ६६ ॥
 'युधिष्ठिरोऽपि कर्तव्यो राजलक्षणलक्षित ।
 श्मश्रुहीनोऽतिपीनाङ्ग क्षाममध्यो वृकोदर ॥ ६७ ॥
 तिर्यक्प्रेम्भी 'संहतभु कर्तव्यश्च तथा गदी ।
 दूर्वाश्यामोऽर्जुन कार्य निरीटी लोहिताङ्गद ॥ ६८ ॥
 बाणचापधर श्रीमान्सर्गभरणमृषित ।
 नकुल सहदेवश्च कार्यावधिसमावुभौ ॥ ६९ ॥
 भङ्गचर्मधरौ कार्यौ न 'त्वेवोपधिपाणिनो ।
 नीलनीरजपद्माभा कृष्ण कायातिरूपिणी ॥ ७० ॥
 पद्मपद्मभङ्गारा तु कर्तव्या देवकी तथा ।
 मधूकपुष्पसच्छाया यशोदापि तथा भवेत् ॥ ७१ ॥
 एकानशापि कर्तव्या देवी पद्मकरा तथा ।
 कटिस्थवामहस्ता सा मध्यस्था रामकृष्णयो ॥ ७२ ॥
 सीरपाणिर्वल कार्यो मुसली चैव कुण्डली ।
 'श्वेतोऽतिनीलमसनो मदादञ्चितलोचन ॥ ७३ ॥
 कृष्णश्चक्रधर कार्यो नीलौत्पलद्रुलच्छवि ।
 इन्दीवरकरा 'कार्या तथा श्यामा च रुक्मिणी ॥ ७४ ॥
 'ताक्ष्यस्था सा च कर्तव्या सत्यभामा सुरूपिणी ।
 'अन्याश्च देव्य कर्तव्यास्सुररूपास्सुमनोहरा ॥ ७५ ॥
 चापबाणधर कार्य प्रद्युम्नश्च सुदर्शन ।
 'राजन्दूर्वादलश्याम श्वेतवासा मदोक्त ॥ ७६ ॥

१ B वैशम्पायनमेव च २ V युधिष्ठिरोऽपि ३ C सहित ध्रु ४ C रवेवोपधि
 पाणिनौ ५ C श्वेताति- ६ C करा तस्य श्यामा ७ A B C ताक्ष्यस्थस्य ८ C अन्यथ
 ९ C राजन्दूर्वादलश्याम

कर्तव्यश्चानिरुद्धोऽपि सङ्गचर्मधरः प्रभुः ।

साम्बः कार्यो गदाहस्तः सुरूपश्च विशेषतः ॥ ७७ ॥

साम्बानिरुद्धौ कर्तव्यौ पद्माभौ रक्तवाससौ ।

खड्गहस्ते च कर्तव्ये स्त्रियावेषां तु पार्श्वयोः ॥ ७८ ॥

युयुधानस्तथा प्रांशुर्माणश्चापधरो भवेत् ।

वर्णेनोत्पलार्माभौ दीर्घबाहुस्सुलोचनः ॥ ७९ ॥

प्रादुर्भावा देवदेवस्य विष्णोः

वक्तुं शक्या विस्तरान्नैव राजन् ।

बुद्ध्या तेषां कर्मयोगं यथावत्

शास्त्रं दृष्ट्वा ते तु कार्या बुधेन ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयव्रतसंवादे देवोद्यानरूपनिर्माणं नाम ॥ ८५ ॥

॥ प्रतिमालक्षणं समाप्तम् ॥

पडशीतितमोऽध्यायः ।

'अवज्ज —

प्रोक्त त्वया द्विजश्रेष्ठ प्रतिमालक्षणं शुभम् ।

'प्रासादलक्षणं सम्यक्थयन्मामितद्युते ॥ १ ॥

मार्कण्डेय —

'हस्तप्रमाणतः प्रोक्तः प्रासादानां तु लक्षणम् ।

संस्थानतो निर्निर्दिष्टं हस्तमानानुकीर्तनम् ॥ २ ॥

तदहं ते प्रशंसामि नमो निगदत शृणु ।

प्रासादलक्षणं श्रेष्ठं विजयारोग्यवर्धनम् ॥ ३ ॥

भागं तु जगती कार्या प्रासादो मागमेव च ।

कर्तव्या जगती मा(१)चा(२)व तुल्योच्छ्रयत्रिभूमिका ॥ ४ ॥

'उच्छ्रयाधेन कर्तव्या खेरेका भूमिका गा(३)य(४)ति ।

भद्रपीठावृत्तिः कार्या भूमिका भूमिका पुनः ॥ ५ ॥

प्रासादार्धं कटिः कार्या कूर्मेव तथैव च ।

कटिमूलाष्टभागेन सोपानविस्तारो भवेत् ॥ ६ ॥

समसख्यं तु कर्तव्यं सोपानं भूमिका प्रति ।

कूटं कार्यक्षिप्तोच्छेदं शुभामलरसारकं ॥ ७ ॥

चतुरस्रस्तथा राजन्मोपचयसयुतः ।

विच्छेदाश्चात्र कर्तव्या सिंहमालाविभूषिता ॥ ८ ॥

द्वारोच्छ्रयश्च कर्तव्यो देवाश्चा(१)वोच्चा(२)ष्टाशसयुता(३)तः ।

विस्तार(४)द्विगुणं चात्र द्वारोच्छ्रययुत(५)यात्तु कारयेत् ॥ ९ ॥

द्वार(६)रे शोभानती काया चन्द्रशाला समुच्छ्रिता ।

कूटप्रथमविच्छेदे शुभामलरसारके ॥ १० ॥

१ B C V omit अं २ B प्रासादलक्षण ३ B हस्तप्रमाणतः प्रोक्तं V हस्त
प्रमाणतरप्रेक्ष ४ C तत्र ५ B C V तल्लोच्छ्रय ६ V C उच्छ्रयाधेन ७ A B
—भागेन ८ A C सोपानविस्तारः V सोपानविस्तारः ९ A B C भूमिका १० B कर्तव्य
सिंहमाला ११ C शुभामलरसारका V शुभामलरसारके

द्वा^१रैश्चतुर्भिर्मनैस्तु न मनैर्वा महीपते ।

प्रासादमेतत्कर्तव्यं 'कूटच्छेदे द्वये तथा ॥ ११ ॥

'विच्छिन्ने चन्द्रशालमिश्र^२तक्षमिर(१२)वावृतम् ।

हिमवान्नाम विल्यातः प्रासादोऽयं मनोहरः ॥ १२ ॥

कूटच्छेदद्वयोपेनो माल्यवानभिधीयते ।

एककूटस्तथैवायं शृङ्गवानिति कीर्तितः ॥ १३ ॥

आगाराख्यो भवत्येष द्वारेणैकेन शृङ्गवान् ।

'आगारो भवनाख्यः स्यात्प्रासादस्तु द्विमेखलः ॥ १४ ॥

'गृहाख्यश्चैप निर्दिष्टः प्रासादश्चैकमेखलः ।

शृङ्गवान्निपधाख्यः स्यात्प्रासादस्तु द्विमेखलः ॥ १५ ॥

स एव नीलो भवति तथा 'चैवैकमेखलः ।

माल्यवान्धेतसंज्ञः स्यात्प्रासादस्तु द्विमेखलः ॥ १६ ॥

विन्ध्यनामा भवत्येष तथा 'चैवैकमेखलः ।

'आगारभेदरहिताः सर्वे सर्वदिवौकसात् ॥ १७ ॥

राजन्देवगृहाः कार्या यथेष्टाशामुखाः शुभाः ।

आगारभेदाः कर्तव्याः पूर्वपश्चिमदिङ्मुखाः ॥ १८ ॥

तेषां लिङ्गप्रतिष्ठैका शस्ता भवति पार्थिव ।

द्विमेखला ये कथितास्तथा 'चैवैकमेखलाः ॥ १९ ॥

'भागस्तेषां तु जगती भागस्तेषां तथा कटिः ।

भागमेकं तथा कार्यं कूटं प्राग्मन्महीपते ॥ २० ॥

'वलमीसंस्थितं रम्यं प्रासादं तु चतुर्दिशम् ।

विस्तारत्रिगुणायामं तथा 'चैवैकमेखलम् ॥ २१ ॥

१. A.B.V. कूटच्छेदद्वये. २. V. विच्छिन्न. ३. V.C. -क्षतसुभिरिवावृतम्. ४. V. अगारो. ५. B.C.V. गृहाख्यश्चैव. ६. 'चैवैकमेखलाः. ७. V. अगारभेदरहितः सर्वः. ८. C. भागस्तेषां. ९. C. बडभी.

पार्श्वयोर्गलमीष्टे चन्द्रशालायुत भवेत् ।

प्रासादे तत्र कर्तव्यास्त्रयश्चामर(२ र,सारका ॥ २२ ॥

भागस्तु मेखला तत्र कटिभा(२ र्गो)गन्तथा भवेत् ।

भाग एकस्तु बलमी तथा तत्र प्रकीर्तिता ॥ २३ ॥

प्रासादम्याष्टमो भाग कर्तव्यो मेखलाग(२ य,ति ।

कट्यष्टभागौ द्वौ हित्वा सोपान विस्तराद्भवेत् ॥ २४ ॥

एकस्या दिशि चैवान्न द्वार कार्यं समुच्छ्रय ।

स्वेच्छाशामिमुख कार्यो बलमीसङ्गितस्त्वयम् ॥ २५ ॥

प्रासादेऽस्मिन्नु कर्तव्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।

एकानङ्गाथ वा कार्या मध्यगा समकृष्णयो ॥ २६ ॥

गणेशस्कन्दयोर्मध्ये कर्तव्यो वा त्रिलोचन ।

मध्येऽर्कचन्द्रयो कार्ये स्त्वष्टा वापि जनार्दन ॥ २७ ॥

एकेन दुर्गा कर्तव्या बहुबाहुनिष्पिता ।

तत्र कार्याथ वा लक्ष्मीर्जगन्नितयभूषणम् ॥ २८ ॥

विष्णो(२ ष्णु)र्भोगशय कार्यं प्रासादे तत्र वा नृप ।

चतुरात्माथ वा कार्यो देवदेवो जनार्दन ॥ २९ ॥

शक्रकीनाशवरुणै सहितो वा धनेश्वर ।

अन्ये देवा न कर्तव्या ये मया नानुकीर्तिता ॥ ३० ॥

एकाशामिमुखैर्द्वारैश्चतुर्भि सयुतस्त्वयम् ।

ब्रह्मणा(२ णो) वृद्धिदो नाम प्रासद परिकीर्तित ॥ ३१ ॥

कर्तव्यस्तत्र लोकेशश्चतुरात्मा हरिस्त्वथ ।

विस्तारत्रिगुणोच्छ्रयायान्द्रा(२ न्द्रा)रास्तत्र निवेशयेत् ॥ ३२ ॥

१ A शङ्खस्त २ C भागकर्तव्या ३ कट्यष्टभागौ ४ AB कार्या समोच्छ्रया
५ A बडवी BC धडवी ६ A एकोनशाय C एकनशय ७ AB -स्त्वथवापि
८ A -भूषिणा CV -भूषणा ९ BC अन्यदेवा १० AB कर्तव्यास्तत्र लोकेशश्च-
११ V. -त्रिगुणैश्चकार्य- C त्रिगुणैश्चकार्य-

विस्तारत्रिगुणोच्छ्रयैर्द्वारैर्वा संयुतस्त्रिभिः ।
 प्रासादोऽयं भवेद्राजंस्त्रिगुणो नामतः शुभः ॥ ३३ ॥
 एकाशामिमुखद्वारगर्भमिति^१ समन्वितः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रासादेऽत्र निवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 आदित्यविष्णुचन्द्रार्काः^२ (ःश्च) पृथग् भूपास्सत्तम ।
 गणेशरुद्रस्कन्दान् वा प्रासादेऽस्मिन्निवेशयेत् ॥ ३५ ॥
 पार्श्वस्थवलमीहीनो बलमीसंज्ञि^३ (ःस्थितो) भवेत् ।
 प्रासादः पार्श्वसंयुक्तः शिखरो नामतो नृप ॥ ३६ ॥
 पार्श्वस्थवलमीहीनं श्रुतिदं कामदं भवेत् ।
 पार्श्वस्थवलमीहीनं त्रिगुणं नृगृहं भवेत् ॥ ३७ ॥
 कृतविस्तृतदिग्द्वारं प्रासादं बलमीगतम् ।
 तुरगाख्यं विनिर्दिष्टं^४ रेतोमन्दगृहं हितम् ॥ ३८ ॥
 विनायकस्य तत्कार्यं भद्रकाल्यास्तथैव च ।
 स्कन्दस्य कार्यं तद्वाजलक्ष्म्याः कार्यमथापि वा ॥ ३९ ॥
 नागानां प्रमथानां वा नान्यस्य तु विधीयते ।
 'वृत्तविस्तृतदिग्द्वारं तुरगं कुञ्जरं स्मृतम् ॥ ४० ॥
 तुरगामिह^५ (ःहि)तानां च देवानां तत्प्रशस्यते ।
 शक्रस्य च महाभाग नान्येषां तद्विधीयते ॥ ४१ ॥
 यथेष्टसंख्यागर्भं तु 'प्रासादं बलमीगतम् ।
 यथेष्टानामविख्यातं यथेष्टायामसंज्ञि^३ (ःस्थितम्) ॥ ४२ ॥
 यथेष्टमानं द्वारं तद् द्वारेणैकेन संयुतम् ।
 एकगर्भं तदेवोक्तं विशालं नाम पार्थिव ॥ ४३ ॥
 यथेष्टे च विशाले च कर्तव्या भूतरो यथा ।
 ब्रह्मा वा राजशार्दूल नक्षत्राप्यथ वा पुनः ॥ ४४ ॥

१. B. -समन्वितः. २. A, C, V. कृतविस्तृत-. ३. C. प्रासादो. ४. C. तथेष्टा-.
 ५. B. मास्तो तथा. V.C. मास्तो नृप.
 ७. ३०

आदित्वा वसत्रो रुद्रः त्रिधेदेना मरुद्गणा ।
 भृगवोऽहिस्सम्साध्या देवौ वा यदि वाग्निनी ॥ ४५ ॥
 अष्टौ बाध दिशा पाला यदि वा भूतपञ्चकम् ।
 एव देवगण कार्यो राजन् प्रासादयोन्त्यो ॥ ४६ ॥
 आयता माल्यगृष्टे वल्मी तु यदा भवेत् ।
 कर्तव्यो भद्रकाल्यर्थे प्रासादो भद्रसंजित ॥ ४७ ॥
 तिर्यक्स्था माल्यगृष्टे वल्मी तु यदा भवेत् ।
 'द्वारशालेति सप्रोक्त प्रासादो विबुधप्रियः ॥ ४८ ॥
 'सुभद्राम्यम्स निर्दिष्ट धेतारयो भद्ररत्नत ।
 कृन्तु द्वारशालागत्सौम्य म्याद् गन्धमादन ॥ ४९ ॥
 सौम्य सुभद्रश्च तथा सर्वेषामेव क्षस्यते ।
 'अष्टा('ष्टा)त्रि('त्र)कूट त्रिच्छेद शुभामलकसारकम् ॥ ५० ॥
 'अष्टा('ष्टा)त्रिजगतीमन्ध तथा चैवैरुमेवल्म् ।
 अष्टगर्भाष्टदिग्वारं कमल परिकीर्तितम् ॥ ५१ ॥
 'अष्टौ तत्र तु कर्तव्या लोफपाला यथादिशम् ।
 'अष्टौ वा तत्र कर्तव्या गृहा केतुर्विर्जिता ॥ ५२ ॥
 सूर्य शुक्र कुनो राहुमसौर('रि)श्चन्द्रो बुधो गुरु ।
 क्रमेणानेन कर्तव्यं तत्र राजन् ग्रहाष्टकम् ॥ ५३ ॥
 भूजलाकाशगद्दी दुदीक्षितार्न्मरुत्तनु ।
 महादेवोऽथ वा कार्यस्तत्र देवो जगद्गुरु ॥ ५४ ॥
 अष्टात्मा वासुदेवो वा प्रभवे यापनेन च ।
 प्रासादेऽस्मिन्स्तु कर्तव्यो विचिनानेन वा हरि ॥ ५५ ॥
 चतुरात्मा तु कर्तव्यो दिद्वारेष्वत्र केशर ।
 अश्वशीर्षे वराह च नरसिंह त्रिविक्रमम् ॥ ५६ ॥

१ V C द्वारशालेति स प्रोक्त २ A B C सुभद्रावस्तु निर्दिष्ट ३ V (f) अष्टाशङ्कदं
 ४ V. अष्टाशङ्कदो- ५. V. omits अष्टौ यथादिशम् ६ V. अष्टौ तत्र तु कर्तव्या

ईशानादिषु कोणेषु कार्या देवा नरोत्तम ।

उच्छ्रिता जगती कार्या भद्रपीठावृत्तिं विना ॥ ५७ ॥

प्राग्भागबलभीहीनं तुरगं तत्र कारयेत् ।

प्रशस्तः सर्वदेवानां प्रासादस्त्वरूपोदयः ॥ ५८ ॥

'पूर्वापराशाभिमुखः कार्योऽयं नान्यदिङ्मुखः ।

अयमेवातिदीर्घस्तु प्रासादो 'गृहसंज्ञितः ॥ ५९ ॥

प्रासादे त्वरुणे 'लम्नावल्य(?) ल्य) प्रासादकावुभौ ।

'याम्योत्तराशाभिमुखौ तद्वज्रगति बन्धनौ ॥ ६० ॥

सम्मुखौ तौ तु जगति 'वलभीच्छंदकौ भवेत् ।

शुभा जालप्रतिच्छन्ना 'सौभ(?) म) द्वारमुखा तथा ॥ ६१ ॥

'तश्च[?] च] स्याद्गुरुडो नाम प्रासादः सुमनोहरः ।

आदित्यस्य प्रतिष्ठानं प्रासादे तत्र शस्यते ॥ ६२ ॥

दण्डपिङ्गलकौ कार्यौ तत्र प्रासादयोर्द्वयोः ।

तयोर्वा नृप 'कर्तव्यौ रेतोमन्दयमावुभौ ॥ ६३ ॥

'कर्तव्यौ वा महाराज तथा केयवशङ्करौ ।

प्रासादे 'गारुडे वापि कर्तव्यश्चन्द्रमा बुधैः ॥ ६४ ॥

पार्श्वप्रासादयोस्तस्य कर्तव्यौ 'शिशिराम्बुपौ ।

प्रासादे 'गारुडे वापि कामदेवं तु कारयेत् ॥ ६५ ॥

पार्श्वप्रासादयोस्तस्य 'कर्तव्यौ वनमालिनौ ।

प्रासादे 'गारुडे वापि कर्तव्यौ देवराड् बुधैः ॥ ६६ ॥

पार्श्वप्रासादयोस्तस्य कर्तव्यौ वनमालिनौ ।

प्रासादे गारुडे वापि कर्तव्यश्च तथा यमः ॥ ६७ ॥

१. B. पूर्वापराशाभिमुखः. २. B. गुरुसंज्ञितः. V. गृह-. ३. A.B. लम्ने स्वल्प. ४. C. पश्चोत्तराशाभिमुखौ. ५. A.B. वलभीच्छन्दादिना. ६. A. सामग्रेद्वारवत्तया. B.C. सौ....द्वारवत्तया. ७. B.V. तत्र स्याद्गुरुडो. ८. A. कर्तव्यो. B. कर्तव्या. ९. C. कर्तव्या. १०. B.C.V. गारुडे. ११. C. शिशिराम्बुपौ. १२. C. गुरुडो. १३. C. कर्तव्या. १४. B.C. गारुडे.

पार्श्वप्रासादयोस्तस्य 'मृत्युमरौ निवेशयेत् ।
 प्रासादे गारुडे वापि कर्तव्यो वरुणो भवेत् ॥ ६८ ॥
 पार्श्वप्रासादयोः कार्या गङ्गा कालिन्दिरेव च ।
 प्रासादे गारुडे वापि धनाध्यक्षं तु कारयेत् ॥ ६९ ॥
 पार्श्वप्रासादयोस्तस्य शङ्खपद्मौ निवेशयेत् ।
 प्रासादे गारुडे वापि ब्रह्माणं विनिवेशयेत् ॥ ७० ॥
 पार्श्वप्रासादयोस्तस्य कर्तव्यौ केगवेधरौ ।
 प्रासादे गारुडे वापि महादेवं निवेशयेत् ॥ ७१ ॥
 पार्श्वप्रासादयोस्तस्य कार्यौ 'विष्णुपितामहौ ।
 'विनायककुमारौ वा कर्तव्यौ यदुनन्दन ॥ ७२ ॥
 धीरमद्रक्ष नन्दी च कर्तव्यौ वा मनोहरौ ।
 प्रासादे गारुडे वापि गरुडे विनिवेशयेत् ॥ ७३ ॥
 पार्श्वप्रासादयोः कार्यौ कश्यपो विनता ह्युभौ ।
 प्रासादे गारुडे वापि बामुदेवं निवेशयेत् ॥ ७४ ॥
 पार्श्वप्रासादयोस्तस्य कार्यौ रुद्रपितामहौ ।
 चन्द्रार्कौ वा महाराज यदि वा वरुणानिलौ ॥ ७५ ॥
 लक्ष्मीं च (१श्च) कालरात्रिच (२श्च) यदि वाप्यनलानिलौ ।
 ताभ्यामनन्तौ महाराज यदि वा गरुडारणौ ॥ ७६ ॥
 प्रासादे गारुडे वापि धर्म कार्यौ महीपते ।
 पार्श्वप्रासादयोस्तस्य कार्योऽर्थ काम एव च ॥ ७७ ॥
 लिङ्गाकारं तु कर्तव्यं देववेश्म त्रिमेखलम् ।
 तस्य नाम भवेत्त्र्योके शर्वेति नरपुङ्गव ॥ ७८ ॥
 द्विमेखलस्य तस्यैव त्रैलोक्यमिति निर्दिशेत् ।
 स एव लिङ्गनामास्यात् प्रासादम्वेत्त्रिमेखलः ॥ ७९ ॥

१. A. मृत्युःकात्वे. २. V. (f.) पितृपितामहौ. ३. V.C. विनायकः कुमारौ वा कर्तव्यौ.
 ४. V.C. कार्यौ कश्यपो विनता तथा.

कूटवद्वलमीयुक्तं सर्वकीर्तं प्रकीर्तितम् ।

ब्रह्माण्डमिति विज्ञेयं त्रैलोक्यं बलमीयुतम् ॥ ८० ॥

लिङ्गाख्यं बलमीयुक्तं सारमित्यभिधीयते ।

अर्वाद्याः पदिमे कार्याः पूर्वपश्चिगदिदुःखाः ॥ ८१ ॥

लिङ्गसंस्थापनं कार्यं नित्यमेतेषु पण्डितैः ।

प्रासादं बलमीसंज्ञं चतुरस्रं विमेषलम् ॥ ८२ ॥

चतुरस्रमिति स्थातं कार्यं तत्सुमनोहरम् ।

विद्वारं स्तम्भसंयुक्तं पुरस्ताद्विचित्रितम् ॥ ८३ ॥

‘शक्रं देवगणैर्युक्तं यमं वा पितृसंयुतम् ।

मातृयुक्तं महाकालं नृसिंहमथ वा पुनः ॥ ८४ ॥

दुर्गां देवीं तथा राजन् नक्षत्रं शशिनं तथा ।

ग्रहैर्दिवाकरं युक्तं नागैर्वा नृप वासुकिम् ॥ ८५ ॥

‘समेखलं तन्निर्दिष्टं तथा नृप समेखलम् ।

वि(?) द्वि)मेखलं तत्कथितं राजद्वारं द्विमेखलम् ॥ ८६ ॥

त्रिमेखलं तत्कथितं मेखलादयं गृहीयते ।

सर्वेष्वेतेषु कर्तव्याः सभास्थाः सर्वकीर्तिताः ॥ ८७ ॥

अन्येऽप्यनुक्ताः कर्तव्याः सभास्थाः नरपुङ्गव ।

चतुरस्तादयस्त्वेते द्वारवन्तो गृहीयते ॥ ८८ ॥

‘धिष्यशल्यबुधेन्द्राख्या नामतः ‘परिकीर्तिताः ।

‘यथेष्टं नृप देवानां कार्यास्ते भूतिमिच्छू(?) च्छ)ता ॥ ८९ ॥

मितिहीना ‘स्तर्धेवैते जालवन्तश्चतुर्दिशम् ।

चन्द्रमेघाम्बुदाकाशनामानः परिकीर्तिताः ॥ ९० ॥

१. V. शाकं. २. V. सुमेयतं. ३. V. राजद्वारं. ४. V. (f.) धिष्यशल्यबुधेन्द्राख्या. ५. B. परिकीर्तिताः. ६. V. omits यथेष्टं... परिकीर्तिताः. ७. B. -स्तर्धेवैते. C. -स्तर्धेवैते.

चतुरस्रो 'गु' (१ गृ) ह्यार प्रासादस्त्वेकभूमिक ।

गृह इत्येव विख्यातो लक्ष्मीं तत्र निवेशयेत् ॥ ९१ ॥

स एव कार्यो देवाना यथेष्ट बहुभूमिक ।

बहुभूमिसंज्ञस्तु यथेष्ट नृपपुङ्गव ॥ ९२ ॥

भूमिराद्वादशोपेत 'पञ्चस्रो मेरुहच्यते ।

चतुर्द्वारस्तु कर्तव्य सर्वेषा त्रिदिवौक्यमा ॥ ९३ ॥

शुक्तिमान्नमत 'सर्ग' स चैकादशभूमिक ।

मन्दो नामतः प्रोक्त 'स तथा दशभूमिक ॥ ९४ ॥

नवभिर्भूमिकाभिस्तु पारियात्र प्रकीर्तित ।

अत्रो नाम विख्यातस्तथा चैकादशभूमिक ॥ ९५ ॥

विमान सप्तभौमः स्यात् पञ्चभौमो नन्दन स्मृत ।

पञ्चत ('क) पञ्चभौम स्याच्चतुर्भौमश्चतुष्क ॥ ९६ ॥

त्रिभूमिस्तु त्रिभूमिस्त्याद् द्विभूम्यास्यो द्विभूमिक ।

एकभौमस्तु निर्दिष्टस्तथा चैकैकभूमिक ॥ ९७ ॥

वृत्त प्रोक्त समुद्रा ('द्रा) एतस्तथा वृत्तेरुमेखल ।

मेखला चतुरस्रा तु भद्रपीठावृत्तिर्भवेत् ॥ ९८ ॥

कृतम्बवष्टपरिच्छेदे सर्वस्वामलसारकै ।

वृत्त एव तथा नन्दी प्रासादः परिकीर्तित ॥ ९९ ॥

'दीर्घराज' गृहाकारो गृहा ('ह) राजः प्रकीर्तित ।

'भद्र' कल्याणस्तः कर्तव्यो विष्णो ('ष्णु) भोग ('गि) शयस्य वा ॥ १०० ॥

एकशृङ्गस्तथा वृत्तो वृषास्य स्याद् द्विमेखल ।

ह्रस्वाकारस्तथा ह्रस्वो घटाकारस्तथा घट ॥ १०१ ॥

१ ABV गृह कार्यं २ V यथेष्टो ३ C पञ्चस्रो ४ AB सर्वे ५ V स तदादशभूमिक ६ B omits दीर्घराजः प्रकीर्तित ७ VC गृहाकारो गृहारामः ८ V.B. -स्तथा कार्या V (f) भद्राकारः स कर्तव्यो ९ C घटाकारो घटस्तु

सिंहाकारस्तथा सिंहो मण्डपो मण्डपाकृतिः ।

द्वादशाक्षिः षडक्षिस्तु तथाष्टाक्षिर्महीपते ॥ १०२ ॥

प्रासादास्तु मया प्रोक्तास्तथा प्रोक्ताश्रय(१)स्थितिः ।

पञ्चभिः शिखरैर्जुष्टश्चतुर्भिरपि मण्डपैः ॥ १०३ ॥

द्वारैश्चतुर्भिः संयुक्तः कैलासः परिकीर्तितः ।

त्रिमेलललिशृङ्गश्च त्रिकूटो नाम विश्रुतः ॥ १०४ ॥

शृङ्गेणैकेन संयुक्तश्चतुर्भिरपि मण्डपैः ।

चतुर्द्वारैः स्मृतस्तौम्यः प्रासादः सुमनोहरः ॥ १०५ ॥

प्राकारे जानुदन्वाढ्या यस्यैका जगती भवेत् ।

प्रासादत्र्यंशतुल्या तु त्र्यंशतुल्या तथा कटिः ॥ १०६ ॥

शिखरः कुहरोपेतो नानारूपकभूषितः ।

एकमण्डपसंयुक्तस्तादृशैः सुरमन्दिरैः ॥ १०७ ॥

स्वल्पैर्विदिक्षु संयुक्तैश्चतुर्भिर्भुवि मण्डपैः ।

सोपानमूले संयुक्तो द्वाभ्यामेव नराधिप ॥ १०८ ॥

प्रासादो राजराजाख्यो मुख्योऽयं परिकीर्तितः ।

प्रासादे राजराजाख्ये चत्वारो यदि मण्डपाः ॥ १०९ ॥

सर्वे शिखरहीनाः स्तुस्तस्य सोपानमूलाः ।

अष्टौ देवगृहाणि स्युः स भवेद्दरणीधरः ॥ ११० ॥

मण्डपैः शिखरोपेतैर्विमानाख्यः स वै भवेत् ।

विदिक्षु यत्र प्रासादाश्चत्वारो मण्डपान्तरे ॥ १११ ॥

मण्डपाविशस्वरूपेता मध्यमाञ्जलिः (मञ्जरी) संयुताः ।

नवभिः शिखरैरेष प्रासादः सुरराट् (इ) भवेत् ॥ ११२ ॥

१. V.B. सिंहाकारः स्मृतः सिंहो. २. A.B. प्रासादाः रामतः प्रोक्ताः. ३. V. कैलासः
४. V.C. जानुदन्वा ष्यायश्येक. ५. V. प्रासादतुल्या त्र्यंश तु. ६. A.B. -चतुर्भिस्तु
विमण्डपैः. ७. B. मण्डपः. ८. A.B.V. स्तुस्तया ९. A.B. सोपानमूलाः. १०. A.B.
मध्यमेजलि. V. मध्यमेजलि.

बहुवातायनोपतो बहुचालगनाक्षर १
 चतुरस्रोऽथ वा वृत्तसार्थोच्छ्रितभेगल ॥ ११३ ॥
 आनन्दनामा भवति प्रासाद सर्पतोमुख १
 मेखलाष्टभूभागात्क्रमेणामलसारकै ॥ ११४ ॥
 अविच्छिन्नै क्रमाद् द्वारैर्यद्गुभिर्यो विनिर्मित १
 न मुण्डो न च शूलाम प्रासाद सुसम स्मृत ॥ ११५ ॥
 'मुण्डमण्डलसयुक्त स एवोक्त प्रभञ्जन १
 चतुर्भिर्मण्डपैर्युक्तो विश्वरमेति कीर्यते ॥ ११६ ॥
 मण्डपै सुसमाकारैश्चतुर्भिरपि सयुत १
 'महासुमन इत्येव प्रासाद परिकीर्तित ॥ ११७ ॥
 'छत्राकार स्मृत'छत्रो मृदङ्ग स्थातदाकृति १
 विपरीतो मृदङ्गस्तु वज्र इत्यभिधीयते ॥ ११८ ॥
 एका कटिर्भवेद्यस्य तथैका जगती नृप १
 'शिखरा श्रेणिगा पञ्च द्वारा पञ्च तथा नृप ॥ ११९ ॥
 प्रासादो लोकरपालम्भो लोकरपालेषु क्षस्थते १
 'शसन्त्यथान्य प्रासाद महाभूतगणस्य च ॥ १२० ॥
 प्रासादो वर्तुलकटिस्तथा वर्तुलमेखल १
 अष्टासि शिखरोपनो 'द्वाराष्टकविभूषित ॥ १२१ ॥
 दिग्बन्ध इति विख्यात प्रासाद सर्पदैवत १
 'पश्चाद्गमनि('णि)कोपनो जगतीमान मण्डप ॥ १२२ ॥
 प्रासादम्वेकशिखर सामान्य परिकीर्तित १
 मण्डप 'जालकोपते पश्चाद्भागो गुहा भवेत् ॥ १२३ ॥

१ A B मण्डमण्डलसयुक्त २ B महासम वा इत्येव ३ A B V भद्राकार ४ C
 शिखराभेगनाक्षर- ५ A B -द्वार- ६ A B C शस्यययार्थ प्रासादो ७ V द्वाराष्टक
 भूषित ८ V C पश्चाद्गमकोपनो ९ V मण्डप १० B जालकोपते

विमेखलोऽयं प्रासादः सुगुहः परिकीर्तितः ।

स एव त्रिगुणोपेतस्त्रिगुणः परिकीर्तितः ॥ १२४ ॥

^१हिमवान् बहुभिस्स्तम्भैर्युतो भवति नन्दकः ।

स्तम्भवान् बलभीयुक्तः प्रासादो भित्तिगर्जितः ॥ १२५ ॥

आकाशनी सा भवति तत्राकाशः प्ररूपयेत् ।

षोडशः^२ शास्त्रिस्तु कथिनः प्रासादस्तावदक्षिणः ॥ १२६ ॥

प्रासादः शङ्खसङ्घः स्याच्छङ्खाकारः सुशोभनः ।

पद्माभशिखरोपेतो वैजयन्तो महीपते ॥ १२७ ॥

^३अनश्रिः शिखरोपेतो भवेदम्बुदसङ्घितः ।

शिलैः कुहरोपेतैर्भवेन्मङ्गलसङ्घितः ॥ १२८ ॥

प्रासादानां गतं चैतत् समासात् कथितं मया ।

यथेच्छाशामुखा कार्या येषां^४ दिङ् न प्रयोजिता^५ ताः ॥ १२९ ॥

सर्वे देवगणा कार्या येषां देवो न कीर्तितः ।

विष्णोर्देवस्य^६ कर्तव्यः सर्व एव विशेषतः ॥ १३० ॥

अन्यमिश्रौ न कर्तव्यौ चन्द्राकविऋवेश्मणौ ।

^७सूर्येण सयुतश्चन्द्रः क्षीणः^८ कर्तुं क्षयावहः ॥ १३१ ॥

परम्पराशाभिमुखौ स्तव्यौ सूर्यरात्रिणौ ।

पूर्वापराशाभिमुखौ न तु याम्योत्तरामुखौ ॥ १३२ ॥

पूर्वापराशाभिमुखौ यदा स्यातां तदा शशी ।

पूज्यो भवति धर्मत्रयं कर्तुं कल्याणकारकः ॥ १३३ ॥

नैऋतेऽश्मगतौ कार्यौ ग्रहौ स्कन्दमिनाथयोः ।

न नागगरुडौ कार्यौ न चान्तर्महेश्वरो ॥ १३४ ॥

१. A B हिमवान्वाह्यतस्तम्भैर्युतो, २. V.C. अनाशि ३. A B. दिङ्नाम योजिता .
C दिङ् स योजितः, ४. C कीर्तितः, ५. A.B कर्तव्या ६. B. मृशेण, ७. V. वयु .
१. ३१.

महानाल्युसिहौ च रत्ना शुष्का 'तथैव च ।
 नमस्तद्गुणान्तेस्तु भद्रमाल्याध वा सह ॥ १३५ ॥
 कामदेवो न कर्तव्यस्तथैव वरुणान्नर ।
 देवस्यैरम्य नो 'कार्ये द्वे तयार्चं तथा नृप ॥ १३६ ॥
 प्रादुभाग्रते कार्ये ते च त्रिपुधर्महात्मन ।
 तेषामपि च देवानां द्वन्द्वयोगो विगर्हित ॥ १३७ ॥
 तेषामप्यन्यसहितं प्रशस्तो नृपसत्तम ।
 'ग्रहपङ्क्त्या तु सहितो र्त्तन्यो सूर्यरात्रिषो ॥ १३८ ॥
 महादेवसमीपस्थौ तथा स्कन्दप्रिनायकौ ।
 वासुदेवसमीपस्था शेषतार्क्ष्या तथैव च ॥ १३९ ॥
 एतन्व्यसमेतानां ययायोगैः पृथग्रिधैः ।
 कर्तव्यस्तु विरुद्धानां देवता चापि सङ्गम ॥ १४० ॥
 प्रासादलक्षणमिदं स्थितं समासात्
 आलोस्य पूर्वचरितं हि पितृमहोक्तम् ।
 शास्त्रं हिताय नरसत्तमं मानुषाणां
 धार्यं त्वया तदतिपुण्यपरेण नित्यम् ॥ १४१ ॥

इति श्रीत्रिपुधर्मोत्तर माण्डवेयवज्रसंवाद प्रासादलक्षणं नाम ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

प्रासादमथ वक्ष्यामि सर्वतोमद्रसज्ञिनम् ।

चतुरात्मा हस्तित्र कर्तव्यो जगतीपते ॥ १ ॥

एक(१ का)त्र जगती कार्या चतुरस्रा मनोरमा ।

तस्या गर्भगृहा कार्या विशतिश्चतुस्तरा ॥ २ ॥

'एषा पृष्ठे जगत्पूर्व' प्राकारं निनिवेशयेत् ।

सर्वत्र मेखलाकारं तत्रापि निनिवेशयेत् ॥ ३ ॥

प्रासादका महाराज चतुर्विंशतिरेव 'च' ।

चतुष्पु दिक्षु सोपान मेखलाया 'निवेशयेत् ॥ ४ ॥

सोपानभ्यश्चिन्तारो मेखलाया प्रकीर्तित ।

सोपानोभयतो राजन् प्रासादास्ते यथैव ॥ ५ ॥

भवन्ति मेखलापृष्ठे तदादौ गर्भमन्दिरम् ।

विमेखल तु सामान्य मध्ये तेषा विमण्डपम् ॥ ६ ॥

हिमस्तसंज्ञितौ कार्या तस्य पार्श्वे विमेखलो ।

सोपानमूले प्रासादे द्वे द्वे कार्ये मनोरमे ॥ ७ ॥

'दृष्टे' देवकुलाख्ये ते सामान्याख्ये विमण्डपे ।

तथैव जगतीपृष्ठे सोणे देवकुलं न्यसेत् ॥ ८ ॥

प्रासादो मध्यमश्चात्र कर्तव्यो मण्डपान्वित ।

चत्वारो मण्डपाश्चात्र कार्या दिग्बरसज्जि(१ स्थि)ता ॥ ९ ॥

मध्यप्रासादकोणेषु तथा मण्डपमन्धिषु ।

द्विद्विगर्भगृहान् रम्यान् प्रासादान् निनिवेशयेत् ॥ १० ॥

ण्डकं मण्डपं चात्र द्वारत्रितयभूषितम् ।
 चतुर्थं च तथा द्वारे देवगर्भगृहं भवेत् ॥ ११ ॥
 मण्डपस्य च ये द्वाराः कार्यास्ते स्तम्भभूषिताः ।
 प्रामादस्यास्य शिखरा भवन्त्येवं न चैव तु ॥ १२ ॥
 उन्निद्रुतं नमं शृङ्गं तुल्यं स्यान्निष्ठस्वराष्टकम् ।
 मध्यमं शिखरं तत्र कार्यं शिखरार्जितम् ॥ १३ ॥
 रूपैर्यविवैर्युक्तं न भुण्डं न च शूलवत् ।
 अष्टौ तु शिखरास्तत्र कर्तव्याः कुहरान्विताः ॥ १४ ॥
 जालागवाक्षक्रोपेतैः कुहरैर्नृप भूषिताः ।
 भव्यत्र शिखरा कार्या शुभामलक्रमारकाः ॥ १५ ॥
 सचक्रा सपताकाश्च सप्तजाश्च ताराधिप ।
 खेऽभिपक्त इवाभाति प्रामादोऽयं ससुच्छिन्न ॥ १६ ॥
 क्रमतो देवतान्यास प्रामादेऽस्मिन्नित्योध मे ।
 वासुदेवोऽत्र कर्तव्यः पूर्वाशाभिमुखो नृप ॥ १७ ॥
 पश्चिमाशामुखो वापि न कार्यश्चान्यदिदृष्टुः ।
 वासुदेवदिश चात्र पूर्वा राजन् प्रकल्पयेत् ॥ १८ ॥
 तम्याश्चैरानुसारेण दिश स्यात् परिरूपना ।
 दक्षिणाशामुख कार्यो देव सङ्कर्षण प्रभु ॥ १९ ॥
 पश्चिमाशामुख कार्यं प्रद्युम्नश्चाप्यनन्तरम् ।
 उत्तराशामुखो गजन्नलिरुद्धो विधीयते ॥ २० ॥
 दिग्गभा ये मया प्रोक्ता गृहा मण्डपसधिषा ।
 प्राङ् मण्डपादक्षिणतो लक्ष्मीं तत्र तु कारयेत् ॥ २१ ॥
 दक्षिणाद्वागतो निद्रा कालरात्री तु दक्षिणे ।
 पश्चिमाद्वागस्तस्मिद्धि रतिं तस्यैव दक्षिणे ॥ २२ ॥

१. V.C भव-त्येव २. V.B मण्ड. ३. B. सर्वत्रिशिखरा ४. B. कार्या-
 ५. V. मण्डल-

उत्तराद्वामतः कीर्तिं दक्षिणेन सरस्वतीम् ।
 पूर्वस्या वामभागे तु तथा 'पुष्टिं निवेशयेत् ॥ २३ ॥
 ऐशान्यादिक्रमाः कार्या कोणप्रासादगास्त्वमे ।
 अधशीर्षं वराहं च नरसिंहं त्रिविक्रमम् ॥ २४ ॥
 प्रासादकेषु कर्तव्या मेखला बन्धकेषु च ।
 चतुर्विंशतिरित्येते विबुधा विबुधोत्तम ॥ २५ ॥
 तार्क्ष्यं शङ्खं तथा पद्मं चक्रं लाङ्गलमेव च ।
 मुसलं चाप्यनन्तं च गदा तालं तथैव च ॥ २६ ॥
 त्रिशूलं च तथा शार्ङ्गं शरं मकरमेव च ।
 परशुं मुद्गरं चैव चर्मपाशं च पार्थिव ॥ २७ ॥
 पट्टिशं नन्दकं चैव शक्तिं 'मुष्टिं तथैव च ।
 वज्रं च कौस्तुभं चैव वनमाला च यादव ॥ २८ ॥
 दंष्ट्रा(ः प्त्रा)'देवगृहाणा मे न्वं विन्यासमिदं शृणु ।
 इन्द्राग्नी पूर्वत कार्या दक्षिणेन तथा नृप ॥ २९ ॥
 यमश्च निर्ऋतिश्चैव पश्चिमे वरुणानिलौ ।
 उत्तरेण च कर्तव्यौ धनेश्वरमहेधरौ ॥ ३० ॥
 ब्रह्माष्टकं वा कर्तव्यं दंष्ट्रादेवगृहेषु च ।
 आदित्यशुक्रौ पूर्वेण याम्येन च कुजासुरौ ॥ ३१ ॥
 शनैश्चरगशाङ्कौ च तथा पश्चिमतो नृप ।
 उत्तरेण च 'कर्तव्यौ चन्द्रपुत्रवृहस्पती ॥ ३२ ॥
 दंष्ट्रादेवगृहावत्र वासुदेवस्य यातुभौ ।
 वासुदेवप्रतिहारौ तयोर्वा कारयेन्नृप ॥ ३३ ॥
 सुमद्रवसुभद्रास्यौ त्रैलोक्यस्येधरावुभौ ।
 आपाद्वयजं ताराम्यौ कार्या मद्रपण्यस्य तु ॥ ३४ ॥

१ C मुष्टि. २. C. विबुधोत्तम. ३. C. वृद्ध. ४. मुष्टि. ५. A.B.—देवगृहाणा. ६. A.
 चान्द्रेषु च. C. देवगृहेषु. ७. A. वनेषु. ८. A.B.C.V. लाङ्गलौ.

जय च विजय च प्रद्युम्नस्य तु कारयेत् ।
 आमोद च प्रमोद च अनिरुद्धस्य पार्थिव ॥ ३५ ॥
 प्रागुक्त देवतान्यासाद्देवकुलेभ्यः ।
 प्रतीहारप्रतिष्ठान शस्यते बहुभिर्गुणैः ॥ ३६ ॥
 त एव ज्ञेया दिग्पालास्त्र एव च तथा ग्रहा ।
 'एतत्तत्र जगतीमघे शृणु देवान् यथाक्रमम् ॥ ३७ ॥
 गायत्री चतुरो वेदान् वैष्णवी चापराजिनाम् ।
 मृत्यु काल यम दण्ड कनक अस्मेव च ॥ ३८ ॥
 'साङ्ख्य योग 'पञ्चसत्र ज्ञान पाशुपत तथा ।
 व्यासनाल्मीनिर्मार्षण्ड महामृताननन्तरम् ॥ ३९ ॥
 एवमिदं प्रासादे 'विस्तीर्णमजिर भजेत् ।
 तोयेरह्मत्रिमैर्दिव्येभ्युनन्देरुपशोमितम् ॥ ४० ॥
 द्वारपालाश्चतस्रस्तु ततः कार्यं विज्ञानता ।
 प्रासादो द्वार गालाख्यस्सम रूपो मनोहर ॥ ४१ ॥
 श्रेणीगताश्च 'प्राकारे कार्यं गर्भगुहा शुभा ।
 'प्रादुर्भावान्यसेत्तेषु 'त्रिष्णोरमिततेनस ॥ ४२ ॥
 अथ वा पार्थिवश्रेष्ठ सर्वाङ्ग देवगणान् क्रमात् ।
 प्रासादमेतद्विधिद्वयं करोति महीपते ॥ ४३ ॥
 सर्वेषां देवतानां तु नित्यं विहितपूजनम् ।
 कल्प(ः) ल्पे) त्रेनायुगस्यादौ चक्रवर्त्यमिधीयते ॥ ४४ ॥
 'परिवेशस्तथा कार्यं मय्येवमस्ति 'कामत ।
 'ततस्तस्यायुज्यतामेति देवदेवस्य 'चक्रिण ॥ ४५ ॥

१ A एतत् २ C सङ्ख्ययाग ३ B पापरात्र ४ C विस्तीर्णमजिर ५ AB
 -मालाख्य ६ A -रूप मनोहर ७ CV प्रासाद ८ ACI प्रादुर्भाव-यत्तेषु ९ A
 विष्णुर्मिनतजस १० AB परिवेश तथा ११ AB कामत १२ VC तत्परसायोजिता
 मेति १३ C शार्ङ्ग

फलं त्रैलोक्यदानस्य ध्रुवमाप्नोति मानव ।
 प्रासादेऽस्मिन् सकृत् कृत्वा सर्वेषामेव पूजनम् ॥ ४६ ॥
 गन्धमाल्यनमस्कारघूपदीपात्रसम्पदा ।
 यद्येष्टं काममाप्नोति नात्र कार्यं विचारणा ॥ ४७ ॥
 सचक्रं सपताक्रोऽयं प्रासादोऽतिमनोहर ।
 यावद्दर्शनमायाति तावन्नश्यन्त्युपद्रवा ॥ ४८ ॥
 व्याधिश्रैवापमृत्युश्च ईतयश्च तथा नृप ।
 नाशमायान्त्यसन्देहं तत्प्रविष्टस्य मानद ॥ ४९ ॥
 नाशालमृत्यो 'राजन् योगिन्यो यक्षराक्षसा ।
 प्रेता विनायका वापि प्रभवन्त्यपि कस्यचित् ॥ ५० ॥
 अत्र सात्त्वतमुख्या ये सायुज्यं यान्ति ते ध्रुवम् ।
 ये देवग्रहाध्यात्र दासीदासगणाश्च ये ॥ ५१ ॥
 सर्वे ते स्वर्गमायान्ति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
 यस्य राजस्तु विषये प्रासादोऽयं भवत्यपि ॥ ५२ ॥
 स चापि शक्रलोकस्थश्चिरं मोदति पार्थिव ।
 तस्मिन्पताका यो दद्यात्तथा पापं विधूयते ॥ ५३ ॥
 ईतयश्च शमं यान्ति पुण्यमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 कृत्वा सितं तं प्रासादं चक्रवर्त्यभिजायते ॥ ५४ ॥
 एवं विधानविहिते मया देवा यथोदिता ।
 सर्वे सन्निहितास्तत्र भवन्ति वसुधाधिप ॥ ५५ ॥
 तत्र यत् सलिलं तिष्ठेत्तत्तीर्थं सततं भवेत् ।
 तत्र यात्रा विधाने तु सर्वे देवा सवासना ॥ ५६ ॥

१. A.B.C. - न्युपद्रव २ A नाशमायाति सन्देह ३. V. यादव. ४ A राजन्दा-
 क्षिन्यो यक्षराक्षसा ५. A.B.C. प्रभवत्ययम् ६ C सातत्त्व ७ A.B. देव ग्रहमाध्यात्र. C. ये च
 देवमाध्यात्र. ८. V. चक्रवर्त्यभिधीयते ९. A.B. तिष्ठन्मनीतिसततं १०. C. विधानेन.

नृपयश्च महामागम्बेकाल्यामन्^१दर्शिन ।
 राजर्षय पुराणाश्च सर्वे समुदिता गुणै ॥ ५७ ॥
 दिविष्ठा सुमहात्मान शक्तुल्यपराक्रमा ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चेन् शुभा भृतगणाश्च ये ॥ ५८ ॥
 सशरीरा समायान्ति^२द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
 तत्रोत्सव नर पश्यन् ध्रुव कल्याणभाग् भवेत् ॥ ५९ ॥
 तत्र हिंसा न कर्तव्या देवद्रव्यस्य कर्हिचित् ।
 राजा वा तन्निमुक्तो वा तत्रास्याषिटृतस्तु य ॥ ६० ॥
 स याति नरक घोर सपुत्रपशुबान्धव ।
 अग्निमहोके ध्रुव तस्य^३स्थाननाशो भविष्यति ॥ ६१ ॥
 ये तत्र भक्ता मनुजास्सपशुद्रव्यसञ्चया ।
 नित्य वृद्धिमुपायान्ति देवदेवप्रसादत ॥ ६२ ॥
 द्रष्टव्यमेतं त्रिदशैश्वर्यं कृत यदन्येन नरेन्द्रचन्द्र ।
 दृष्ट्वा हि^४ पापात् सकलाद् मनुष्यो विमुच्यते पुण्यमवाप्नुयाच्च ॥ ६३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवक्त्रसंवादे सर्वत्र (१ तो) भद्रमातादलक्षणं नाम ॥ ८७ ॥

१ B -दर्शिता २ V सर्वं ३ VC इष्ट ४ ABC स्थाननाश ५ V.
 -त्रिदशैश्वर्यं ६ V. पापे सकलैर्मनुष्या,

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

सामान्यमथ वक्ष्यामि प्रासादानां तु लक्षणम् ।

चतुष्पष्टि^१पदं कार्यं देवतायतनं सदा ॥ १ ॥

द्वारं च मध्यमं तस्य समदिवस्थं प्रशस्यते ।

द्वारं विस्तरतः कार्यं भूपालं द्विगुणोच्छ्रयम् ॥ २ ॥

^२गृहस्तम्भद्वयशुभ्रं द्वारं देवकुलद्वयैः ।

अविद्धं तच्च कर्तव्यं नाम्बुसा^३ वि न कुक्षिमत् ॥ ३ ॥

^४वज्रमध्यं नतं चैव द्वारं यत्नाद्विवर्जयेत् ।

मङ्गल्यं रूपकोपेतं तच्च कार्यं प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

द्वारमानाष्टभागानां (१ भागोना) प्रतिमा तु सपिण्डिकाम् ।

द्वौ भागौ प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिण्डिका ॥ ५ ॥

^५कटिरष्टमभागोनं (' ना) ^६द्वारे कार्यं (' र्या) विजानता ।

तृतीयमंशं वसुधा तृतीयांशः कटिर्भवेत् ॥ ६ ॥

^७मञ्जरी च तृतीयांशः प्रासादस्य महाभुज ।

गर्भे पादे (' दो) न विस्तीर्णं तथा द्वारं प्रशस्यते ॥ ७ ॥

भित्तिर्गर्भाष्ट^८भागोना तथा कार्यो विजानता ।

प्रासादोच्छ्रयभागो न चतुर्थेन च शम्यते ॥ ८ ॥

वसुधासञ्चरो राजन् कट्यंशद्वितयेन (१ शो हि तथैव) तु ।

^९अष्टमेन तथा हीनो मध्ये सोपानं इष्यते ॥ ९ ॥

समसंख्ये (? ख्यं) तु कर्तव्यं सोपानं नित्यमेव तु ।

नात्यर्थं संकटं कार्यं ^{१०}न विस्तीर्णं तथैव च ॥ १० ॥

१ A.B. -पदे. २. A.B. द्विगुणोच्छ्रयम्. ३. B. गृहस्तम्भप्रमशुप्रद्वारदेव- C. गृहस्तम्भप्रमशुप्रद्वारदेव- V. गृहस्तम्भप्रमशुप्रद्वारदेव. (f₁) गृहस्तम्भप्रमशुप्रद्वारदेव. (f₂) गृहस्तम्भप्रमशुप्रद्वारदेव. ४. V. (f.) विनिष्क्रम्य. ५. A.B. वज्रमध्यं. ६. C. वष्टि- ७. A.B.C. द्वार. ८. A. संजरीध. ९. A.B.C. -भागो न, १०. V. omits, अष्टमेन...नित्यमेव तु. ११. V. न. १२. ३२

मूलप्रमाणं चोर्ध्वं तथा विस्तारवर्जितम् ।
 सोपानं कारयेद्वाजन् पार्श्वयोस्मिहभूषणम् ॥ ११ ॥
 न मुण्डं न च शूलं नानन्तं कारयेत्तथा ।
 समं मनोहरं कार्यं तथा 'माङ्गल्यरूपम्' ॥ १२ ॥
 'सुधासुसितशृङ्गं च विचित्रं' कटिभूषणम् ।
 द्वारयोः सप्रतीहारं समगर्भगृहं समम् ॥ १३ ॥
 देवपीठं तु कर्तव्यं मध्ये गर्भगृहस्य तु ।
 भद्रपीठनिमः सौम्यं श्लक्ष्णं घातविरजितम् ॥ १४ ॥
 एकत्रिंशे देवगृहे 'निविष्टा'
 शुभाग्रहाः स्यात् प्रतिमा सदैव ।
 नित्यं तथा सज्जिता नृसीर
 तस्मात् प्रयत्नादिदमेव चिन्त्यम् ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवाद सामान्यमासादृष्टक्षणं नाम ॥ ८८ ॥

१ A मनोहरो २ A B मङ्गल्यरूपवत् ३ C वसुसंस्तवृङ्ग ४ B कटिभूषणम्
 ५ V omits देवपीठं तु ६ A निविष्टा

एकोनवतितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

वनप्रवेशं धर्मज्ञ निबोध गदतो मम ।
 शुभे दिवसनक्षत्रे मुहूर्ते चापि पूजिते ॥ १ ॥
 दैवज्ञं पुरतः कृत्वा स्थपतिः प्रविशेद्वनम् ।
 ततस्तत्र परीक्षेत छिन्द्याद्विन्द्याद्वनस्पतीन् ॥ २ ॥
 सफोटरान् लताबद्धान् कृमिजम्भान् विवर्जयेत् ।
 वह्निना च तथा स्पृष्टान् पातितान् पवनेन च ॥ ३ ॥
 कुल्लरेण तथा भग्नान् पक्षिणां निलयाश्च ये ।
 तापसानां समीपे च सिक्काश्च घटवारिणा ॥ ४ ॥
 सत्त्वानामाधया ये च ये च कुब्जा नराधिप ।
 सुशिरा ऊर्ध्वशुष्काश्च बालवृद्धास्तथैव च ॥ ५ ॥
 इमशानचैत्यवल्मीकदेवतायतनोद्भवा ।
 उद्यानजानेकवृक्षान् सीमावृक्षास्तथैव च ॥ ६ ॥
 मार्गवृक्षान् महाराज प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 पलाशं कोविदारं च शारुमालि पिप्पलं वटम् ॥ ७ ॥
 आम्रं च पुष्पकं चैव कपिशं च विभीतकम् ।
 वर्जयेद्वेतसं चैव ये चारामद्रुमास्तथा ॥ ८ ॥
 नन्दनं स्यन्दनं सालं शिशपं खदिरं धवम् ।
 किंशुकं पद्मकं चैव हरिद्रं चीनकं द्रुमम् ॥ ९ ॥
 अर्जुनं च कद्रवं च मधुकं चाजमं तथा ।
 देववृक्षांश्च जात्यांश्च तथा वै रक्तचन्दनम् ॥ १० ॥

१. V.C. चाभिपूजिते. २. V. (f) पावतेन च. ३. A. सिद्धी च. ४. A.C. शम्भलं
 ५. C.V.—स्तथा द्रुमाः A.B. चासाराद्रुमास्तथा. ६. A.B.C. शिशपां. ७. A. सायनं. ८. C.
 देशजं जात्यम्. B. जात्यम्.

एते प्रशस्ता विज्ञेया ये च सारा महीरुहा ।
 शम्भुस्तस्मात् न ये प्रोक्तास्ते तु मध्यफलाः स्मृताः ॥ ११ ॥
 रक्तसारा नरेन्द्राणां शुद्धसारा द्विजन्मनाम् ।
 पीतसारा विश्वा अम्ताः शूद्राणां कृष्णमध्यमः ॥ १२ ॥
 छेत्तव्यं तु द्रुमं गन्धं सन्ध्याकाले तु पश्चिमे ।
 द्रुमम्याग्रे बलि कार्यो भूतानां तन्निवासिनाम् ॥ १३ ॥
 कुल्मापोल्लोपिकाभक्ष्यपुष्पधूपाग्निर्नृप ।
 कृत्वा चाच्यं ततो मन्त्रमिदं यदुकुलोद्ब्रह्म ॥ १४ ॥
 वसन्ति यत्र भूतानि तेभ्यस्त्वस्मिन् नमोऽस्तु व ।
 उपहारं गृहीत्वेन क्रियता वासपर्येय ॥ १५ ॥
 भवद्विश्वाभ्यनुज्ञात पूजितैः प्रमथेश्वरा ।
 देवागारे नियोज्यामि द्रुममेतममजयम् ॥ १६ ॥
 न चेद्भवन्तस्त्यक्ष्यन्ति द्रुममेत ततो मम ।
 स्वप्ने भरद्वाजस्तव्यं यथातथ्यमनुग्रहात् ॥ १७ ॥
 एवमुक्त्वा तथा तत्र प्रत्यपेत् स्थपतिर्नृप ।
 दैवज्ञश्च महाभाग रक्षितौ शस्त्रपाणिभिः ॥ १८ ॥
 ततः स्वप्नं शुभं रात्रौ तयोरेकोऽपि चेद्वि ।
 पश्येद्राजन् वा पश्येच्छिन्नाद् बृक्षमसंशयम् ॥ १९ ॥
 स्वप्नं वाप्यशुभं पश्येत् न ॥ भिन्नात् कथञ्चन ।
 छेत्तव्यं छेदयेद्बृक्षं कल्यमुत्थाय बुद्धिमान् ॥ २० ॥
 मध्वाज्याक्षेन राजेन्द्र ततः परशुना शुचि ।
 रेखां प्रदक्षिणं कृत्वा पातयेत् प्रयतस्ततः ॥ २१ ॥

१ B विशालरता २. V. चास्ते C. चास्य ३ B यदुकुलोद्ब्रह्म C. यदुकुलोत्तम.
 ४. A B C भवद्भूषोदमनुज्ञात ५. A B यदुद्भवन्तस्त्यक्ष्यन्तु. ६ B द्रुतमेनं ततो मम
 ७ C ततस्ततः ८. A B पश्येद्राजन्वतान्मध्योऽपि द्रुमम्- ९. A. स्वप्नं वापि शुभ. १०. C.
 भिन्ना ततो शृणु. ११. B मध्वाज्याक्षेन.

पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पतनं तस्य शस्यते ।
 ऐशान्यां च महाराज दिक्षु शेषासु गर्हितम् ॥ २२ ॥
 'वातप्रभग्नं न ग्राह्यं प्राणिर्हिसाकरं तथा ।
 प्रशस्तं पतितं वृक्षं ग्राह्यं भवति यत्नतः ॥ २३ ॥
 अग्रं मूलं प्रयत्नेन कर्तव्यं तस्य चिह्नितम् ।
 अग्रं देवस्य मूर्धानं पादं मूलं तु कारयेत् ॥ २४ ॥
 अर्चा कृता विपर्यस्ता तिर्यग् वा 'मरणावहा ।
 अग्रमूलविपर्यासं स्तम्भानां च विवर्जयेत् ॥ २५ ॥
 अग्रमूलविपर्यासे कृते वेष्ट्म क्षयं 'व्रजेत् ।
 पूर्वाग्रा चोत्तराग्रा वा द्रुमा योज्या गृहेषु च ॥ २६ ॥
 महावंशेषु वंशेषु विपर्यस्ता विगर्हिताः ।
 दक्षिणाग्राः पराग्रा वा गृहस्वामिविपत्तिदाः ॥ २७ ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन 'चिह्नितं कारयेद् द्रुमम् ।
 अग्रे मूले च धर्मज्ञ ततः सम्यक् प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 शकटेन महाराज नैर्वाप्यथ गोघृपैः ।
 'शुभे दिवसनक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ २९ ॥
 प्रविश्य सम्यक् तं विद्वान् यथायोगं नियोजयेत् ।
 'यथोद्देशं महाराज स्थपति'लक्षणाश्रितम् ॥ ३० ॥
 एवं हि कृत्वा 'वनसंप्रवेशं
 यः काष्ठमानीय गृहाणि कुर्यात् ।
 'घृद्धिर्भवेत्तस्य सदैव राजन्
 घनेन धान्येन सुतैश्च मुख्या ॥ ३१ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे दारुपरीक्षा नाम ॥ ८९ ॥

१. V. वामे प्रमत्ते. C. वाते प्रमत्ते. २. A.B. मरणावहा. ३. A. भवेत्. ४. V. विद्वैरतं.
 ५. V.C. आप्ते. ६. A.B. अथोद्देशं. ७. C. -लक्षणाश्रितः. ८. A. वसनं प्रवेशं. ९. C.
 इदमवेतस्य.

नवतिनमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

पूर्वोक्तविधिना गत्वा शिला वाथ परीक्षयेत् ।

शैले गत्वा महाराज दैवज्ञ, स्थपतिस्तथा ॥ १ ॥

शुद्धा शम्भा द्विजातीनां क्षत्रियाणा च लोहिता ।

विशां पीता हिता कृष्णा शृङ्गाणा च हितप्रदा ॥ २ ॥

एकनशां समा स्निग्धा निमग्ना च तथा क्षितौ ।

घातातिमात्रस्फुट्ना दृढा मृद्धा मनोरमा ॥ ३ ॥

कोमलां सिकताहीना म्रिय दृक्चनसोरपि ।

सरित्सलिलनिर्धूना पवित्रा तु जलोपिता ॥ ४ ॥

द्रुमच्छयोपगृढा च तीर्थाश्रयसमन्विता ।

आयामपरिणादाद्या ग्राह्या प्राहुर्मनीषिणः ॥ ५ ॥

अग्राह्या ज्वलनालीढा तप्ता भास्कररश्मिभिः ।

अन्यकर्मोपयुक्ता च तथा क्षाराम्बुमंयुता ॥ ६ ॥

अत्यन्तोपहृता रुक्षामपुष्पजनसेविता ।

विलै संदूषिता या तु विचित्रैर्विन्दुमिश्रिता ॥ ७ ॥

रेखामण्डलसङ्कीर्णा विद्धा विमलसयुता ।

विमलं त्रिविधं ज्ञेयं लोह काम्य च हेमजम् ॥ ८ ॥

या लोहविमलैर्जुष्टा सा जनक्षयकारिणी ।

कास्याभविमलोपेता जनमानविनाशिनी ॥ ९ ॥

हेमेन युक्ता दुर्भिक्षं तथा कुर्यादवग्रहम् ।

दर्पणे छेदने चैव मण्डलं यत्र दृश्यते ॥ १० ॥

१. A. पीता हि कृष्णा च २ C. गत्वादिमात्र- ३ B.C. पवित्रातर्जलोपिताम्
-४. B. ग्राह्या ५ A.C. आग्राह्या ६. C. omits अ अत्यन्तोपहृता ..विमलसयुताम्. ७. V. तिलै
सम्भूयिता. ८. B.C. विनाशिनी ९. A.B. हेमेन. १०. V. चर्पणे ११. V. अग्रदृश्यते.

सगर्भा तां विजानीयाद् यत्नेन 'च विवर्जयेत् ।
 माञ्जिष्ठवर्णसंकाशे गर्भे भवति 'दर्दुरः ॥ ११ ॥
 पीतके मण्डले गोधा कृष्णे विद्याद्भुजङ्गमम् ।
 कपिले भूपकं विद्यात् 'कृकल्यसं तथारुणे ॥ १२ ॥
 गुडवर्णे तु पापाणं 'कापोते 'गृहगोषिका ।
 'आपो निखिदावर्णमि भस्मवर्णे तु बालुका ॥ १३ ॥
 अतस्त्वेकतमेनापि युक्ता कर्तुर्विपर्यये ।
 एवं गर्भास्तु विज्ञेया बाह्यलक्षणलक्षिताः ॥ १४ ॥
 'वाह्यतो लक्षणं नास्ति तेषां लेपानि दापयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरीं शार्ङ्गीं वैष्णवीं 'लक्षणपेशिताम् ॥ १५ ॥
 अजास्तन्येन संयोज्य शिलालेपं तु दापयेत् ।
 अहोरात्रे गते यत्र 'शिलशोषो न जायते ॥ १६ ॥
 सगर्भा तां विजानीयात् प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 'कासीशं पीतकासीशं 'गवा क्षीरेण पेपयेत् ॥ १७ ॥
 पापाणं लेपितं तेन बहुवर्णं यदा भवेत् ।
 सा शिला न प्रशस्ता स्यात् प्राणिगर्भा तु सा स्यूता ॥ १८ ॥
 'मुस्तकं करवीरं च कुष्ठं 'तालीसपत्रकम् ।
 स्त्रीस्तन्यपिष्टैरेतैस्तु पापाणं लेपयेद् बुधः ॥ १९ ॥
 एभिर्लेपितमश्मानं यदा सिमिसिमायते ।
 कालकूटं विधं तत्र न तं हस्तेन संस्पृशेत् ॥ २० ॥
 श्वेतश्च पद्मवर्णश्च 'कुसुमोपरसन्निभम् ।
 पाण्डुरो मुद्गवर्णश्च 'कापोतो भृङ्गसन्निभः ॥ २१ ॥

१. C. तु. २. B. दुर्दुरः. ३. A.B.C.D. -तृक्लितसं. ४. B. कपोते. ५. A.B.C. गृहगोषिका. ६. B. omits आपो.. बालुका. D. अपो.. ७. D. बाह्यतो लक्षणं. ८. V. तस्यो-
 चिताम्. ९. V. शिलालेपो. १०. V.C.D. कासीशं पीतकासीशं. ११. V. गन्धर्वीरेण. १२. A.B.
 मस्तकं. D. मुस्तकं. १३. V. तालीसपत्रकम्. C. बालीसपत्रकम्. १४. V. कुसुमोपरसन्निभः
 C. कुसुमोप...सन्निभम्. D. कुसुमोपरसन्निभः १५. C. कपोतो.

ज्ञेया प्रशस्ता पाषाणा अष्टावेते न सशय ।
 कृष्णपर्णा शिला या तु 'शुक्ला हीरक्समुता ॥ २२ ॥
 सा शिला-श्रीमरी ज्ञेया पुत्रपौत्र-विमर्षिनी ।
 सितपर्णा तु या कृष्णे 'हीरकै 'श्वलीकृता ॥ २३ ॥
 बहुदोषमरी सा तु कृष्णा चा रक्तहीरकै ।
 सर्वगणेषु शुद्धेषु प्रशस्त 'हीरक स्मृतम् ॥ २४ ॥
 मर्वेणामेव वर्णाना अन्यवर्णं विगर्हितम् ।
 'ग्राह्या शिला दिने गत्वा शोभने 'स्नपयेद् बुध ॥ २५ ॥
 क्षीरेण नृप गव्येन 'सरुपायैस्तथा जलै ।
 आच्छाद्य कुसुमैर्द्रव्यैः प्राग्वत् कुर्यात्तथा बलिम् ॥ २६ ॥
 स्वप्नार्थं च स्वपेत्तत्र दैवज्ञ स्वपतिस्तथा ।
 प्राग्वद् दृष्टे शुभे स्वप्ने शिला नेया तु 'या भवेत् ॥ २७ ॥
 अदृष्टे तु तथा स्वप्ने न 'त्वदृष्टे त्वशोभने ।
 पूजनं तु द्वितीयेऽहि कृत्वा माण्डगणस्य तु ॥ २८ ॥
 छेदन्स्य तत कृत्वा सग्राह्य 'त प्रवेशयेत् ।
 प्राग्वदेव महीपाल यथा वृक्षेषु कीर्तितम् ॥ २९ ॥
 शिलानां गर्भविज्ञानं यदुक्तं नृपसत्तम ।
 तदेव सर्वं 'जानीहि द्रुमाणामपि यत्नत ॥ ३० ॥
 अनेन सम्यग्भिन्ना गृहीता
 शिला भवेत् सर्वसुखावहा सा ।
 तस्मात्प्रयत्नेन यथोक्तमेतत्
 वनप्रवेशं सरुलं हि कुर्यात् ॥ ३१ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रमंवाद शिल्पापरीक्षा नाम ॥ ९० ॥

१ A शुक्लीनक्समुता = AC -विमर्षिनी ३ AB -फलकै ४ VC सदली
 कृता B शिवलीकृता ५ VCD हीरक विदु ६ V ग्राह्या शिला ७ D स्नपयेद्बुध
 VB (धूपयद्बुध ८ B सरुपायैस्तथा ९ V सा भवत् १० B तु दृष्टे तु शोभने
 V न दृष्टे शोभन भवेत् ११ AB ता १२ ABC जानीयात्-

एकनवतितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि 'पकेष्टनिचयं तव' ।

ब्राह्मणानां शुभा श्वेता क्षत्रियाणां तु 'लोहिता ॥ १ ॥

मृत्पीता वैश्यजातीना कृष्णा चैवान्त्यजन्मनाम् ।

यस्य वर्णस्य या शस्ता तां 'मृदं' ग्राहयेद् बुध ॥ २ ॥

'असङ्कीर्णाच्छुभाद्देशाद् गृहीत्वा शोषयेन्मृदम् ।

शोपितां तां विमृद्वीयात् 'सशैवालेन चाम्भसा ॥ ३ ॥

हस्तादीर्येण यन्त्रेण तदर्धविस्तृतेन च ।

तदर्धमुच्छ्रितेनाथ कर्तव्या 'इष्टका' मता ॥ ४ ॥

आतपे तास्तथा शुष्का विपचेन्नृपसत्तम ।

'काष्ठैरसौरैर्भूपाल' गोक्षरीपैस्तृणैस्तथा ॥ ५ ॥

मृदुना नृप 'पाकेन न शान्त्यर्थं पचेच्च ता ।

अपकाश्च न संप्राह्वा न विलीनाः कथञ्चन ॥ ६ ॥

तासामत्यर्थपक्वाना भङ्गो भवति रूपके ।

भवन्त्यसाराश्चा पक्वा विलीनाः 'कर्तुनाशदा ॥ ७ ॥

इष्टकानिचये वह्निं यो नरः संप्रयच्छति ।

सोमविक्रयिणा तुल्यः स तु पापः प्रकीर्तितः ॥ ८ ॥

'तस्माच्छुद्धेन मूले ('ह्ये)न तत्राग्निं' दापयेद्वरम् ।

'वर्तमानसुखासक्तं संविभज्या प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

पक्वस्तु 'शीतलीभूताः स्वानुरूपैस्त्वरूपैः ।

सम्यक्संयोजिता योज्या यथास्थाने नराधिप ॥ १० ॥

१. A. पकेष्टानिचयं. २. B. लोहिताः. ३. C. मृदे. ४. A. अवशीर्णा शुभा देशाद्गृ-
हीत्वा. ५. A B.C.D. —सशैवालेन. ६. A.C. चेष्टका. B.V. वेष्टका. ७. A.B. मतः. ८. D.
काष्ठैरसौरैर्भूपाल. ९. C.D. गोक्षरीपतृणैस्तथा. १०. A.B. केनाथ न. ११. V. कर्तुनाशदाः.
V. (f.) कर्तुनाशदाः. १२. A.B. तस्माच्छुद्धेन मूलेन. १३. V. दापयेन्नरः. C. दापयेन्नरम्.
१४. V. वर्तमानसुखः सत्यं संविभज्या. १५. B. शीतलभूतास्तत्स्वरूपस्तु... रूपैः. C. शीतलीभूताः
स्वानुरूपैस्तु रूपैः. D. शीतलेभूताः स्वानुरूपैस्तु रूपैः. A. शीतलीभूताः स्वानुरूपैस्त्वरूपैः.
५. ३३

इष्टकासङ्घयेनेमेकैः रूपकं बुध ।

दर्शयेत्तु सुयुक्तेन यथास्थानमरिन्दम ॥ ११ ॥

एव रूपमिन्ध्यामं शिलास्वपि विधीयते ।

एव च युक्त्या कुर्वीत काष्ठसघातकं तथा ॥ १२ ॥

क्राष्ट्रानामायस बन्ध सम्यकार्यं विज्ञानता ।

इष्टकानामपक्वानां पक्कन्धो विधीयते ॥ १३ ॥

इष्टकानां तु पक्वानां शिलानां च नराधिप ।

बन्ध कार्यं प्रयत्नेन वज्रलेपकृतं शुभ ॥ १४ ॥

पक्वेष्टकानां रचना मयोक्ता

सुधान्विता सैव भवेन्नरेन्द्र ।

सुधाशिलानां त्रिदत्ताभिजासे

सुधाशिला नैव गृहेषु देया ॥ १५ ॥

इति धीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवत्सलवादे इष्टकापरीक्षा नाम ॥ ११ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ।

गर्कण्डेयः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि वज्रलेपविधिं तव ।

^१चिल्वकांश्च कपित्थांश्च आम्रान् संहृत्य यत्नतः ॥ १ ॥

^२शाल्मलीनां तथा पुष्पं ^३सल्लकीबीजमेव च ।

^४धन्वनश्च(?) धनुश्चापि) तथा कल्कं वचां च मनुजेश्वर ॥ २ ॥

एतेषां समवेतानां ^५समानां मनुजोत्तम ।

तौयमष्टगुणं काथमष्ट^६भागावशेषितम् ॥ ३ ॥

ततस्तत्र क्षिपेद् द्रव्यं शृणु ^७तच्च समासतः ।

^८सल्लकीनां तु विन्यासं ^९बकुलस्य च गुग्गुलम् ॥ ४ ॥

मल्लातकानि बिल्वानि ^{१०}कुन्दुरं सर्जमेव च ।

^{११}अतसी च सुतप्तोऽयं वज्रलेपः प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

लाक्षा च कुन्दुरं चैव गृहधूसं तथैव च ।

कपित्थचिल्वमध्यानि तथा नागफलं नृष ॥ ६ ॥

बलां च मधुकं चैव किंजापं मदनं तथा ।

मज्जिष्ठा^{१२}भलके सर्जं वज्रलेपः प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥

विषाणानि गवां राजन् महिषाणां तथैव च ।

अजानां च तथा चर्म ^{१३}महिषं गव्यमेव च ॥ ८ ॥

^{१४}रसविम्बाकपित्थास्तु वज्रलेपः प्रकीर्तितः ।

अष्टौ भागास्तु नागस्य कांस्यभागद्वयं तथा ॥ ९ ॥

१. A,B,C,V. चिल्वकांश्च. २. A,B,C,D. शल्मलीनां. ३. A,D. महकी-. ४. V. पुनपय. B. धनुनश्च. ५. D. समानानां नृजोत्तम. ६. B. भागावशेषितम्. ७. A,B,C,D. तां च. C. V. मल्लकीनां. ८. A. मच्छलस्य. V. वत्सलस्य. ९. V.C.B. कुम्भकं. १०. A,B. C,V. अतसीं नक्षुतप्तोऽयं. ११. A. —मलकी. V. —सर्जकं. १२. V. माहिष्यं. १३. V. रसविचकपित्थास्तु V. (f₁) रसविचकपित्थास्तु. (f₂) रसविम्बकपित्थास्तु. C. रसविम्बकपित्थास्तु. D. रसं विचकपित्थानां.

रीतिभागा च 'कथितो वज्रलेपस्तथैव च ।

सुधा^१पक्वस्ततः क्रिन्नो गन्धचर्म^२समन्विन ॥ १० ॥

'सररोमयुतो राजन्^३ वज्रलेपस्तथैव च ।

तेषामेनै^४सस्युक्ता कर्त्र्या 'द्वैत्यगृहा नृप ॥ ११ ॥

पक्वेष्टरु^५गृहाश्चैन^६म्यायिनो मनुजोत्तम ।

वज्रलेपयुता ह्येते भग्न्यपि दृढास्तथा ॥ १२ ॥

तिष्ठन्ति 'सुमहाराज^७ सबत्सरशतान्यपि ।

'सहस्राण्यपि धर्मज^८ चायुता^९न्यर्जुनानि च ॥ १३ ॥

"सुधावर्णेन^{१०} 'सर्वेषां^{११} ('सर्वत्र) लेपं^{१२} 'दद्यात्तथा बहिः ।

ततश्च ता सुधा दद्याच्छ्रोमार्धमरिमर्दन ॥ १४ ॥

वज्रलेपनिधानं^{१५} 'तु प्रोक्तं^{१६} 'सम्यग् मयानघ ।

देवायतनं^{१७}मध्येषु तथा च भग्नेषु च ॥ १६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवर्मननाम्^{१८} 'वज्रलेपन नाम ॥ १२ ॥

१ D वणित २ VCD -पक्वा ततः क्रिन्ना ३ VCD -समाश्रिता ४ VCD
सररोमयुता ५ CD -वज्रलेप प्रकीर्तित ६ B शैलगृहा-नृप ७ VC गतायेव AB
गतयेव ८ D सुमहाराज सबत्सर ९ VCD सहस्राणि च धर्मज १० AC -न्यर्जुनानि
च. ११ ABD सुधा वज्रम १२ C सर्वेषां १३ B दद्यात्तथाविधि १४ A त
१५ V सम्यक्तया तव D सम्यग्मया नृप. BC सम्यग्मया मनुष्येन्द्र. १६ B मन्ये
V मुदयषु १७ V. वज्रलेपनिरूपण

त्रिनवतितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

कृते तु देवायतने त्रिधान नागवत् क्षितौ ।
 केवल तु तदा ह्यासन् प्रत्यक्षेण नराधिप ॥ १ ॥
 प्रत्यक्षेणापि पश्यन्तस्त्रेताद्वापरयोर्जना ।
 देवानां प्रतिमा कृत्वा पूजयन्ति यथाविधि ॥ २ ॥
 गृहे प्रतिष्ठा तत्रापि त्रेताया तु प्रवर्तिता ।
 द्वापरे चाप्यरण्येषु ऋषिभिस्तु तत कृता ॥ ३ ॥
 तेषां सम्पूजनं नित्यं सिद्धैस्तु क्रियते नृप ।
 प्रतिष्ठामात्रकरणभिर्दृष्टा ऋषयस्तु ते ॥ ४ ॥
 कलौ प्रवृत्तं सर्वोऽयं प्रतिष्ठाकरणे जन ।
 ज्ञानं परं कृतयुगे त्रेताया च तप परम् ॥ ५ ॥
 द्वापरे तु तथा ज्ञेयं प्रतिष्ठा तु कलौ युगे ।
 देवतावेष्टमपूर्वाणि नगराणि कलौ युगे ॥ ६ ॥
 कर्तव्यानि महीपाले स्वर्गलोकमभीप्सुभिः ।
 राजा तु स(१ स्व)र्वनगरं न कुर्यान्नृपसत्तम ॥ ७ ॥
 यो न राजा हतो युद्धे स पुर कर्तुमर्हति ।
 रूपकं च सुनामाङ्कं कुर्याद्वाजा तथाप्यसौ ॥ ८ ॥
 दुर्गं सर्वेण कर्तव्यं राजा भूपतिसत्तम ।
 भूमिदानादिमिथस्तु कुर्यात् सुविहितं सदा ॥ ९ ॥
 प्रतिष्ठा सकला कुर्यादन्यथा पापभागमवेत् ।
 तत्कृताया सुरार्चयामनिष्टं म्यात् कलौ युगे ॥ १० ॥

१ V केवलं हि तदा ह्यासन् प्रत्यक्षेण २ V दृश्यत त्रेता C दृश्यतस्त्रेता
 D दृश्येत त्रेता A पश्यतुस्त्रेता ३ V यथाविधि ४ VC करणो जन ५ B कृतयुग
 ६ D तत परम् ७ D सर्वा ८ V सुनामाङ्क A C स्वनामाङ्क ९ A B कुर्यात्सुविहिता
 सदा V कुर्यात्सुविहितं सदा १० C तत्कृताया सुवर्चाया- D तत्कृतायासुवर्चाया-

'मृतुस्तु तदनिष्ट म्याजन्मान्तरगतेष्वपि ।
 कृतव्रेताद्वापरेषु प्रतिष्ठाकरणात्कन्यम् ॥ ११ ॥
 यस्मात्तेषु कृतामर्चा सिद्धा संपूजयन्त्यलम् ।
 कलौ कृतायामर्चाया सिद्धपूजा न विद्यते ॥ १२ ॥
 तस्मात्सुविहिता कुर्याद्भूमिदानादिभि रल्ले ।
 येन राजा हतौ राजा नान्यो युधि मयेन् कलौ ॥ १३ ॥
 प्रतिष्ठा तेन कर्तव्या नगरे पूर्णनिमित्ते ।
 अनुज्ञा नृपते प्राप्य कुर्यान्न्योऽपि यादव ॥ १४ ॥
 स्थिरा प्रतिष्ठा 'गृहाया नृपानुज्ञान'कारणम् ।
 परप्रणीतां यन्मर्चा स कुर्यान् पुनरेव तु ॥ १५ ॥
 विभान 'भूमिदानाद्य कुर्यात्तत्र 'च शक्ति ।
 द्विगुण फलमाप्नोति ब्रुल चैव समुद्धरेत् ॥ १६ ॥
 वृत्वा सुविहितामर्चा प्रतिष्ठापि यथाविधि ।
 इष्टापूर्तेन धर्मेण नरो युज्यत्यसप्तयम् ॥ १७ ॥
 राजसूयाधमेधाना फलेन च नराधिप ।
 कृते व्रेतायुगे राजन् द्वापरे च 'नरोत्तमा ॥ १८ ॥
 आगच्छन्ति नृलेकेऽस्मिन् सशरीरा दिवोरुस ।
 नागच्छन्ति कलौ यस्मात् 'सशरीरा कथञ्चन ॥ १९ ॥
 आगच्छन्ति प्रतिष्ठासु द्विजैरावाहितास्तत ।
 'तस्मात् कलौ प्रयत्नेन प्रतिष्ठा 'कारयेद् बुध ॥ २० ॥
 अर्चास्थैस्त्रिदशैर् लोके कलौ 'सर्वो हि 'पाल्यते ।
 अर्चागताश्च गृह्णन्ति वृन्देनप्रतिष्ठिता ॥ २१ ॥

१ V इत तु २ B गृहा वा ३ D. -ररणम् ४ D -भूमिदानाद्य ५ A B V.
 न ६ D नरोत्तम ७ C स्वशरीरा ८ A तस्मात्कलौ ९ C कारयेत् १०
 A B C D -लोक ११ A B C सर्व हि D सर्व इह १२ A B पाल्यते.

तस्मात् कलौ प्रयत्नेन प्रतिष्ठाकरणं हितम् ।

यत्नात् सुविहितं कुर्याद् भूमिदानादिभिः सदा ॥ २२ ॥

इष्ट्वा यज्ञैर्यथा यान्ति मानवास्त्रिदिवालयम् ।

तथैव राजन् गच्छन्ति कृतदेवप्रतिष्ठिताः ॥ २३ ॥

तस्मात् कलौ प्रतिष्ठानं कर्तव्यं भूरिदक्षिणम् ।

यत्नात् सुविहितं कृत्वा भूमिदानादिभिः शुभा ॥ २४ ॥

दुर्गे प्रतिष्ठा कर्तव्या नगरे च तथा शुभे ।

नित्यमापणवीथ्यग्रे नान्यत्रेति नराधिप ॥ २५ ॥

ग्रामे वा यदि वा घोषे नास्ति यत्रापणं नृप ।

तत्रोद्याने बहिः कुर्याद्ग्राममध्ये न कारयेत् ॥ २६ ॥

नदीतीरेषु कर्तव्या वनेषूपवनेषु च ।

सरसां चैव तीरेषु गिरीणां शिखरेषु च ॥ २७ ॥

उपत्यक्कासु रम्यासु गुहासु च विशेषतः ।

एतेषु यान्ति सान्निध्यं स्थानेषु त्रिदिवौकसः ॥ २८ ॥

जलाशयविहीनेषु देशेषु मनुजोत्तम ।

सान्निध्यं नैव कुर्वन्ति कदाचिन्निदिबौकसः ॥ २९ ॥

तथा सुरगृहं कार्यं यथा वामे जलाशयम् ।

पुरस्ताद्वा भवेत्तस्य नान्यथा मनुजाधिप ॥ ३० ॥

समन्तात् जलं शस्तं द्वीपे देवगृहे कृते ।

यत्र देवगृहं कार्यं तत्र भूमिं परीक्षयेत् ॥ ३१ ॥

श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णक्रमान्विता ।

कुशामिश्र ज्ञैः काशैर्दूर्वाभिश्च तथा युता ॥ ३२ ॥

१. A. तस्मात्कलौ २. D. यस्मात्सुविहितं ३. A.C. यत्नात्- D. दृष्ट्वा यज्ञैस्तथा.
४. D -दशालयम्. ५. V. प्रतिष्ठाः. ६. A. writes throughout तस्मात्कलौ in-
stead of -कलौ ७. D. यत्रापणे. ८. V.C.D. कार्यं ग्राममध्ये. MS. D. has lost
the other pages so this अध्याय is not complete. ९. B. कृष्ण. १०. B.
काशैर्दूर्वाभिश्च.

मधुरा च कथाया च तथाग्ल लयणा च या ।
 वर्णकमाङ्गिता भूमि सर्पेण शृण्वत परम् ॥ ३३ ॥
 रण्टकिट्टमसकीर्णा शर्करालोप्सयुता ।
 'सध्वन्ना त्रिपमा दुर्गा सप्तमीया तथा च या ॥ ३४ ॥
 मृपिकारासग्रहला पिपीलक'गणान्विता ।
 नित्य च शकटच्छिन्ना प्लुता या च पुरोदकै ॥ ३५ ॥
 आघातसूना भूमिश्च बन्धनगारमयता ।
 वसतिर्यत्र दग्धा च विद्युता वह्निनापि वा ॥ ३६ ॥
 वसता दृष्टिदोषा च कूर्मपृष्ठा तथैव च ।
 त्रिकोणा समिहीना च शर्पाकारा तथा च या ॥ ३७ ॥
 दक्षिणेन तथा निम्ना निम्ना पृष्ठत एव च ।
 'पुराम्बुग्राहिणी या च सुशिरा च तथा नृप ॥ ३८ ॥
 स्वात च 'सुमृदा यत्र पूर्यते न पुनस्तथा ।
 स्वाते यत्र कृत दीप प्रग्नानिमुपगच्छति ॥ ३९ ॥
 माल्य च म्लायते स्वाते ता भूमि परिवर्जयेत् ।
 स्वाते तोयेन पूर्णे च यत्र तोय न तिष्ठति ॥ ४० ॥
 ता भूमि वर्जयेद्यत्नाद् दुर्गन्धा च तथापि या ।
 प्रागुदक्प्रवणा शस्ता स्निग्धा च सुहृदा तथा ॥ ४१ ॥
 'स्वातेऽधिक च मृद्यत्र 'पूर्यमाणे तथा भवेत् ।
 'दीप न म्लायते यत्र न्यस्त च कुसुम तथा ॥ ४२ ॥
 तोय सन्तिष्ठते स्वाते यत्र कालान्तर बहु ।
 सा प्रशस्ता मही ज्ञेया सुगन्धा सुस्वना तथा ॥ ४३ ॥

१ V C तथा तु त्वणा २ B पर ३ V अशुभ्रा A C सशुभ्रा ४ V C
 गुणावित ५ A त्रिलोकासन्निवहना ६ A C पराम्बु ७ C स्वमृदा- ८ V C
 ९ स्वातेऽधिक १० V पूर्यमाणे भवे नृप १० V दीपो

भुवः परीक्षणं कुर्याद्विसेऽतिशुभे तथा ।

भुवः परीक्षणे यत्र मङ्गल्यद्रव्यदर्शनम् ॥ ४४ ॥

श्रवणं वा तथैव म्यात् सा शुभा स्यात् वसुन्धरा ।

नं ता 'राजन् परीक्षेत प्रशस्ता सा प्रकीर्तिता ॥ ४५ ॥

अमङ्गल्यं तथा दृष्ट्वा श्रुतं वा नृपसत्तम ।

भुव परीक्षणं 'तत्र न 'कार्यमशुभा हि सा ॥ ४६ ॥

शुभा मही यत्र भवेन्नृवीर

कार्या प्रतिष्ठा भवतीह 'तत्र ।

कृता भवेत्तत्र नरेन्द्रचन्द्र

हिताय कर्तुः 'स्वविवृद्धये च ॥ ४७ ॥

इति श्रीत्रिष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे भूमिपरीक्षा नाम ॥ ९३ ॥

—

१. A. राजन्परीक्षेत. २. A B C यत्र. ३. C. कार्यमशुभ ४. A.B.C. यत्र. ५. A. भविवृद्धये च. C. स्व विवृद्ध ये च.
४. ३४

चतुर्णवतितमोऽध्यायः ।

‘मार्कण्डेयः—

शुभां परीक्ष्य वसुधा तत्र क्षुर्यात् मुगल्यम् ।
 आदौ तां शोधयेद्विद्वान् दिवसे गुणसंयुते ॥ १ ॥
 तत्र देशं शुभं विद्वान् गोमयेनोपलेपयेत् ।
 तनः संपूजयेत्तत्र देवदेवं विनायकम् ॥ २ ॥
 तथा च विश्वकर्माणं भाण्डं तद्रूपयोगि च ।
 ‘पन्लोल्लूषिकाभक्ष्य’कुल्माषौवनपर्वटं ॥ ३ ॥
 परमानेन ‘मेधैश्च पुष्पघूपानुलेपैः ।
 पूजयित्वा च दैवजं सात्त्वतं म्थपतिं तथा ॥ ४ ॥
 भुन संशोवनं कुर्याच्चथानं शृण्वीपति ।
 तावत् सशोधयेद्भूमिं निजा यावत्प्रदृश्यते ॥ ५ ॥
 तदा सशोधयेद्विद्वान्प्रावत्स्याच्छल्यवर्जिता ।
 ततश्चतुः पूरयेत्पश्चाद् दृढं मृत्तिकाया पुनः ॥ ६ ॥
 सतूर्णया ‘तु या शस्ता’ तस्य वर्णस्य कीर्तिता ।
 अशल्यया मृत्तिकाया पूरयेत्सुदृढं पुनः ॥ ७ ॥
 कृत्वा तु पूरितं देशं सुदृढं सुममं ततः ।
 सुसूक्ष्मशल्यजनार्थं कुर्माच्छल्यपरीक्षणम् ॥ ८ ॥
 यथा वक्ष्याम्यहं राजस्तथा यत्नेन बुद्धिमान् ।
 यदि म्याच्छल्यसंयुक्ता शल्यमुद्धृत्य यत्नतः ॥ ९ ॥
 पुनः संपूजयेद्विद्वान् यत्नाच्छुभमृदा नृप ।
 एवं सशोभ्य भूमिं तु कुम्भं सम्यापयेत्ततः ॥ १० ॥
 शिलान्यासं तु कुर्वीत तत्रैवाऽह्नि चतुर्विंशम् ।
 ‘पक्षेष्टारचिते’ कार्यास्ता एव तु चतुर्विंशम् ॥ ११ ॥

१. In Ms C काव्यम् २. begins after the slo no. 29. ३ C पन्लोल्लूषिका-
 भक्ष्यमार्कण्डेयपर्वटं १. A.B कुल्माषौदनपर्वटं. ४ A. मेधैश्च. B. मयश्च. C. तमेध V. तमेध.
 ५. A. मृत्तिकायापत्तम् ६. V. तथा शस्ता. ७. V.C. यस्य. ८. A.C. पक्षेष्टारचिते.

मृमये चेष्टकान्यासं कर्तव्यं न च दारुणे ।

शुभे दिवसनक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १२ ॥

कुम्भाकारां शिलां कुर्याच्छैलदेवगृहे शुभम् ।

अन्यत्र ताम्रकलशं सुदृढं यत्र संयुतम् ॥ १३ ॥

चतुःषष्टिपदं कृत्वा समे स्थाने तु मण्डलम् ।

कृत्वा तु देवतान्यासं तत्र मण्डलके द्विज ॥ १४ ॥

सर्वासां वास्तुविद्योक्तदेवतानां यथाविधि ।

श्रियाः सम्पूजनं कृत्वा वास्तुदेवस्य चाप्यथ ॥ १५ ॥

पूजनं मण्डलं कार्यं वास्तुदेवगणस्य च ।

विनायकस्य देवस्य विश्वकर्मण एव च ॥ १६ ॥

भाण्डानां च महाराज तथा तदुपयोगिनाम् ।

गन्धार्धपुष्पनैवेद्यदीपधूपैर्यथाविधि ॥ १७ ॥

ॐकारपूतमाज्यं च जुहुयाच्छ्रीघरस्य च ।

श्रियः कृत्वा ततो होमं ब्रह्मणः कारयेत्ततः ॥ १८ ॥

ब्रह्माणं पुरतः कृत्वा वासु(?)स्तु देवगणस्य च ।

मध्ये कृत्वा ततः कुम्भं शिलान्यासं तु कारयेत् ॥ १९ ॥

ऐशाने तु ततः क्रोणे शिलां पूर्वं प्रतिष्ठयेत् ।

प्रदक्षिणं ततो राजन् शिलान्यासं विधीयते ॥ २० ॥

सूत्रन्यासं च कुर्वीत तस्मिन्नेव तथाहनि ।

यथानिवेशं कर्तव्यं प्रासादस्य सुनिश्चितम् ॥ २१ ॥

कृत्वा तु सूत्रविन्यासं नाभिकं तं तु कारयेत् ।

नूतं मनुजशार्दूल कर्तुं शीघ्रं रात्रौ ॥ २२ ॥

१. B. दारुणे २. V.B.C. शुभम्. ३. C. च. ४. B. मण्डले द्विज. ५. C.V. सर्वासां वास्तुविद्योक्त. ६. A.B. श्रियाः ७. V.B. मण्डले कार्यं. मण्डले कार्यं. ८. V. गन्धार्धपुष्पनैवेद्य— ९. A. ॐकारपूतमाज्यं B. ॐकारपूतमाज्यं. १०. V. श्रियाः. ११ V. C. कारयेत्ततः. १२. V. प्रतिष्ठिताम्. १३. V. १४. A.B.C. नोक्तं.

कुम्भस्य च क्षिताना च तत म्यान निधीयते ।

'वद्वान्मत्तस्यायेण सर्वाधिजलेस्तन ॥ २३ ॥

ततोऽनुलेपन कुर्याच्चन्दनेन सुगन्धिना ।

आच्छादन तत कार्यं वासोभि कुमुदैस्तथा ॥ २४ ॥

धूप दीप मुनैवेद्य तेषा नाम्ना निवेदयेत् ।

दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणा तत पूजा निधीयते ॥ २५ ॥

कालत्रिस्थपति 'पूज्यो ततो 'नाम विजानता ।

तत कर्ता जपन्मन्त्र 'स्थपतिर्नाथ कालत्रि ॥ २६ ॥

नन्दे नन्दय वासिष्ठे वसुभि पूजया सह ।

जये मार्गत्रयादे प्रजाभ्यो जयमात्र ॥ २७ ॥

पूर्णेक्षितदायादे पूर्णराम कुरूप माय ।

भद्रे ऋष्यपदायादे कुरु भद्रा 'मति मम ॥ २८ ॥

सर्वबीजसमायुक्ते सर्वरत्नोपधैर्वृते ।

रुचिरे 'नन्दिने नन्दे वासिष्ठे रम्यतामिह ॥ २९ ॥

प्रचापतिमुते देवि चतुरस्रे 'महीमये ।

सुभगे सुत्रते भद्रे इह काश्यपि रम्यताम् ॥ ३० ॥

'पूज्यते परमाचार्यैर्गन्धमाल्यै' 'रत्नकृते ।

'मनभूतिकरे देवि इह काश्यपि रम्यताम् ॥ ३१ ॥

अव्यक्ते चाक्षते पूर्णे 'मुनेरक्षितस सुते ।

इष्टके त्व प्रयच्छेष्ट प्रतिष्ठा कामयाम्यहम् ॥ ३२ ॥

देशस्नामिपुरस्वामिपशुस्वामिपसिमहे ।

मनुष्यपशुहस्त्यश्व'धनशृद्धिकरी भव ॥ ३३ ॥

१ १ B वगद्वय यथा येन २ B पूज्यो ३ VC राम ४ VC स्थपति वाप
५ C मार्गत्रयादे ६ V मति ७ AC ना ने ८ V महामयि V (f₁) महीमये
(f₂) महीमये ९ V omits पूजयत रम्यताम् । BC पूजित १० C-रत्नकृते
११ B प्रचापति सुत देव १२ D मनोरक्षित १३ B धनशृद्धिकरे

अनेनैव विधानेन कार्या भूमिः समक्रिया ।

द्वारन्यासं महाराज द्वारोच्छ्रायस्तथैव च ॥ ३४ ॥

स्तम्भोच्छ्रायं तथा वंशविन्यासं च यदूत्तम ।

तथामलकसारस्य चिह्नस्य तु समुच्छ्रायम् ॥ ३५ ॥

आयुधं वाहनं चिह्नं यस्य देवस्य यद्वेषेत् ।

तस्मादेकतमं चिह्नं कार्यं चामलसारके ॥ ३६ ॥

सुधासिते समाप्ते तु चित्रकर्म विधीयते ।

कटिः सुचित्रिता कार्या पृष्ठं कार्यं सुधासितम् ॥ ३७ ॥

चित्रं लक्षणवत् कार्यं सर्वकामसमृद्धिदम् ।

आश्चर्याणि तथान्यानि तत्र यत्नान्निवेशयेत् ॥ ३८ ॥

चिह्नं विष्णुगृहे तत्र गरुडं वापि कारयेत् ।

दुर्गागृहे तथा सिंहं त्रिशूलं हरवेश्मनि ॥ ३९ ॥

पद्मं लक्ष्मीगृहे चिह्नं हंसं स्याद्ब्रह्मणो गृहे ।

मकरं कामदेवस्य तालं सङ्कर्षणस्य तु ॥ ४० ॥

अर्धचन्द्रस्थितं सिंहमादित्यस्य गृहे भवेत् ।

वृत्तमण्डलमध्यस्थं भृगं चन्द्रमसो भवेत् ॥ ४१ ॥

वज्रं शक्रस्य कुर्वति दण्डं वैवस्वतस्य च ।

वरुणस्य तथा पाशं गदां च धनदस्य च ॥ ४२ ॥

स्कन्दस्य शक्तिः कर्तव्या गणाध्यक्षस्य पार्थिव ।

कर्तव्यं परशोश्चिह्नं ब्रह्मेज्ज्वालं विधीयते ॥ ४३ ॥

वायोऽम्बरभङ्गं तु उष्ट्रं निर्ऋतये तथा ।

अन्येषामपि देवानां चिह्नं स्यादायुधं स्वकम् ॥ ४४ ॥

१. A.D. भूमि. २. B. द्वारोच्छ्रायं. ३. C. समुच्छ्रायम्. ४. D. हंसः. ५. D. च.
६. A.C. भृगं चन्द्रमसो. B. गृहं चन्द्रमसो. Ms. D. omits वृत्तमण्डल...अवेत् । ७. A.B.
वैवस्वतस्य च. ८. V. वै. ९. A.B.C.D. कर्तव्याः परशुचिह्नं. १०. A.B.D. ब्रह्मेज्ज्वालं.
११. A.B.C.D. निर्ऋतये instead of निर्ऋतये.

ततो ध्वजस्य विन्यास कर्तव्यः पृथिवीपते ।

असुरा वासमिच्छन्ति ध्वजहीने सुरालये ॥ ४५ ॥

ध्वजेन सफलं पापं जनस्य च विनश्यति ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्याद्देवगृहे ध्वजम् ॥ ४६ ॥

एवं कृते देवगृहे नरेन्द्र

बृद्धिस्तदा स्यान्न हि संशयोऽत्र ।

तस्मात्प्रयत्नेन विधानयुक्त

देवालयः कार्यमदीनसत्त्वः ॥ ४७ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्गखण्डेध्वजस्तोत्रे 'मक्षतिरान्यासध्वजविधिर्नाम ॥ ९४ ॥

—

१ B पृथिवीपते २ A B C वस्तुमिच्छन्ति ३ V पाप ध्वजदस्य विनश्यति C
पाप ध्वजात्तस्य... नश्यति D चार्प ध्वजस्य नश्यति ४ V दद्याद् देवगृहे ५ B C D कार्य
दीप्तनद्व ६ V. ब्रह्मशिल्पध्वज—.

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ।

ॐ एवं वादिनं श्रीभगवन्तममल्लप^१समतिशयसच्चिरजीविनं
 श्रीमार्कण्डेयं राजा वज्रः प्रपच्छ । भगवन्नष्टशत्यज्ञानं कथं
 भवति । तमुवाच श्रीभगवान्मार्कण्डेयः । कदाचित्कमपि महद्भूतं
 त्रैलोक्ये नाशायोत्थितमभवत् । तं भूतं ससंग्रमैस्त्रिदशैर्निगृह्य वेगे-
 नाधोमुखं न्यस्तं । तस्य चोत्थानमीता देवा अङ्गेषूपविष्टास्तस्य पर्ज-
 न्याद्याः क्रमेण दक्षिणेऽङ्गभागे । व्युत्क्रमेण नागाद्या 'वामे, पर्जन्य-
 हुताशनौ शिरसि, फरग्रहौ वदने, दशोश्च 'यज्ञकामौ, स्तनयोः
 'महेन्द्रादिती, श्रवणयोः ख्यदिति, उरःस्थले अंसयोश्च सत्यमृशान्त-
 रिक्षपवनाः । भुजे "चन्द्रभल्लाटमुख्या नागराजानो, द्वितीये भुजे
 सावित्रसवितारौ, 'करे रुद्रव्याधी, द्वितीये करे अर्यमा 'पृथिवीधरश्च
 'करस्य कक्षयोः, पुष्पवितथ'बृहत्सताः पार्श्वे, शोषशोकयक्षाश्च
 द्वितीये पार्श्वे, हृदि ब्रह्मा, "विवस्वान्मित्रश्च जठरे, जयेन्द्रौ मेढ्रे,
 वृषणयोश्च यमचरुणौ, 'स्फिजे वृषामुरौ, ऊर्ध्वोः गंधर्वपुष्पदन्तौ जान्योः,
 मृगश्रीवौ अङ्गयोः, पितृदौवारिकौ चरणयोः । एवमयमैशानी दिक् शिरः,
 नैर्ऋती 'दिक्पादौ वास्तुपुरुषस्य । तत्र च यत्स्वाङ्गे 'सृष्टये प्रष्टा प्रय-
 च्छति तत्रैव वास्तवङ्गे शल्यं विद्यात् । अथ वा यत्रैवाङ्गे 'गृहपतेः भूयो
 भूयो रुम्भवति । अथ वास्तुदेवतानेकैकामुद्दिश्य घृतं जुहुयात् । 'यद्वाज्यं
 हूयमाने अग्निलक्षणमशुभं भवेत् तद्देवदेसो । वा अथैतद्देवताभागे
 "मुखेन शल्यज्ञानमहं क्षतुष्पष्टिपदविभागेन वक्ष्यामि । तत्र बहिः

१. V.B.C.D. omit ॐ. २. C. omits श्री. ३. V. -समतिवत्. ४. B.C.
 omit श्री. ५. A.B.C. omit श्री. ६. V. -नाशायोत्थितमभवत्. C. -नाशायोत्थितम-
 भवत्. ७. V.B.C. तद्भूतं. ८. B. वाते. ९. C. यज्ञकामौ. १०. A.C. महोदिति. ११.
 A. चन्द्रभल्लाटमुख्या. १२. V. वरौ. १३. A.C. पृथिवीधरश्च. १४. वरश्च. १५. A.B.
 C.V. बृहत्सताः. १६. C. विवस्वान्मित्रश्च जठरे. १७. V. रिजि विजि. V. (f.) रिजो विजो.
 गी. C. रिजोः विजोः वृषामुरावृषोः. १८. V. दिगादौ. १९. V.D. सृष्टप्रष्टा. २०. A.D. विद्वत्.
 २१. A.B. गृहपतेः भूयो भूयो रुम्भवति. C. गृहपतेः यमचरुणौ. २२. A.D. यदाग्रे. २३. A.
 B.D. सुगेन शल्यज्ञानमहं. C. मुखेन शल्यज्ञानमहं.

पूर्वेणार्धपदेशश्च । पर्जन्य अध्यर्धपदेशश्च, 'पर्जन्य अध्यर्धपदेशश्च
 करग्रह महेन्द्ररसित्यवृषा यथानम द्विद्विग्रहेणा, अन्तरिक्षो
 'ऽध्यर्धपदेश । 'पवनोऽध्यर्धपदेशश्च दक्षिणेन पुष्पोऽर्धपदेश ।
 नित्योऽध्यर्धपदेश । 'बृहत्सतयमृज्ज गन्धरा द्विपदेशा, कोशोऽध्यर्ध
 पदेश । शेषोऽर्धपदेशश्चात्र दिङ्मगराजेनार्धपदेश । मुख्योऽर्धप
 देश । 'महाटचन्द्रादित्यो द्विपदेशा । रागोऽध्यर्धपदेश । तदाशनो
 ऽर्धपदेशश्च तदन्तर पूर्वेणार्धपदनाथ । यक्षो द्विपदनाथोऽर्थमा 'अर्धपद-
 नाथ, मानिरो दक्षिणतोऽर्धपदनाथ, सविता 'द्विपदनाथो
 विप्रस्नानार्धपदनाथ जय पश्चिमेनार्धपदनाथ, इन्द्र द्विपदनाथो मित्र
 अर्धपदनाथो रुद्र । उदार्धपदनाथो व्याधि । द्विपदनाथो 'महीधर ।
 'अर्धपादनाथ काम । मध्ये चतुष्पदेशरो ब्रह्मा । एव बहिर्द्वात्रिंश-
 द्वेवता, अन्तस्त्रयोदश, एव पञ्चवत्वारिंशत् । तत्र प्रश्नकाले । यस्मै
 नाम श्रूयते रुत वा तदस्ति 'विद्यात् पृच्छकचनप्रथमाक्षराद्वा
 अक्षरादिवर्गे वाजिनरा 'श्वगोमायुमेपरसमाज 'वस्तुतो नवधा
 विभक्तम्य मध्ये वकार 'अरुजत एव 'सग इत्येते क्रमेण प्राच्या
 दिपु वणा । वर्णप्रथमश्रवणाद्वास्तुनि तद्विशि शल्यम् । लम्बाच्छू
 न्येषु केन्द्रेषु नि शल्य दृढ भवति । पापयुक्तेषु 'सशल्या सशल्ये च
 केन्द्रे राशिनक्षो दिग्भवति 'बलिनिग्रहे अस्थिशल्यम् । बल्हीने शर्करा-
 क्षारकाष्ठतुपमस्मादि तत्र सर्वेष्वस्थिषु कर्तुर्मरण भवति शर्करातुष
 केशाक्षारभस्मशल्येषु शोकानर्थव्याधिमरण 'चौरोपद्रवा सशल्ये
 च देवतायतने देवता सन्निधान न भवति । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन
 नि शल्य वाम्बुदेवतायतन च कुर्यात् । 'देवतायतनदक्षिणे भागे

१ C पर्जन्य करग्रह २ B -अध्यर्धपदेशा ३ V D पवनोऽर्धपदेशश्च C पवनो
 अर्धपदेशश्च ४ V C बृहत्सतयमृज्ज-५ V -पदेशा ६ A B C ब्रह्माग्न्यादित्यो ७ B
 अर्धपदनाथो ८ V omits द्विपदनाथो मित्र ९ C -यमनाथ, १० V महीधर
 ११ A अर्धपादनाथ १२ A B विद्यात् १३ A श्वगोमायुमेपरसमाज B श्वरोगो
 मायुमेपरसमाज च वास्तुतो D श्वरोगोमायुमेपरसमाज वास्तु सा १४ C वस्तुना १५ V D
 अरुजत १६ B गम V (f) तन १७ V C सशल्य च केन्द्र १८ D बलिनिग्रहे
 १९ A B C D चौरोपद्रवाण २० B C D सन्निधान भवति २१ C दिग्भागे

देवता कोशभजनम् । तस्याग्रेये महानसम् । दक्षिणेन ^१नानभजनम् ।
नैर्ऋते कुप्यगृहम् । पश्चिमेन तोषगृहम् । वायव्येन ^२भाण्डगृहम् ।
^३उदक् प्रेक्षागासम् । ऐशानेनेज्यागृहम् । प्राक् सर्वे ^४कर्मकारगृहमिति ।
एतान्यपि च शल्यवर्जितानि कुर्यात् । सर्वत्र द्रविणशल्येन वृद्धिर्भवति ।
तद्विज्ञानं भवति । भवति चात्र—

ऊर्ध्वस्थे केन्द्रगे ^५सौम्ये शल्यं द्रविणसजितम् ।
दिक् त्वत्राप्यवगन्तव्या केन्द्रराशिवशेन च ॥ १ ॥
ऊष्मा प्रदृश्यते यत्र छत्राकारः क्षितौ ^६भवेत् ।
तत्र विच विजानीयात् सुक्षिरं यदि भूतलम् ॥ २ ॥
^७नीलमि श्वेतपक्ष्माभिर्मिक्षिमाभि समन्विता ।
दुर्गन्धा च तथा भूमिस्तत्राध स्वाद्धनं भवेत् ॥ ३ ॥
एकनालसमुत्थे द्वे ^८दृश्येते यत्र पुष्करे ।
मूयोभूयश्च तत्राध कथयन्ति यत्र बहु ॥ ४ ॥
अक्षीरा क्षीरिणो वृक्षास्तनुभिर्मिदि वेष्टिता ।
अकण्टका कण्टकिनस्तत्रापि ^९द्रविणं वदेत् ॥ ५ ॥
द्रुमे भवति ^{१०}धन्दाक यत्र चान्यं नराधिप ।
तत्रापि द्रविणं वाच्यं श्वेत यत्र च किशुकम् ॥ ६ ॥
^{११}हिमाम्भसानि ध्रियन्ते न प्ररोहन्ति पाट्पा ।
अकाले पुष्पदा वृक्षास्तत्राधो धनमादिशेत् ॥ ७ ॥
शार्ङ्गिको मैथुनं यत्र भुजगश्चित्रमस्तक ।
दृश्यते यत्र राजेन्द्र तत्राधो धनमादिशेत् ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयसंज्ञकवादे प्रतिष्ठापकपे द्रव्योद्धारनाम ॥ २५ ॥

१ A B C. D. स्थानभजनम्. २. C दण्डगृहम्. ३. V D. उदक्प्रेक्षागासम्.
४. A B D. -कर्मकर. ५ V. B. D. सौम्ये. A सौम्ये ६ B. C. D. V. क्षिति. ७. B.
omits नीलमि ..... पुष्करे. ८. V. C. समर्थे ९ C. दृश्ये द्वे १० B. द्रुमे. D. द्रुमे.
मो ११. A. यक्षि. १२. C. V. हिमाम्भानि ध्रियन्ते. D. द्रियन्ते.
१५. १५

पणवतितमोऽध्यायः ।

वज्र उवाच— कस्मिन् काले तु कर्तव्या प्रतिष्ठा भृगुनन्दन ।
 कस्मिन् कस्मिन् कृता काले 'तदा भवति कीदृशी ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः— शृणु कालं प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाकरणे तव ।
 यस्मिन् यस्मिन् कृते काले यथा भवति यादव ॥ २ ॥
 नित्यं सन्निहिता लोके 'वैष्णवी तु युगे कृता(१ ते) ।
 धनधान्यवती 'स्फीता वरदा च तथा भवेत् ॥ ३ ॥
 दृष्टा(१ दा) भवति विलयाता त्रिदशेश'गुरोर्युगे ।
 'ऐन्द्री 'तेजोवती स्फीता भूतनिग्रहकारिणी ॥ ४ ॥
 तथाविधा तथाग्रेये 'भूतदाहमवाप्नुयात् ।
 नित्याश्चर्ययुता त्वाष्ट्रे गम्या लोकैस्तथैव च ॥ ५ ॥
 आहिर्बुध्न्ये दृढा नित्यं लोकानुग्रहकारिणी ।
 पित्र्ये विनाशमाप्नोति कर्तुश्च मरणावहा ॥ ६ ॥
 वैश्वे लोकहिता 'कर्तुर्लोकगम्या कृता भवेत् ।
 सौम्या सौम्ये तथा कान्ता वरदा च तथा भवेत् ॥ ७ ॥
 ऐन्द्राग्रे नाशमाप्नोति कर्तुः कृत्वा विनाशनम् ।
 'आश्विने श्रीमती भूत्वा शीघ्रं नाशमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥
 लोकाभिगम्या 'भाम्ये स्यात् कर्तुर्दोषवती भवेत् ।
 'अशुमेऽपि युगे कार्या प्रतिष्ठा 'मनुजोत्तम ॥ ९ ॥
 यस्मिन् यस्मिन् युगे'नाथो यो यो देवः प्रकीर्तितः ।
 धनधान्यवती स्फीता कर्तुः श्रेयोवहा तथा ॥ १० ॥

१. D. कदा. २. V. -कृता. ३. B.C.V. वैष्णवे. ४. B. दृष्टा. ५. C. गुरोर्युगे.
 ६. V. ऐन्द्र. ७. B. तेजवती. ८. C.D. भूतदा. ९. A.B.C.D. कृता लोक १०. V.
 अश्विनी B.D. आश्विनी ११ B.D. भागे. १२. V. अशुमेऽपि १३. D. मनुजेश्वर.
 १४. B. नाथ.

‘संवत्सराख्ये वर्षे तु नित्यमाज्ञायुता भवेत् ।

परिपूर्वे तु भूतघ्नी ^१लोकख्याता तथैव च ॥ ११ ॥

इडापूर्वे तथा सौम्या वरदा लोकसुन्दरी ।

अनुपूर्वे तु वरदा धनधान्यवती भवेत् ॥ १२ ॥

तत्पूर्वे नाशमाप्नोति कर्तुर्नाशावहा भवेत् ।

तत्रापि शम्भोर्मृत्योश्च यमस्य च हिता भवेत् ॥ १३ ॥

उत्तरे ^२त्वयने सौम्या धनवृद्धिकरी भवेत् ।

धनधान्ययुता स्फीता लोकानन्दकरी भवेत् ॥ १४ ॥

दक्षिणे त्वयने कर्तुः पापवृद्धिकरी भवेत् ।

तत्रापि सुप्ते देवेश(?)शे) सर्वानर्थे विवर्धिनी ॥ १५ ॥

शिशिरे लोककान्ता स्याद् दृढा च वसुधाधिप ।

स्फीता ^३वसन्ते सौम्या च वरदा च तथा भवेत् ॥ १६ ॥

ग्रीष्मे तेजस्विनी कान्ता भूतनिग्रहकारिणी ।

प्रावृट्काले कृता नाशं कर्त्ता सह समाप्नुयात् ॥ १७ ॥

शरत्काले कृता नाशं ^४शीघ्रमेव प्रपद्यते ।

हेमन्ते वरदा सौम्या धर्मवृद्धिकरी भवेत् ॥ १८ ॥

^५भाघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने सुभगा भवेत् ।

लोकानन्दकरी ^६चैत्रे वैशाले धनसंयुता ॥ १९ ॥

आज्ञायुता तथा ज्येष्ठे आपादे कर्तृवृद्धिदा ।

श्रावणे धनहीना स्यात् प्रोष्ठपादे विनश्यति ॥ २० ॥

आश्विने नाशमाप्नोति वह्निना कार्तिके तथा ।

सौम्ये सौभाग्यमत्तुल्यं पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥ २१ ॥

१. V. संवत्सराख्ये वर्षे-यानिर्णय- २. C. परिपूर्वेत. D. omits परिपूर्वे तु ..पापवृद्धिकरी भवेत्. ३. A.B. लोकख्याता. ४. V. त्वयने. ५. V. -विवर्धिनी. C.D. -विवर्धिनी. ६. C.D. वसन्ती. ७. D. शीघ्रं चैव. ८. D. भाघे कर्तुं धनदा फाल्गुने. ९. C. चैत्रे वैशाली.

दोषाग्रहाधिमासे म्यात् कर्तृरात्मन एव च ।
 कृष्णपक्षत्रिभागे तु प्रथमे म्याच्छुभाग्रहा ॥ २२ ॥
 मध्या द्वितीये मरति तृतीये कर्तृनाशिनी ।
 शुभे त्रिभागे प्रथमे देशनाशाय कीर्तिता ॥ २३ ॥
 द्वितीये मध्यफलदा तृतीये च शुभाग्रहा ।
 धनधान्यवती म्फीना वरदा च तथा भवेत् ॥ २४ ॥
 यस्य पक्षस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन्शुभावहा भवेत् ।
 तेजस्विनी सूर्यदेवे चन्द्रे 'क्षेमाग्रहा भवेत् ॥ २५ ॥
 भोमेऽग्निना प्रदक्षेत बुधेन धनदा भवेत् ।
 गुरुणा 'स्याद् दृढा नित्य लोमानन्दकरी सिति ॥ २६ ॥
 आचन्द्राके'स्थिता सौरे प्रतिष्ठा समुदाहृता ।
 तेजस्विनी वृत्तिकासु मृतनिग्रहकारिणी ॥ २७ ॥
 'किञ्चिद्भूता ततः काले पुनर्दक्षति वह्निना ।
 यद्दे सूर्यस्य भौमस्य कुमारस्य च मानद ॥ २८ ॥
 'गङ्गायाश्च कृता तत्र न दक्षति च वह्निना ।
 'प्राजापत्ये दृढा नित्य लोकानुग्रहकारिणी ॥ २९ ॥
 'सोम्ये तु वरदा 'प्रोक्ता मूपदैस्तु विनाश्यते ।
 'आर्द्राया 'कर्तुर्मरण क्षिप्रमेव प्रयच्छति ॥ ३० ॥
 'पुनर्वसौ विनाशश्च संस्कार चाप्नुयात् पुनः ।
 'पूर्णि पुष्ये समाप्नोति धनेन यशसा तथा ॥ ३१ ॥
 'साध्वे कर्तु'र्विनाशः स्यात्प्रागाना च हिता भवेत् ।
 'पित्र्ये मरणदा कर्तुस्तथा नाश च गच्छति ॥ ३२ ॥

१ V D धमाग्रहा C धमग्रहा २ V च दृढा ३ V -रिषरा D रिषरा सोम्ये
 प्रतिष्ठा ४ A B C D किञ्चिद्भूता ततः का ५ V B गङ्गाया च ६ B प्राजापत्ये D रु
 प्राजापत्ये ७ D रो सोम्ये ८ D प्रोक्ता ९ D मृ आर्द्राया १० V. कर्तुर्मरण ११ D
 आ पुनर्वसौ विनाश स्यात्प्रागाना १२ D १३ पुष्टि १३ D ति साध्वे १४ C विनाशाय
 नागानां च १५ D छे पित्र्य

'लोकगम्या भवेद्भाग्ये 'कर्तुर्नाशवहा तथा ।

तत्रापि कामदेवस्य कर्तु'स्सौख्यावहा भवेत् ॥ ३३ ॥

'आर्यग्नौ सुदृढा स्फीता लोकानुग्रहकारिणी ।

'आज्ञायुता कृता हस्ते चित्रान्नाशमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥

'नित्याश्चर्ययुता लोके चित्राया च हितप्रदा ।

'स्वातौ-तु वरदा सौम्या लोकानुग्रहकारिणी ॥ ३५ ॥

'ऐन्द्रान्ते कर्तृनाशाय मैत्रे 'मित्राभिवृद्धये ।

'ज्येष्ठायां तेजसा युक्ता धनधान्यवती भवेत् ॥ ३६ ॥

'तथाविधा तथा मूले किन्तु 'भूतसमाश्रया ।

'आप्ये 'क्लेशमवाप्नोति वैश्वदेवे सुखप्रदा ॥ ३७ ॥

'श्रवणे धनधान्याद्ध्या 'वासवे वसुसंयुता ।

'वारुणे शीघ्रनाशाय 'तथाजे मनुजोत्तम ॥ ३८ ॥

'आहिर्वृध्यै दृढा स्फीता 'कर्तुः काम्यप्रदा तथा ।

'धनधान्ययुता पौष्णे 'आश्विने 'रोगनाशिनी ॥ ३९ ॥

'याम्ये मरणदा कर्तुर्यमम्य तु हितप्रदा ।

'नक्षत्रे 'सव्यतीपाते तथैव च 'सर्वैधृते ॥ ४० ॥

ज्ञेया मरणदा कर्तुरात्मनाशकरी तथा ।

सार्के स्याच्छोऋजननी ससौरे मृत्युदायिनी ॥ ४१ ॥

समौमे वह्निभयदा 'सतमस्के स्थिरा न तु ।

केतुना 'भूषिते ऋक्षे वह्निदाहमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥

१. D. म लोकगम्या भवेद्भाग्ये. २. A.B. कर्तुर्नाशवहा. ३. D. -स्सौख्यावहा-
मवेत्. ४. D. पू. आर्यग्नौ. V. अर्यग्नौ सुदृढा. ५. D. उषा आज्ञायुता. ६. D. ह नित्याश्चर्ययुता.
७. D. चि स्वातौ च वरदा. ८. D. स्वा ऐन्द्रान्ते. ९. V.C. मैत्राभिभृद्धये. १०. D. विभ्रं ज्येष्ठाया.
११. D. ज्ये तथाविधा. १२. B भूतसमाश्रया. १३. D. म आप्ये. १४. A.B.D. -क्लेशम-
१५. D. पू. उ. श्रवणे. १६. D. अ वासवे. १७. D. ध वारुणे-. B.C वारुणे. १८. D.
रा तथाजे. १९. D. पूमा आहिर्वृध्यै. २०. V.C. कर्तुस्सौख्यप्रदा २१. D. उ. म. धनधान्य-
युता. २२. D. रे आश्विने. A. आश्विनी. २३. A.B.C.D. रोगनाशिनी. २४. D. अ याम्ये.
२५. D. म नक्षत्रे. २६. A.B सव्यतीपात्रे. २७. C. सर्वैधृती. २८. A. सतमस्तके.
C. समस्तके. २९. A.B.C.D. भूषिते.

केतूदयं भवेद्येन तेन 'दुर्मिथमाप्नुयात् ।

भौमोदयो भवेद्येन तेन दहति वह्निना ॥ ४३ ॥

सौरोदयो भवेद्येन तेन 'कर्ता विनश्यति ।

मध्वन्ने सपरीवेशे परचक्रमयं 'वदेत् ॥ ४४ ॥

उल्काहते विनाशाय सभूक्ष्ये भयप्रदा ।

'उल्कापातो भवेद्यत्र तत्र 'व्याधिकृत्यो भवेत् ॥ ४५ ॥

त्रिविधोत्पातयुक्ते-भे न शुभा 'तु प्रकीर्तिता ।

दिव्ये कर्तुर्विनाशाय भौमे चात्मविनाशनी ॥ ४६ ॥

अन्तरिक्षे च विज्ञेया लोहनाशकरी तथा ।

सवैधृतज्यतीपात'भृक्षमेकं विवर्जयेत् ॥ ४७ ॥

शोषैर्दोषैस्तथा युक्तं यावदागमनाद्रवेः ।

जन्मनश्चत्रविहिता कर्तुं 'धेयस्करी भवेत् ॥ ४८ ॥

'सम्पत्करी "द्वितीये स्यात् तृतीयेऽरिभयप्रदा ।

'क्षेम्या 'चतुर्थे भवति पञ्चमे व्याधिवर्धिनी ॥ ४९ ॥

'कार्यवृद्धिकरी षष्ठे सप्तमे निधनप्रदा ।

अष्टमे वरदा सौम्या नवमे श्री'विवर्धिनी ॥ ५० ॥

कर्मणां 'साधकी प्रोक्ता 'जन्मभाद्रक्षमे तु मे ।

'एकादशे भूतिकरी द्वादशेऽरिभयप्रदा ॥ ५१ ॥

ज्ञेया त्रयोदशे क्षेम्या रोगघ्ना 'तु चतुर्दशे ।

वृद्धिदा पञ्चदशके षोडशे निधनप्रदा ॥ ५२ ॥

'सप्तदशे 'भूतिकरी श्रीया 'चाष्टदशे भवेत् ।

एकोनविंशतितमे कर्तुर्मरणदायिनी ॥ ५३ ॥

१. C दुर्मिथमाप्नुयात्. २. V. कल्प. ३. C. भवेत्. ४. C. उल्कापाते. ५. V.B.C. व्याधिकृती. ६. D. च. ७. V. -विनाशिनी. ८. C भृक्षमेके. ९. B. धेयस्करी. १०. B. सपत्करी. ११. C.D. द्वितीया-. १२. A. क्षेमा. १३. C. चतुर्थी भवति पञ्चमी. D. चतुर्थी. B. omits कार्यवृद्धिकरी...विवर्धिनी. १४. D. कार्यवृद्धिकरी षष्ठी. १५. C. -विवर्धिनी. १६. C. साधके. १७. A.B.C.D. जन्मभाद्रक्षमे. १८. C. एकादशी. १९. D. च. २०. C. सप्तादशे. २१. D. भूतिकरी. २२. A.B. चाष्टादशे.

ततो द्वितीये धनदा तृतीयेऽभयप्रदा ।

चतुर्थे क्षेमजननी पञ्चमे रोगवर्धिनी ॥ ५४ ॥

षष्ठे लक्ष्मीकरी ज्ञेया धनधान्यविवर्धिनी ।

सप्तमे कष्टदा प्रोक्ता चाष्टमे धनदा स्मृता ॥ ५५ ॥

नवमे वित्तदा चैव सुखसौभाग्यवर्धिनी ।

द्वितीये च चतुर्थे च पञ्चमे च तथाष्टमे ॥ ५६ ॥

द्वादशे नवमे चन्द्रे कर्तुर्दोषकरी भवेत् ।

जन्मस्यश्च तृतीयश्च पष्ठश्चैकादशस्तथा ॥ ५७ ॥

दशमः सप्तमश्चैव यदा विद्वो भवेद्ब्रह्मैः ।

पञ्चमैर्नवमैश्चैव द्वादशैश्च तथाष्टमैः ॥ ५८ ॥

चतुर्थे वा द्वितीये वा क्रमात्पादफलो भवेत् ।

विपर्ययेण वेधस्थो पापोऽपि शुभकृत् स्मृतः ॥ ५९ ॥

चन्द्राद् द्वादशगः सूर्यो द्वितीये वा भयप्रदः ।

द्वादशेऽथ द्वितीये च भौमे दाहमवाप्नुयात् ॥ ६० ॥

द्वादशे पट्द्वितीये वा सौरे मरणदा भवेत् ।

पापमध्यगते चन्द्रे ध्रुवं मरणदा भवेत् ॥ ६१ ॥

एकस्मिन्स्तु यदा केन्द्रे चन्द्रः सम्यग् व्यवस्थितः ।

केन्द्रत्रयमथान्यं स्याद्युक्तं सूर्योत्सर्गजैः ॥ ६२ ॥

तदा कर्तुर्विनाशाय प्रतिष्ठा स्यान्नराधिप ।

चन्द्रे सार्के विनाशाय भौमे दाहमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

समीरे मृत्युदा ज्ञेया सराहा निधनप्रदा ।

नक्षत्रे सोपरागे तु कर्तुर्मरणदायिनी ॥ ६४ ॥

— १. C. विवर्धिनी. २. A.B.C. & V. omit सप्तमे...वर्धिनी. ३. D. तपाष्टमी.
४. V. भवेद्ब्रह्मैः. ५. D. चतुर्थे वा द्वितीये वा. ६. B. omits यदा...मवाप्नुयात्.
७. V. द्वादशमः. C. द्वादशमो. ८. C. भयप्रदा. ९. A. B. omit द्वादशेऽथ...वाप्नुयात्.
१०. V. (f.) C. द्वादशे वा. D. द्वादशे च. ११. C. चन्द्रे. १२. A.B. सम्यग्व्यवस्थितः.
१३. C. सोपरागे.

'परिवेष्टे तथा चन्द्रे मरण तु प्रयच्छति ।
 'सार्पान्त्यपादगे चन्द्रे तथा ज्येष्ठान्तपादगे ॥ ६५ ॥
 पोष्णान्तपादगे चैव कर्तुर्निधनकारिणी ।
 यस्मिन्मृशे यदेवोक्त फल भूषतिसत्तम ॥ ६६ ॥
 तदेवेह फल प्रोक्त तन्मुहूर्तेऽपि यादव ।
 दिनमध्यगते सूर्ये मुहूर्तेऽमिजितेऽष्टमे ॥ ६७ ॥
 सर्वकामसमृद्धा स्यात् सूर्योपद्रवजिता ।
 गुरास्तप्य प्राप्ते नीचस्ये कर्तृवातिनी ॥ ६८ ॥
 'तस्माद्दृष्ट्ये जीरे तु धनधान्यमरी भवेत् ।
 भास्त्रे 'शौद्रे दृढा ज्ञेया प्राजापत्ये सुखान्हा ॥ ६९ ॥
 स्वर्गलोकप्रदा स्वर्ग्ये चन्द्रे 'चक्रप्रवर्तिनी ।
 वानस्पत्ये तु वरदा 'स्त्रात्रे चान्ननिर्धिनी ॥ ७० ॥
 'वासे भवति वस्त्राढ्या काले मृत्युप्रदायिनी ।
 आग्नेये दाहमाप्नोति 'हेन्दमव्दैवते तथा ॥ ७१ ॥
 सौरे भवति सुस्फीता चान्द्रे च वरदा तथा ।
 नश्यते 'शम्भुदैवत्ये गो' देवे वृद्धिमाप्नुयात् ॥ ७२ ॥
 'वैष्णवे पुष्टिदा प्रोक्ता तथा भवति पूजिता ।
 'क्रीमारे वृद्धिमाप्नोति पित्र्ये नाश तथैव च ॥ ७३ ॥
 बारुणे रोगदा प्रोक्ता शुभा वानन्तदैवते ।
 बला पवनदैवत्ये याम्ये मृत्युप्रदा भवेत् ॥ ७४ ॥
 'वाद्दैवते सदा कान्ता श्रीगेषे श्रीयुता भवेत् ।
 घनदे घनसयुक्ता सुदृढा शैलदैवते ॥ ७५ ॥

१ D omits परिवेष्टे कारिणी २ ABC तर्पान्त्य ३ D तस्माद्दृष्ट्ये जीरे
 धन- ४ V राये D शौच्य ५ AC चक्रप्रवर्तिनी ६ AB आग्नेये चान्ननिर्धिनी
 D, आग्ने- ७ A वासे ८ D बलेष्टम- ९ AB शम्भु १० V (f) गोदेव्ये ११ A
 वैष्णवी D omits वैष्णवे दैवत १२ VC क्रिमारे १३ ABD वानदैवत्ये

पृथ्वी दैवे^१ दृढा सौम्या शुभा स्याद् वेद(? दैव)दैवते ।
 पौरुषे^२ तु तथा सौम्ये बहुधर्म^३ विवर्धिनी ॥ ७६ ॥
 कर्तुः सुखावहा चैव तथा चाज्ञायुता भवेत् ।
 दृढा धनयुता स्फीता तथा प्रतिपदि स्मृता ॥ ७७ ॥
 द्वितीयाया^४ धनोपेता तृतीयाया वग्प्रदा ।
 चतुर्थ्या^५ नाशमाप्नोति यमस्य म्यात् सुखावहा ॥ ७८ ॥
 विनायकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा ।
 पञ्चम्या^६ श्रीयुता कान्ता वरदा च तथा भवेत् ॥ ७९ ॥
 षष्ठ्या^७ लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्या रोगनाशिनी ।
 अष्टम्या^८ धान्यबहुला नवम्या तु विनश्यति ॥ ८० ॥
 भद्रकाली कृता तत्र कर्तुर्भवति पुष्टिदा ।
 धर्मवृद्धिफरी ज्ञेया दशम्या तु तथा कृता ॥ ८१ ॥
 एकादश्या तथा युक्ता द्वादश्या सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्या तथा ज्ञेया चतुर्दश्या विनश्यति ॥ ८२ ॥
 कृष्णपक्षे^९ पञ्चदश्या कर्तुं क्षयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्या तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् ॥ ८३ ॥
 ऊनरात्रे महाराज कर्तुर्मरणदा भवेत् ।
 त्र्यहस्पृशा च विज्ञेया तथा दोषजनी नृप ॥ ८४ ॥
 दिव्यान्तरिक्ष^{१०} भौमेन चोत्पातेन तु या युता ।
 वर्तञ्चा^{११} विप्रयोगान्ता प्रतिष्ठा तु कृता भवेत् ॥ ८५ ॥
 तिथिहानौ^{१२} क्षयं ज्ञेयं वृद्धो वृद्धिः प्रकीर्तिना ।
 शकुनौ दोषजननी^{१३} चतुष्पदि भयावहा ॥ ८६ ॥

१. V.C. देवी २. C.D. च. ३. A.B.C.V. शैवे ४. C. -विवर्धिनी. ५. A. शा. ६. A.C. रोगनाशिनी. ७. C.D. भद्रकान्ता. V. भद्रकान्ता. ८. D. वृता. ९. A. चतुर्दश्या. १०. A.B.C.V. वृहस्पृशा. ११. C. भौमे च तत्पातेन. A.B. भौमे च चोत्पातेन. D. भौमे तु चोत्पातेन. १२. V. क्षयं ज्ञेयं वृद्धो. १३. A.B.V. चतुष्पदि तत्पावहा. D. चतुष्पादे जनावहा.

नागे भवति शून्या च 'किंस्तुप्ने तु शुभप्रदा ।
 वने दृढा तथा ज्ञेया बाल्ये तु शुभप्रदा ॥ ८७ ॥
 कोल्ये वरदा 'प्रोक्ता 'तौतिले 'रोगनाशिनी ।
 गरादौ रोगजननी तथा वणिजि पुष्टिदा ॥ ८८ ॥
 पिष्टे मरणदा र्त्तुरात्मद्रोपवती तथा ।
 जन्मराश्युदये कर्तुं क्षिप्त नाशयती भवेत् ॥ ८९ ॥
 द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्तृवृद्धिदा ।
 चतुर्थे 'ग्रहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ॥ ९० ॥
 षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशिनी ।
 अष्टमे मृ युद्धा ज्ञेया नवमे धर्मनाशिनी ॥ ९१ ॥
 'दशमे कर्मणा वृद्धये लाभे लाभकरी भवेत् ।
 द्वादशे तु व्ययाय स्यात् प्रतिष्ठा 'तु शुभा कृता ॥ ९२ ॥
 जन्मलघोदये श्रेष्ठा धनधान्ययती भवेत् ।
 जन्मराशिफलं सर्वं शेषस्थाने तु निर्दिशेत् ॥ ९३ ॥
 मेघोदये कृता क्षिप्तं 'नाशमाप्नोति पार्थिव ।
 वृषोदये स्थिरा प्रोक्ता धनधान्ययती तथा ॥ ९४ ॥
 लोकरुन्ता च मिथुने बहुकल्याणकारिणी ।
 कुलीरे क्षिप्रनाश 'स्यात् सिंहे च सुदृढा भवेत् ॥ ९५ ॥
 कन्यायां लोकरुन्ता स्यात् तुले भवति चास्थिरा ।
 वृश्चिके तु स्थिरा प्रोक्ता कल्याणाय धनुषि ॥ ९६ ॥
 मकरे 'क्षिप्रनाश स्यात् कुम्भलग्ने दृढा भवेत् ।
 मीने 'गुणावहा कर्तुं कल्याणस्या तथा भवेत् ॥ ९७ ॥

१ D किंस्तुप्ने २ C omits प्रोक्ता ३ V तैतले ४ AC रोगनाशना
 V throughout 'नाशिनी instead of 'नाशिनी ५ A ग्रहनाशाय V ग्रहनाशाय
 ६ D दशमी कर्तुणा रूढे ७ V तु तथा कृता A तु शुभाकृता D शुभदा कृता ८ D
 नाशमायाति ९ VC स्यात्सिंहे बहुदृढा D स्यात्सिंहे तु सुदृढा १० C क्षिप्रनाश
 ११ VC पुण्यवहा

उया स्यात् सूर्यहोराया सौम्या सोमस्य कीर्तिता ।
पापग्रहस्य 'द्रेष्काणे कर्तुर्नाशाय कीर्तिता ॥ ९८ ॥
सौम्यग्रहस्य 'सुशुमा कर्तुर्भवति वृद्धिदा ।
फलं 'यदेव लब्धेषु नशाशेषु तदेव तु ॥ ९९ ॥
द्वादशाशेषु 'विज्ञेयस्तदेव मनुजोत्तम ।
कर्तुर्नाशाय विज्ञेया त्रिंशदो भौमसौरयो ॥ १०० ॥
सितजीवेन्दुपुत्राणा कर्तुं कल्याणदा भवेत् ।
शुभमंश महाराज लब्धे पापफले शुभम् ॥ १०१ ॥
लब्धे 'शुभतरे ज्ञेय पापाद. पापदो नृणाम् ।
लक्ष्मणे शङ्करा कर्तुं कृता भवति भास्करे ॥ १०२ ॥
द्वितीयेऽर्थस्य हानि. स्यात्तृतीये धनसयुता ।
आयु ज्ञयं चतुर्थस्ये पञ्चमे 'सुतनाशनम् ॥ १०३ ॥
पष्ठे शत्रुविघातं तु दारिद्र्य सप्तमे भवेत् ।
मरण चाष्टमे भानौ नश्ये धर्मपीडनम् ॥ १०४ ॥
दशमे 'सुतवृद्धिश्च लाभे लाभयुता भवेत् ।
द्वादशे व्ययसयुक्ता निर्धना 'तु तथा भवेत् ॥ १०५ ॥
चन्द्रे लग्नगते 'ज्ञेया सुदृढा मनुजोत्तम ।
धनान्विता द्वितीये तु तृतीये लाभसयुता ॥ १०६ ॥
चतुर्थे बान्धनहिता पञ्चमे सुतवृद्धिदा ।
पष्ठे रिपुविनाशाय सप्तमे च धनावहा ॥ १०७ ॥
अष्टमे भ्रष्टा 'योक्ता नश्ये धर्मपीडनम् ।
दशमे कर्मदा प्रोक्ता लाभे लाभप्रदा भवेत् ॥ १०८ ॥

१. A D. द्रेष्काणे. २ C. स्वशुमा. ३. B. यदेव. ४. C, D. विज्ञेय तदेव.
५. A B D शुभतरे प्राप्ते पापमशमशोभनम्. C. शुभतरे ज्ञेय. पापदर्शनदो भवेत्. ६ V.C.
सितनाशनम्. ७. A C. सुतवृद्धि च लाभे. D. सुत वृद्ध स्यामभि. ८. D. च. ९. C. ज्ञेया.
१०. C. दुष्टा.

व्यये व्ययती सजस्तथा धनविमर्जिता ।

१. 'अर्धविम्बाधिके क्षीणे क्रमादथ निबोध मे ॥ १०९ ॥

चन्द्रे लग्नगते ज्ञेया क्षिप्रनाशा मज्जमुज्ज ।

२. द्वितीये च दरिद्रा स्यात्तृतीये धनसंयुता ॥ ११० ॥

३. बह्वनर्था चतुर्थे स्यात् पुत्रनाशाय पञ्चमे ।

पष्ठे रिपुविनाशाय भार्यानाशाय सप्तमे ॥ १११ ॥

अष्टमे मरणायोक्ता नवमे ४. धर्मघातिनी ।

धनाग्निता स्याद्दशमे लभे लभवती भवेत् ॥ ११२ ॥

व्यये व्ययवती ५. नित्यं दरिद्रा च तथा भवेत् ।

६. लभे मृत्युरो भोमस्तथा दारिद्र्यो धने ॥ ११३ ॥

कीर्तिं त्रिभुवने शुभ्रा तृतीयस्थः करोत्यसौ ।

चतुर्थे वधुनाशः ७. श्यात् सुतनाशस्तथा सुते ॥ ११४ ॥

अरिनाशस्तथा पष्ठे सप्तमेऽग्री विनश्यति ।

अष्टमे कर्तृमरणं नवमे देशविच्युतिः ॥ ११५ ॥

दशमे कर्मसिद्धिः ८. म्याल्लभे लभवती भवेत् ।

धनजायात्मजैर्मित्य त्रियोगो व्ययगे भवेत् ॥ ११६ ॥

बुधो लभे ९. धनयुता द्वितीये च तथा भवेत् ।

तृतीये वरदा प्रोक्ता चतुर्थे धनसंयुता ॥ ११७ ॥

कीर्तिश्च १०. पञ्चमे ज्ञेया पष्ठे रिपुविनाशिनी ।

सुखदा सप्तमे ज्ञेया हर्षदा च तथाष्टमे ॥ ११८ ॥

सौख्यदा नवमे राजन् दशमे कर्मवृद्धिदा ।

रिधरा ११. लभवती ज्ञेया व्यये धनसमन्विता ॥ ११९ ॥

जीवे धनाख्या लभ्ये द्वितीये च तथा भवेत् ।

ददास्मा तृतीये स्याच्चतुर्थे १२. धनसंयुता ॥ १२० ॥

१. C. अर्धविम्बाधिके, D. omits व्यये...तथा भवेत्, २. C. बह्वनर्थ, ३. C. धर्मघातिनी, ४. V. नित्ये, ५. V. चतुर्थे, ६. B. वचनी, ७. B.V. लग्नगते ८. A.B.D. धनसंपदा.

पञ्चमे सुतदा प्रोक्ता पष्ठे 'शत्रुविनाशिनी ।
 सप्तमे राज्यदा कर्तुरष्टमे च समृद्धिदा ॥ १२१ ॥
 'कीर्तिदा नवमे ज्ञेया दशमे 'च समृद्धिदा ।
 लाभस्थे लाभदा ज्ञेया न्यये लाभसमन्विता ॥ १२२ ॥
 लग्नस्थे निश्चला शुके सर्वकामप्रदा भवेत् ।
 धनगे च धनं दद्यात्तृतीये आतृवृद्धिदा ॥ १२३ ॥
 चतुर्थे सुभगा ज्ञेया पञ्चमे सुतवृद्धिदा ।
 पष्ठे पूज्या तथा लोके सप्तमे धनवृद्धिदा ॥ १२४ ॥
 अष्टमे सुखदा 'ज्ञेया नवमे च सुखार्थदा ।
 दशमे लोककान्ता 'म्यादरिनाग्रन्तथायुगे ॥ १२५ ॥
 तथा 'व्ययस्थे विज्ञेया सत्र्यया सधना तथा ।
 मृत्युदा लग्नगे 'सौरे 'दरिद्रा म्याद् द्वितीयगे ॥ १२६ ॥
 तृतीये धनलग्नाय 'चतुर्थे कर्तृमृत्युदा ।
 सुतगे सुतनाशः स्यादरिनाग्रस्तथारिगे ॥ १२७ ॥
 जायानाशस्तु जायाम्ये मृत्युर्मृत्युगृहोपगे ।
 धर्मगे धर्महानिः स्यात् कर्मवृद्धिस्तु कर्मगे ॥ १२८ ॥
 महीलाभस्तु 'लाभस्थे व्ययगे च व्ययो भवेत् ।
 शून्ये 'विवर्जयेत् केन्द्रं शुभान् केन्द्रे नियोजयेत् ॥ १२९ ॥
 एवं ज्ञात्वा शुभं 'कालं प्रयत्नेन तु दैवविन् ।
 छायाभ्युभिः प्रयत्नेन गृहीयादवधानतः ॥ १३० ॥
 शुभेऽहि पूर्वं यन्त्रस्थं तत्कालं प्रतिमा स्यम् ।
 समां तु पीठिकां गर्ते स्थपतिर्बिनिवेशयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्कालमेव कुर्वीत नाम चास्याः समाहितः ।
 'स्वस्था तां तु स्वनाम्नान्ते वैष्णवी प्रतिमा भवेत् ॥ १३२ ॥

१. A.C. - विनाशनी. २. A.C. न. ३. C. प्रोक्ता. ४. A. - रिनागा तथा. ५. A. -
 व्यवस्थे. ६. V. सौरी. ७. A.B. दरिद्रा. ८. C. चतुर्थी. ९. C. कर्मस्थे. १०. B. विवर्जये.
 केन्द्रे. ११. A. शुभं कार्य. १२. A.B. स्वस्थे ता तु स्वनाम्नान्ते. C. स्वास्थन्ता तु स्वनाम्नान्ते.
 १. स्वनाम्नान्ते.

'केशवान्ता 'नियस्कार्या नाथान्तो ब्राह्मणो भवेत् ।
 ईश्वरान्ता हरस्योक्ता मिहिरान्ता 'रवे स्मृता ॥ १३३ ॥
 अन्येषा देवनाम्नान्ता सुराणा प्रतिमा स्मृता ।
 सृक्ष्मा तु प्रतिमा कार्या द्वितीया चाधिवासने ॥ १३४ ॥
 चित्रकर्मकरा या च मृण्मयी या तथा भवेत् ।
 तस्या पवित्रके कार्यं तथा चैनाधिवासनम् ॥ १३५ ॥
 सप्तसरं तु कर्तव्यं पण्मासानथ वा पुन ।
 पक्ष द्वादशरात्र वा सप्ताह ज्यहमेव वा ॥ १३६ ॥
 एनाहमेकरात्र वा यथायदधिवासनम् ।
 विभजेनातिमहता 'गीतैर्नृचै सुशोभने ॥ १३७ ॥
 नित्यमन्नप्रदानैश्च बहिपूनाभिरेव च ।
 'निजपुण्याहघोषेण कर्तव्यमधिवासनम् ॥ १३८ ॥
 तत प्रतिष्ठा कर्तव्या काले 'सप्तसरोचिते ।
 शुभे काले कृता सा तु परा वृद्धिफरी भवेत् ॥ १३९ ॥
 राजा प्रजाना कर्तुश्च तथा कालविदो नृप ।
 ऋत्विजा च महाराज शुभकालकृता हिता ॥ १४० ॥
 सुलक्षणा 'लक्षणसंयुता च देशे कृता शास्त्रविदा तु सम्यक् ।
 काले शुभे लोकसुखावहा म्यात् कर्तुं प्रशस्ता वरदानसौम्या ॥ १४१ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवाद् प्रत्यष्टाप्रतिमालक्षण कालनिर्देशोनाम ॥ ९६ ॥

१ B केशवात २ AB क्रिया कार्या ३ B रवे स्मृता ४ C गीतैर्नृचै-
 V गीतैर्नृचै ५ V नियमम्बुप्रदानैश्च ६ ABC द्वि ७ AB सावसरोचिते
 ८ C लक्षणसंयुते च देशा

सप्तमवतितमोऽध्यायः ।

वञ्ज उवाच— भगवन् केन विधिना प्रतिष्ठा कृता भवति ।

मार्कण्डेयः— अथ सुरप्रतिष्ठापने षोडशविंशो भवन्ति ।

एतद्यथा दैववित् स्थपतिः कल्पकः वाचकः यजुर्वेदविद्वद्वाहुः
यजुर्वेदविद्वेवहोता यजुर्वेदविद्वद्ग्यरक्षिता ऋग्वेदविद्यजुर्वेदवित्
सामवेदविद्वथर्ववेदविद्विति चत्वारः कलशाधाराश्चत्वारस्सात्वचतुर्थो
तास्तेषामेको मूर्तिधरः द्वितीयो देवकर्मवित् । तृतीयो मन्त्ररक्षिता
द्रव्यरक्षितेति । तत्र कलशाधाराणां शक्त्या सहायाः कर्तव्याः ।
सर्व एव 'ऋत्विजोऽयं अकपिला अकेकरा अनधिकाह्नाः स्वशास्त्र-
परिनिष्ठिताः 'श्लक्ष्णाः अपौनर्भावाश्चेति । ततः प्रशस्तेऽङ्घ्रि 'तैस्सहायैः
सुस्तातैः स्वनुलिप्ताङ्गैर्माल्यवद्भिर्हविष्याशिभिश्चाहतास्वरसंवीतैः पवित्र-
पाणिभिः सह दीक्षां यजमानो गृह्णीयात् । तस्य स्नातस्याहतवसन-
संवीतस्य गोमयेनोपलिप्ते देशे ब्राह्मणाः स्वस्तिवाचनपूर्वकवचनेन
कल्पकः 'कङ्कणं बध्नीयात् सितसूत्रेण 'सितवस्त्रेण सिद्धार्थकवचान्
बद्ध्वा दक्षिणपाणौ प्रतिसरं 'कङ्कणं बध्नीयात् । ततः प्रभृति याव-
त्प्रतिष्ठाकालं प्रतिष्ठाकालादुपरि च सप्तरात्रं तावन्मां 'समग्रशरा-
ब्रह्मचर्यक्रोधेर्ष्यामानानार्यत्ववर्जनीयानि भवन्ति । भवति चात्र

दीक्षादिनात्मभृत्येवं प्रतिष्ठा 'सप्तमे दिने ।

यावत्तावद्भवेन्नित्यं यजमानः सुयन्त्रितः ॥ १ ॥

ब्रह्मचारी हविष्याशी जितक्रोधो विमत्सरः ।

अभ्यःशायी च राजेन्द्र नित्यस्नायी तथैव च ॥ २ ॥

इति धीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे प्रतिष्ठाकल्पे दीक्षाध्यायो नाम ॥ १७ ॥

१. C. प्रतिष्ठा षोडशवर्षविजा भवन्ति. B. प्रतिष्ठापने षोडशविंशे भवन्ति. २. A. अर्धं वरोऽ-
यं गः अकपिलाः अकेकराः अनधिकाह्नाः. ३. A.B. श्लक्ष्णाः. ४. B. तस्मैदायैः. ५. V. omits
कङ्कणं बध्नीयात्. ६. A.B. सितवस्त्रे. ७. A.B. omit बद्ध्वा. ८. A. —समग्रशरीरा. ९. C.
विवर्जनीयानि. १०. A.B. सप्तमे दिनम्. C. सप्तमं दिनम्. ११. V. —द्विवाचिन्व.

अष्टमचत्तिनमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

अथ प्रासादलक्षणम् । पुरतो वा मुमुक्षुदे मृगारे म्थण्डिलत्रय परि
कल्पयेत् । यथार्णोत्तमृदा 'ससिक्तया' । तत 'म्यण्डिलत्रयमपनिन-
गोमयेनोपलेपयेत् । तत्र मध्येऽधिरामनम्यण्डिलम् । 'तदक्षिणेनेज्या
म्यण्डिलम् । तदुदरहोमम्यण्डिलम् । 'तत्राधिरासनाम्यण्डिले
चत्वारस्तोरणा परिरूप्यन्ते । सर्वे म्यण्डिलाश्चत्वारश्चाश्चतुर्हन्तो
चतुर्ध्यास्तोरणत्रिभागविस्तीर्णा । म्यण्डिलद्वय आद्रांसि 'शिखामि
पताकामि प्रतिसरामिश्च परिवारयेत् । वनप्रवेगोक्तेन विधिना
प्रशस्तवृक्षाणामन्यतमस्य वृक्षस्य 'तोरणार्थे काष्ठान्यानीय 'स्थण्डि
लेभ्य उपस्थापयेत् । न तोरण काष्ठद्वयज कुर्यात् । न कुञ्जम् ।
तोरणाश्च सर्वे समप्रमाणा । आद्रावेराधिरासनम्यण्डिलस्य
पश्चिमभागे । प्राङ्मुख कल्पक स्वामी न म्यात् । कल्पनादक्षिणे
भागे प्राङ्मुख एव 'सात्वत म्यात् । तस्यापि दक्षिणे भागे
प्राङ्मुख एव ऋग्वेदविद्वेत् । कल्पकाद्वामभागे प्राङ्मुख एव
यजमान । तस्य वामत प्राङ्मुख एव अर्धराहु 'म्यण्डिलाश्रितो
दक्षिणामिमुखो यजुर्वेदवित् । म्यण्डिले पूर्वत पश्चिमामिमुख साम
वेदवित् । तस्य दक्षिणतो वशरादक । तस्यापि दक्षिणतो वाचन ।
तस्योद्गायन । पृष्ठे 'वादनकनर्तका । म्यण्डिलादक्षिणत उत्तरा
मिमुखोऽथर्ववेदवित् । होमम्यण्डिले प्राङ्मुख 'आगारापश्चिमतो होता ।
चतुरस्रसमन्ताद्वन्त' 'प्रमाणाश्चागारासमेखला । तस्योदङ्मन्त्ररक्षिता
द्रव्यरक्षिता च । इज्या म्यण्डिले इज्या' 'कृत्सात्तरत । तदक्षिणत
उत्तरामिमुखो मन्त्ररक्षिता द्रव्यरक्षिता च । 'सारत्सरोऽन्यत्रैक
'चित्तमालग्रहणावहिता म्यात् । स्थपतेरनियमः । ततस्मोरर्ण

१ A B ससिक्तया २ B स्थण्डिय- ३ V तदक्षिण इज्या- ४ V तत्राधिरासना
५ V C चतुरस्रम्यण्डिलतो- ६ V B omit शिखामि ७ V तारणार्थं ८ B स्थण्डिलेभ्य
९ A सात्वत B सात्वत १० B स्थण्डिलानितो ११ V वादन कनर्तका
८ वादनकरन्तका १२ A B V D अगारा- १३ V B मानधागार समेखल १४ A
-कृत्सान्वत . १५ V B सप्तलोमनैकवित्- १६ A वित्तमालग्रहणावहिता V 'नावहित

राजतं ताम्रं मृण्मयमकालमूलं वा कलशं सुदृढं तीर्थोदकपूर्णं
सर्वौषधिभिः सर्वगन्धैः सर्वबीजैः सर्वरत्नैर्हिरण्येन चन्दनेन फलैश्च
संयुतं कृत्वा अनुलेपनार्धनिर्मितपवित्रमुखे सति सूत्रमाल्यग्रीवं
कल्पकः पुरतः प्रतिष्ठापयेत् । कलशः पूर्वेण । स्थण्डिलमध्ये अष्टपत्रं
कमलमालिखेत् । ततः कर्मारम्भं कुर्यात् । प्रणवव्याहृतिपूर्विकां
गायत्रीं सशिरस्कां जपेत् । ॐकारं नमस्कारं कर्मारम्भं पवित्रं चेति ।
ततः स्तोत्रं कश्चिद्वाचयेत् । ततो रक्षोघ्नैर्मन्त्रैर्दिक्षु विदिक्षु च
सिद्धार्थकान् न्यसेत् । ततो द्वादशाङ्गुले खाते वनस्पतौ वीत्यङ्ग
इति प्राच्यादिक्रमेण तोरणन्यासं कुर्यात् । तोरणाश्चत्वारो युगा
भवन्ति । पूर्वतः कृतयुगः, दक्षिणक्षेता, पश्चिमे द्वापरः, उत्तरे
कलिरिति । एवं तोरणन्यासं कृत्वा युगा सुवास इति दर्भैरशुष्क-
पत्रैः स्रग्दाममिश्र तोरणं चतुष्कं चापि वेष्टयेत् । ततस्तोरणानामु-
परि ध्वजाः कर्तव्याः । पूर्वेण पीतपताको गरुडः, दक्षिणेन नील-
पताकस्तालः, पश्चिमेन श्वेतपताको मकरः, उदग् रक्तपताको ऋष्यः ।
गरुडस्य पार्श्वयोर्गदाचक्रे, तालस्य हलमुसलौ, मकरस्य धनुर्बाणौ
ऋष्यस्य खड्गचर्मौ । तोरणान्तराले आप्रेये दिग्भागे च्छत्रम् ।
नैर्ऋत्यां वैजयन्ती पताकाम् । वायव्यां ध्वजम् । ऐशान्यां दण्डम् ।
स्थण्डिलोपरि वितानकम् । तोरणं प्रतिघण्टामादर्शं च । इत्या-
स्थण्डिले वितानकम् । तत्र च पटलिखिताः प्रतीहाराः सुमद्रमद्री
पूर्वेण । आपादयज्ञतातौ दक्षिणेन । जयविजयौ पश्चिमेन । प्रमोद-
प्रमोदौ उत्तरेण । एतत् कृत्वा ध्रुवा चौरित्युदाहरेत् । माधुरं च मन्त्रं
व्याचक्षेति । ततः कलशोदकेन पवित्रमन्त्रेण यजमानकत्विजां
भोगांश्चाभ्युक्ष्य गायत्रीं जपेत् । या ओपधयध्वेति तत्रैग्रानीदिक् प्र-

१. C. रजतं. २. A.B. अनुलेपनार्धो. ३. A.B. पूर्ण. ४. A.B. त्रिचिदाचयेत्.
५. C. सिद्धार्थकान्यसेत्. ६. A. द्वादशाङ्गुले. ७. V.C. वीत्यङ्ग. ८. C. उत्तरमक्षेत्रेति. ९. A.
यगा सुवासा. १०. C. चतुष्पत्रपि. ११. V. गरुडचर्म. B. खड्गचर्म. १२. V.C. पानाङ्कम्.
१३. V. पटलिखिताः. १४. B. -यजमाना दक्षिणे. १५. C. नदपनादुत्तरेण. A. नदपनोद्य उत्तरेण,
१६. V.C. भुवायास्त्युदाहरेत्.

नवनवतितमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

अथ 'पञ्चगव्यकल्पना भवति । तत्र 'वपिलाया(१ या.) 'गोक्षीरं, हृष्णायाश्च दधि, नीगयाश्च घृतम् । श्वेताया गोमयं, 'ताम्रवर्णाया गोमूत्रं, गायत्र्या गोमूत्रं गृहीयात्, गंधद्वारेति गोमयं आप्यायस्वेति क्षीरम्, 'दधिक्राण्येति दधि, 'घृतत्रयि भुवनानामिति घृतम् । देवस्थ-
त्वेति कुशोदकम् । अथमर्षणेन सयोज्य गायत्रीमुदीरयेत् । ततस्तेन पञ्चगव्येन 'भजनमभ्युक्षयेत् । तोरणानि च, 'अर्चाशौचार्थं च स्थापयेत् । बृहत्स्नपने तदेव म्यादन्यं वा कल्पयेत् । अथार्घ्यकल्पना । भवति तत्र राजते पात्रे शम्बविल्लपकोक्षीरदर्भमूल'दूर्वाक्षीराक्षत सिद्धार्धे' तण्डुलान्युपकल्पयेत् । तीर्थोदकेन प्लावयेत् । "रथेति अक्षमन्त्रमुदीरयेत् । द्रविण पापमन्य हृषद् परित्र शङ्खमणिं श्रीमूक्त काण्डात्काण्डेति परित्र च तत शुभे हृदे स्वर्चिते भाण्डे पाद्य कुर्यात् ।

हिरण्यगर्भेत्यारभ्य ऋक्त्रयेण "च पार्थिव ।

आपो हि ऐति तिसृभिः शन्नो देवीति चाप्यथ ॥ १ ॥

ब्रह्मशुक्लेण सूत्रेण परित्रेण तथैव च ।

वाचको वाचयेत्तत्र तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयव्रतसंवादे अतिष्टाकरवेऽर्घ्यपाचपद्मगव्यविधि ॥ १९ ॥

१ V. पञ्चगव्याति । २ A. वपिलाया गावः । B वपिला गावः । ३ V. गो क्षीरम् ।
४ C ताम्राया गोमूत्रम् । V ताम्रवर्णाया ५ A दधिक्राण्येति B दधिक्राण्योत् ६. AB
घृतवताति घृतं ७ A भुवनमभ्युक्षयेत् ८ V अर्चाशौचार्थमवस्थापयेत् ९ C -दूर्वाक्षीराक्षत-
सिद्धार्ध- १०. V. तण्डुलान्युपक-पयेत् । AB तण्डुलानि उपक-पयेत् । ११ V. रथ अक्षेति.
C रथे अक्षेति. १२. C तु.

शततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अथाचारशौचं भवति । 'तत्र मृण्मयां चित्रकर्मकृतां च 'शौचयेत् ।
उभयोर्दर्भपवित्रके शौचं 'कुर्यादधिवासनं च 'यद्द्रव्यं तद्द्रव्योक्त-
शौचं 'चादान्वेव कुर्यात् । ततोऽभ्युना गायत्र्या कुर्यात् । 'आक्राम्येति
द्वितीया मृदा 'अयं चात्रापरो मन्त्रो भवति ।

अधक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ १ ॥

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतत्राहुना ।

'मृत्तिके त्वं प्रयच्छेष्टं सर्वकामप्रदा भव ॥ २ ॥

वृत्तीयं भूतिस्त्वमिति भस्मना । इह गाव इति चतुर्थं गोमयेन ।
विष्णोः पृष्ठमसीति पञ्चमं गौरसर्पपैः । बृहत्सान्ना पष्ठं त्रेतामिभस्मना ।
'शाकरेणेति सप्तमं पञ्चगव्येन । 'मनसः काममाकूतिरित्यष्टमं 'कुष्ठेन ।
हिरण्यवर्णेति नवमं सुवर्णोदकेन । 'तरसमन्दीति दर्भपिञ्जलैर्दशमम् ।
पावमानीभिस्तीर्थमृत्तिकाभिरेकादशम् । नदीमृदा द्वादशम् । गिरयस्ते
पर्वताग्रमृदा त्रयोदशम् । ऋषभेण 'जातशृङ्गेणोद्धृतमृदा चतुर्दशम् ।
अधक्रान्तेति लाङ्गलोद्धृतमृदा पञ्चदशम् । कूष्माण्डीति यल्मीकामृदा
'षोडशम् । 'पृथिवीदेवीति मन्त्रेण तीर्थमृदा सप्तदशम् । सरोमृदा
ब्रह्मजज्ञानेत्यष्टादशम् । दधिक्राव्णेति दध्ना एकोनविंशम् । 'पृथ्वतीति
धृतेन विंशतीतमम् । अघमर्पणेन 'रत्नैरेकविंशम् । 'एवमेकविंश-
त्यात्मकेन 'शौचेन तां शौचयित्वा परमपावना मन्त्रा जप्तव्याः ।

१. C. तत्र स्पन्दामा चित्रकर्मकृता. २. B शौचयेत्. ३. B. कुर्यादधिवासे च. ४. A.B. यद्द्रव्यमगमर्षा तद्द्रव्योक्तशौचं. ५. B चादान्वे. ६. A. अक्राम्येति. B. आक्राम्येति. ७. A.B.C. इदं चात्रापरो मन्त्रः ८. B. मृत्तिके. ९. A.B.C. शाकरेण मनसः. १०. A. मनसा. ११. A.B. कुष्ठेन. १२. A.B. तरसमन्दीति १३. A.B. जातशृङ्गोद्धृतमृदा. १४. B. दोष्टे. १५. V. पृथ्वीदेवीति. १६. धृतवती धृतेन. १७. A. रत्नैरेकविंशे. C. रत्नैरेकविंशितमम्. १८. A. एवमेव. १९. V.C. तोमेव.

अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कूष्माण्डाः पावमान्यश्च दुर्गा देवी सरस्वती ।

चान्द्रायणं च ^१वृषभं वासुदेवं रथन्तरम् ॥ १ ॥

पौरुषं च तथा सूक्तं ^२श्रीसूक्तमथवाप्सरम् ।

अभिज्ञा च पवित्रं च चरितं वैष्णवं तथा ॥ २ ॥

वादित्रजलदैर्जयशब्दमिथै ^३नृत्तस्तथा भूप यराङ्गनामम् ।

शौचे निवृत्ते ^४त्वधिवासनं चै कार्यं सुरार्चास्तु यथाभिधास्त्रे ॥ ३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे ^५अर्चाशौचाध्यायो नाम ॥ ३०० ॥

१. V.C. ऋषभं वासुदेव. २. A.C. श्रीसूक्तमथवाप्सरम्. ३. V.C. —नृत्तस्तथा.
४. A.B. एवाधवासन. ५ V. अर्चाशौचकथनं.

एकाधिकशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

अथार्चाशौचानन्तरं पवित्रकस्यार्चाया 'वाधिगासन कुर्यात् । तत्र कमलरुर्णिफाया धुगा द्यौरिति मन्त्रेण 'दक्षिणशिरस्कं प्राक् गिरस वा 'शय्याया स्थापयेत् । अत पञ्चमणै पञ्चभिरास्तरणैरास्तरैत् । 'शुद्धावत्यश्चोदीरयेत् । ततो युगा सुगासा इति प्रच्छादनपट दद्यात् । गण्डोपधान च । ततो गर्भमय सप्तशीर्षमनन्तं नागं कुर्यात् । तं च शयने स्थापयेत् । ततो जीमस्यागाहनं कुर्यात् । शिवसकल्पं चोदीरयेत् । 'तनस्त्वनन्तमावाहन प्रयोजयेत् । ततोऽर्घ्यपाद्याचमनीयमनुलेपनमाल्यदीपधूपमधुपर्कप्रापणरुमात्राभि प्रत्येकं 'सावित्रेणानन्तरमर्चयेत् । 'तत सर्पसाम । नमोऽस्तु सर्पेभ्य 'इति योगे योगेति मन्त्रं चोदीरयेत् । अनन्तमाहात्म्यं च ' वा वदेत् । ततो 'धुगा द्यौरिति मन्त्रेणानन्तोपरि 'श्रीभगवदर्चा पवित्रके स्थापयेत् । ततो जीमस्यागाहनं कुर्यात् । शिवसकल्पं जपेत् । ततो भगवन्तमावाहयेत् । तत सर्वे 'भून्यस्तजानन प्रणमं कुर्यु आगतश्च 'भगवानिति ब्रूयु । तत शङ्खपटहमेरीजयशब्दै पूजयेयु । ततोऽर्घ्यपाद्याचमनीयमाल्यदीपधूपमधुपर्कप्रापणरुमात्रादानै श्रीभगवन्तं प्रत्येकं सावित्रेणार्चयेत् । तत स्मृति न 'इन्द्र इति जपेत् । ततो युगा सुगासा इति श्रीभगवन्तं महता वासो-युगेनाच्छादयेत् 'युज्जते मन इति पुष्पैरवकिरेत् । बोधश्च मा प्रतिबोधश्चेति सिद्धार्थैरवकिरेत् । प्रादुर्भांगानिति वाचयेत् । एवमधिवासनं कार्यम् । 'अधिगमिति च भगवति अर्चास्थण्डिले वेदिं प्रतिष्ठाप्य आसनानि 'पादपीठानि च अर्चाशोचविधानेन वेदि-

१ V. पद्याधि- २. A. दक्षिण शिरसा, B दक्षिण शिरस्क ३. A B.C. शय्यां
४ V. रास्तरयेत् ५ A B शुद्धावत्य- ६. V. ततस्त्वनन्तस्वावाहन ७. A.B सावित्रेणास्तर-
८. C ततस्तु ९. B इति योगेति मन्त्रे. १०. A.B. वाचयेत् ११. C धुगासाधिति. १२. C.
omits धी १३. C भूयस्त. १४. A. भगवानिति. १५. B. न इति इन्द्र जपेत्. १६. C.
युज्जति १७. II अधिगमते च भगवति. C. भागते १८. C. पादपीठानि.

मासनानि च 'शौचयेत् । ततः शङ्करगीतोक्तविधिना ऽऽ
 'सात्त्वतः कुर्यात् । इज्यासमकालमेव 'होमम्यण्डिते होता होमं वेद
 शौचमासनानां सकृदेव 'विधीयते ।
 इज्याहोमौ तु कर्तव्या प्रत्यहं 'स्वधियासिते ।
 पूजनं 'गीतनृचैश्च प्रतिष्ठा 'यावदागता ।
 अधिवासनमेतत्ते मया 'सम्यगुदाहृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीत्रिष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयब्रह्मसंहिता अधिवासनाध्यायो नाम ॥ १ ॥

१. V. शौचयेत् २. A. सात्त्वतः. ३. B. होममुडित होता होम देवीतोच आसनाया
 ४. V. विधत्ते. ५. B. स्वधियस्त्रिणे. ६. V. -मृत्वेच. ७. A. यावदागता. ८. C. सम्यगुदाहृता.

द्वयुत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

आवाहयाम्यहं जीवं वीजं सर्वगतं प्रभुम् ।

‘पञ्चधावस्थितं देहे’ पञ्चधावस्थितं पुनः ॥ १ ॥

वायव्येन तु भावेन पञ्चधावस्थितं सदा ।

आग्नेयेन तु भावेन पञ्चधावस्थितं तथा ॥ २ ॥

वारुणेन च भावेन पञ्चधावस्थितं प्रभुम् ।

भूतात्मकत्वेन तथा पञ्चधावस्थितं पुनः ॥ ३ ॥

परमात्मानमत्युग्रमनुजं जगदीश्वरम् ।

सर्वगं सर्वधातारं सर्वेशमपराजितम् ॥ ४ ॥

अत्यर्थसूक्ष्मं वरदं क्षेत्रज्ञं प्रभुमीश्वरम् ।

भूतभव्यभविष्यस्य प्रभुं लोचनमस्कृतम् ॥ ५ ॥

गुणाधारं जगद्योनिं महद्भयोऽपि महत्तरम् ।

‘जीवदेव त्वमस्येहि’ प्रविशार्चामिमां स्वयम् ॥ ६ ॥

कुरुष्व देवदेवेश सजीवं च तथानघ ।

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ७ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयप्रज्ञप्तं पादे जीवावाहनाध्यायो नाम ॥ १०२ ॥

१. V. पञ्चधावस्थितं. २. V.C. पञ्चधा च स्थितं. ३. V. पुनः. ४. V.C. अनुग्रहे.
५. B. प्रभुमीश्वरम्. ६. C. जीवदेव. ७. A.B. इति जगद्योनिं. ८. A.B. मर्कटं. ९. C.
omits the उपनिषत्.

अनुत्तरशततमोऽध्यायः ।

- यज्ञ उवाच— आग्राहानि मे ब्रूहि देवताना मृगक्षम ।
भरन्त्यावाहिता मन्त्रैर्यन्मात्मनिहिता सुरा ॥ १ ॥
- मार्कण्डेय— आग्राहानि ते वक्ष्मि देवाना यदुनन्दन ।
अथोक्तर्ज केशचिन् केषाचित् पुनरेव ते ॥ २ ॥
सर्गम्यावाहनम्यान्ते श्लोकार्धे परिकीर्तयेत् ।
इदमर्थं च पाद्यं च धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३ ॥
आवाहयाम्यहं देवौ नास्त्यो सूर्यनन्दनौ ।
आगच्छेता महामागौ वरदो चाश्विनावुभौ ॥ ४ ॥
वसूनावाहयिष्यामि देवानष्टो वरप्रदान् ।
आयान्तु वरदा देवा वसत्र पापनाशना ॥ ५ ॥
विधानाग्राहयिष्यामि देवानद्भुततेजस ।
आयान्तु वरदा सर्वे त्रिधे देवा महाबल- ॥ ६ ॥
आवाहयाम्यङ्गिरसो देवानद्भुततेजस ।
आयान्त्वङ्गिरसो देवा महाबलपराक्रमा ॥ ७ ॥
रुद्रावाहयिष्यामि त्रिनेत्रान् वृषवाहनान् ।
आयान्तु वरदा रुद्रास्त्रैलोक्यवरदाः शुभा ॥ ८ ॥
आवाहयिष्याम्यादित्यान् वरदान् दीप्ततेजस ।
आयान्तु वरदा सूर्या सर्वे ते तेजसोऽल्पज ॥ ९ ॥
भृगूनावाहयिष्यामि देवान् दीप्ततपोऽनितान् ।
आयान्तु भृगवो देवा वरदा दीप्ततेजस ॥ १० ॥

१ B. —स्तनिहिता. २ A च ३. V परिकीर्तितम् ४ C. आगच्छतां. ५ V. वरदौ चाश्विनौ शुभौ C वरदानाश्विनावुभौ ६ V देवान्दीप्ततपोवनान् A. देवान्दीप्ततपोनिवताम् ७. A. भृगुवो.

सुरानावाहयिष्यामि मरुतस्तेजसाधिकान् ।

आयान्तु मरुतो देवा वरदा भुवनेश्वराः ॥ ११ ॥

^१सुरानावाहयिष्यामि सर्वानेव दिवौकसः ।

आगच्छन्तु सुराः सर्वे मन्त्रपूजामित्यपिणः ॥ १२ ॥

दैत्यानावाहयिष्यामि महाबलपराक्रमान् ।

आयान्तु दैत्या धर्मिष्ठा देवदेवानुगा मम ॥ १३ ॥

आवाहयिष्ये गन्धर्वान् रूपद्रविणसंयुतान् ।

आयान्तु सर्वगन्धर्वा वरदाः कामरूपिणः ॥ १४ ॥

यक्षानावाहयिष्यामि धनाध्यक्षसमन्वितान् ।

आयान्तु वरदा यक्षास्त्रैलोक्यविदिता मम ॥ १५ ॥

आवाहयिष्यामि तथा राक्षसान् विविधायुधान् ।

आयान्तु राक्षसा वीरा देवदेवानुयायिनः ॥ १६ ॥

आवाहयिष्यामि तथा विद्याधरगणानहम् ।

विद्याधराः समायान्तु विविधाः गगनहमाः ॥ १७ ॥

आवाहयिष्यामि तथा किन्नरान् देवगायनान् ।

आयान्तु किन्नराः सर्वे सुम्बरास्तु सुलोचनाः ॥ १८ ॥

नागानावाहयिष्यामि भुजङ्गान् सर्पगोचरान् ।

आयान्तु वरदा नागास्त्रैलोक्यविदिता मम ॥ १९ ॥

अहमावाहयिष्यामि तथैवाप्सरसाः शुभाः ।

समायान्तु महाभागा देवयोगा समीपज्वलाः ॥ २० ॥

अहमावाहयिष्यामि सर्वान्निद्रापन्नयः ।

आयान्तु वरदाः सर्वान्निद्रापन्नीकृतप्रभाः ॥ २१ ॥

१. V.C. साधिकाः. २. A.B. omit सुराना... इत्यत्रमाह. ३. A.C. वरदास्तथा-
४. A.C. समानिपन्नान्. ५. C. राक्षसास्त्रैलोक्यविदिता. ६. B. समीपज्वलाः. ७. B. सर्वान्निद्रा-
पन्नयः.

आवाहयिष्यामि तथा वरदा देवमातर ।
 आयान्तु वरदा सप्त शुभेणा सुखदा 'क्षिता ॥ २२ ॥
 पितृनागाहयिष्यामि सूक्ष्मरूपधरानहम् ।
 आयान्तु पितर सर्वे गणन्यास्तु धृथञ् धृथक् ॥ २३ ॥
 आवाहयिष्याम्यजितान् सुपर्णान् बलवत्तमन् ।
 सुपर्णास्तु समायान्तु त्रिपुण्ड्रजोषपूहिता ॥ २४ ॥
 आवाहयामि वरदान् 'समानेन प्रणपतीन् ।
 प्रजाधक्ष्णा समायान्तु त्रेलोक्यपरिपालका ॥ २५ ॥
 आवाहयामि देवेन्द्रान् देवान् भुवननायकान् ।
 आयान्तु देवनाथा मे वरदा कामरूपिण ॥ २६ ॥
 मनुजावाहयिष्यामि 'प्रभुत्वे जगत् स्थितान् ।
 आयान्तु मनस सर्वे तपसा नष्टकिल्बिषा ॥ २७ ॥
 आवाहयिष्याम्योपध्य (१ धी) सर्वप्राणिधरा शुभा ।
 ओपध्यश्च समायान्तु सर्वा कामप्रदा शुभा ॥ २८ ॥
 ऋषीनागाहयिष्यामि तपसा द्योतितप्रभान् ।
 आयान्तु ऋषय सिद्धा सर्वे मे दीप्ततेजस ॥ २९ ॥
 शैलानावाहयिष्यामि सर्वोपधिसमन्वितान् ।
 आयान्तु मूधरा शैल सर्वे मे स्वावरेधरा ॥ ३० ॥
 हुमानावाहयिष्यामि 'नान्यरूपधरानहम् ।
 द्रुमा सर्वे समायान्तु मनोमादतस्वस ॥ ३१ ॥
 आवाहयिष्यामि तथा पातालान् सर्वगोचरान् ।
 आयान्तु सर्वे पाताला 'दत्यस्थानमनिन्दिता ॥ ३२ ॥
 द्वीपानावाहयिष्यामि 'सर्गानद्भुतधारिण ।

१ A B शुभा २ V -य्यामि तथा सुपर्णा- ३ A -सर्वनिह ४ A रक्षिणे
 B रक्षणे ५ A B. दीप्ततेजसा ६ C नानावृत्तिधरानहम् ७ V दैत्यस्थानास्य विनिदिता

'आयान्तु द्वीषा लोकानां स्थानभूता जगत्प्रियाः ॥ ३३ ॥

लोकानावाहयिष्यामि स्थानभूतान् 'मनोहरान् ।

आयान्तु लोकाः सकल्यः सर्वे मे भूतभावनाः ॥ ३४ ॥

आवाहयिष्यामि तथा समुद्रान् जगतः प्रियान् ।

समुद्रा मे समायान्तु रसाधारा जगत्प्रियाः ॥ ३५ ॥

वर्षानावाहयिष्यामि सर्वभूताश्रयानिह ।

आगच्छन्तु तथा चेह वर्षाः सर्वमनोहराः ॥ ३६ ॥

आवाहयिष्यामि तथा चतुरः सागरानहम् ।

सागराः शीघ्रमायान्तु सर्वे तोयधरा मम ॥ ३७ ॥

'नदीस्त्वावाहयिष्यामि वरदा लोकमातरः ।

आयान्तु वरदा नद्यः सर्वपापहराः शुभाः ॥ ३८ ॥

आवाहयिष्यामि 'तथा सर्वानम्रगणानहम् ।

आयान्तुवन्ना महाभागाः सर्वे 'चाशुचरा मम ॥ ३९ ॥

आवाहयिष्यामि तथा पिशाचान् सर्वगानहम् ।

पिशाचास्तु समायान्तु सर्वे मे कामरूपिणः ॥ ४० ॥

'आवाहयिष्यामि तथा स्कन्दस्य पार्श्वगानहम् ।

नानारूपाः समायान्तु स्कन्दस्य पार्श्वगा मम ॥ ४१ ॥

आवाहयिष्यामि तथा देवानां पार्श्वदानहम् ।

नानारूपाः समायान्तु देवानां पार्श्वदा मम ॥ ४२ ॥

आवाहयिष्यामि तथा हरस्य पार्श्वदानहम् ।

नानारूपाः समायान्तु हरस्य पार्श्वदा मम ॥ ४३ ॥

आवाहयिष्यामि तथा मानसे ल्यैरुमातरः ।

१. A.B. -मनोहरान्. २. A.B.C. -मनोहरान्-. ३. A. मनः. ४. चाशुचरा.

५. A.B.C. omit आवाहयिष्यामि...पार्श्वदा मम.

आयान्तु मातरो 'देव्यो वरदा सर्वगा शुभा ॥ ४४ ॥

ग्रहानामाहयिष्यामि सर्वलोकेश्वरानहम् ।

ग्रहा सर्वे समायान्तु दीप्ता मुननायका ॥ ४५ ॥

आवाहयिष्यामि तथा नक्षत्रान् वरदानहम् ।

आयान्तु सर्वे नक्षत्रा सर्वे मुननायका ॥ ४६ ॥

दिशस्त्वावाहयिष्यामि प्रागाद्या सुमनोहरा ।

आगच्छन्तु दिशः सप्त सर्वभूतमुखाग्रहा ॥ ४७ ॥

वीर्यस्त्वावाहयिष्यामि दिव्या 'नममहा शुभा ।

आयान्तु वीर्य सप्तग्रह नम्रमण्डिता ॥ ४८ ॥

अहमनाहयिष्यामि मुक्तान् सूर्यरूपिण ।

मुहूर्ता शीघ्रमायान्तु कालस्यानयवा शुभा ॥ ४९ ॥

नक्षूनावाहयिष्यामि षडह मुनेश्वरान् ।

आयान्तु ऋतन सर्वे 'कालचक्रप्रवर्तका ॥ ५० ॥

'आग्राहयिष्यामि तथा पञ्चसप्तसरानहम् ।

आयान्तु वत्सरा सर्वे कालचक्रप्रवर्तका ॥ ५१ ॥

युगानावाहयिष्यामि चतुरो दीप्ततेजस ।

आगच्छन्तु युगा सर्वे चतुर्भुजवन्धिता ॥ ५२ ॥

अहमनाहयिष्यामि मनूष्ये चतुर्दश ।

मन्वन्तरा समायान्तु त्रिदशावधिसन्धिता ॥ ५३ ॥

काल्पमावाहयिष्यामि देव सावयन शुभम् ।

आगच्छ 'भगवन् काल देवदेव जनार्दन ॥ ५४ ॥

'वेदानावाहयिष्यामि यजमूर्तिधरानहम् ।

१ B देवो २ VC नवग्रहाग्रहा ३ VC जगन्धरा- ४ B omits आवाह
यिष्यामि प्रवर्तका ५ C मन्वन्तरा ६ C भगवान्-काल ७ VC देवानावा-

देवा वेदास्समायान्तु वरदा बहुरूपिण ॥ ५५ ॥

अहमावाहयिष्यामि विद्यास्थानान्यशेषत ।

सर्वाणीह समायान्तु लोकाना हितकाम्यया ॥ ५६ ॥

शा(१)श(२)क्षाना(३)ष्या(४)वाहयिष्यामि 'श(१)शा(२)तान् दर्शनवत्स्थितान् ।

'शस्त्राणि शीघ्रमायान्तु चमूना मण्डनं परम् ॥ ५७ ॥

अस्त्राण्यावाहयिष्यामि त्रैलोक्यस्य परायणान् ।

'सर्वाणीह समायान्तु धर्मसेतुप्रवर्तका ॥ ५८ ॥

अहमावाहयिष्यामि 'वेदशास्त्राण्यनेकज्ञ ।

'वेदशास्त्रा समायान्तु जगद्रक्षणतत्परा ॥ ५९ ॥

अहमावाहयिष्यामि सर्वासिदशवाहनान् ।

इह सर्वे समायान्तु सर्वे त्रिदशवाहना ॥ ६० ॥

नागानावाहयिष्यामि देवपुत्रान् महाबलान् ।

देवोपगच्छा नागेन्द्रा अघ्नमायान्तु सत्परा ॥ ६१ ॥

निचीनावाहयिष्यामि अङ्गुपञ्चपुरोगमान् ।

आयान्तु निधय सर्वे सर्वलोकैकभावना ॥ ६२ ॥

आह्वानकार्यं यदि 'सद्यमध्यादेकस्य कार्यं यदुर्वशनाथ ।

'कार्यादशेहा तु तदेकम् स्यादाह्वानमन्त्रस्य 'यथानुरूपा ॥ ६३ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवल्गुमवादे प्रतिष्ठाकल्पे देवमहाह्वानं नाम ॥ १०३ ॥

१ V देवा सर्वे समायान्तु. २. B omits अहमा. परायणान् ३. V.C. शान्ता-
दर्शनवत्स्थितान्. ४. A. omits शस्त्राणि ..... मण्डनं परम् ५. V. हितानि वै C. परायण.
६ V. सर्वे चेह. ७ A.B.C देव ८. A.B.C देवशास्त्रा ९ A.B.V. सत्परा. १०. A.
कार्यादशेहा. ११. B. यथारूपा.

चतुस्तरशततमोऽध्यायः ।

'मार्कण्डेय उवाच— आवाहयाम्यहं देवं ब्रह्माणं परमेश्वरम् ।
 जगतोऽस्य समुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम् ॥ १ ॥
 चतुर्वेदं चतुर्वक्त्रं चातुर्वर्ण्यप्रभुं प्रभुम् ।
 चतुराश्रमगोप्तारं वरदं भूतभावनम् ॥ २ ॥
 पद्मयोनिं जगद्योनिं यज्ञयोनिं जगत्पतिम् ।
 आत्मयोनिमनाद्युष्यं यजनाहं जगत्पतिम् ॥ ३ ॥
 यज्ञेशं यज्ञमूर्तिं च त्रैलोक्यस्यैककारणम् ।
 सर्वत्र वरदं सौम्यं परम परमेश्वरम् ॥ ४ ॥
 भूतभक्ष्यमन्त्रार्थं योगज्ञेयं सनातनम् ।
 आगच्छ भगवन् ब्रह्मन् यजमानस्य वृद्धये ॥ ५ ॥
 इदमर्घ्यमिदं पाद्यं धूपं चैदं प्रगृह्यताम् ।
 आवाहयाम्यहं देवं देवदेवं हुताशनम् ॥ ६ ॥
 जगतोऽस्य समुत्पत्तिस्थितिः संहारकारणम् ।
 देवमूर्तिं तदाधारं सर्वदेवमुखं प्रभुम् ॥ ७ ॥
 पिङ्गक्ष्णं पिङ्गजटं धूमकेतुं विभावसुम् ।
 शुक्रयानं गमं देवं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ८ ॥
 सर्वत्र वरदं भानुं जगत्स्थं च देहिनाम् ।
 तेजोमूर्तिं दुराधर्षं सप्तजिह्वं महाबलम् ॥ ९ ॥
 सप्तार्चिषं सप्तभुजं सप्तसप्तकमच्युतम् ।
 त्रिष्णोरंशमनिर्देश्यं भानवं जातवेदसम् ॥ १० ॥
 पावनं पुष्टिदं सोम्यं भक्तानां भूतिप्रर्धनम् ।
 याजकं यजमानं च पुष्ट्या विभज्य सर्वदा ॥ ११ ॥

१. A. adds ओम्नी. २. A. जगतोऽस्य. ३. V. सर्वत्र नारद. ४. V.C. संहार-
 कारकम्. ५. B. -गर. ६. A.B.C. सप्तवक्त्रि.

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं धूपं चेदं प्रगृह्यताम् ।

आवाहनाभ्यस्तौ वक्ष्ये सर्वेषां पार्थिवोत्तम ॥ १२ ॥

सर्वस्यावाहनस्यान्ते श्लोकोऽयं^१ परिकीर्तितः ।

प्रविश्यान्नामिमां सम्यक् मया भक्त्या विनिर्मिताम् ॥ १३ ॥

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं धूपं चेदं प्रगृह्यताम् ।

ध्रुवमावाहयिष्यामि^२ सर्वदेवगणेश्वरम् ॥ १४ ॥

निबद्ध आभ्यते येन भवक्रं वातरज्जुमि ।

एहि मे ध्रुव देवेश केशवाचिन्त्य^३ विक्रम ॥ १५ ॥

सर्वग्रहगणाध्यक्ष सर्वलोकनमस्कृतः ।

आवाहयिष्याम्याकाश विमानशतमण्डितम् ॥ १६ ॥

तृतीयं देवदेवस्य पदं विष्णोर्महात्मनः ।

एहि मे भगवन् सौम्य निरालम्ब^४ नभस्तल ॥ १७ ॥

अप्रमेयातिगम्भीर विमान^५ शतमण्डितः ।

ऊर्ध्वमावाहयिष्यामि^६ चानन्ता महती दिशम् ॥ १८ ॥

अप्रमेया निरालम्बा चन्द्रसूर्याशुर्जिताम् ।

आगच्छेह महाभागे सततं सिद्धसेविते ॥ १९ ॥

अनन्ते विपुले देवि निर्मले हितकारिणि ।

आवाहयाम्यधस्तात्तु दिशं शेषेण^७ पालिताम् ॥ २० ॥

नागदैत्योरगगनैः सततं च^८ निषेजिताम् ।

गम्भीरे विपुले भीमे बहुस्नानातिमण्डिते ॥ २१ ॥

एहि मे रत्नबहुले बहुरूपे महामले ।

आवाहयिष्ये वरदं सहस्रांशुं दिवाकरम् ॥ २२ ॥

१. C. परिकीर्तयेत्, २. C. सर्वगण, ३. B. -विषयम्, ४. A.B. नभस्तल, ५. B. शतमण्डितम्, ६. C. अनन्तां, ७. A. पालिताम्, ८. A,B,C. -नागैः, ९. B. निषेजिता.

तेजोमूर्तिं दुराधर्षं 'भक्तानामभयप्रदम् ।

एहि देव जगन्नाथ ऋत्सामयजुषा पते ॥ २३ ॥

त्रैलोक्यं मण्डले दीप सर्वव्याधिप्रिनाशन ।

आवाहयाम्यह देवमादित्यमुदकेभ्यम् ॥ २४ ॥

स्निग्धवेदूर्यसङ्काश वरुण सुमहाद्युतिम् ।

एहि देव जलाध्यक्ष यादोगणमहेश्वर ॥ २५ ॥

नागदैत्योरगगणे सतत सेविताच्युत ।

आवाहयाम्यह चन्द्र शीता शुभमृतप्रसुम् ॥ २६ ॥

ओषधीश द्विजाध्यक्ष नयनानन्दकारकम् ।

एहि मे भगवन् चन्द्र दशार्क मृगलान्जल ॥ २७ ॥

भक्तानुकम्पिन् सतत सर्वनशत्रूपूजित ।

भौममाग्राहयिष्यामि तेजोमूर्तिं दुरासदम् ॥ २८ ॥

'भद्रमूर्तिमनिर्देश्य वक्त्र रधिरसप्रमम् ।

एहि मे भगवन् भौम अङ्गारकममप्रम ॥ २९ ॥

त्वयि सर्वं समायुक्त भूतलेऽस्मिन् शुभाशुभम् ।

स्कन्दमाग्राहयिष्यामि पण्मुख वरद शिशुम् ॥ ३० ॥

देवारिसेनामथन 'पार्वत्यानन्दवर्धनम् ।

एहि देव 'कुमाराद्यमहिषसुतस्कर ॥ ३१ ॥

क्रांतिकेय जगन्नाथ मयूखरवाहन ।

बुधमाग्राहयिष्यामि बोधन जगदीश्वरम् ॥ ३२ ॥

चान्द्रिं ब्रह्मणाध्यक्ष तेजोमूर्तिं दुरासदम् ।

एहि 'शीताशुभाचिन्त्य जगज्जिष्णो जनार्दन ॥ ३३ ॥

१ V भक्तानामभयप्रदम् २ C मण्डले दीप A मण्डले द्वाप B मण्डले दीप
३ V -शुभमृतप्रमम् ४ A रुद्रमूर्ति- ५ AB सनाया त ६ C पार्वत्यानन्दवर्धनम्
७ C कुमाराद्य ८ V शीताशुभाचिन्त्य

महाबल 'महासत्त्व महाबाहो महाधृते ।

'विष्णुमावाहयिष्यामि शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ३४ ॥

अतसीकुसुमश्यामं पीतवाससमच्युतम् ।

एहि मे देवदेवेश प्रजानिर्माणकारक ॥ ३५ ॥

नारायण सुदुष्पार 'महाशार्ङ्ग धनुर्धर ।

'शक्रमावाहयिष्यामि देवं सुरगणेश्वरम् ॥ ३६ ॥

वज्रपाणिं महाबाहुं गोब्राह्मणहिते रतम् ।

एहि देव सहस्राक्ष देवारिबलसूदन ॥ ३७ ॥

ऐरावतग धर्मज्ञ शचीहृदयनन्दन ।

जीवमावाहयिष्यामि देवेश्वरपुरोहितम् ॥ ३८ ॥

बृहस्पतिं बृहद्वाक्यं वेदवेदाङ्गपारगम् ।

एहि जीव महाभाग जीवभूत महीतले ॥ ३९ ॥

'सत्यवृद्धिस्तवायत्ता सततं भूतिवर्धन ।

देवीमावाहयिष्यामि पार्वतीं वरदासुभाम् ॥ ४० ॥

हरस्य दयितां भायां चार्यङ्गीं भूतिवर्धिनीम् ।

एहि 'देवि जगन्मातर्मेनाहृदयनन्दिनि ॥ ४१ ॥

पवित्रे वरदे सौम्ये नित्यं भक्तजनप्रिये ।

शुक्रमावाहयिष्यामि भार्गवं 'जगदीश्वरम् ॥ ४२ ॥

नित्यं सर्वधनाध्यक्षं तपसा द्योतितप्रभम् ।

एहि शुक्र महाभाग गोवृषार्चं वरप्रद ॥ ४३ ॥

प्रसुप्तं वरदो 'नित्यं वर्षावर्षस्य निमग्नः ।

आवाहयाम्यहं देवं प्रजाध्यक्षमकल्पमम् ॥ ४४ ॥

१. V. महाभाग. २. C. त्रिगुण-. ३. V. महेश्वर. ४. B. चक्र-. ५. V.C. सम्भ-
वति. ६. V. भूमिवर्धन. ७. C. देव जगदात्मिनी. ८. A.B. जगद्वेश्वरम्. ९. A.B.C. विरदो.

भक्तानुक्रमिने देव प्रजानिर्माणकारकम् ।
 एहि देव प्रगाध्यक्ष प्रजानिर्माणकारक ॥ ४५ ॥
 त्वयि देव समायत्त प्रजानामभवोद्भवम् ।
 'सोरिमावाहयिष्यामि' शनैश्चारिणमच्युतम् ॥ ४६ ॥
 तपस्विन'मनाष्टुष्य भक्तानामभयप्रदम् ।
 एहि तीक्ष्णाशुजाचिन्त्य भागमात्रप्रदर्शक ॥ ४७ ॥
 त्वयि सर्व समायत्त राजा भूमौ शुभाशुभम् ।
 आवाहयाम्यह देव गजराज गणेश्वरम् ॥ ४८ ॥
 विघ्नेश 'विघ्नहर्तारं पार्वतीहृदयप्रियम् ।
 एहि देव गणाध्यक्ष स्वोदर महाभुज ॥ ४९ ॥
 कार्यसिद्धि समायत्ता त्वयि सर्वेश देहिनाम् ।
 राहुमावाहयिष्यामि दैत्येन्द्र ग्रहता गतम् ॥ ५० ॥
 केशवासनर वीर तपसा दाधकिस्त्रिणम् ।
 ण्होहि दैत्यप्रवर वरदाचिन्त्य विक्रम ॥ ५१ ॥
 'तमोमूर्ते दुराधर्ष विपरीताम्ब'राम्बर ।
 आवाहयाम्यह देव विश्वकर्माणमच्युतम् ॥ ५२ ॥
 सर्गासा देवताना तु 'सर्वशिल्पप्रवर्तकम् ।
 एहि देववराचिन्त्य 'सदा शिल्पप्रवर्तक ॥ ५३ ॥
 त्वयि सर्वेश सर्वेषा कर्मणामाश्रिता गति ॥ ५४ ॥
 केतुमावाहयिष्यामि केतु सर्पदिवौकसात् ।
 'ब्रह्मज सर्वधर्मज भक्तानामभयप्रदम् ॥ ५५ ॥

१ C प्रजानिर्माणकारक B प्रजानिर्माणकारक २ AB तौर- ३ B शनैश्चारण-
 ४ AB.-मनाद्वय ५ C विष्णुवर्तार ६ B -विष्णुम ७ AB तमोमूर्ते दुरादर्श
 ८ BC -राम्वरे ९ V सदा १० V सर्व ११ V आङ्गम सर्वधर्मज C. ब्रह्म
 धर्मधर्मज B ब्रह्मण्य सर्वधर्मज

धूमकेतो इहाभ्येहि हुताशनसमग्रम् ।
 शिखाकरालविक्रच 'पूजिताघविनाशन ॥ ५६ ॥
 आवाहयिष्यामि शुभां कृत्तिकां देवपूजिताम् ।
 एहि साधारणे देवि ज्येष्ठे दक्षसुते शुभे ॥ ५७ ॥
 आवाहयामि वरदां रोहिणीं 'चन्द्रवल्लभाम् ।
 एहि रोहिणि धर्मज्ञे ध्रुवकर्मसुशोभने ॥ ५८ ॥
 आवाहयामि 'वरदामिल्लिलं शशिवल्लभाम् ।
 एहि 'मे इल्लिले देवि मृदुकर्मसुशोभने ॥ ५९ ॥
 रुद्रमावाहयिष्यामि त्रिनेत्रं शूलपाणिनम् ।
 एहि शङ्कर सर्वात्मन् महागणगणेश्वर ॥ ६० ॥
 आर्द्रमावाहयिष्यामि नक्षत्रं 'बाहुसंज्ञितम् ।
 एष्टाद्रै चारुसर्वाङ्गि 'दारुणे रुद्रसम्मिते ॥ ६१ ॥
 आवाहयिष्याम्यदिर्तिं तपसा दग्धकिल्लिषाम् ।
 आदित्यारणि धर्मज्ञे एहि देवि महाव्रते ॥ ६२ ॥
 ऋक्षमावाहयिष्यामि धर्मज्ञं तु पुनर्वसुम् ।
 पुनर्वसो इहागच्छ चरकर्मप्रसाधक ॥ ६३ ॥
 'पुष्यमावाहयिष्यामि नक्षत्रं क्षिप्रसंज्ञितम् ।
 एहि पुष्य महाभाग पोषं वर्धय सर्वतः ॥ ६४ ॥
 सर्पानावाहयिष्यामि त्रैलोक्यानन्तगोचरान् ।
 आयान्तु सर्वतः सर्पाः सौम्यरूपा भवन्तु ते ॥ ६५ ॥
 आवाहयामि चारुशेषां भक्तानां श्रीविवर्धिनीम् ।
 'आश्लेषे त्वमिहाभ्येहि दारुणे विजयप्रदे ॥ ६६ ॥
 पितृनावाहयिष्यामि 'मूर्त्यमूर्तिधरानहम् ।
 आयान्तु पितरः शीघ्रं सुधाकन्यभुजोऽय्यगः ॥ ६७ ॥

१. V. पूजकार्तिविनाशन. २. V.B.C. चंद्रावल्लभाम्. ३. A.B. वरदां इल्लिकं. C. वरदां
 इल्लिकं. ४. A.B. मे इल्लिकं. C. मे इल्लिकं. ५. C. बाहुसंज्ञितम्. ६. A. दारुणे. ७. V.C.
 -प्यामि दिर्ति. ८. A.B.V. तिष्यमा-. ९. A.B.C. अश्लेषे. १०. V. मर्यमूर्ति-.

मयामावाहयिष्यामि 'उग्रनक्षत्रमङ्गमा ।
 एहि मे सुभगे देवि सर्वाष्विनिपूदनि ॥ ६८ ॥
 भगमावाहयिष्यामि भक्तमागम्यार्घनम् ।
 एहि देवराचिन्त्य 'एखेहि भगवान् भग ॥ ६९ ॥
 ऋक्षमावाहयिष्यामि 'पूर्णफल्गुणसङ्क्षिप्तम् ।
 'एहि भग महाभाग 'ग्रहर्म्मप्रसाधक ॥ ७० ॥
 आवाहयिष्याम्यर्थग्नमादित्य तेजसा निधिम् ।
 'अर्थमस्त्य समभ्येहि 'भक्तपातकनाशन ॥ ७१ ॥
 ऋक्षमावाहयिष्यामि उत्तराफाल्गुनीं शुभाम् ।
 एहि त्व सुभगे देवि ध्रुवे मर्गाङ्गसुन्दरि ॥ ७२ ॥
 हस्तमावाहयिष्यामि सावित्र क्षिप्रमङ्गसा ।
 एहि सावित्र धर्मन भक्ताना 'पापनाशन ॥ ७३ ॥
 आवाहयाम्यह देव 'त्वष्टारमसिनमुत्तिम् ।
 एहि मे भगवत्स्वष्ट प्रजापालन'तत्पर ॥ ७४ ॥
 चित्रमावाहयिष्यामि 'चित्ररूपा मनोहराम् ।
 एहि मे वरदे 'चित्रे मृदुर्मप्रसाधके ॥ ७५ ॥
 वायुमावाहयिष्यामि सर्वग 'दीप्ततेजसम् ।
 देव वायो त्वमभ्येहि सर्वभूतजगत्प्रिय ॥ ७६ ॥
 'भ्वानिमावाहयिष्यामि 'नित्यमुत्तरतेजसम् ।
 'देवि स्वाति त्वमभ्येहि चरकर्मसु शोभने ॥ ७७ ॥
 आवाहयिष्यामीन्द्राग्नी सहितौ दीप्ततेजसौ ।
 'इन्द्राग्नेहि जगन्नाथ एह्यग्ने विनयप्रद ॥ ७८ ॥

१ ABC उग्र २ V भक्तसङ्गनाशन ३ VC पूर्णफल्गुणसङ्क्षिप्तम् ४ V एहि
 भागि C एहि माग ५ VC उग्र ६ AB अर्थमास्त्व समभ्येहि C अर्थमस्त्य समभ्येहि
 ७ V भक्तसङ्गनाशन ८ V पापनाशन ९ B त्वष्टारमसिनमुत्तिम् १० B -तत्पर
 ११ V चित्ररूपेति १२ V देविध्रुवर्मप्रसाधके १३ C दीप्ततेजसम् १४ B
 omits स्वाति विनयप्रद १५ VC नित्यमुत्तरतेजसम् १६ C देहि १७ A इन्द्राग्नेहि-

१ ऋक्षमावाहयिष्यामि १ विशाखामुग्रतेजसम् ।
 विशाखे १ त्वमिहाभ्येहि देवि साधारणे शुभे ॥ ७९ ॥
 मित्रमावाहयिष्यामि देवं दीप्तांशुतेजसम् ।
 एहि मित्र महाभाग १ भक्ताघप्रलयं कुरु ॥ ८० ॥
 २ ऋक्षमावाहयिष्यामि १ त्वनुराधां वरप्रदाम् ।
 अनुराधे त्वमभ्येहि मृदुकर्मसुशोभने ॥ ८१ ॥
 १ शक्रस्यावाहनं प्रोक्तं ज्येष्ठायाः शृणु पार्थिव ।
 १ ज्येष्ठमावाहयिष्यामि नक्षत्रं शक्रदैवतम् ॥ ८२ ॥
 ज्येष्ठे देवि त्वमभ्येहि दारुणे चारुलोचने ।
 देवमावाहयिष्यामि १ निर्ऋतिं वीरवन्दितम् ॥ ८३ ॥
 एहि देव विरूपाक्ष महाबलपराक्रम ।
 मूलमावाहयिष्यामि नक्षत्रं दारुणं महत् ॥ ८४ ॥
 एहि मूल महाभाग भक्तानामभयप्रद ।
 आपस्त्वावाहयिष्यामि सर्वगा वरदाः शुभाः ॥ ८५ ॥
 १ आपस्त्वावाहयिष्यामि पूर्वाषाढेति संज्ञिते ।
 एहि १ त्वमुग्रे वरदे १ आपाढे पूर्वसंज्ञिते ॥ ८६ ॥
 १ ऋक्षमावाहयिष्यामि यत्तदभिजिदुच्यते ।
 एहि धिष्यवरिष्ठाद्य क्षिप्रकर्मप्रसाधक ॥ ८७ ॥
 ऋक्षमावाहयिष्यामि श्रवणं सर्वकामदम् ।
 १ अश्वत्थ त्वं समभ्येहि चरकर्म १ प्रसाधक ॥ ८८ ॥
 १ धिष्यमावाहयिष्यामि नक्षत्रं १ शशिवद्धमम् ।
 घनिष्ठे त्वमिहाभ्येहि चरकर्म १ प्रसाधिके ॥ ८९ ॥

१. B. स्वातिमाह-. २. V. विशाखामुग्रतेजसम्. C. विशाखामुग्रतेजसम्. ३. C. त्वमि-
 हाभ्येति. ४. V. भक्तानामभयं कुरु. ५. C. अनुराधां. ६. V. शक्येस्यावाहनं. ७. C. ज्येष्ठायां.
 B. ज्येष्ठमावाह-. ८. A.B. निर्ऋतं. ९. V. सदाशय. १०. B. आपस्त्वावा-. ११. A. त्वमुग्र.
 B. त्वमुग्रे. १२. V. पूर्वाषाढेति संज्ञिते. १३. A.B. omit श्रद्धा... प्रसाधक. १४. A.
 प्रसन्नत्वं. १५. A. -प्रसादकां. १६. V. omits धिष्यमा... वद्धमम्. १७. A. शशिवद्धमम्.
 १८. A.B.C. -प्रसाधक.

ऋक्षमावाहयिष्यामि नास्मा शतमिषां शुभाम् ।
 आगच्छ त्वं शतमिषे चरकर्मसु शोभने ॥ ९० ॥
 अजैकपादं वरदं रुद्रमावाहयाम्यहम् ।
 आगच्छ रुद्र वरद त्रिशूलपरमायुध ॥ ९१ ॥
 ऋक्षमावाहयिष्यामि पूर्वमद्रपद्रामहम् ।
 एहि भद्रपदे पूर्वे उग्रकर्मप्रसाधनि ॥ ९२ ॥
 आहिर्बुध्न्यं महामागं रुद्रमावाहयाम्यहम् ।
 आहिर्बुध्न्यं समभ्येहि जटाजूटोपशोभित ॥ ९३ ॥
 ध्रुवमावाहयिष्यामि देशे मद्रपद्रोत्तराम् ।
 एहि त्वं सुमहामागे मम भद्रपद्रोत्तरे ॥ ९४ ॥
 आवाहयाम्यहं देवं पूषणं पापनाशनम् ।
 पूषन् सत्यगिहाभ्येहि सर्वकल्मशनाशन ॥ ९५ ॥
 ऋक्षमावाहयिष्यामि रेवतीं चारुदर्शनि ।
 एहि रेवति धर्मज्ञे मृदुकर्मप्रसाधकि ॥ ९६ ॥
 ऋक्षमावाहयिष्यामि क्षिप्रमग्निनिर्वाणम् ।
 एक्षध्वनि महामागे वरदे कामदायिनि ॥ ९७ ॥
 यममावाहयिष्यामि धर्मराजमथाच्युतम् ।
 एहि धर्मभृतां श्रेष्ठ वैवस्वत महामुज ॥ ९८ ॥
 ऋक्षमावाहयिष्यामि उग्रं भरणि संज्ञकम् ।
 एहि त्वं देवि भरणि सुभगे चारुदर्शनि ॥ ९९ ॥
 प्राचीमावाहयिष्यामि सूर्योदयविभूषणाम् ।
 एहि त्वं वरदे पूर्वे शुभकर्मप्रसाधनि ॥ १०० ॥

१. A.B. शतमिषं. २. A.B.C. आमच्छाज महामाग त्रिशूल. ३. A. अहिर्बुध्न्यं ४. A.B. अहिर्बुध्न्य ५. C. समभ्येहि. ६. A. पूषणं. ७. V. पापनाशनम्. ८. C. -हाभ्येति. ९. V. सर्वकल्मशनाशनम्. १०. A. रेवते. ११. V. चारुदर्शनिम्. १२. V. -प्रसाधके. १३. C. क्षिप्रमग्निनिर्वाणम्. १४. A.B.C. धर्मराजमथाच्युतम्. १५. C. संज्ञकम्. १६. V. चारुदर्शने. १७. C. प्रसाधकि.

दिशमावाहयिष्यामि वरदां पूर्वदक्षिणाम् ।

नङ्घ्रिप्रिये समभ्येहि वरदे पूर्वदक्षिणे ॥ १०१ ॥

अहमावाहयिष्यामि दक्षिणां दक्षिणां दिशम् ।

दक्षिणे त्वं समभ्येहि सर्वकर्म सुदक्षिणे ॥ १०२ ॥

दिशमावाहयिष्यामि शुभा दक्षिणपश्चिमाम् ।

एहि त्वं नैर्ऋते देवि सततं भूतिवर्धिनि ॥ १०३ ॥

दिशमावाहयिष्यामि वारुणी वरदा सदा ।

आगच्छ पश्चिमे देवि वरदे वरुणप्रिये ॥ १०४ ॥

आत्राहयिष्यामि दिशं वायव्या पश्चिमोत्तराम् ।

वरदे त्वं समभ्येहि वायव्ये पश्चिमोत्तरे ॥ १०५ ॥

आवाहयामि धनद देवं वैश्रवणं प्रसुम् ।

राजराज समभ्येहि सर्वयज्ञेश्वराधिप ॥ १०६ ॥

दिशमावाहयिष्यामि सौम्या धनदपालिताम् ।

उत्तरे त्वं समभ्येहि सर्वधर्मफलप्रदे ॥ १०७ ॥

दिशमावाहयिष्यामि शेषा प्रागुत्तरामहम् ।

एहि त्वं सुमने देवि सततं शिवपालिते ॥ १०८ ॥

सर्वानावाहयिष्यामि पूर्णकुम्भेषु सागरान् ।

रत्नाध्यक्षाः समायान्तु चत्वार इह सागरा ॥ १०९ ॥

ऐशान्या दिशि यः कुम्भः पूर्वस्तस्या तु सागरः ।

आयातु शीघ्रमेवेह तरंगोमसमाकुलः ॥ ११० ॥

शीघ्रमभ्येहि निलय यादसां पूर्वसागर ।

तरङ्गस्रतसकान्त बालमास्करमण्डल ॥ १११ ॥

१. V. शुभप्रदे २. A. B. omit दिश-भूतिवर्धिनि. ३. V. वायवी. A. B. वायव्यः.
४. A. B. समभ्येहि. ५. सर्वयज्ञेश्वराधिप. ६. A. B. समभ्येहि. ७. A. B. C. सर्वधर्मस्त्वश्रोतरे
८. V. C. शुभा. ९. A. B. सागरम्. १०. C. चत्वार. ११. A. B. पूर्वस्तस्या तु १२. A. B.
निलयं. १३. A. बारमास्कर.

आग्नेये च 'समायात' दक्षिणे दक्षिणेः शिवः ।
महुरत्नप्रमापुञ्जविमिश्र सलिलशय ॥ ११२ ॥

यादसां निलयाभ्येहि 'क्षिप्रं' दक्षिणसागर ।

'तरङ्गधौतपादाम' त्रिकूट' शिखराच्युत ॥ ११३ ॥

'पश्चिमश्च' 'समायातु' कुम्भे दक्षिणपश्चिमे ।

'रत्नपुञ्जमहाज्वालाविराजितमहोदक ॥ ११४ ॥

तरङ्गमण्डिताभ्येहि क्षिप्रं 'पश्चिमसागर ।

'अस्तार्कविम्बसंक्रान्तगतमण्डलदुर्दृश ॥ ११५ ॥

उत्तरश्च तथाभ्येतु कुम्भे वै 'पश्चिमोत्तरे ।

हिमाद्रिशिखरच्छायाक्षीरोदसदृशः प्रभुः ॥ ११६ ॥

महापवित्रसलिल शीघ्रमुत्तरसागर ।

इहाभ्येहि महाभाग यजमानाभिवृद्धये ॥ ११७ ॥

आवाहितानां कर्तव्यं भूमौ कृत्वा 'ततः' शिरः ।

प्रणामम्' भिवादं च ततो मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ११८ ॥

भवता हि प्रसादेन भवता प्रतिपूजने ।

प्रयतिष्ये यथाशक्त्या तन्मेऽनु' शतुमर्हय ॥ ११९ ॥

'युष्माकं' पूजनं कर्तुं केन शक्यं यथाविधि ।

युष्मत् पूजाविहीनेन केन लभ्यं महत् फलम् ॥ १२० ॥

ततः कर्तुं यथाशक्त्या भवतां प्रतिपूजनम् ।

वरदाः प्रयतिष्यामि तन्मेऽनुज्ञातुमर्हय ॥ १२१ ॥

स्वां स्वां दिशमघिघ्राय दिक्पाल्य दीप्ततेजसः ।

'उत्सादयन्तु सकलान् विघ्नान् यान् समुपस्थितान् ॥ १२२ ॥

१. A.B.C. समायातु २. B. क्षिप्रं. ३. A.B. तरङ्गधौत. ४. A.B. त्रिशिराच्युत.
५. A.V. पश्चिमाया. ६. A.B. समायातु. ७. B. पश्चिम सागरः. ८. A. पंचमोत्तरे. ९. V.
तत्तद्विराट्. १०. A.B.C. -भिवाद. ११. B. शतमर्हय. १२. B. omits युष्माकं... यथाविधि.
१३. A. उत्तेजुगत.

विनायका विघ्नकराः समोप्रा

यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च ।

सिद्धार्थैर्वैज्रसमानकल्पैः

मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥ १२३ ॥

॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे देवदिशामावाहनं नाम ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच— 'लोसनाग्राहयिष्यामि 'हमरूपान् मनोहरान् ।
 आयान्तु वाहनत्वेन ये स्थिता परमेष्ठिन ॥ १ ॥
 'वृषमाणग्राहयिष्यामि चतुष्पाद कुरुक्षितम् ।
 वृषाम्येहि महाभाग धर्ममूर्ते वरप्रद ॥ २ ॥
 शून्माणग्राहयिष्यामि भुगाधार महाव्रतम् ।
 एहि शूल महाभाग दैत्यनाथगणान्तक ॥ ३ ॥
 अहमाणग्राहयिष्यामि 'देव नदीधर प्रभुम् ।
 अभ्येहि नन्दिन् भगवन् सर्वलोकनमस्कृत ॥ ४ ॥
 आग्राहयामि वग्द वीरभद्र महानलम् ।
 अभ्येहि वीरमद्वाद्यमहागगणेश्वर ॥ ५ ॥
 उग्रमाणग्राहयिष्यामि त्रिगदं त्रिभुज प्रभुम् ।
 उग्राम्येहि महाभाग 'सहस्रकेणोज्ज्वल ॥ ६ ॥
 देवीमाग्राहयिष्यामि भद्रसाली सुखप्रदाम् ।
 आगच्छ वरदे दुर्गे सर्वलोकनमस्कृते ॥ ७ ॥
 'देवीमाग्राहयिष्यामि पौलोमी गदा शचीम् ।
 शक्रपति त्वमभ्येहि वरदे कामरूपिणि ॥ ८ ॥
 नागमाग्राहयिष्यामि तथैरावण'सञ्जितम् ।
 इहाम्येहि महाभाग शक्रनाग जयावह ॥ ९ ॥
 वज्रनाग्राहयिष्यामि 'सर्वमेदकमाशुगम् ।
 शीघ्र वज्र त्वमभ्येहि सर्वदुष्टनिर्वहण ॥ १० ॥

१ B omits लोसनाग परमेष्ठिन A लोकमवा— २ A हररूप मनोहरम्
 ३ C वरमेष्ठिन ४ B लोसनाग्राहयिष्यामि ५ VC महाव्रतम् ६ AB देवे
 ७ B नदीधर ८ B -नमस्कृत ९ A त्रिगद १० V सतत वरखोज्ज्वल ११ V
 आग्राहयामि पाणोमी वरदा नित्यको इनीम् १२ B -सञ्जिताम्, १३ AC सर्वमेदकमाशुगम्.

अहमावाहयिष्यामि छन्दो^१रूपान् मनोहरान् ।

आगच्छन्तु भ्रमाद्ये^२ तुरगा व्योमगोचराः ॥ ११ ॥

अहमावाहयिष्यामि दण्डसंज्ञं बलोलकटम् ।

दण्डं शीघ्रमिहाभ्येहि महाबलपराक्रम ॥ १२ ॥

अहमावाहयिष्यामि पिङ्गलं सुमहाबलम् ।

लोकसाक्षिस्तुमभ्येहि पिङ्गलादिमहाबल ॥ १३ ॥

ध्वजमावाहयिष्यामि सिंहं सूर्यसमप्रभम् ।

धर्मं शीघ्रं त्वमभ्येहि सूर्यध्वजगताच्युत ॥ १४ ॥

देवीमावाहयिष्यामि निक्षुभां कामरूपिणीम् ।

निक्षुभे त्वमिहाभ्येहि सर्वलोकनमस्कृते ॥ १५ ॥

राज्ञीमावाहयिष्यामि सूर्यपत्नीं सुरुपिणीम् ।

आगच्छ वरदे राज्ञि जगद्धारिणि पूजिते ॥ १६ ॥

अहमावाहयिष्यामि सूर्यपत्नीं सुवर्चसाम् ।

सुवर्चसे समभ्येहि सूर्यपति महाप्रभे ॥ १७ ॥

छायामावाहयिष्यामि सूर्यपत्नीं महाप्रभाम् ।

छाये देवित्वमागच्छ कृताकृतविचारिणि ॥ १८ ॥

अहमावाहयिष्यामि दश चन्द्रमसो हयान् ।

सर्वे शीघ्रमिहायान्तु चन्द्राश्वाः कामरूपिणः ॥ १९ ॥

अहमावाहयिष्यामि कान्तिं त्रिदशबलमाम् ।

कान्ते शीघ्रं त्वमभ्येहि दशशङ्कदयिते शुभे ॥ २० ॥

शोभामावाहयिष्यामि काङ्क्षितां सुवनेश्वरीः ।

शोभे शीघ्रं त्वमभ्येहि सर्वलोकैकमुख्यदरि ॥ २१ ॥

१. A.B.C. रूपान् खे. २. B. ममाभ्येहि. ३. A.B. चण्डसंज्ञं. ४. B. चण्ड. ५. C. शीघ्रमिहाभ्येहि. ६. A.B.V. पिङ्गलाय. ७. V. चित्रं. ८. V. सूर्यमां. ९. V. देवे एवं सूर्यमागच्छ सर्वलोक-. १०. V. जगद्धारिणी. ११. B. omits अहमा...विचारिणि. १२. C.V. omit सुवर्चसे...महाप्रभाम्. १३. B.V. ध्याये. १४. C. कान्ति. १५. V. सुवनेश्वरीम्.

दिनमावाहयिष्यामि समस्त^१ध्वान्तनाशकम् ।

॥ दिन शीघ्रं त्वमभ्येहि दर्शिताखिलमण्डल ॥ २२ ॥

रात्रिमावाहयिष्यामि सर्वभूतसुखावहाय ।

रात्रिदेवि त्वमभ्येहि सर्वभूतप्रदे ॥ २३ ॥

सन्ध्यामावाहयिष्यामि देवीं ब्राह्मणपूजिताम् ।

आगच्छ वरदे सन्ध्ये सर्वभूतनमस्कृते ॥ २४ ॥

स्वाहामावाहयिष्यामि देवीं ब्राह्मणपूजिताम् ।

स्राहेऽभ्येहि महाभागे वरदे कामरूपिणि ॥ २५ ॥

वेदानामावाहयिष्यामि 'शुक्ररूपधरा'नहम् ।

आयान्तु वाहनत्वेन 'धूमकेतु'न्यवस्थिताः ॥ २६ ॥

आवाहयिष्ये महिषं महाबलपराक्रमम् ।

'ए'ब्येहि शीघ्रमयेह सर्वदुष्टनिर्हण ॥ २७ ॥

दण्डमावाहयिष्यामि 'सर्वत्राहतपूजितम् ।

एहि दण्ड महाभाग सर्वसत्त्वविनाशन ॥ २८ ॥

देवीमावाहयिष्यामि धूम्रोगीं चारुशोचनाम् ।

आगच्छ देवि धूम्रोगे सर्वलोकनमस्कृते ॥ २९ ॥

कालमावाहयिष्यामि सर्वत्राहतपूजितम् ।

कालमभ्येहि महाभाग 'सर्वसत्त्वशङ्कर ॥ ३० ॥

मृत्युमावाहयिष्यामि देवीं सर्वहरामहम् ।

देवि मृत्यो त्वमभ्येहि सर्वेगे कामरूपिणि ॥ ३१ ॥

आवाहयामि वरदं चित्रगुप्तं 'सुखप्रदम् ।

चित्रगुप्त समभ्येहि सर्वत्र 'समदर्शन ॥ ३२ ॥

१. A. प्रातःनाशनम्. B. --ध्वान्तनाशनम्. २. V. वडेमार्गे विभावरीम्. B. वडेम विभावरीम्. ३. A.B.V. शुभरूप. ४. A.B.C. धूमकेतो. ५. V. आगच्छेह महाभाग सर्वदुष्ट. B. आयान्तु शीघ्रमयेह सर्वदुष्ट- C. आयान्तु शीघ्रमयेह सर्वदुष्ट-. ६. V. सर्वत्राहत. ७. V. सर्वसत्त्वमयदण्ड. C. A. समप्रद. ८. A. समदर्शनम्.

अहमावाहयिष्यामि विरूपाक्षं महाबलम् ।

विरूपाक्ष समभ्येहि निशाचरगणेश्वर ॥ ३३ ॥

उष्ट्रमावाहयिष्यामि महामोहमिति श्रुतम् ।

उष्ट्रभ्येहि 'महाकाय महाभीम महागते ॥ ३४ ॥

गौरीमावाहयिष्यामि जलाधिपतिसुन्दरीम् ।

एहि गौरि महादेवि वरदे कामरूपिणि ॥ ३५ ॥

हंसानावाहयिष्यामि 'समुद्रेण सुपूजितान् ।

आयान्तु वरदा हंसा रसाचारा विहङ्गमाः ॥ ३६ ॥

पाशमावाहयिष्यामि सर्वाकर्षणतत्परम् ।

पाशाभ्येहि महाभाग सर्वसत्त्ववशङ्कर ॥ ३७ ॥

गङ्गामावाहयिष्यामि सर्वकल्मष'नाशिनीम् ।

गङ्गे शीघ्रं त्वमभ्येहि पीयूषसदृशोदके ॥ ३८ ॥

अहमावाहयिष्यामि यमुनां च 'यमानुजाम् ।

आगच्छ यमुने देवि सर्वकल्मष'नाशिनि ॥ ३९ ॥

शिवामावाहयिष्यामि वायो. पत्नीं प्रभायतीम् ।

शिवेऽभ्येहि महाभागे वरदे कामरूपिणि ॥ ४० ॥

'ऋद्धिमावाहयिष्यामि 'जनमोहप्रवर्तिनीम् ।

'ऋद्धे शीघ्रमिहाभ्येहि वरदे कामरूपिणि ॥ ४१ ॥

अहमावाहयिष्यामि शिविकां 'परमायताम् ।

शिविके त्वमिहाभ्येहि सर्वसत्त्वसुखङ्करि ॥ ४२ ॥

नरमावाहयिष्यामि नराधिपतिबाहनम् ।

नर शीघ्रं त्वमभ्येहि तथा वृषतिनायक ॥ ४३ ॥

१. V.C. महाभाग. २. A.B.C. समुद्रोत्पूजितान्. ३. A.B.C. --नाशनम्.
A.B. च यमरक्षसां. ५. B. नाराजि. ६. V. omits ऋद्धिमा. कामरूपिणि.
B. जनमोहप्रवर्तिनीम्. C. जनमोहप्रवर्धनीम्. ८. B.C.V. ऋद्धि. ९. C. परमायुषाम्. ०

शङ्खमावाहयिष्यामि निधिप्रवरमुत्तमम् ।

शीघ्रं शङ्खं त्वमभ्येहि धनाधिपतिरङ्गम् ॥ ४४ ॥

पद्ममावाहयिष्यामि निधिप्रवरमुत्तमम् ।

पद्मं शीघ्रं त्वमभ्येहि महाविभक्तारकम् ॥ ४५ ॥

देवीमावाहयिष्यामि पार्वती हरवल्लभाम् ।

देवि शीघ्रं त्वमभ्येहि 'सर्वकाम'वरप्रदे ॥ ४६ ॥

अहमावाहयिष्यामि जयन्तं शुक्लनन्दनम् ।

जयन्तं शीघ्रमभ्येहि सर्वासुरविमर्दन ॥ ४७ ॥

आवाहयिष्ये 'वरद' श्रीं पुष्कर प्रभुम् ।

पुष्करं त्वमिहाभ्येहि सर्वज्ञानप्रकाशकम् ॥ ४८ ॥

ज्योत्स्नामावाहयिष्यामि त्रैलोक्यस्यैकं सुन्दरीम् ।

आगच्छ वरदे ज्योत्स्ने सर्वभूतसुखकरि ॥ ४९ ॥

अहमावाहयिष्यामि तथैव नवकृत्तरम् ।

समभ्येहि महाभाग धनदस्यात्मसम्भन ॥ ५० ॥

'अहमावाहयिष्यामि पुरोऽथ'समञ्जसा ।

समभ्येहि महाभाग वायुपुत्रमङ्गलम् ॥ ५१ ॥

'आवाहयिष्यामि तथा' रेवन्दमपराधितम् ।

सूर्यपुत्रं समभ्येहि भक्तिकल्याणकारकम् ॥ ५२ ॥

धर्ममावाहयिष्यामि सर्वलोकसुखानहम् ।

'धमाभ्येहि महाभाग' जगता परिपालकम् ॥ ५३ ॥

'अर्थमावाहयिष्यामि सर्वलोकासुखावहम् ।

अर्थाभ्येहि महाभाग सर्वपाधाविनाशकम् ॥ ५४ ॥

१ V महाविभवकारिके २ AC वरप्रभ ३ V वरद पुष्कर कामग शुभम् ४ V
-सुन्दरी ५ V त्वमेव नवकृत्तरम् ६ V omits अहमा महाबल ७ C समजस
८ ABC omits अवाहयिष्यामि पराजितम् ९ V रत्नपुत्र यमापत्रम् १० B
omits धर्माभ्येहि सुखावहम् ११ A सर्वपाधाविनाशन १२ A omits अर्थ विनाशक

काममावाहयिष्यामि फलं सर्वस्य 'कर्मणः ।
काम शीघ्रं त्वमभ्येहि सर्वप्राणिहृदि स्थित ॥ ५५ ॥

'रतिमावाहयिष्यामि देवीं सर्वजगत्प्रियाम् ।
अभ्येहि वरदे देवि रति त्वमपराजिते ॥ ५६ ॥

निद्रामावाहयिष्यामि सर्वलोकसुखप्रदाम् ।
आगच्छ वरदे निद्रे त्रैलोक्य^१परिमोहिनि ॥ ५७ ॥

आवाहयिष्ये वरदां महादेवीं सरस्वतीम् ।
शीघ्रं देवि त्वमभ्येहि सर्वकामवरपदे ॥ ५८ ॥

अहमावाहयिष्यामि तथा 'धन्वतरि प्रभुम् ।
'धन्वन्तरे त्वमभ्येहि 'सर्वाभयविनाशन ॥ ५९ ॥

अहमावाहयिष्यामि उच्चैः श्रवसमश्वपम् ।
हयराज 'समभ्येहि क्षीरोदारणवसंभव ॥ ६० ॥

येषांमावाहनं 'प्रोक्तं तेषां मन्त्रमिदं पठेत् ।
'अश्विनौ 'प्रणतः स्तौमि दर्भपाणिरतन्द्रितः ॥ ६१ ॥

आवाहनानां 'च गणं तथोक्तं
महाशुभं पापहरं पवित्रम् ।

आवाहितास्सन्निहितास्त्ववश्यं
देवा भवन्त्युत्तमवंशजाताः ॥ ६२ ॥

इति धीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे 'लोकावावाहनवर्णनो नाम ॥ १०५ ॥

१. V, कारण. C. कारण. २. B. स्थिति. ३. V.A.B. रात्रिमा-. ४. C. -परि-
मोहिनि. ५. A.B. धन्वन्तरि. ६. A.B. धन्वन्तरे. C. धन्वन्तरि. ७. V. क्षीरोदारणवसंभव.
८. B. श्रवसमश्वपम्. ९. C. त्वमभ्येहि. १०. C. चोक्तं. ११. A. अश्विनो. B. अश्विनो,
१२. A.B.C. प्राणस्तौवीति. १३. C. बु. १४. A.B.C. अत्युत्तमप्यायः . . . . .
V. ४१

षडुत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

आगाहनान्यतो 'वच्मि यान्यहं यदुनन्दन ।
तेषामन्ते षटेच्छ्लोक प्रत्येकस्य महाभुज ॥ १ ॥

याचक यजमान च श्रेयसाम्पेत्य योजय ।
हृदमर्घ्यमिदं पाद्य घूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ २ ॥

आवाहयाम्यहं देव वासुदेव 'जगत्पतिम् ।
अमृताध्यातमेधाम 'विद्युत्पट्टयवास्सम् ॥ ३ ॥

चतुर्वेकं महाबाहु चतुर्वेदधरं प्रभुम् ।
चतुराश्रमगोप्तारं चतुर्वर्ण्यधरं तथा ॥ ४ ॥

चतुर्युगं चतुष्केतुं चतुर्मूर्तिधरं परम् ।
'चतुरङ्घ्रितनुं नाथ चतुर्विधविभाजनम् ॥ ५ ॥

'जरायुजस्य 'जगतस्तथा चाण्डोद्वयस्य 'च ।
'भावनं सर्वदेवेशं स्वेदजोद्वेदजस्य च ॥ ६ ॥

सर्वगं वरदं नित्यं सूक्ष्मं स्थलमजं विभुम् ।
'आत्मस्थं च बहिःस्थं च दूरस्थं 'चान्तिकं च तम् ॥ ७ ॥

गुणाधारं गुणैर्हीनं गुणातीतं गुणोत्तरम् ।
सगुणं 'निर्गुणात्मानं 'चाजेयं 'जगताम्पतिम् ॥ ८ ॥

एहि मे पुण्डरीकाक्षं शरणागतं वत्सलम् ।
'क्षरपर्यन्तक्रान्तरं निरं 'स्तासुरमण्डलं ॥ ९ ॥

गदावेगनिरस्तोऽप्रद्वैत्यनाथगणेश्वर ।
उत्फुल्लचारुक्रमलविराजितकस्तम्भुज ॥ १० ॥

१ A B वच्मि २ B जगत्पति ३ V विद्युद्दशवसातसम् V (f) विद्युद्दशमा
स्वरासम् ४ A चतुरङ्घ्रितनु ५ A चतुर्युगस्य ६ V कर्तव्यं तथा ७ C तु ८ V
omits भावनं च ९ B आत्मस्थे चावहिःस्थं च १० चान्तिके ११ C निर्गुणात्मानम्
जेये १२ B —चाजेय १३ VC जगतं परम् १४ A क्षरपर्यन्तं वक्रात B क्षरपर्यन्तं
चक्रात १५ A B —स्तम्भर मण्डल

शंखनादोद्भव'त्रासमृद्धी'कृतमहासुर ।
 महीकराम्बुजन्यस्वरणद्वयराजित ॥ ११ ॥
 कौस्तुभोद्भूतगोजाल'हतासुरविलोचन ।
 वनमा'लङ्कितोरस्क विरीटोद्भासितानन ॥ १२ ॥
 यज्ञ 'यज्ञोपयज्ञाङ्ग यज्ञोने जगद्गुरो ।
 सर्वकामप्रदाचिन्त्य 'सर्वशक्ते महाबल ॥ १३ ॥
 आवाहयाम्यहं देवं सङ्कर्षणमयोनिजम् ।
 शशाङ्कशतसङ्काशं 'सतोयाम्बुदवाससम् ॥ १४ ॥
 क्रोधाग्निशमिताशेषकल्पांतभुवनत्रयम् ।
 'वाञ्छनःकायसम्भूतमलत्रितयनाशनम् ॥ १५ ॥
 एहि सङ्कर्षणाचिन्त्य देव भक्तजनप्रिय ।
 'लङ्कूलकृष्टदैत्येन्द्र 'दीनेक्षणनिरीक्षण ॥ १६ ॥
 'मुसलाप्रविनिर्भोजतमोमूर्तिविनाशन ।
 हार्दमूर्ते 'निशीथस्य तमसश्च विनाशक ॥ १७ ॥
 देवमावाहयिष्यामि प्रद्युम्नमपराजितम् ।
 दूर्वाङ्कुरदलश्यामं शशाङ्काशुसमाश्वरम् ॥ १८ ॥
 कामं कामप्रदं शान्तं कमनीयं 'कलोत्तरम् ।
 'सर्वप्राणमृतां देहे मनोविषयगोचरम् ॥ १९ ॥
 प्रद्युम्नाभ्येहि देवेश प्रद्योतितचराचर ।
 तेजोमूर्ते दुराधर्ष सूर्यकोटिसमप्रभ ॥ २० ॥
 अज्ञातमध्यपर्यन्त देवारिगणनाशन ।
 'चापयष्टिविनिर्मुक्तशराहतजगन्त्रय ॥ २१ ॥

१. V. -शश. २. B. -कृतमहाश्वर. ३. B. -हतासुरविलोचन. ४. A.C. -शकृतो-. B. -लाफतो-. ५. A.C. -यज्ञप-. ६. V. सर्वशक्तिव्यञ्जित. B. सर्वशक्तो महाबल.
 ७. V. सजलाम्बुद. ८. C. वाङ्मयस्काय- ९. A. लाङ्कूलकृष्टदैत्येन्द्र. B. लाङ्कूलकृष्टदैत्येन्द्र.
 C. लाङ्कूलकृष्टदैत्येन्द्र. १०. A. दीनेक्षण-. ११. A. तमलाप्र-. १२. A.B. निशीथस्य.
 C. निशीथस्य. १३. A.B. कलोत्तरम्. V. दुराधर्षितम्. १४. V. सर्वमानभृतां देवं. १५. V.
 C. चापयष्टि.

आवाहयाम्यहं देवं चानिरुद्धं जगद्गुरुम् ।
 पद्मपत्राग्रसङ्काशं रक्ताम्बरविभूषणम् ॥ २२ ॥
 'अरुद्धमार्गं सर्वत्र दीप्तानलसमप्रभम् ।
 कार्यं परममीशानं जगत्कारणकारणम् ॥ २३ ॥
 अनिरुद्धं त्वमभ्येहि व्यासाशेषचराचर ।
 आकाशतुल्यं सत्सङ्गविदारितसुराहित ॥ २४ ॥
 चर्मसंछादिताशेषं भुवनादित्यविक्रम ।
 'तेजोमृते (त) महाचर्मं संसारपरिपालक ॥ २५ ॥
 आवाहयिष्ये वरदं चानन्तं दीप्ततेजसम् ।
 'नागानामीश्वरं शेषं महीमण्डलधारिणम् ॥ २६ ॥
 लाङ्गलं लिङ्गितकरं मुमलोद्योतहस्तकम् ।
 'महोच्छ्रितेन तालेन तथा चिह्नेन राजितम् ॥ २७ ॥
 एघानन्त महाभाग 'शेषाहे धरणीधर ।
 दशदण्डशतसङ्काशं 'तथाम्बरनिभाम्बर ॥ २८ ॥
 आधारः सर्वभूतानां त्वमेको भूतभावनः ।
 त्वयेदं धार्यते 'कृत्स्नं त्रैलोक्यं जगताम्पते ॥ २९ ॥
 लक्ष्मीमावाहयिष्यामि विष्णोर्भक्षसि सन्धिताम् ।
 पद्मानना पद्मकरां दशदण्डसदृशाम्बराम् ॥ ३० ॥
 हितम्यां सर्वलोकस्य वरदा कामरूपिणीम् ।
 सर्वगा सर्वजननीं देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ ३१ ॥
 आगच्छ वरदे लक्ष्मि दुर्धरे भूतभावने ।
 हरिप्रिये 'विशालाक्षि सर्वलोकनमस्कृते ॥ ३२ ॥

१. C. अरुद्धमार्गं. २. V. सद्गुरुम्. ३. B. भुवनादित्य. B.C. omit भुवना
 ...परिपालक. ४. V. सर्वत्रा शशिना चर्मं संसारपरिपालक. ५. C. दीप्ततेजसम्. ६. B.C.
 drop नागाना. V. पद्मावलिगताशेषमही-. ७. V. -लिङ्गितकरं. ८. V.C. मुसलासकविग्रहम्
 ९. A.B. महोच्छ्रितेन. १०. A. नि शेष. ११. V. तथाम्बररुशोभित. १२. V. विधं त्रैलोक्यं
 जगत्पते. B. कृत्स्नं त्रैलोक्यं जगतः पते. C. कृत्स्नं त्रैलोक्यं जगत्पते. १३. C. विशालाक्षे.

यत्र त्वं तत्र सकलं त्रैलोक्यं वस्वार्णिनि ।

युनक्षि भोगैः सकलं स्मृतिप्राप्तं जनं शुभे ॥ ३३ ॥

तार्क्ष्यमावाहयिष्यामि मनोमारुतरंहसम् ।

पक्षवातसमुदृतसमस्तभुवनत्रयम् ॥ ३४ ॥

गरुडेह समभ्येहि दीप्तानलचयोपम ।

महाविषतमोग्रस्तनिर्विपीकरणाच्युत ॥ ३५ ॥

तालमावाहयिष्यामि केतुं सङ्कर्षणम्य तु ।

एहि मे भगवंस्ताल समस्तभुनेश्वर ॥ ३६ ॥

क्षपमावाहयिष्यामि कामकेतुं वरप्रदम् ।

एहि मे मकराग्र्येह समस्तभुनेश्वर ॥ ३७ ॥

ऋष्यमावाहयिष्यामि मृगराजं महानलम् ।

एहि ऋष्य महाभाग कर्ममूर्ते दुरासद ॥ ३८ ॥

देवमावाहयिष्यामि नृसिंहं ज्ञानरूपिणम् ।

दंष्ट्राकरालवदनमलातप्रतिमेक्षणम् ॥ ३९ ॥

सहस्रयमसक्रोधं सहस्रेन्द्रपराक्रमम् ।

सहस्रधनदस्फीतं मनसोऽप्यतिशीघ्रगम् ॥ ४० ॥

विद्युज्जिह्वं व्याघ्रतास्यं भ्रुकुटीकुटिलाननम् ।

बहिर्ज्वालाबलीपुञ्जदुर्निरीक्ष्यमुखश्रियम् ॥ ४१ ॥

आगच्छेह नृसिंहाद्य महाबलपराक्रम ।

वज्रतीक्ष्णनखाक्रान्तमहादैत्येन्द्रजीवित ॥ ४२ ॥

॥ अज्ञानध्वान्तमातङ्गभङ्गं विम्पष्टकेसर ।

महायन्त्रक वातोग्रदारुणाचिन्त्यविक्रम ॥ ४३ ॥

१. A.B.C युनक्षि. २ C. स्युते प्राप्ते जने शुभे. V. स्मृतिप्राप्ते जने शुभम्.
३. V.C. गरुडेहि. ४ A omits क्षपमा... भुनेश्वर. ५. C.V. ऋषिराजं. ६. V. -मला-
तमसितेक्षणम्. ७. V. व्याघ्रतास्य. B व्याघ्रतास्य. C. व्याघ्रतास्य. ८. C. -मुखश्रिय-
९. A.C. -विम्पष्टकेसर. १०. V. महामन्त्रकपात्रेग्रदा-

देवमावाहयिष्यामि कापिली^१ तनुमास्थितम् ।

तेजोनिधानमजित^२ सागरात्मजवाङ्मयम् ॥ ४४ ॥

एहि मे कपिलाद्येह परमात्मन् सनातन ।

^३ध्यानसंलग्नचित्रोद्य साख्यमार्गप्रवर्तक ॥ ४५ ॥

देवमावाहयिष्यामि नृवराह महाबलम् ।

^४मित्राञ्जनचयइयाम ^५लीलोद्भूतवसुन्धर ॥ ४६ ॥

^६अनैश्वर्यमहामोहतमोनाशनमास्करम् ।

भक्तमुष्टभवत्रासनिहतासुरनायकम् ॥ ४७ ॥

आगच्छ नृवराहेह हिरण्याक्षविनाशन ।

^७शेषाभमोगविन्यस्तमहाचरणपद्मज ॥ ४८ ॥

शङ्खनादोद्भव त्राहि नियन्ता सुरनायकम् ।

देवमावाहयिष्यामि वराह वरदर्पितम् ॥ ४९ ॥

^८शस्त्राङ्गलेखादष्टाग्रविभासितजगत्रय ।

विस्मयोत्फुल्लनयनभूमिवीक्षितविग्रह ॥ ५० ॥

बालेन्दुतुल्यदष्टाग्र ^९लीलोद्भूतवसुन्धर ।

एहि मे भगवन् देव वराहामितविक्रम ॥ ५१ ॥

निरस्ताशेषदैत्येन्द्र ^{१०}दीनेक्षणनिरीक्षित ।

धर्ममावाहयिष्यामि सर्वभूतसुखावहम् ॥ ५२ ॥

दुर्विज्ञेय बहुद्वार ^{११}फलभूर्तिदुरासदम् ।

एहि धर्म ^{१२}ममाभ्येहि भुवनत्रय ^{१३}पालक ॥ ५३ ॥

समस्तपापशमन सर्वबाधाविनाशन ।

रुद्रमावाहयिष्यामि तेजोभूर्ति दुरासदम् ॥ ५४ ॥

१ V तनुमास्थितम् २ A B C सागरात्मज- ३ V C ध्यानवीक्षितसङ्गाव सांख्य-
 ४ A स्थितकृताशेषधर्म लीले- ५ C नीलोद्भूत वसुन्धरम् A B लीलोद्भूत वसुन्धरम्
 ६ V omits अनैश्वर्य नायकम् ७ A, omits शेषाम वरदर्पितम् ८ V, शङ्खेन्दुलेखा-
 ९ C नीलोद्भूत- १० V दीनेक्षणनोद्धर A दीनेक्षणनिरीक्षित ११ V, फलभूर्ति-
 B C बलभूर्ति- १२ A B ममाभ्येहि १३ B, -पालकम्.

ऐश्वर्यमतिगम्भीरं सर्वसंहारकारकम् ।

एहि मे भगवन् रुद्र जटामण्डलदुर्दृश ॥ ५५ ॥

निर्दग्धाशेषभुवन तृतीयेक्षणतेजसा ।

देवमावाहयिष्यामि 'ब्रह्माणं दीप्ततेजसम् ॥ ५६ ॥

चतुर्मुखं चतुर्बाहुं 'गुणातीतं गुणोत्तरम् ।

देवदेव त्वमभ्येहि पितामह सुरेश्वर ॥ ५७ ॥

समस्तभुवनाध्यक्ष जगत्कारणकारण ।

भूमिमावाहयिष्यामि धारिणी सर्वदेहिनाम् ॥ ५८ ॥

सर्वभूतप्रतिष्ठा च क्षितिं क्षोणीं सरस्वतीम् ।

एहि मे वरदे देवि वसुधे 'भूतभाविनि ॥ ५९ ॥

सर्वाश्रये महाभागे 'देववद्भयहारिणि ।

शङ्खमावाहयिष्यामि नमोमूर्तिमथाव्ययम् ॥ ६० ॥

'शब्दयोनिं निरालम्बं समस्तभुवनाश्रयम् ।

एहोहि शङ्खप्रवर पाञ्चजन्य महास्वन ॥ ६१ ॥

शब्दमात्रहताशेषमहादानवमण्डल ।

पद्ममावाहयिष्यामि समस्तभुवनाश्रयम् ॥ ६२ ॥

'अपां मूर्तिमयं सौम्यं 'पुण्डरीकेतिसंक्षितम् ।

एहि पद्म महाभाग भूतमव्यभवप्रभो ॥ ६३ ॥

लक्ष्मी'निलय विस्तीर्ण ब्रह्मयोने जगन्मय ।

चक्रमावाहयिष्यामि 'क्षरत्पर्यन्तमण्डलम् ॥ ६४ ॥

'वज्रनाभं विशालाक्षं 'वायुमूर्तिमनव्ययम् ।

कालचक्रं जगच्चक्रं धर्मचक्रं सुदर्शनम् ॥ ६५ ॥

१. V. ब्राह्मणे. २. V. गुणावीनं. ३. B.C. भूतभाविनि. ४. V. देववद्भयहारिणि. ५. B. शङ्खयोपि. ६. A. -भुवनशानम्. ७. C. आपो. ८. V. पुण्डरीकमिति स्मृतम्. ९. A.B. -विलय. १०. A.B. क्षरत्पर्यन्तमण्डलम्. ११. C. वज्रनाभिं विशालाक्षं. १२. V.B. वायुमूर्तिमनव्ययम्.

नित्यं सततं देवं 'तृप्तं दानवशोणितैः ।

एहि चक्राभिधातारिमण्डलामितविक्रम ॥ ६६ ॥

देवेन्द्रहृदयत्रासतमो'नाशनभास्वर ।

गदामावाहयिष्यामि तेजोमूर्तिं 'दुरासदम् ॥ ६७ ॥

गायत्रीं देवजननीं कालरात्रिं भयङ्करीम् ।

एहि क्रौमोदकि गदे समस्ता'सुरनाशिनि ॥ ६८ ॥

यासां त्वं 'गह्वरी प्रोक्ता वैष्णवी तु 'सुपूजिता ।

अहमावाहयिष्यामि 'साप्रतं नाम 'लङ्गलम् ॥ ६९ ॥

आगच्छ 'लङ्गलाद्येह व्याहर्तिं धातकासुर ।

अहमावाहयिष्यामि 'सौमन्दं मुसलं प्रभुम् ॥ ७० ॥

आगच्छ मुमलाद्येह देवारिगणसूदन ।

चापमावाहयिष्यामि शार्ङ्गं रिपुनिषूदनम् ॥ ७१ ॥

आगच्छ चाप वरद देवामुरगणप्रिय ।

शरमावाहयिष्यामि मोहनं 'रिपुमोहनम् ॥ ७२ ॥

एहि 'विदारिवलं'जगच्छारिस्त्रिभुवनेश्वर ।

'चर्म चावाहयिष्यामि रघातमावरणेति यत् ॥ ७३ ॥

चर्माम्येहि विशाल त्वं सर्वम्यावरणं स्मृतम् ।

खड्गमावाहयिष्यामि नन्दकं नाम नामत. ॥-७४ ॥

एहि खड्ग 'ममाशेषदैत्यनाथकुञ्जान्तक ।

अहमावाहयिष्यामि वनमाला सुखावहाम् ॥ ७५ ॥

वनमाले त्वम्येहि 'यद्दाशोपजगत्त्रये ।

मणिमावाहयिष्यामि क्रौस्तुभं 'केशवाङ्मदम् ॥ ७६ ॥

१. A.B. धृते. २. V.C. एहि चक्रामितशित जगत्पालनतत्पर. ३. V. -नाशनतत्पर.
४. V. दुरासदम्. ५. B.C. -सुरनाशिनि ६. V. गह्वरी ७. V.C. सुदुर्धरा. ८. V. सावन्त.
A. सावर्त. B. सावर्त. ९. A.B. संगलम्. १०. V.C. लङ्गलस्येह व्याहर्तिं भुवनत्रयम्. ११. V.
सौधन्यं मुसल. १२. B.C. रिपुसूदनम्. १३. A.C. विदारिवलज १४. A.B. -जगच्छत्रिभुवनेश्वर.
१५. A. चर्ममावाहयिष्यामि. १६. A. समाशेष. १७. V. कुक्षी-. १८. V.C. केशवाङ्मदम्.

कौस्तुभ त्वमिहाम्येहि मरीचि^१ विकचोद्भव ।
 देवमावाहयिष्यामि हरिं हयशिरोधरम् ॥ ७७ ॥
 शशाङ्क^२ शतसङ्काश^३ वेदोद्धरण^४ निश्चित ।
 हयग्रीव त्वमभ्येहि शङ्खचक्रगदाधर ॥ ७८ ॥
 वेदाहरणं दुःखार्तसमाश्रासितपञ्चज ।
 अहमावाहयिष्यामि ऋग्वेदं पदभूषितम् ॥ ७९ ॥
 ऋग्वेद त्वमिहाम्येहि ब्रह्ममूर्ते^५ वरप्रद ।
 अहमावाहयिष्यामि यजुर्वेद^६ मतिप्रियम् ॥ ८० ॥
 यजुर्वेद त्वमभ्येहि देवेशगणनायक ।
 अहमावाहयिष्यामि देवमाथर्वणं शुभम् ॥ ८१ ॥
 आगच्छ^७ थर्ववेदेह^८ सर्वकृत्यकराच्युत ।
 देवमावाहयिष्यामि भोगिमोगासनस्थितम् ॥ ८२ ॥
 भोगिमोगासनासीन समागच्छ जगद्गुरो ।
 देवमावाहयिष्यामि भोगिमोगशयं प्रभुम् ॥ ८३ ॥
 लक्ष्मीसहायं वरदं^९ लोकाक्षिणमव्ययम् ।
 एहेहि^{१०} पुण्डरीकाक्ष भोगिमोगाशयाच्युत ॥ ८४ ॥
 त्रैलोक्यनाथ गोविन्द मधुकैटभसूदन ।
 देवमावाहयिष्यामि^{११} देवं विष्णुं त्रिविक्रमम् ॥ ८५ ॥
 समस्तभुम्नातीत^{१२} पादाक्रान्तजगन्नाथ ।
 त्रिविक्रम त्वमभ्येहि^{१३} दैत्यदीनाक्षिवीक्षित ॥ ८६ ॥
 विकचोत्फुल्लनयन^{१४} त्रिदशेश तथेक्षित ।
 देवमावाहयिष्यामि विश्वरूपधरं^{१५} विभुम् ॥ ८७ ॥

१. V. - विकचोद्भव. २. B. शतसंरुक्षे ३. C. देवोद्धरण-. ४. B. निश्चितम्.
 ५. C. - दुःखान्त-. ६. A.B. - मतिप्रियम्. ७. A.B. - थर्ववेदेह. ८. V. सर्वकृत्यकरप्रद.
 ९. A. लोकाक्षिणमव्ययम्. १०. B. पुण्डरीकाक्षो. ११. V. विष्णुदेवं. १२. A.B. पादाक्रान्त.
 १३. A. दैत्यदीनाक्षिवीक्षित. C. दैत्यदीनाक्षिवीक्षितम्. १४. V.C. त्रिदशेशः शतमोक्षित. १५. V.B.
 अहमावाहयिष्यामि. १६. C. हरिम्.

'समाधारधर देव शत्रुनाशमशेषत ।
 'सुनन्तामिच्छयेवेह सर्वमृतान्यनेकज ॥ ८८ ॥
 'धारयन्त शरीरेण सर्वं जगदिदं तथा ।
 विधिरूप त्वमभ्येहि 'समायुधविभूषित ॥ ८९ ॥
 'सगालङ्कारमूपाङ्गनानावर्णधराधर ।
 'देहस्याशेषमुत्तमं नगत्कारणकारक ॥ ९० ॥
 'नानावर्णधराचित्य भायादार्शितप्रह ।
 देवमावाहयिष्यामि मत्स्य 'सागरगोचरम् ॥ ९१ ॥
 मत्स्यदेव त्वमभ्येहि 'लोकजीमधराच्युत ।
 हसमावाहयिष्यामि देव ज्ञानप्रद 'प्रभुम् ॥ ९२ ॥
 'देवमावाहयिष्यामि 'सराज्ञानविनाशन ।
 हस शीघ्र त्वमभ्येहि सराज्ञानविनाशन ॥ ९३ ॥
 कूर्ममावाहयिष्यामि 'धृतमन्दरपर्वतम् ।
 एष्येहि भगवन् कूर्म श्यामोत्पत्तिफराच्युत ॥ ९४ ॥
 देवमावाहयिष्यामि 'स्त्रीरूपधरमुत्तमम् ।
 स्त्रीरूपधारित्वमभ्येहि सुरसोमप्रदायक ॥ ९५ ॥
 नरमावाहयिष्यामि देव तपसि 'निष्ठितम् ।
 नराभ्येहि महाभाग धर्ममूर्ते जगत्पते ॥ ९६ ॥
 देवमावाहयिष्यामि तथा नारायण प्रभुम् ।
 नारायण 'समभ्येहि 'परदर्पविनाशन ॥ ९७ ॥

१ B drops सर्वाधारधर ~यनेच्छ C drops सर्वाधारधर -शेषत
 V शत्रुनाशमशेषत बर्कभूतप्राममशेषत २ V सुनन्तामि च महाराज C सुजात च महादेव
 ३ AB धारयाण च C सर्वायुधविभूषण B सर्वायुधविभूषत ५ B drops सर्वालङ्कार
 धराधर ५ C सर्वभूतेन तावेन नानावर्ण धरापह ६ B देहस्तशेषमुत्तम ७ VC नगत्कारण
 कारण ८ B drops नानावर्ण चित्य V दुर्लभतममस्मीर साया- ९ B भायादार्शित
 विप्रह १० VBC सलिलगोचरम् ११ A लोकजीमधराच्युत १२ VB विभुम्
 १३ V drops देव विनाशन १४ ABC सवज्ञानविनाशन १५ AB धृतमन्दर
 पर्वतम् १६ V स्त्रीरूप धर्ममाधरम् १७ A निष्ठितम् १ A ममाभ्येहि १८ A.B
 परदर्पविनाशक V सर्वपापहरान्वय

हरिमावाहयिष्यामि देवेशं कनकप्रभम् ।

हरे देव त्वमभ्येहि परदर्पविनाशक ॥ ९८ ॥

कृष्णमावाहयिष्यामि सजलाम्बुदसन्निभम् ।

'कृष्णाम्येहि महाभाग देवदेव जगत्प्रिय ॥ ९९ ॥

दैत्रमावाहयिष्यामि दत्तात्रेयं तपोन्वितम् ।

दत्तात्रेय त्वमभ्येहि वेदोद्धरणतत्पर ॥ १०० ॥

अहमावाहयिष्यामि वाल्मीकिं तपसा निधिम् ।

'वाल्मीके त्वमिहाम्येहि 'स्वकर्माख्यापकाच्युत ॥ १०१ ॥

राममावाहयिष्यामि हतक्षत्रियमण्डलम् ।

भार्गवाम्येहि मे नाथ जटामण्डलदुर्दृश ॥ १०२ ॥

आवाहनं करिष्यामि 'परशुं दीप्ततेजसम् ।

आगच्छ परशो शीघ्रं 'लघ्वीकृतवसुन्धर ॥ १०३ ॥

पृथुमावाहयिष्यामि 'चक्रवर्तिनमूर्जितम् ।

पृथो शीघ्रं त्वमभ्येहि पृथ्वीनाथ महाबल ॥ १०४ ॥

राममावाहयिष्यामि कृतराक्षस'निग्रहम् ।

राम शीघ्रं त्वमभ्येहि 'धर्मसेतो दुरासद ॥ १०५ ॥

अहमावाहयिष्यामि प्रद्युम्नं भरतं 'विभुम् ।

भरत त्वमिहाम्येहि कृतगन्धर्वनिग्रह ॥ १०६ ॥

अहमावाहयिष्यामि लक्ष्मणं रिपुनाशनम् ।

लक्ष्मण त्वमिहाम्येहि मेघनादास्त्र'तस्कर ॥ १०७ ॥

अहमावाहयिष्यामि शत्रुघ्नं दीप्ततेजसम् ।

शत्रुघ्न शीघ्रमभ्येहि 'लवणघ्नारिमर्दन ॥ १०८ ॥

१. B. omits कृष्णाम्येहि... तपोन्वितम्. २. B. तपसा. ३. B. वाल्मीकि. ४. B. सुकर्मा-. V. वेदोद्धरणतत्पर. ५. A.B.C. परशोदीप्ततेजसः. ६. V. लघ्वीकृत-. ७. A.B. चक्रवर्तिनमूर्जितम्. ८. A. -विग्रहम्. ९. B. धर्मसेतो. १०. C. प्रद्युम्न. ११. C.V. -मास्त्र. १२. V.C. लवणागुरमर्दन.

व्यासमागहयिष्यामि वेदव्यास जगद्गुरुम् ।

वेदव्यास त्वमभ्येहि सर्वधर्मप्रदर्शक ॥ १०९ ॥

अहमागहयिष्यामि धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।

युधिष्ठिर त्वमभ्येहि सर्वधर्ममृतावर ॥ ११० ॥

अहमावाहयिष्यामि भीम राक्षसरुष्टरम् ।

भीमसेन त्वमभ्येहि शत्रुनाश तमोहर ॥ १११ ॥

अहमागहयिष्यामि पार्थ रिपुनिपूदनम् ।

अर्जुनाभ्येहि मे शीम रघ्वीकृतसमुन्धर ॥ ११२ ॥

आगहयिष्ये नकुल रूपेणाप्रतिम भुवि ।

नकुल त्वमिहाभ्येहि खड्गचर्मधराच्युत ॥ ११३ ॥

अहमावाहयिष्यामि सहदेव रणप्रियम् ।

सहदेव त्वमभ्येहि रूढद्रविगस्तयुव ॥ ११४ ॥

कृष्णामागहयिष्यामि स्पर्गलक्ष्मी मनोहराम् ।

याज्ञसेनि त्वमभ्येहि लक्ष्मीकृतदसुन्धरे ॥ ११५ ॥

सीतामागहयिष्यामि रामवलीं यशस्विनीम् ।

सीते देवि त्वमभ्येहि महीतलसमुत्थिते ॥ ११६ ॥

अहमागहयिष्यामि देवकीं कृष्णमातरम् ।

देवकी त्वमिहाभ्येहि देवनातर्जगप्रिये ॥ ११७ ॥

अहमागहयिष्यामि यशोदा जगत् प्रियाम् ।

यशोदे त्वमिहाभ्येहि सर्वधितननार्दने ॥ ११८ ॥

देवीमागहयिष्यामि एकानरोति निश्रुताम् ।

एकानरो त्वमभ्येहि कृष्णरक्षार्थमुद्यते ॥ ११९ ॥

१ भीम माहृतपुत्रम् B भीम राक्षसरुष्टरम् २ V अहमावाहयिष्यामि नकुल रूपशोभितम् C आवाहयिष्ये नकुल रूपेणाप्रतिमभुवि ३ VC शस्त्रचर्म ४ V लक्ष्मीकृत-
५ VC समुत्थिते ६ ABC केकवारणिम् ७ VC त्वमभ्येहि ८ A सर्वधित
जगत्प्रिये ९ V एकानरोति- A एकानरोति- १० VC एकानरो B एकानरो

देवीमावाहयिष्यामि रुक्मिणीं कृष्णवल्लभाम् ।

रुक्मिणि त्वमिहाभ्येहि जगतामेकमुन्दरि ॥ १२० ॥

देवीमावाहयिष्यामि सत्यभागां मनोहराम् ।

सत्यभामे त्वमभ्येहि देवि केशववल्लभे ॥ १२१ ॥

देवीस्त्वावाहयिष्यामि कृष्णपत्नीरहं शुभाः ।

देव्यः सर्वाः समायान्तु गान्धारीप्रमुखास्त्विह ॥ १२२ ॥

राममावाहयिष्यामि मदविभ्रान्तलोचनम् ।

कुण्डलैकधरं शान्तं वनमालाविभूषितम् ॥ १२३ ॥

एहि राम महाभाग रेवतीदयिताच्युत ।

हतप्रलम्ब सीराग्रव्याकृष्टयमुनोदक ॥ १२४ ॥

कृष्णमावाहयिष्यामि तोयपूर्णान्बुदच्छविम् ।

चाणूरवल्लदर्पणं कंसासुरविनाशनम् ॥ १२५ ॥

एहि कृष्ण महाभाग लब्ध्वाकृतवसुन्धर ।

निरस्तदानवश्रेष्ठ धृतगोवर्धनाचल ॥ १२६ ॥

अहमावाहयिष्यामि प्रद्युम्नं मकरच्छविम् ।

देवारिशम्बरप्राणतस्करं रतिवल्लभम् ॥ १२७ ॥

प्रद्युम्न त्वमिहाभ्येहि परसैन्यविनाशन ।

सायकोत्कृतदैत्येशमूर्धमण्डितभूतल ॥ १२८ ॥

अहमावाहयिष्यामि अनिरुद्धं जगद्गुरुम् ।

बाणासुरमहासैन्यसमुद्रवडवानल ॥ १२९ ॥

अनिरुद्ध त्वमभ्येहि महाबलपराक्रम ।

खड्गपाणे महाभाग ऊपाहृदयवर्धन ॥ १३० ॥

१. C. मनोरमम्. २. A. देवकि शिववल्लभे. ३. A. देवीमावाहयिष्यामि कृष्णपत्नी
हरशुभाम्. ४. A.B. मत्तं. ५. B.C. -व्याकृष्ण-. ६. A.B. -यमुनोदक. ७. A.B.
-विनाशन. ८. V. लक्ष्मीकृत-. ९. C. हतगोवर्धना-. १०. V. omits सायकोत्कृत... भूतल.
११. C. पूर्वमसिद्ध-. १२. C. तथा हृदयवर्धन. V. ऊपाहृदयवर्धन.

'साम्बमावाहयिष्यामि मदापाणिं महाबलम् ।
 एहि साम्ब 'महासत्त्व नाशिताशेषप्रानन ॥ १३१ ॥
 अहमाग्राहयिष्यामि युयुधान उल्लोकटम् ।
 युयुधान त्वमभ्येहि दीर्घनाहोऽरिमर्दन ॥ १३२ ॥
 अहमाग्राहयिष्यामि सौमद्रमपराजितम् ।
 वसुभद्र च धर्मज्ञ नीलाम्बरधराबुभो ॥ १३३ ॥
 वासुदेवप्रतीहारौ प्राप्तहन्तो मुलेचनौ ।
 तप्तजाम्बूनदाकारौ महानलपराक्रमौ ॥ १३४ ॥
 सुभद्र शीघ्रमागच्छ पूर्वद्वारस्य वामत ।
 गणे 'सानुचरैस्सार्धं भरसन्निहितस्सदा ॥ १३५ ॥
 अहमाग्राहयिष्यामि तथावाद बलान्वितम् ।
 यज्ञतात च धर्मज्ञ पीताम्बरधराबुभो ॥ १३६ ॥
 नीलजीमूतसङ्काशौ तथा सुदूरधारिणौ ।
 सङ्कर्षणप्रतीहारौ चारुलूपा मनोहरौ ॥ १३७ ॥
 आपाद त्वमिहागच्छ दक्षिणद्वारवामत ।
 गणे सानुचरै स्सार्धं भर सन्निहित सदा ॥ १३८ ॥
 यज्ञतात त्वमभ्येहि द्वारदक्षिणतो भर ।
 गणे सानुचरै स्सार्धं भर सन्निहित सदा ॥ १३९ ॥
 जयमावाहयिष्यामि दीप्ततेजसमच्युतम् ।
 विजय च निशाल च पाटलाम्बरधारिणौ ॥ १४० ॥
 शशाङ्काग्रप्रतीकाशौ तथोभौ खड्गधारिणौ ।
 प्रद्युम्नस्य प्रतीहारौ कामदेवौ सुवर्चसौ ॥ १४१ ॥
 जय शीघ्र त्वमभ्येहि पश्चिमद्वारवामत ।
 गणे सानुचरै स्सार्धं भर सन्निहित सदा ॥ १४२ ॥

विजय त्वमिहाम्येहि द्वारदक्षिणतो भव ।

गणैः सानुचरैः सार्धं भव सन्निहितः सदा ॥ १४३ ॥

अहमावाहयिष्यामि तथामोदं जगस्त्रियम् ।

प्रमोदं च महावीर्यं श्वेताम्बरधरातुमौ ॥ १४४ ॥

सिन्दूरारुणसङ्काशौ शक्तिहस्तौ बलौत्कटौ ।

अनिरुद्धप्रतीहारौ महाबलपराक्रमौ ॥ १४५ ॥

आमोद शीघ्रम्येहि द्वारदक्षिणतो भव ।

गणैः सानुचरैः सार्धं भव सन्निहितः सदा ॥ १४६ ॥

सर्वानावाहयिष्यामि वासुदेवगणानहम् ।

वासुदेवसमाकारान् वासुदेवपराक्रमान् ॥ १४७ ॥

प्रद्युम्नस्य समाकारान् प्रद्युम्नाभपराक्रमान् ।

प्रद्युम्नस्य गणाः शीघ्रमायान्तु भुवनेश्वराः ॥ १४८ ॥

वासुदेवगणाः शीघ्रमायान्तु भुवनेश्वराः ।

सर्वकामप्रदा वीराः सर्वेशाः सर्वशक्तयः ॥ १४९ ॥

सर्वानावाहयिष्यामि अनिरुद्धगणानहम् ।

अनिरुद्धसमाकाराननिरुद्धपराक्रमान् ॥ १५० ॥

अनिरुद्धगणाः शीघ्रमायान्तु भुवनेश्वराः ।

सर्वकामप्रदा वीराः सर्वेशाः सर्वशक्तयः ॥ १५१ ॥

प्रादुर्भावगतस्येह विष्णोरमिततेजसः ।

नोक्तमावाहनं यत्र वासुदेवोक्तमज्ञसा ॥ १५२ ॥

कार्यमावाहनं तत्र सर्वगस्य महात्मनः ।

अथ वा विश्वरूपोक्तमेतत् सारं तथेरितम् ॥ १५३ ॥

१. B. omits प्रद्युम्नस्य...पराक्रमान्. २. V. omits वासुदेव...भुवनेश्वराः.
३. C. प्रद्युम्नस्यगणानहम्. ४. A. पराक्रमान्. ५. V. -गतस्येव. ६. V.C. विष्णुरूपोक्तं.

आवाहने ये कथितास्तु मन्त्रा
 ज्ञेयास्त एवेह 'विशोधनेऽपि ।
 आवाहने तत्र 'विशोधने तु
 बुधैः प्रयोज्यं 'यदुर्वदनाथ ॥ १५४ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयविरचिते शेषसर्गदेवानाहनयर्णनो नाम ॥ १०९ ॥

सप्तोत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

‘प्रोक्तो विबोधने वीर मन्त्रो हि न (? हीन) दिवौकसाम् ।

‘वासुदेवस्य वक्ष्यामि तव ‘राजन् विबोधनम् ॥ १ ॥

देवं विबोधयिष्यामि वासुदेवमजं विशुम् ।

अनादिमध्यपर्यन्तं महाबलपराक्रमम् ॥ २ ॥

अनन्तं सर्वगं नाथं महद्भयोऽपि महत्तरम् ।

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं दूरस्थं सन्निकर्षगतं तथा ॥ ३ ॥

नारायणं ‘सुदुष्पारं देवं शार्ङ्गधनुर्धरम् ।

अतसीकुसुमश्यामं पीतवाससमच्युतम् ॥ ४ ॥

‘विबुद्धः पुण्डरीकाक्षः शरणागतवत्सलः ।

संसारसरसीमग्नमग्ननागकृतकृप ॥ ५ ॥

चक्रपर्यन्तच्छिन्नाग्रदुःस्वप्नग्राहदुर्धर ।

संसेविनमहायोगनिद्रा‘समीलितेक्षण ॥ ६ ॥

शेषाहि‘भोगपर्यन्तविस्तीर्णशयनाच्युत ।

तत्फणावलिरत्नाशुवितानककृतोत्तर ॥ ७ ॥

लक्ष्मीसंवाह्यमानाङ्गिकमलद्वयराजित ।

निर्णाशितमहादैत्य कृतक्षेमजगन्त्रय ॥ ८ ॥

शीताशुरश्मिजालाभदुग्धाम्भोधिगयाच्युत ।

भक्तानां नरक‘श्वभ्रनिपातभयनाग्रन ॥ ९ ॥

तेषां स्पर्शोक्तामनदत्तहस्तावलम्बन ।

संसारसागरोत्तारमहापोत जनार्दन ॥ १० ॥

१. B.C. प्रोक्त. २. B. वसुदेवस्य. ३. V.B.C. राजन्निबोधनम्. ४. V. सुदुर्धर.
५. A.B. विबुधः. ६. B. —समीलिते. ७. C. भोगपर्यन्त. ८. A.B. शुभ्र.

नामग्रहणमात्रेण 'घनावक्षयमारक ।

'स्तुतिमात्रताशेषमनोरथ 'महानल ॥ ११ ॥

त्रिविधमत्रमात्रान्तब्रह्माण्डोत्तर'मण्डप ।

वालेन्दुतुल्यदम्प्रीलीनोद्धृतमसुन्धर ॥ १२ ॥

एते त्रिविधयन्ति त्वां देवा सेन्द्रपुरोगमा ।

ऋषयश्च महाभागास्त्रेलोनयामलदर्शिन ॥ १३ ॥

विशेषयति देव 'त्वा ब्रह्मा शुभ'चतुर्मुख ।

'चतुर्वेदोद्गाता' ('द्रुता) भिस्तु गीर्भदेवराच्युत ॥ १४ ॥

त्यत्र त्रिभुवणगारि'सूदनाय निद्रा

भय ' भुवनपतेऽयं'सचयापहो मे ।

त्वयि भवति हि यस्य नाथ भक्तिरग्रा

गतिरतिशयनी तु तस्य दैवतेभ्य ॥ १५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेण मार्कण्डेयवज्रसत्त्वाद् वासुदेवत्रिविधनो नाम ॥ १०७ ॥

१ A B V घनावक्षयमारक २ V स्वति- ३ V महाकल ४ A B -मण्डल
५ V C वालेन्दुतुल्यदम्प्री ६ B त्व ७ A B -चतुर्मुखा ८ A चतुर्वेदो हताभिस्तु
B चतुर्वेदोद्गाताभिस्तु V यज्ञवदो गताभिस्तु ९ C -सूदनादि १०. B भवन-
११ B C -सचयापहो

अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ।

वज्र :—

भगवन् सर्वदेवानां मूर्त्यः 'परिपिण्डताः ।

पञ्चभूतयुता यस्मात्तस्मात्तेषां भृगूत्तम ॥ १ ॥

आवाहनविधिः प्रोक्तो यत्तद्युक्ततमं मतम् ।

आवाहितास्समायान्ति यत्र 'कामावसायिताम् ॥ २ ॥

आश्रित्य महिमां प्राप्तिं 'लघिमां च तथा सुराः ।

विष्णुः 'सर्वगतो देवो महद्भ्योऽपि महत्तर' ॥ ३ ॥

सूक्ष्मेभ्यश्चातिसूक्ष्मश्च सर्वव्यापी जगन्मय' ।

नास्ति किञ्चिज्जगद् यस्मिन् यत्र नास्ति जनार्दनः ॥ ४ ॥

सदसच्च महाभाग तेन व्याप्तं महात्मना ।

आवाहनेन किं कार्यं तस्य सर्वगतस्य तु ॥ ५ ॥

'संदेन्द्रियमहाशक्तिः (? सर्वेन्द्रियमनःशक्तिः) * सर्वत्र 'परिपठ्यते ।

एतन्मे संशयं छिन्धि त्वं हि सर्वविदुच्यसे ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय :—

सर्वदेवगणा यद्वद् वज्र पिण्डितमूर्त्यः ।

'प्रादुर्भावगतोऽप्येवं देवो मधुनिसूदनः ॥ ७ ॥

पञ्चभूतयुता मूर्तिः सर्वा भवति 'पिण्डिता ।

आद्यन्तमध्यसंयुक्ता सर्वस्यैव यदूत्तम ॥ ८ ॥

प्रादुर्भावगतो विष्णुर्यथा देवगणास्तथा ।

'आवाहितः सन्निहितो भवतीति 'विनिश्चयः ॥ ९ ॥

देवस्य द्विविधा मूर्तिः परा चेव तथापरा ।

परायाः (? परा या) 'पौरुषी मूर्तिः पञ्चभूत' विवर्जिता ॥ १० ॥

१. V. परिपिण्डिताः. २. A.B.C. प्रोक्ता. ३. B. कामावसायिताम्. - ४. B. लघिमां.
५. A. संसवेतो. ६. V. महेंद्रिय महाभाग. ७. V.C. परिपठ्यते. ८. B. प्रादुर्भावगतो-. ९. V.
C. सन्निहिता. १०. V. आहितः. ११. C. विनिश्चयम्. V. विनिश्चयः. १२. B. पौरुषे. १३. C.V.
-विवर्जिता. *cf. Ślo. 12.

'तथा समूर्तिर्भजति सर्वं परमेष्ठिनम् ।
 पुरेण 'त्रिना लोके न किञ्चिदिह विद्यते ॥ ११ ॥
 अनादिमध्यनिधनमप्रमेयतनुमथा ।
 'सर्वेन्द्रियमन शक्तिं सर्वत्र स तथा नृप ॥ १२ ॥
 प्रादुर्भासितम्यापि तस्य या 'सर्वशक्तिना ।
 इच्छतस्सा त्रिनिर्दिष्टा न 'त्वेषानिच्छतो नृप ॥ १३ ॥
 पुरुषत्वे ह्यनन्तस्य या राजन् सर्वशक्तिना ।
 निसर्गसिद्धा सा ज्ञेया मया सर्वत्र यादव ॥ १४ ॥
 आनाहनमयात्रापि त्रियते यज्जगत्पते ।
 'नित्यं सन्निहितम्यापि सर्वत्र परमेष्ठिन ॥ १५ ॥
 केवलं कारणं तत्र मनस्तुष्टिसारणम् ।
 आवाहितो मया देव स्थाने सन्निहितोऽपि च ॥ १६ ॥
 आनाहनं 'स('न्य)तुष्ट्यर्थं पुरुषस्य यथा स्थितम् ।
 तथाप्यर्चा महाभाग म्यतुष्ट्यर्थ('र्थ)'प्रयोजना ॥ १७ ॥
 नित्यतृप्तस्य किं तस्य कार्यं भजति चार्चया ।
 केवलं भक्तितुष्ट्यर्थं 'अर्चां तेभ्यः प्रतीच्छति ॥ १८ ॥
 योऽस्मात्सर्वयते देवो यत्र 'देवोऽर्च्यते बुधैः ।
 अभ्यर्चते च येर्भावैः 'सर्वं तद् विद्धि तन्मयम् ॥ १९ ॥
 तस्यार्चाकरणं विद्धि कर्तृप्रीतिप्रयोजनम् ।
 ज्ञेयं तथैव चोक्तम् ('तत्) तस्य सर्वगतस्य तु ॥ २० ॥
 अनादिकारणं (' अर्चादिकरण) तेन नित्यतृप्तेन यादव ।
 अनुग्रहार्थं भक्तानां चात्मानं संप्रवर्तितम् ॥ २१ ॥

१ A B तथासमूर्तिर्भजति २ A समानेके ३ C V सर्वेन्द्रियमना ४ B.
 सर्वशक्तिना ५ A त्वेषानिच्छतो ६ A B त्रि ७ V C स्वतृप्त्यर्थं ८ V प्रयो-
 जनम् ९ V न भक्तभ्यः १० A देवा र्चते ११ V सर्वे

अशरीरः शरीरस्थो यथा भवति भूपते ।
 भक्तलक्षण^१बन्धार्थं तथैवावाह्यते त्वसौ ॥ २२ ॥
 'अनाकारे महाराज' लक्ष्यबन्धस्तु दुष्करः ।
 'साकारैर्लक्ष्यबन्धस्तु कर्तुं वै शक्यते' सुखम् ॥ २३ ॥
 विधिवच्च तथाकारः प्रादुर्भावगतस्य 'च ।
 मयोक्तो राजशार्दूल पुरस्तादेव शास्त्रतः ॥ २४ ॥
 भावो भवतु यो यस्मिन् भावनायां भवेन्नरः ।
 तत्रैव भावनानेन कार्या चार्चा च यादव ॥ २५ ॥
 आदौ कृत्वा महाभाग साकारे 'लक्ष्यबन्धनम् ।
 ततः समर्थो भवति शून्ये ध्याने नरोत्तम ॥ २६ ॥
 'एवमावाहनं तस्य तथा पूजा च यादव ।
 प्रबुद्धैः क्रियते यत्पादात्मानुग्रहकारणात् ॥ २७ ॥
 नित्यतृप्तो न तृप्त्यर्थमुपहारं प्रय(१ ती)च्छति ।
 प्रतीच्छति महाराज भक्तानु^२ग्रहकारणात् ॥ २८ ॥
 मोक्षप्राप्तावुभावेतौ त्वया ज्ञेयौ महामुज ।
 ज्ञानमार्गः क्रियामार्गः कृतो यश्च निराशिपः ॥ २९ ॥
 वज्र बन्धाय भवति सकामेन क्रिया कृता ।
 निष्कामेन कृता सैव 'मोक्षाय तु विधीयते ॥ ३० ॥
 आवाहिताः 'सन्निहितास्तु देवा 'भक्त्यवश्यं नृप 'मन्त्रयुक्त्या ।
 स्वतुष्टये देववरस्य विष्णोरावाहनं वज्र बुधैः प्रदिष्टम् ॥ ३१ ॥

इति धीविष्णुप्रमोत्तरेषु मार्कण्डेयवज्रसंवादे आवाहनप्रयोजनं नाम ॥ १०८ ॥

१. V. - बोधार्थं. २. V. अनाकारे. B. अनाकारे. ३. A.C. लक्ष्यबन्धस्तु. ४. A. C. साकारे लक्ष्य- V. - लक्ष्य. ५. B. सुखम्. ६. V. हि. B. दु. ७. C.V. लक्ष्यबन्धनम्. ८. A.B. एवमावाहने ९. B. - भक्तानुग्रहकारणात्. V. - अनुग्रहकारणम्. १०. V. - अनुग्रह-कारकः. ११. V. मोक्षार्थं विधीयते. १२. V. सन्निहितास्तदेव. १३. A.B. भक्त्यवश्यं. १४. V. मन्त्रयुक्त्या. C. मन्त्रयुक्त्या.

नयोत्तरशततमोऽध्यायः ।

वज्र उवाच — भगवन् होमविधिमाचक्ष्व ।

समुवाच भगवान् मार्कण्डेय 'अधिकासितो भगवान् अग्निं प्रज्वाल्य 'परिसमूहाज्येन 'विलीनेनो-
त्प्लुतेन रक्षोघ्नं मन्त्रमाज्यभागान्तर्ग प्राप्नुक्तं हुत्वा वक्ष्यमाणैर्नाममि
स्वाहान्तैश्चतुर्थ्यां प्रयुक्ते यत्तिलसिद्धाशनिकेकेन ताम्ना अष्टौ वाष्टविं
शं त्यपि बाष्टोत्तरशतं वाज्याहुतीर्जुहुयात् । ॐ नमो भगवते
वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते सङ्कर्षणाय । ॐ नमो भगवते प्रद्युम्नाय ।
ॐ नमो भगवते अनिरुद्धाय । ॐ नमो भगवते पुरुषाय । ॐ नमो
भगवते सत्याय । ॐ नमो भगवते अच्युताय । ॐ नम श्रिये ।
ॐ नम कालरात्र्ये । ॐ नमो रात्र्यै । ॐ नम सद्ये । ॐ
नमो गरुडाय । ॐ नमस्तालाय । ॐ नमो मरुताय । ॐ नमो
ऋष्याय । ॐ नमोऽनंताय । ॐ नम नैस्तुभाय । ॐ नमो
वनमालायै । ॐ नम पृथिव्ये । ॐ नम शङ्खाय । ॐ नम
पद्माय । ॐ नमो गदायै । ॐ नमश्चक्राय । ॐ नमो हलाय ।
ॐ नमो मुसलाय । ॐ नमश्चापाय । ॐ नमश्चर्मणे । ॐ नम
खड्गाय । ॐ नम सुभद्राय । ॐ नमो वसुमद्राय । ॐ नम
आपाढाय । ॐ नमो यज्ञताताय । ॐ नमो जयाय । ॐ नमो
विनयाय । ॐ नम आमोदाय । ॐ नम प्रमोदाय । ॐ ततो
व्याहृतिहोम कार्य । ततो गायत्रीहोम कुर्यात् । तत
तद्विष्णो परम पदमित्यनया । ततो वैष्णवगायत्र्या । ततो युरज्जते
मन इति अनुराकेन । तत पुरुषसूक्तेन । ततो रथो^{११} अक्षेष्ट्विति
ऋक्चतुष्टयेन । ततश्चमकं^{१२} पठेन । ततस्त्वाज्येन । तत्सर-
सर-

१ B अधिकासिता २ B परिसमूहाज्येन ३ V विलीनेनोत्प्लुतेन A विलीनेनोत्प्लुत
४ V C मन्त्राज्य ५ V चतुर्थ्यां प्रयुक्ते C चतुर्थ्यप्रयुक्ते ६ V drops अपि ७ A
वाज्याहुतीनां तुहुयात् ८ V C drop ॐ नमो रात्र्यै ९ C वनमालाय A वनमालिन्ये
१० A गदाय ११ A drops ॐ नमो जयाय १२ V drops ॐ C ॐ ततो व्याहृति
होम कुर्यात् १३ V गायत्र्या १४ A ततस्तद्विष्णु १५ A B अथाप्यऋक्च- १६ A
—चमकेन १७ V सवसरा

'देवतादिहोमपूर्वकेण 'कर्मणोत्तरतन्त्रं समापयेत् ।

श्रीविष्णोः प्रतिष्ठाकरणे होम एष प्रकीर्तितः ।

अन्यासां देवतानां 'च तल्लिङ्गैर्जुहुयाद्धविः ॥ १ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेयवज्रसंवादे वैष्णवहोमविधिराम ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

अथ 'प्रतिष्ठादिभ्यो प्राप्ते शङ्खपट्टतूर्यं श्रीभगवन्तं त्रिभोषयेत् ।
त्रिभोधनमन्त्रं पठेत् । तत्र कल्पसौ मूर्तिभ्यो र्नाहु कल्पधरम्भ
पतिश्चात्र भगवान् 'यश्चेह भगवन्निति भगवन्निति मन्त्रेण
देवागारं 'प्रतिशेयु । तत्र पञ्चगव्य मिश्रगर्वापधि 'सर्गात् गन्धान्
सर्पस्तनानि सुवर्णं च पिण्डिरुध्रं निगन्तेत् । तत्र च मन्त्रा भवन्ति ।
महाभाग । 'भास । 'त्रिभुवर्ण । भारुण्डम् । 'भृशुगङ्गलम् । न्यस्ति न
दन्द्र । द्वादशाध्यात्मम् । आत्मयू च । तत्र सारस्वरोद्दिष्टे नाले
श्रीभगवन्तं । 'सुसम स(सु)दृष्टिपीठिनाया धुरा बोरिति 'निश्चल
मनेनैव मन्त्रेण कुर्यात् । नाम चाम्योदीरयेत् । प्रतिष्ठासामं च पठेत् ।
सर्पश्च जनो लानाकुसुमोत्करेण जयशब्देन नौलाहल कुर्यात् । वादि
त्राणि वादयेत् । ॐ नमो भगवते वासुदेवायेत्युदीरयेत् । 'ब्रह्मसूक्तं च
पठेत् । अग्नेरायुरसीनि जीरादा('धा)न कुर्यात् । कल्पकश्च
कल्पशपाणि पठेत् ।

ॐ 'प्रतिष्ठितोऽसि भगवन् सुप्रतिष्ठा भवति यम् ।

सान्निध्यं प्रतिपद्यस्व 'यन्मानाभिबृद्धये ॥ १ ॥

शत्रोऽस्तु द्विपदे नित्यं शनश्चास्तु चतुष्पदे ।

शत्रोऽस्तु सप्तलोकस्य शत्रो रान्तस्तथैव च ॥ २ ॥

'यन्मानं सभृत्योऽयं सपुत्रपशुवाधर ।

'रक्ष्यो भगवता नियं देशश्चायं नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥

॥ इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेण मार्कण्डेयवज्रमयाद् 'प्रतिष्ठाध्यायो नाम ॥ ११० ॥

१ VBC प्रतिष्ठादि दिवसे २ ABV -नेष्टिभूतधरोध- ३ B यजेय V
भगवानिति & drops भगवन्निति ४ A प्रशेयु ५ A मिश्रासर्वापधि V मिध
सर्वापधि ६ V सर्वग धार ७ B भास ८ ABC त्रिभुवर्ण ९ V मृत्युलापूम्
१० A सप्तम ११ ABC निजः मनन १२ A वज्रशुक १३ AB प्रतिष्ठितासि
C प्रतिष्ठासि १४ AB यन्मानादि बृद्धये १५ A यन्माना सभृत्योऽयं सपुत्र- १६ A २.०
१७ V भगवद्विबोधनमन्त्रवर्णनो

एकादशोत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अथ प्रतिष्ठितस्य 'श्रीमगवतो बृहत्सपनमारभेत् । ततो गायत्री पठेत् ।
इषे त्वेत्यनेन 'पतद्ब्रह्म दद्यात् । वैष्णवगायत्र्या पादुके । 'भूम्या वृत्ता-
य नोऽसी('बूही)ति मृदम् । शन्न आप इत्यर्हणम् । देवेभ्यो 'वनस्पत
इति दन्तकाष्ठम् । यामालिखेति जिह्वानिर्लेखनम् । आपो हि प्लेत्याच-
मनम् । पात्रेणार्घ्यम् । 'युवा सुवासा इति स्नान'घ्राटकम् । भ्रुवा
धौरित्यासनम् । प्रतिष्ठासाम्ना पादर्षाठम् । फनिकदेति 'बीजपात्रम् ।
तेजोऽसि 'शुक्रमिति दीपम् । मुखादिन्त्रेत्यादर्शम् । तथैव मुखालेपः ।
रोध्रम्, त्व('प्रत्व)क्, कोलमज्जा, 'वेचा, कुष्ठं, नीलोत्पलानि, वृङ्कुमं,
चेति मुखालेपः । सहस्रशीर्षेति तैलम् । 'भद्रं कर्णेनोद्धतंनम् । सुप्रती-
केन "चमसा स्नानम् । ऋषभेन (') "निष्पुंमन्स्नानम् । "धृनवतीति
घृतस्नानम् । दधिकान्णेति दध्ना । "पयस्वतीति 'पयसा । गंधद्वारेति
गोमयेन । गायत्र्या गोमूत्रेण । अघमर्षणेन पञ्चगव्येन । धुरा
धौरिति ध्रुवं(') निष्पुंमनेन । "गधु बाना ऋनायतेति गधुना ।
सुप्रती'केनेति इक्षुरसेन । गौमेन गुडोदकेन । अथर्वधिरमा
शर्करोदकेन । वामदेवेनेति नद्यभयकूलमृदा । शान्ता "धौरिति
संगममृदा । प्राणसूकेन सरोमृदा । बागहेणेति वराहोद्धृतमृदा ।
वामदेवेनेति गजदन्तमृदा । वृषभेणेति "वृषभशृङ्गोद्धृतमृदा । अधना-
न्तेति सर्वाभिः । 'भारुण्डेनामलकैः । चिरुण्णेनेति शेषेण ।
"ज्येष्ठसाम्नेति फालेदकेन । वृद्धसाम्नेनि धीजपूत्रेण । कृष्णाजि-

१. B.C.V. omit श्री. २. C. पादमदली. ३. A भूमादयामा दलीद्वितीये यदम्.
C. भूमादयामादयोमोनि यदम्. B. भूमादयामा दलीद्वितीये यदम्. ४. A.B. एतद्वितीये यदम्.
काष्ट. ५. A. यद्वितीये. B. यद्वितीये. ६. A. -शरः. ७. A.B.C. यद्वितीये. ८. V.
तेषामुक्तमसीति. ९. A. यावा. १०. V. यद्वितीये यदम्. ११. B.C. यद्वितीये. १२. A.
निः पुत्रमद्वितीये. B.C. निः पुत्रमद्वितीये. १३. A.B. यद्वितीये. १४. A. यद्वितीये.
१५. A.B. यद्वितीये. १६. A.B. यद्वितीये. १७. C. यद्वितीये यद्वितीये. १८. C. यद्वितीये.
१९. A.B. यद्वितीये. २०. V. यद्वितीये. २१. A.B. यद्वितीये यद्वितीये.
५. ४४

नेनेति वर्णमानीयेन । 'अमेरायुरसीति तगरेण । श्रीसूक्तेनेति प्रियङ्गुना । निष्पो रराटमिति सिद्धार्थकै । 'कुष्मणिनेति कुष्टेन । शिरिमिटेनेति कुशोदकेन । या ओषधय इति सर्पापधीभि । आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो इति वीजे । पुष्पजतीति पुष्पै । 'वनस्पते वीड्वह इति वनस्पतिरूपै । पुष्पजतीति फले । आशु शिशानेति रत्नै । गन्धद्वारेति गन्ध । ॐकारनमस्कारपत्रिश्चिरमनोपधीभि । यथा कुष्ठम् सरोधम्, सुम्ता, वचा, सर्पपा, जयन्ती, त्रिनयन्ती, विष्णु व्रान्ता, पुनर्नवा, 'ब्राह्मी, तगरम्, 'बला अतिमला नगरला, नागजला त्वक्पत्रम्, अगुरुबालुम्, हरेणुम्, लङ्गम्, 'अगुरुम्, 'तगरम्, उशीरम्, नालिकाचूरम्, द्वे 'हरिटे चेति । एव म्मानम्य कलशदान भवति । तत्राढावेन ॐकारनमस्कारपत्रिश्चामिर्जारा 'द्वादशाध्यात्म मृत्पिण्डमाधुरे सादनतो दद्यात् । तत 'सामन्निमहावामदेवलभर शन्तरशावरभारण्डवृहत्सामभि । अथर्वविद्वन्नेतिर प्रत्याहिर शङ्खमणिप्राणसूक्तमणिप्रतिमरमणिभि । ऋग्वेदविद् गायत्रीसावित्री गोसूक्त'सूर्यसूक्तनरोनवोपुष्टपसूक्तश्रीसूक्त । यजुर्वेदविद् वृष्णाजिन चमरुपत्पडस्तुकूम्माण्डलद्रविणै । तत म्भक्षक्या कलशसहस्र कलशाष्टशत पञ्च वा शतानि चत्वारि वा शतमष्टाधिक वा अष्टविंशतिर्वाष्टौ वा स्वर्चिता वनस्पति'कलापगर्भेशङ्खघनिस्वनेन वाद्यशब्देन 'जयत्कारवदिशब्देन प्रसुभगानर्तितेन देया । तत पत्रिणोप'कलश निशाम्य वेद्या क्षिपत् । घृतजतीति 'घृतापक्ष दर्शयेत् । सहस्रशीर्षेण शिखण्डोदग्रहणशाटक दद्यात् । युग सुवास इति प्रतिनिर्सनशाटकम् । इदमाप 'इति प्रवाहत् इत्याचमनीय ततो जानुभ्या पाणिभ्या शिरसा च नमस्कार कुर्यात् ।

- १ V अग्न वायुरसीति C अमेरायुरसीति २ V कुष्मणिनेति कुष्टेन B कुष्मणि नात् कुष्टेन ३ A B C वनस्पतेवी-वग ४ A B omit ब्राह्मी तगरम् ५ V omits बला ६ V अगुरुबालुम् ७ V अगुरुम् ८ V omits तरङ्गम् B तगरम् ९ C हरे १० V दशाध्यात्म- ११ A B सामवि महादेवशम्भरधनरश कर- १२ V सूर्यसूक्तपुष्टपसूक्त- १३ V नालिका १४ V जयत्कारवदि- १५ C -कलशविम्व विद्या- V कलशाविध्याम् १६ A V घृतावे १७ V B C इदमाप प्रवहत्-

बृहत्स्नपनमेतद्धि य. करोति नरो हरे ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ १ ॥

न केवलं प्रतिष्ठाया सर्वदैवं समाचरेत् ।

शान्तिदं पौष्टिकं काम्यं बृहत्स्नपनमुत्तमम् ॥ २ ॥

दिन्यान्तरिक्षभौमानामुत्पाताना समुद्भवे ।

देवदेवस्य राजेन्द्र बृहत्स्नपनमाचरेत् ॥ ३ ॥

नास्ति लोके समुत्पातो यो ह्यनेन न शाम्यति ।

आरोम्यकाम श्रीकामो मोक्षकामश्च बन्धनात् ॥ ४ ॥

सौभाग्यशान्तिकामश्च बृहत्स्नपनमाचरेत् ।

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्या पुत्रकामस्तथा सुतान् ॥ ५ ॥

स्त्रियश्च मुखा, प्राप्नोति याश्च कामयते य(ह)दि ।

अकामकाम, प्राप्नोति तद्विष्णो परमं पदम् ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेयब्रह्मसंवादे श्रीविष्णुबृहत्स्नपनं नाम ॥ १११ ॥

—

१. B. बृहत्स्नपनमेतद्धि २. B. नरो हरे ३. V. —स्तपारनश्च. ४. A, B V. विद्या.
५. V. बृहत्स्नपनप्रसन्नपण्यो.

द्वादशोत्तरशततमोऽध्यायः ।

श्री मार्कण्डेय — 'ॐ' स्नातं ॐ श्रीभगवन् भोगैस्समभ्यर्चयेत् । चन्दन'वकुलनिर्यास
जातीफलमृगमदरूपूराणि समस्तानि व्यस्तानि वानुलेपन'दद्यात् । गन्ध-
द्वारेति श्रीभगवन्तमनुलिम्पेत् । 'घातुरग्रेणा इति तालवृन्तं निवेदयेत् ।
वात आ वातु मेपजमिति धीजयेत् । सावित्राणि सावित्रम्येति चामर
निवेदयेत् । श्रीविष्णुगायत्र्या चीमानि निवेदयेत् । मुना सुवास
इति महाहैर्वस्त्रे श्रीभगवन्तमाच्छादयेत् । 'नोपभुक्तेर्न नीलेहिरेण्यवर्णै-
रामरणेरर्चयेत् । वङ्गतो न ऋकत इति 'कङ्कतेन । इन्द्राग्निश्चे('ध्विने)ति
कङ्कतेन 'दूष्यादूपिरसि प्रतिशल्या अञ्जनमणिना 'अञ्जनेन आत्मव्यूहेन
शूर्चप्रसादनेन पुष्पपत्तीति पुष्पै 'प्रथितैरप्रथितैश्च । प्रजापते न हि
त्यदेतान्यन्य इति 'पटवासेन । 'अमिमूर्धेति दीपेन । घूरसि घूर्नेमिति
धूपेन । अभि त्ना शूल नोनुम इति छत्रेण । विष्णुगायत्र्या 'उप-
नद्धजाम् । टट विष्णुविचक्रमे इति यानेन । तेनैव प्रवहणेन ।
केतु कृष्णत्रिति ध्वजे । तेनैव 'पताकादिभि । तत स्तोत्रै
श्रीभगवन्तमर्चयेत् । ततोऽमिमूर्धेति सर्गभोगपूरणार्थयामात्रया ।
ततस्तन्त्रीयाद्यै तत शङ्खपट्टहमेरीनिनादै 'सुभगागीतेन वेति ।

अनेन विधिना भोगे 'समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।

'सयान् कामानयाप्नोति विष्णुलोक 'स गच्छति ॥ १ ॥

इति धीविष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेयव्रतसंवादे भोगदानाध्याये नाम ॥ ११३ ॥

१ VBC omitt ॐ २ BC स्नान V स्नात श्रीभगवत समर्चयेत्. ३ V.
—बहुल— ४ V कुशान् ५ V वातुरग्रेणा ६ AB नापभुक्ते— C नोपभुक्तेर्न नीलेरक्षै
हिरण्यवर्णैरामरणै— ७ AB ऋकते— ८ AB दूपा— ९ V प्रैजनेन १० V, प्रथितै
रप्रथितैश्च C प्रथितैरप्रथितैश्च ११ C पात्रासै १२ B अमिमूर्धेति १३ B उपनद्धजाम्,
१४. AB पताकाभि १५ C सुभगागीतेन चति १६ C समभ्यर्च्य १७. A.B सर्वकामान-
१८ V.C च.

त्रयोदशोत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

अथ मधुपर्केण 'श्रीभगवन्तमर्चयेत् । हिरण्यवर्णेत्यर्हणां दद्यात् ।
दधिकार्येति दधि । धृतवतीति घृतम् । 'मधु वाता ऋतायते इति
मधु । त्रिसुवर्णेन संयोज्य सावित्रेण 'निवेदयेत् । आपो हि ष्ठेति तर्पणं
दद्यात् । 'वात आ वातु मेपजमिति (!) निष्पुंसनम् । शन्न आप
इत्याचमनीयम् । 'अष्टकविधिना पशुम् । हिरण्यवर्णेति वा मात्राम् ।
'तेनैव विंशशङ्खपद्माद्यानि 'मङ्गल्यानि निवेदयेत् ।

'मधुपर्कविधिः सौम्य कथितस्ते मयानघ ।

एतत्कृत्वा महाराज विष्णुलोके महीयते ॥ १ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेयवज्रसंवादे मधुपर्कध्यायो नाम ॥ ११३ ॥

१. V. श्रीभगवन्तमर्चयेत्. २. A.B.C. मधुमात ऋतायते. A.B. मधुमात रितायते.
C. मधुमात ऋतायते. ३. V. निवेदयेत्. ४. V. वाता. A.B.C. आपान. ५. A.B. अष्टका-
१. V. सेन. ७. A.B. वंशजमिति. ८. V.B.C. त्रिसुवर्णेन.

चतुर्दशोत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

हिरण्यवर्णैर्यर्हणं दद्यात् । ततः समष्टयं सव्यञ्जनं सहचरितकं
'सावदंशं सफलं सावित्रेण निवेदयेत् । शक्त्या सुगन्धीनि 'सुस्वादूनि
अम्बुपानानि च आपो हि ष्तेति च तर्पणेन, 'चात आ वातु 'भेषजमिति
(!) निष्पुंसनेन, शत्रु आप इत्याचमनीयेन, अग्निर्भूर्धेति 'मात्रया पुनर-
नैनैव विधानेन, संविभागार्थीयेन अन्नयज्ञेन श्रीभगवन्तमर्चयेत् ।
मुखादिन्द्रश्च ताम्बूलं दद्यात् । तेनैव सुगन्धीनि मुक्तावासांसि, तेनैव
दर्पणम् । पुनरपि श्रीभगवन्तं 'गीतवाद्यनृतैस्समभ्यर्चयेत् ।

अन्नयज्ञेन संपूज्य देवदेवं सनातनम् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेयवक्त्रसंवादे द्वाविंशोऽध्यायो नाम ॥ ११४ ॥

१. A. सादशं. २. A.B. सुस्वादूनि अम्बुपानानि च. C. सुस्वादूनि अम्बुपानानि च. ३. V.
C. चात आवतु. ४. A.B. भेषजमिति. ५. A.B.C. माया. ६. V. गीतवादिग्रन्थैः

पञ्चदशोत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

ततः शङ्करगीतोक्तेन विधानेनेज्यां सात्त्वतः कुर्यात् । कारिणश्च
'भोगैः संविभजेत् । देवपुरत एव ऋत्विजां प्रत्येकं सुवर्णमहतं
वासो गां च सकृद्वृत्तं कांस्यं दद्यात् । स्वशक्त्या च तानभ्यर्चयेत् ।
ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् । भुञ्जानांश्च श्रीभगवन्माहात्म्यं श्रावयेत् ।
ततो हविष्यं यजमानस्तु अश्नीयात् । ततो देवागारे गीतं नृत्तवाद्य-
पुस्तकश्रवणे तिष्ठेत् ।

अनेन विधिना कृत्वा प्रतिष्ठां शार्ङ्गिणो नरः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेण मार्कण्डेयवज्रसंवादे सात्त्वतेज्याध्यायो नाम ॥ ११५ ॥

१. V. भोगैः हवि भजेत्. V. (f.) भोगैः रात्रि भजेत्. २. A.B.C. सुवर्णं महत् वासो
V. —महत् वासो गो११. ३. V. ऋत्वि. B. ऋत्वि. ४. C. तानर्चयेत्. ५. A. हविर्. ६. V.
गीतमृत्यु—, ७. V. अ.

षोडशोत्तरशतनमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयः—

वैदिकेनेज्याविधानेन साच्चतोत्तेन 'दर्शितविधिहोमेन मसाहं प्रत्यह-
मर्चां कुर्यात् । ततः सप्तमेऽहि बृहत्स्नपनं कृत्वा कल्पकः कलशपाणिः
या ओषधय इति 'तोरणान्यगिषिञ्चेत् । 'गन्धद्वारेण्यनुलेपनेनार्चयेत् ।
पुष्पवतीनि पुष्पै । अमिर्मूर्धेति दीपेन । 'धूरसीति धूपेन ।
'सावित्राणि सावित्रस्येति नैवेद्येन । ततः 'आद्रावुत्तरं ततः पूर्वं ततो
'दक्षिणं ततः पश्चिमं श्रीविष्णुगायत्र्या तोरणान्युद्धरेत् । सर्वं 'एव-
ल्लिजस्तोरणान्यादाय गजपृष्ठगा अश्वरथपृष्ठगा गोरथपृष्ठगाः
द्विविक्रागता वा नदीं गच्छेयु । तत्र च स्वस्ति न इन्द्र इति
मन्त्रेणाक्षिपेयु । भद्रं कर्णेति श्रीदेवतागृहं व्रजेयु । यश्चेह भगवानिति
'प्रतिशेयु । ततो भोगविधिपूर्वकेण सर्वेण प्रतिष्ठोक्तेन विधिना
श्रीभगवन्तमन्वयेयु । ततो भुक्त्वस्तु विप्रेषु मुञ्चामि स्वेति मन्त्रेण
यजमानस्य 'दीक्षाकृष्णवन्ध मुञ्चेत् । कवचेन च रक्षणं कुर्यात् ।
तोरणोद्धारणवर्जं मासि मासि सप्ताहोक्तं विधिं कुर्यात् । यावत्सर्वत्सरं
नित्यमेवं सर्वकामदं कर्म तत् ।

प्रतिष्ठाकल्पमेतत्ते मयोक्तं पार्थिवोत्तम ।

सर्वपापहरं ज्ञेयमायुष्यमपराजितम् ॥ १ ॥

अनेन विधिना कृत्वा स्थापनं शार्ङ्गिणो नर ।

सर्वकामानराप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ २ ॥

ओषध्य 'पावने वृक्षा 'यत्किञ्चिदुपजायते ।

प्रतिष्ठाया हि तत्सर्वं विष्णुलोकं गृहीयते ॥ ३ ॥

१. V. दर्शनविधिहोमेन. २. A B C. तोरणान्यगिषिञ्चेत्. ३. A B गन्धद्वारेण्यनु-
४. B. धूरसीति. ५. C. सावित्रेण नैवेद्येन. ६. V. प्रयुत्तरं. ७. V. दक्षिणः पश्चिमे. ८. V. एष
शद्विज. ९. A.B. प्रवेयेयु. १०. V.C. दीक्षाकरणं. ११. V. पवन. १२. V.B C.
यत्किञ्चिदुपजायते.

प्रतिष्ठां येऽपि पश्यन्ति क्रियमाणां नराधिप ।

अभिनन्दन्ति ये भक्तास्तेऽपि स्वर्गार्जिनो नराः ॥ ४ ॥

सात्त्वतोक्तेन विधिना नित्यमेव प्रतिष्ठितम् ।

पूजयेद् देवदेवेशं च इच्छेच्छाश्रितं पदम् ॥ ५ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु सारङ्गदेववज्रसंवादे तोरणोच्छ्रायविधिनाम ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय —

अथ देवयात्राविधिर्नृपति । यम्य देवम्य या तिवि स्वकीया उस्ता
तस्य तस्या तियो यात्रा कुर्यात् । यम्य तिविर्न जायते तस्य पौर्ण
मास्या कुर्यात् । श्रीभगवतो गण्डुदेवम्य सर्वा एव 'तिय' , नाम्य तिवि
नोम । तत्रादावेन सुधानदात् सुचिन्तित देवतुल वृत्ता शुभेऽहि
विनायकपूजन कुर्यात् । 'द्वितीयेऽहि महर्षपूजन, तृतीयेऽहि नागपूजनम्,
चतुर्थेऽहि प्रमथपूजनम्, पञ्चमेऽहि ब्राह्मणपूजन दीनानाथदान च,
षष्ठेऽहि स्तपनम् । तत्र बृहत्स्तपन कृत्वा 'सर्गे एव 'नागरा जना
सुशुद्धा' [स] स पवित्र' कृतपाणय महता वाद्यघोषेण सुभगा' नर्तितेन
सरस्सरित्प्रसङ्गागार नगरसन्निकर्षभास' न्तम गच्छेयु । तस्मादुदर
कल्शानागम्य गन्धपुष्पगतान् वा वाससा शुभेनाच्छादितान् प्रवेशयेत् ।
प्रवेश्य श्रीभगवन्तं स्नापयेत् । भोगविधिपूर्वकेन प्रतिष्ठोक्तेन विभिना
पूजयेत् । नृत्तगद्यगीतेश्च श्रीभगवन्तमर्चयेत् । ततो यात्रादिने प्राप्ते
स्वल्पार्चा प्रतिमाख्या कृत्यगारे मनोहरे नानाप्रसादसना
च्छादिते सकिङ्किणीके रत्नमाल्यपताक्रोपशोभिते 'रये दृढीकृत्वा
अश्वेर्दान्ते' 'ध्यायतैर्गो पुरुष' नगर ग्रामयेत् । नागरेण च जनैर्न सुवेशेन
चापमानपाणिना कृत्यगारस्य 'पुरस्ताद्वसन कर्तव्यम् । अन्यैश्च
बुधममाला' विनिरण कर्तव्यम् । स्तुतीश्च कुर्यु । वदिनो महल-
पाठश्च पुरतो भवेयु । वादित्राणि 'वाद्यश्चतुरङ्गलानुयातो
राजा चानुगमन कुर्यात् । नगराधिपूतो वा सदाधिकृतो वा गजपृष्ठ
गतश्च 'सान्त्सरेणानुगमन कुर्यात् । निमित्तानि च पश्येत् ।

१ C तिवि २ A omits द्वितीयेऽहि महर्षपूजन तृतीयेऽहि नागपूजनम् ३ A
दाने ४ ABC सर्व ५ V नागरजना सुशुद्धासना C नागरजन शुक्लवासा ६ C
-कृतपाणि, ७ A सुभगानर्तितेन B सुभगानर्तितेन ८ ABC अन्तम ९ V
दृढीकृत्य १० A drops रये ११ AB -ध्यायतैर्गो १२ B -नगरे १३ V ५४
स्ताद्वसन १४ ABC -माल्यविकरण कर्तव्यम् । स्तुतयश्च कुर्यु । १५ AB वादयेत् चतुरङ्ग
१६ C सावत्सरोनुगमन

विनाचातं ध्वजभङ्गे 'राज्ञां मरणमादिशेत् । छत्रभङ्गे 'च चक्रभङ्गे [च]
जनपदविनाशः । ईषाभङ्गे राजपत्नीमरणम् । रज्जुच्छेदे वाल्मीडा ।
अश्वदान्तं नरविपत्तौ जनपदपीडा । मातृकाच्छेदे राजमातुः पीडा ।
अर्चाभङ्गपतने लोकनाशः । समग्रकूटागारस्य पतने सराजकस्य राष्ट्रस्य
विनाशः । विस्वरेषु वादित्रेषु परचक्रागमः । ध्वजस्थगत्यादेः [पतने]
समरभयम् । अष्टपञ्चजनपदे दुर्भिक्षभयम् । शुभमशुभं वालका यत्र कुर्युः
तत् तथाविधमेव भवति । यस्य च पुरुषस्य तस्मिन्निहनि यादृशे
'सुखदुःखे भवेतां तादृशे अपि संवत्सरे तस्य ज्ञेये । तस्मात्त्राहि
स्वाशितेन सुवाससा प्रकृष्टेन नागरेण 'जनेन 'भक्षितव्यम् । एवं
नगरे 'संभ्राम्य 'चिह्नागमं ज्ञात्वा प्रतिष्ठायां प्रतिमार्चायां 'महदुत्सवं
कुर्यात् । द्वितीयदिक्सादारभ्य यावत् सामर्थ्यं प्रत्यहं नटनर्तक-
नर्तकीमल्लैन्द्रजालिकादीनां प्रेक्षापूर्वकं धनं दद्यात् । प्रेक्षाकाले च
प्रेक्षकं जनं माल्यताम्रमूलानुलेपनादिदानेनार्चयेत् । अदृश्यानां प्रेक्षा-
काणां भूतानां रक्षादिदिग्विदिक्षु सोदकमन्त्राद्यं फलानि पुष्पाणि
पललोलापिकामोदकानि विकिरेत् । प्रेक्षाकाणां यथागतानां च श्रेयश्चा-
'स्तीत्युदीरयेत् । यथागताः च प्रेक्षका आगामिनीं यात्रां पश्यन्वित्यु-
दीरयेत् । अशुभं 'निमित्तोत्पत्तौ तदुपशमनायानेन विधिना पुनर्यात्रां
सम्यक् कुर्यात् ।

अनेन विधिना यस्तु यात्रां कुर्यात् मुरालये ।

स सर्वकामान्प्राप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १ ॥

धन्यं यद्यस्यमायुष्यं राज्ञां च 'विजयप्रदम् ।

नागराणां हितकरं यात्राकर्म प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥

१. B. रक्षो. २. V. omits च चक्रभङ्गे. ३. V. ईषेभङ्गे. ४. A.B. नरविपत्तौ
जनपीडा. ५. B. मातृकाच्छेदे. ६. A.B. omit from परचक्रागमः to अष्टपञ्च-
जनपदे. ७. V. शुभमे अशुभं. ८. A.B. सुखदुःख भवेतां C. सुखदुःख भवतः ९. C. हेतो. १०.
V. omits जनेन. ११. A.B. मन्त्रार्च्यं. १२. C. मन्त्र्य A. संभ्रामि. १३. V. चिह्नभङ्गे.
१४. C. महायुगलं. १५. A.B.C. -स्मिन्पुरुषे. १६. B. अशुभं निमित्तं तदु- A. अशुभ-
निमित्तं तदु- १७. C. निमित्तं तदु-

तुष्ट्यर्थं त्रिदशेन्द्राणां हितार्थं नगरस्य ^१तु ।
 जनस्य ^२राजन् कर्तव्यं यात्राकर्म जयग्रहम् ॥ ३ ॥
^३अतिगृष्टिरं प्रोक्तं त्वनागृष्टिविनाशनम् ।
^४नागरस्य जनस्यापि तथा व्याधिनिनाशनम् ॥ ४ ॥
 ईतीनां शमनं ज्ञेयं सामान्यजननं स्मृतम् ।
 मङ्गल्यं च परं प्रोक्तं सर्वकर्मप्रसिद्धिदम् ॥ ५ ॥
 दिव्यान्तरिक्षमौमानामुत्पातानां विनाशनम् ।
 यात्राकर्म त्विदं कार्यं देवतायतने सदा ।
^५प्रतिसवत्सरं ^६राजन् राज्ञा विजयमिच्छता ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु भार्गवैय्यवज्रसंवादे यात्राविधिर्नाम ॥ ११७ ॥

१ V च २ A राज कर्तव्य ३ VC अतिगृष्टिरं ४ V. omits नागरस्य
 उत्पातानां विनाशनम् ५ C यात्राकर्ममिदं ६ V. प्रतिसवत्सरे. ७. C राजन् राज्ञा,

अष्टादशोत्तरशततमोऽध्यायः ।

पञ्च —

कां का विष्णोस्तनुं भक्त केन कामेन पूजयेत् ।
एतन्मे संशयं छिन्धि त्वं हि 'सर्वविदुच्यसे ॥ १ ॥

मार्कण्डेयः—

सर्वकामप्रदं देवं चतुर्भूतिं तु पूजयेत् ।
पूजयेदनिरुद्धं तु धर्मकामो नर सदा ॥ २ ॥

तथा सङ्कर्षणं देवमर्थकामस्तु पूजयेत् ।
कामकामोऽपि राजेन्द्र प्रयुक्तं पूजयेद्विभुम् ॥ ३ ॥

पूजयेन्मोक्षकामस्तु वासुदेवं जगत्प्रभुम् ।
पुत्रकामस्तथा राजन् पद्मनाभं च पूजयेत् ॥ ४ ॥

तथाश्चक्षिस्स देवं विद्याहामस्तु पूजयेत् ।
 'भोगानामाप्त' ('नप्पान्तु) कामस्तु पूजयेद् भोगशायिनम् ॥ ५ ॥

भोगिभोगासनासीनं स्नानकामस्तु पूजयेत् ।
मत्स्यं सपूजयेद् देवं धान्यनाभो न सदा ॥ ६ ॥

तथैवारोग्यक्षामस्तु 'कर्मरूपं च पूजयेत् ।
ज्ञानक्षामस्तथा हसं नृसिंहमथ वा विभुम् ॥ ७ ॥

विद्यासमोऽथ बाल्मीकिं व्यामं वाप्यथ पूजयेत् ।
सास्यज्ञानपरिज्ञानहेतवे कृषिं तथा ॥ ८ ॥

भूतिनामो वराहं तु नृगगहमथार्चयेत् ।
'व्यवहारे रणे दूने जयनाममथा' पृथक् ॥ ९ ॥

धर्मदानस्तथा धनं 'क्षत्राजं चापि पूजयेत् ।
'क्षत्राजं नाशदानम् मन्त्रदेवं तु वृजयेत् ॥ १८ ॥

१. C. सर्पिलिङ्गने. V. सर्पिलिङ्गने. २. C. वृद्धवर्णवर्ण. ३. C. वृद्धवर्णवर्ण.
 पाणिनी. ४. A. सर्पिलिङ्गने... वृद्धवर्ण. C. वृद्धवर्णवर्ण. ५. V. वृद्धवर्ण.
 ६. A B. वृद्धवर्ण. ७. B. C. वृद्धवर्ण. ८. A. B. वृद्धवर्ण. ९. A. B. वृद्धवर्ण.

पूजयेद् भार्गवं रामं प्रतिज्ञापारणेच्छया ।

अथ वा राजशार्दूलं रामं दशरथात्मजम् ॥ ११ ॥

श्रीरामस्तु महाराज 'श्रीमहायं तु पूजयेत् ।

बलरामस्तथा देवं बलमद्रं 'प्रपूजयेत् ॥ १२ ॥

तमेव राजशार्दूलं कृपिकर्मप्रसिद्धये ।

सर्वरामप्रदं देवं 'यथेष्टा तनुमास्थितम् ।

पूजयेत् सर्वशक्तित्वात् सर्वराम'फलप्रदम् ॥ १३ ॥

निराग्रिपः 'पूजयतो वरेण्यं

देवेश्वरं वासुदेवं पुराणम् ।

यथेष्टदेहोपगतं नृवीरं

स्थानं तदुक्तं परमं हि 'यत्स्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेण मार्कण्डेयवल्क्यवादे प्रादुर्भाङ्गपूजनाम्नायै नाम ॥ ११८ ॥

*
* *

१. V. श्रीमहायं च. C. श्रीमहायस्तु. २. C. ॥ पूजयेत्. ३. V.C. यथेष्टी ४. V.
-फलप्रदाय. ५. V. पूजयितो. ६. B. यत्स्यात्.

Variant Readings of Ms. F

(In Śāradā Script)

MS F.

Substance—Paper

Folios—from 257 b to 346 a—(342 to 346 torn Pages) : c 89 folios

Size—14" × 9 45"

Extent—1 to 120 adhyāyas

Written Space—6" × 9"

Appearance—fifty years old

Ms. is in good condition with fairly good handwritings

Character—Śāradā Script

Place of deposit—Central Archaeological Library, Government of India,
New Delhi

पाठान्तराणि

अ. १

Begins - ॐ श्री नारायणाय । ॐ वज्र
उवाच । ॐ किं कर्तव्यं मनुष्येण किं कुर्वन्
सुखमेधते । अस्मिन्नोक्ते परे चैव केनाप्नोति
महत् सुखम् ॥

6 d देवान्मनुजसत्तम

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेयव्रजसमादे
तृतीये काण्डे चित्रसूत्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

अ. २

ॐ वज्र - देवतारूप etc.

7 c आतोद्य वेत्ति वेत्तिथ वृत्त-

11 c गीतपाठः

d तच्च पाठ द्विधा मतम्

13 a गद्यपद्यानुभावेन श्रेयो

d तत्र सुवर्तयति जन्तून्

14 b सुप सुपृत सरभृतम्

18 b स्यादौ वचनमन्त्रके

20 a चतुर्थी सप्रदाने स्या then on its

upto विपुलदन

22 b धातुमुपनति

d गद्यमधियदय पद्य

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु तृतीयकाण्डे शब्दा-
ध्यायो द्वितीयः ॥

अ. ३

ॐ श्री मार्कण्डेय - पडक्षरेण etc

3 b तदेव हि

5 d वृत्तिसज्ञ

6 a तथातिवृत्तिसज्ञ

14 b गुरो नृप

15 b नृपसुरये

15 c एतमेव विध

16 1b पूरयेदसृक्षारसुव्यादेतन्वृत्तिसज्ञ

17 b न्दास्तदेव हि

18 b निवृत्तमनुमधियेन तु ऋक्तया

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेयव्रजसमादे
तृतीये काण्डे षष्ठोऽध्यायः ॥

अ. ४

ॐ मार्कण्डेय - नृपरा etc

4 d विदु मनम्

7 c प्रतिनायकया तत्तु

9 d 'मष्टेयवचना

12 d पुनरुक्तं न तद्विदुः-

विष्णुधर्मोत्तरेषु महाकाव्यलक्षणम् ॥

अ. १६

2 b कर्तव्यास्ता

3 b समागता

5 c समानरूपातुन्यार्या

10 b तथार्थपरिमोषिते

15 c उद्वेजनीयं हि सतां

विष्णुधर्मोत्तरे तृतीये काण्डे प्रहेलिकालक्षणम् ॥

अ. १७

ॐ यज्ञः

5 a तत्तया विदितं

8 d काव्ये वा तत्र

17 c तस्य प्रवेशनं कार्यं

18 c नायका

21 d समनन्तरा

26 a ऐहिकहिको दृप्त

33 c शर्मन्मवनान्यत्र वर्णा *

39 b यो यथा

40 a विप्रैर्धत्तव्य

44 d भावः प्रकीर्तितः

45 a नान्यमानस्तथा मायो

46 a हृत्प्रीत्यामन्यजारी हृत्प्री

d मातिनी तथा

47 b मेशा

56 c सृजापराधा *

57 b या तु नाशितनायिका

58 b *द्वतनायिका

60 c नाटकादिषु रूपेषु कर्त-

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु द्वादशरूपो नामाध्यायः ॥

अ. १८

ॐ श्रीमार्कण्डेयः

P. 43

line 5 कपोलनना

6 ऋष्यका चेति । एता

9 omits उद्रता च

10 गांधारिमामिकाः

omits अयस्मिष्टेमिकः

P. 44

8 वादिसंवाचनुवादि

4 पद्मभापाया

8 भवति । भवति चात्र

and omits श्लोका.

4 C उषेणकं मरोर्विदमुत्तमं

5 C गीतमेतत्तदभ्यासः

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु

गीतलक्षण नामाध्यायः ॥

अ. १९

श्रीमार्कण्डेयः

P. 45

line 1 तश्च चतुर्थिधम् ।

line 4 शारीराणामारोहणे तथा

7 अष्टमात्रा दक्षिणे

14 कटरय तगादि

19 देशिनी तद्वत् । नह्नानां

P. 46

1 'प्रहतो मकारः

6 भवति चात्र

3 a गैणिक्तस्तस्य

3 d गाथिमानां

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु आतोद्यविधिः ॥

अ. २०

ॐ मार्कण्डेयः

11 d कर्तव्य.

- 12a देवा
17a वेशः स्यात्कर्त °
27 C पिष्टकुष्ठ °
29 a तृतीयेस्य तथा
d करे चकः

- 31 a मदद्विलसितश्चैव
32 d हि लातकः
51 d मयूरलसितं नसम्
60 d धर्मी धर्मी च

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु तृतीये काण्डे
सामान्याध्यायः ॥

अ. २१

- 1 b विवर्तने
2 a उत्तानिकं
4 a समादाय
6 d प्रभो

विष्णुधर्मोत्तरेषु शय्यासनस्थानं नामाध्यायः ॥

अ. २२

ॐ मार्कण्डेयः

8 C मध्ये

10 & 11 a b - omit from निमीलितं
to सुपवेशने ।

- 14 b मुक्तजानुसमासनम्
21 b पां भवति पीठिका
23 a नैकासने

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु आसीनकाध्यायः ॥

अ. २३

- 4 a स्वभावं सौष्टवोपेतं रद्रं
11 b प्रसाधयेत्
13 a सिंहाद्याभिनयं
16 a परिवर्तु
18 d पादैः

19 d त्रय

22 d निरूपिणे

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु उत्तिथतस्थानकं नाम
विशत्रयोध्यायः ॥

अ. २४

1 b निबोधत

4 a b drops from विपादे
to तदिष्यते

7 d स्यादवधूत°

11 b ज्ञेयं चोन्मुखा°

19 a शीतेऽथवा व्याधौ

22 b वक्ष्यते

c विरुद्धं वारुणे कार्यं

d सैवमि°

24 c निश्वात्तिं वापि

25 d प्रकीर्तितम्

26 b पञ्चरोधः

30 b तु योगतः

44 c d पाष्ण्योर्मिहीपृष्ठे द्रुते

48 c d & } omit from भीमोर्ध

49 ab } to तथा

51 a विन्यासा

51 c जानुनः

56 b drops पार्थिवरेचित.

58 = कार्योनुरक्तं चरणे

64 c कारणानां

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु तृतीये काण्डे चतुर्विंश-
तमोऽध्यायः ॥

अ. २५

ॐ मार्कण्डेयः

2 c दृप्ताय

3 d रुन्ना तस्ता

10 d मया instead of मना

- 16 a *अमितपुटा
 17 b *क्ता तन्वा प्रस्फुरिता तु या
 21 d स्तब्धतारका
 26 b कार्याभिस्थिते
 30 a विमोशा
 31 d स्थान्मदे तु मदिग
 34 a समागमं
 46 c विवर्तितं
 48 c *मितं ह्यल्लोकितं
 59 b परिकीर्तितम्
 60 a प्राकृतं च स्मरामस्थ
 c दुःखेन कर्तव्य
 75 a तनैतं
 विष्णुधर्मोत्तरेषु तृतीये काण्डे उपाङ्गि-
 काध्यायो नाम ॥

अ. २६

- 2 b कटकासुखः
 7 b श्रोक्तास्तगानघ
 7 d भूपो नाग्नि निबोधत
 12 c अलिपल्लवसंज्ञौ तु तथा
 14 d स्मृत
 15 d निरूपिणे
 17 cd & Slo 18—are omitted
 32 b विजने
 d drop= दुधे
 34 b विपुला सहा
 50 a *क्षिप्रिधृष्टेयं
 62 a चैत्र
 b प्रपीड्यते
 70 d *हस्तमुपाश्रयम्
 72 c निक्षेपौ त्रयता
 74 c त्वेनौ ह्यारालं
 84 c वामे तदा

- 87 c वेष्टितौ वेष्टितौ
 d तरोर्मण्डलकौ
 88 cd विख्यातौ विख्यातौ च प्रकीर्णकौ
 89 d *यात्रलिपल्लवौ
 97 b सर्वे
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु तृतीये काण्डे पङ्-
 विशतमोऽध्यायः ॥

अ. २७

- 12 c शरद्वेनेचन्द्रं
 14 c प्रियङ्गुऋषामा कापि
 15 b परा
 19 a जलमाकाल
 22 b *पयसमवाः
 23 c पाश्चात्याः
 25 b जना
 31 a धर्मप्रवृत्तेर्देशश्च
 33 d किरीटय
 35 a सेनाध्यक्षस्य
 42 d *मेय वा
 45 d हेतय
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु आहार्याभिनयो
 नामाध्यायः ॥

अ. २८

ॐ मार्कण्डेयः

- 8 a मध्यस्थे चैत्र
 19 c अलपद्माकं
 29 d श्रान्तं
 37 b वैष्णवैः
 42 c चापिहृष्टेन
 54 a पक्षादेशपदादिहो
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु सामान्याभिनयो
 नामाध्यायः ॥

अ. २९

- 1 b गीतानां
Slo. 4 is omitted.
5 b कार्यं यश्चात्वरान्विते
13 C रूक्षो निर्भत्सनकथो
16 d करुणा रसे
20 d गतिर्दूरपदैरथ
23 b कार्यो ऊर्ध्वाधोर्वाक्षणैः
26 d पादैः
31 a दीर्घाध्वान
38 b पादगतिप्रचारः
इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु गतिप्रचारो नामा
एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अ. ३०

ॐ मार्कण्डेयः

- 3 CD एतेषामङ्गवर्णानि सात्त्विकोभिनयस्स्मृतः
8 d एव तु
15 d महीभुजम्
19 a निद्राच्छेदश्चतुर्थ्यो
22 d करुणा रसः
28 b रोमाश्च अङ्गुली
29 a रसं प्रदिष्टं
29 d यत्नं पुरुषेण कार्यम्
इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु रसाध्यायविंशत्तमः ॥

अ. ३१

ॐ मार्कण्डेयः

- 1 c हास्यायाः
12 a यान्ते विरक्ते
12 = *पादेः कामयेन
13 cd and 29 ab are omitted
29 c *गुरुमात्रे
33 ab *धनार्थे अग्नौ
34 cd *गोपना कार्यः प्रदानतोऽस्तस्य च

39 c विचारणार्थं

41 d समुद्भवैः

46 d *ग्लान्यस्तु एव च

56 c रसं वीरं त्विति

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु भावाध्यायो नाम
एकविंशत्तमः ॥

अ. ३२

ॐ मार्कण्डेयः

line 6 *तया य वर्गः

16 चिबुके तदा

P. III

8 अनामिका येन चक्रध्वन्द्वम्

10 प्रसारिताङ्गुलेस्तदुपरि

11 *ङ्गुल्यः प्रसारितास्तन्मूले

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु रहस्यमुद्रा द्वाविंशत्तमः ॥

अ. ३३

ॐ मार्कण्डेयः

1 b चतस्रोऽङ्गुलिकुक्षितम्

13 ab पद्माकारं भवेद्वस्तं कनिष्ठानर्जनायुतम्

15 b केकलाः

19 d कनिष्ठा तु कनिष्ठिका

20 a तान्कृत्या

24 c करजां मल्यां

28 b मुद्रेशानां

31 b प्रमारिणि

42 a तर्जनां कल्पमा

44 a अङ्गुष्ठमौ

47 d कर्नायोगम्भवोग्भि

51 b मध्यमा परिशेषत्

60 d यद्दिना मङ्गलस्य तु

71 a रज्ज्वा सर्वे

74 d *मङ्कुचिनङ्गुलीः

- 76 b आनाह-यास्तु
 82 c त्रिकुञ्जौ
 83 d सश्लिष्टौ ग्रथिताङ्गुली*
 84 omits ९१० 84
 86 b तर्जनी
 94 cd omits 94 cd
 97 d दक्षिणा
 100 a एवमप्येन
 100 c सहमध्या तु सम्राट्
 101 a इवमप्येन समुक्त
 102 b समुत्त
 102 c एव मध्येन
 103 ab सम्राट्मैकमप्येन चाहतम्
 103 cd & 104 ab are omitted
 105 a तर्जनी मध्यमा
 107 a भ्रतृत्वेप
 114 d हस्ते द्वे उभयौगुलि योज्यते
 116 a प्रसारिताङ्गुल्यौ
 118 c हृदयासत्ता
 d *दक्षिणतोपराम्
 122 b प्रद्युम्न जायते
 123 ab drops बेष्या to कारयेत्

विष्णुधर्मोत्तरेषु नृत्तशास्त्रमुद्रा नाम त्रिशत्तम ॥

अ ३५

ॐ वज्र

- 2 d सुप्ते मधुनिसूदने
 6 b *ब्रह्माण त नराधिप
 9 b पादपरिक्रमै
 लक्ष्मी instead of लक्ष्म्युगाच
 धीमगगान् ,, ,, आभगगानुगाच
 16 a *त्पादितमेतन्मया
 24 a अन्ये च देवा *

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु नृत्तसूत्र नाम चतुर्विंश
 तमोऽध्याय ॥

अ. ३५

- 1 c सृजत
 2 c वाञ्छनार्थयि
 13 a तथा द्वी तु
 17 d नराधिप
 18 c च instead of तु
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु पञ्चत्रिंश ॥

अ ३६

- line 1 तत्र द्वादशाङ्गुल*
 4 तदन्धमुदकम्
 5 त्रिचायामा
 9 अङ्गुलि विस्तृते
 12 कर्णत्रिगुणम्
 13 14 स्तनजत्रन्तरम्
 15 तत्पर्यदलहोना
 17 समित्रिभागवर्ज-
 18 वेदप्रमाणा*

p*130

- 4 त्रिफलयताङ्गुलौ
 6 तदर्ध प्रमाण
 7 त्र्यङ्गुला
 8 भवति चात्र
 2 a मन्मथश्च*
 4 b कृष्टमध्य*
 6 b सिञ्चिदन्तरकस्तथा

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु चित्रसूत्रे प्रमाणाध्याय ॥

अ ३७

- 10 a शानाकृति
 12 c शशाकृति

15 d शाराकृति
इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु पट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अ ३८

1 d मृदुसत्तमम्
2 d जिह्वाश्रिपक्ष्मले
21 ab सुतन्नी च चोदग्भय°
23 b दीयोरुसाम्
25 c तदेवालक्षणोपेत
विष्णुधर्मोत्तरेषु प्रतिमालक्षण नाम सप्त
त्रिंशत्तम

अ ३९

3 c °मध काय
4 b नरस्थानि विभूषिते
7 d क्षय गता
9 c एतदेवर्जु
12 d चान्द्रजुषोपनम्
14 a °मात्राश्च
b सार्धमेव तु
d °तार्धकृत क्षयम्
18 a कृतस्नान्य क्षयात
b तमगमगतस्तथा
c °भूलेखाभरनासा
20 c कले क्षीणे
21 b कालाख्य क्षययागतम्
22 c d °रूपप्रमाणे च नातितीक्ष्णाहमेव
24 a °भूक्ष्णसर्पश्च
cd दर्शितापागमपोलजठरे
25 c स्वहान°
28 d त्रिलोपिना
29 d दृष्टपादतल
30 d दृश्यारति तद्द्वयम्
33 c प्रज्ञानशेषेण
35 d सर्वाभावेऽपि निदितम्

36 a नाधिकृतम्
44 a सममर्यसमा पादा
d स्थानके

49 a °पादसम स्थान

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु क्षयवृद्धयध्यायो नामा
ष्टात्रिंशत्तमः ॥

अ. ४०

ॐ मार्कण्डेय

7 ab शुष्को भवेत्तु ह्यस्तदालिप्त°
9 d प्रणश्येत कर्हिचित्
14 c ततस्तु युञ्जयेद्
28 d लेखनी

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु रङ्गव्यतिर्रो नाम
चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अ. ४१

3 d वैव्याणाक निगद्यते
5 d पत्राहैविरुविन्दुजा
9 c सादृश्य पक्ष्मद्वी च
d कीर्तिता
10 d चित्रकर्मन भूषणा

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु रङ्गवर्तना नामाध्यायः ।

अ. ४२

2 b दानना
4 c देवनाथ सगधर्मा
6 a मणिण तु
8 c तेषामयुद्धतो
12 c मानानियमन
d रूपानियमनस्तथा
13 b योभिता स्मृता
16 d सर्वे य एतेऽभिहिता मया
17 d प्रमाणनर वर्णिता
24 a नेश्यानामुद्धत
30 d °नुगतेण गतेण मनुजेध

31 cd महोरस्ता महानासा

32 b चोच्छ्रिता

33 a पतिकर्जित

35 a खड्गचर्मधरा

36 d स्तुरगास्तथा

38 ■ उदी-यपेश्या

47 a भूमिनिवेश्यास्ते

51 d नमितजानय

54 c च ताचिह्न

57 d ° द्वा-सनर्ण

69 b चैनामिचचारिकम्

d प्रदोषो हृतकुण्ड

70 c द्विजैर्निपमिभिर्मुक्ता

72 d स दर्शयेत्

76 c त्रिबुदुद्योतय-युक्ता

77 b पक्षसत्यधसुन्धराम्

82 a यस्तु

82 cd drops from शुष्कार्द्र to तथोत्तमम्

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु रूपनिर्माण

द्विचत्वारिंशत्तम ॥

अ. ४३

3 c वृथा विहस्त

d करे रसे

4 a याश्चा

b विक्रिय

7 a ° नोच्छ्रणहिंस °

7 b यत् instead of यत्

8 c सूत्रत चित्रचिच्छ

13 a स भयेषु न वर्तव्या

15 bc drops from ° ब्राजन्नि to ° धरान्

15 d राजनृपा-गरुडमेव च

16 a हनूमत च मगन्या

21 a तु instead of च

23 d प्रतीत

29 omits the whole verse

31 d लोहेषु instead of रंगेषु

35 c सूत्रे वा न त्रिधानेन

38 c परम चैतद्गुहे

39 b गरुडप्रधानाम्

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु शृङ्गारादिभानयुक्तादि
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ समाप्त चित्रसूत्रम् ॥

अ. ४४

7 c ° द्वितीयश्च

7 d ° धारण

15 c कापाल

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु त्रिमूर्तिनिर्माण नाम
चतुश्चत्वारिंशः ॥

अ. ४५

4 c शेषपत्रैस्तु सुसमे

5 a तस्य प्रतिष्ठा

7 d प्रतिष्ठेयत्

विष्णुधर्मोत्तरेषु पञ्चनिरूपण नामाध्यायः ॥

अ. ४६

ॐ वज्र

3 c पूजा

5 a भगवता तेन

17 b ° कारकम्

19 d जगत्प्रधानम्

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु ब्रह्मरूपनिर्माण
नामाध्यायः ॥

अ. ४७

1 a omits ॐ

2 a omits ॐ

कृष्णरूप

4 a यथा

6 d सावर्णिकनकोपमम्

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु विष्णुरूपनिर्माणं नाम ॥

अ. ४८

ॐ श्रीमार्कण्डेयः

9 b तद्वयं वदनं

10 c माहेश्वरं तु तच्चापं

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु महादेवरूपनिर्माणं नामाध्यायः ॥

अ. ४९

वज्रः

विष्णुधर्मोत्तरेषु नासत्स्वरूपनिर्माणं नामैकोनचत्वारिंशन्मः ॥

अ. ५०

5 c शिष्याः

10 a धारयेच्छ्रीमा *

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु शक्ररूपनिर्माणं नामाध्यायः ॥

अ. ५१

ॐ मार्कण्डेयः

1 d *वान्यमः

5 c पार्श्व

14 after Slo. 14 वज्र उवाच

16 a तुल्ये

19 c प्राणिनां

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु प्रथमरूपनिर्माणं नामाध्यायः ॥

अ. ५२

11 c कायागतस्य

13 a प्रद्युम्नो वासुदेवस्तु

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु वरुणरूपनिर्माणं नामाध्यायः ॥

V. ४७

अ. ५३

5 a करे

6 a वृत्तं instead of केतुं

13 d तस्य ज्ञेयो महात्मनः

14 d नामे नवे यद्भनदस्य

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु वैश्रवणरूपनिर्माणं नामाध्यायः ॥

अ. ५४

1 c हितं हि रूपं

4 d रचिताङ्गुलिः

5 d *धरा शुभौ

7 b कार्यो ऋग्यजुश्च्युतः

9 c सत्रिनायः

9 d प्रदिष्टाः

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु विष्णुध्वजरूपनिर्माणं नामाध्यायः ॥

अ. ५५

विष्णुधर्मोत्तरेषु गौरीश्वररूपनिर्माणं नामाध्यायः ॥

अ. ५६

1 b कर्तव्यं

5 c च ततः प्रोक्ता

8 a दिग्दण्डं

9 d रक्ते युक्ता

10 c मोहकाले

विष्णुधर्मोत्तरेषु अभिरूपनिर्माणं नामाध्यायः ॥

अ. ५७

1 a omits ॐ and begins स्तोत्रो

विरूपाक्षः

1 c *केशो हि निःश्वसु *

4 a कामः instead of कालः

5 a मरणं

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु ध्यायः ॥

अ. ५८

ॐ मार्कण्डेयः

4 a वायुराश्रमतो

विष्णुधर्मोत्तरेषु वायुरूपनिर्माणं ॥

अ. ५९

1 c लम्बोदरं तु कर्तव्यं वृत्तं

6 a देवी वामनकृष्णस्य करे

विष्णुधर्मोत्तरेषु भैरवमहाकालरूपनिर्माणं
नामाध्यायः ॥

अ. ६०

ॐ वज्रः विष्णु etc.

2 a एकवक्त्रं

3 a गांधारी

3 c देवकरी

5 b विष्णुकरे स्मृतम्

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु विष्णुरूपनिर्माणं
नामाध्यायः ॥

अ. ६१

3 d स्मृत.

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु भूमिरूपनिर्माणं
नामाध्यायः ॥

अ. ६२

विष्णुधर्मोत्तरेषु आकाशरूपनिर्माणम् ॥

अ. ६३

2 d * जगत्पतेः

ब्रह्मरूपनिर्माणम् ॥

अ. ६४

4 ab * रसं देव्या ज्ञेया

5 d परिकीर्तिताः

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु सरस्वतीरूपनिर्माणम् ॥

अ. ६५

ॐ वज्रः

4 d सुरामुधी

8 a तथा

b * स्तु ते यादव *

विष्णुधर्मोत्तरेषु शेषरूपनिर्माणम् ॥

अ. ६६

ॐ मार्कण्डेय.

3 d यदीरितम्

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु देवीचतुष्टयसहित-
तुम्बुरुरूपनिर्माणम् ॥

अ. ६७

ॐ वज्रः

2 c उदीप्यवेशः

4 d सर्वपुष्पचिता शुभा

5 a स्वरूपरूपः

6 a उदीप्यवेशी

11 b पङ्कजं

17 c पराजयस्य

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु आदित्यरूपनिर्माणम् ॥

अ. ६८

ॐ मार्कण्डेयः

4 a दशाश्वे वा रथे

4 b द्विचक्रेश्वरसारथी

4 c त्रिमहादेव

6 a अथ देवस्य

6 b विंशतिमायुताः

9 b सुरस्य वै

9 c स एव देवता

9 d प्रकीर्तिता.

14 d शुक्लवर्णः स चन्द्रमाः

विष्णुधर्मोत्तरेषु चन्द्ररूपनिर्माणम् ॥

अ. ६९

ॐ वज्रः

3 a जाबूनद कार्यो

7 b करद्वितयभूतय

9 a b omits ऊर्जकेशे ... संयुतम् ।

विष्णुधर्मोत्तरेषु भौमादिग्रहरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७०

1 c रेवन्दस्य

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मनुरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७१

1 c तासा मे रूपं

5 b तथा दक्षिणं

13 b °श्चतुर्मुखः

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु कुमारारुपनिर्माणम् ॥

अ. ७२

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु वसुरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७३

2 c काला instead of काष्ठा

3 c सर्गः

6 d गणगणेश्वरः

14 b वायुपुत्रः पुरो°

14 d वाचः सोमसुतः

17 c आलोकयान

29 a तथैवान्त्रमुखी

37 b वडनागादनन्तरा

45 d न्यायमार्ग

48 b रुद्र

50 d शास्त्र. कार्यः स्वयेदवत्

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु देवतारूपनिर्माणम् ॥

अ. ७४

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु लिङ्गरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७५

5 a माग तत्र

9 c °जगदेकवीर

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु व्योमरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७६

2 a b omits मार्कण्डेयः दूर्वा.... महामुज

विष्णुधर्मोत्तरेषु नरनारायणकृष्णरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७७

5 a अक्षमालः

7 a ज्ञानयासाधिकीत्येते

8 b पत्नयस्तु चतुर्दश

9 d °श्चतुर्दशी

विष्णुधर्मोत्तरेषु धर्मरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७८/१

4 b महापद्मकणिकः

विष्णुधर्मोत्तरेषु कपिलरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७८/२

1 d परबलार्दन

8 b नान्य

12 d भरणवर्जितः

13 a वृसिंहो भगवानधीश °

विष्णुधर्मोत्तरेषु वृसिंहरूपनिर्माणम् ॥

अ. ७९

5 a रत्नगता

6 d गदाधरा

7 c °हिरण्याशुः

9 d °निर्वहणोदतः

10 d क्षमात्रिचारिणे

विष्णुधर्मोत्तरेषु वराहरूपनिर्माणम् ॥

अ. ८०

6 d पुरुषोत्तमेन

विष्णुधर्मोत्तरेषु हयग्रीवरूपनिर्माणम् ॥

अ. ८१

पद्मनाभरूपनिर्माणम् ॥

अ. ८२

5 d कमले शुभे

7 a तथास्यान्यौ करौ

15 b केशवे

विष्णुधर्मोत्तरेषु लक्ष्मीरूपनिर्माणम् ॥

अ. ८३

3 a ईशानवक्त्रं

4 b ° स्तिर्यगूर्ध्वं

11 b ° वदतोच्यते

11 c गात्रिणस्तस्य

14 b समप्ररूपी

विष्णुधर्मोत्तरेषु विश्वरूपनिर्माणम् ॥

अ. ८४

11 d यादव

विष्णुधर्मोत्तरे ऐङ्करूपनिर्माणम् ॥

अ. ८५

13 a ° गतः शक्रः

14 cd कार्यं देवकरं वामं विन्यस्तं

17 b महाभुज

28 d ध्वजः

29 b यथेरितम्

■ प्रतीहारौ

30 c आपाद

36 c यज्ञताते

42 n प्रमोदं शर्वं जानीहि

44 d ये तु मुखमलं विदुः

48 c ताक्ष्योसनस्य श्रीः

52 d वराहं कपिलं

53 c रामाय

56 a दण्डपादादहः

85 c कृष्णः

67 d क्षाममध्यं वृकोदरः

69 a ° धरः कार्यः सर्वा°

75 a ताक्ष्यस्थस्य

79 a सुयुधानांस्तथा

विष्णुधर्मोत्तरेषु देवोद्यानरूपनिर्माणम् ॥

॥ प्रतिमालक्षणं समाप्तम् ॥

अ. ८६

वज्रः

6 d सोपाना विस्तरा

11 d कूटच्छेदद्वये

20 a भागास्तेषां

23 d प्रकीर्तिताः

25 b द्वाराः कार्याः समुच्छ्रयाः

25 d वडवी°

27 d कार्यस्त्वयवापि

28 d °भूषणा

30 c अन्यदेवा

32 a कर्तव्यास्तत्र लोकेशाश्व°

32 d °च्छ्रायान्द्वारां

36 d नामतो नृप

38 d रेतमन्दगृहं

42 a यथेष्टसंख्यगर्भं

49 a सुभद्राख्यस्तु

51 a अष्टात्रि

56 c अश्ववक्त्रं

60 a लग्ने स्वल्प

61 b वलभीच्छादिका

61 d सौ...रक्षारवत्तथा

77 b महीपतेः

86 a सुमेखलं

89 d भूतिभिच्छता

91 a गृहः कार्यः

100 b गुह्यराजः

- 100 c भद्रकाल्यास्तथा कार्यो
102 a सिंहाकारः स्मृतः सिंहो
103 a प्रासादाः स्वमतः प्रोक्ता°
104 a संयुक्तैः
112 b मय्यमञ्जरी
116 a मण्डमण्डल°
120 c शस्यन्यथायं प्रासादो
125 a हिमवान्बाह्यतस्तंभैर्युतो
130 c कर्तव्याः

विष्णुधर्मोत्तरेषु प्रासादलक्षणम् ॥

अ. ८७

ॐ मार्कण्डेयः

- 8 a दंष्ट्रादेव°
29 a दंष्ट्रादेवगृहाणां
39 a साख्ययोगे पाञ्चरात्रं
45 b कामदः
48 d °न्त्युपद्रवः
50 d प्रभवन्त्यत्र कस्यचित्
53 b पार्थिव
56 b तिष्ठन्सर्नातिः सततं
61 c यस्मिंल्लोके
61 d स्थाननाशं

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु प्रासादलक्षणं नामाध्यायः॥

अ. ८८

ॐ मार्कण्डेयः

- 1 c चतुषष्टिपदे
6 a द्वारं
8 a °भागेन
12 d भङ्गल्यरूपवत्

विष्णुधर्मोत्तरेषु सामान्यप्रासादलक्षणम् ॥

अ. ८९

- 1 d चाभिपूजिते

- 8 d चामारास्तथा द्रुमाः
9 b शिशपां
9 d चीनकद्रुमम्
12 d °मव्यगाः
16 a भवद्म्योहमनुज्ञातः
17 a वदेद्भवतस्त्यक्ष्यंतु
19 c पश्येद्राजन्वनान्मध्ये °
25 a मरणायवा
26 c पूर्वप्राश्चोत्तगप्रा
30 c अयोदेशं

विष्णुधर्मोत्तरेषु दारुपरीक्षा नामाध्यायः ॥

अ. ९०

- 7 c यां तु
13 b गृहगोलिका
19 a मस्तकं
24 d हारिकं विद्रुः
27 a स्वप्नार्थं तु
29 b संवाह्यं तां
29 c महीनाथ
30 c जानीयात्

विष्णुधर्मोत्तरेषु शिलापरीक्षा नामाध्यायः ॥

अ. ९१

ॐ मार्कण्डेयः

- 1 b पक्षेष्टा निश्चयं
6 a नृप के नाथ
8 a इष्टका निश्चये
9 a तस्माच्छूदेण मूलेन
विष्णुधर्मोत्तरेषु इष्टकापरीक्षा नामाध्यायः ॥

अ. ९२

ॐ मार्कण्डेयः

- 4 b शृणुतां च
8 d माहिष्यं
12 ab पक्षेष्टकगतधैव स्यायिनो नृपसत्तम

13 c सहस्राणि च

14 = सुधावज्रेण

15 ab ते प्रोक्त सम्यग् नराधिप

विष्णुधर्मोत्तरेषु वज्रलेप नामाध्यायः ॥

अ. ९३

ॐ मार्कण्डेय

1 a ॐ कृते तु

2xab सर्वे हि

33 d परे

46 c यत्र

47 b यत्र

विष्णुधर्मोत्तरेषु भूमिपरीक्षा नामाध्यायः ॥

अ. ९४

7 b यस्य वर्णस्य

11 c पक्षेष्टारेचिने

15 c श्रिय

16 a पूजने मण्डले

29 d वस्त्यतामिह

30 b चतुरस्र

31 a पूजिते

43 c कर्तव्य परशुधिह

45 c वस्तुमिच्छति

46 b पाप घञस्य

विष्णुधर्मोत्तरेषु ब्रह्मशिलान्वासघञनिधि
नामाध्यायः ॥

अ. ९५

P 271

line 1 समतियश

10 रुद्रव्याधे पृथिवीन्धरश्च

16 drops गृहपते

p 272

line 3 पयनोर्ध्वदेशश्च

6 चद्रादितियो

14 अगोरोमायुः

20 चैरोपद्रवाणि

P- 273

1 स्थानभजन

5 d भवेत्

7 a हिमामसमधियन्ते

b पात्रकाः

8 a मैथुनी यत्र भुजगः

विष्णुधर्मोत्तरेषु प्रतिष्ठास्त्वे शक्त्योद्धार
नामाध्यायः ॥

अ. ९६

वज्रः

1 b and 2 a omits from प्रतिष्ठा to प्ररक्ष्यामि

5 b भूवादाह

7 b तथा भवेत्

10 b य य देवः

28 a कालं

37 c हृद

42 c धूमिते वृक्षे

49 c चतुर्था

51 c एकादशी

61 a b द्वादशेय द्वितीये वा सौरे मरणदा

भवेत् ।

65 c सर्पात्सपादगे

70 d आने

73 c कौमारी

75 a वाद्वैक्ये

b श्रीधरे श्रीयुता

85 a भीमे च

88 d वणिज

98 c देवकाणे

102ab शुभतरे प्राप्ते पापमशमशोभनम् ।

104 a च instead of तु

105 a वृद्धि च

119 c लामगते

120 d घनसपदा

122 b दशमेन समृद्धिदा

125 a सुखदा प्रोक्ता

133 d स्मृतः

139 b सांवत्सरोचिते

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु प्रतिष्ठाप्रतिमालक्षणे
कालनिर्देशः ॥

अ. ९७

ॐ वज्रः

line 13 सितवस्त्रो सिद्धार्थं

15 समद्यक्षीरा

1 b दिनम्

प्रतिष्ठाकल्पे दीक्षाध्यायः ॥

अ. ९८

line 1 अथ प्रासादलक्षणं ॐ मार्कण्डेयः

पुरतो वा etc.

P. 289

3 अनुलेपनार्थं

5 पूर्वकां

7 किञ्चिद्वाचयेत्

P. 290

6 कृष्णोन्तरिक्षः

7 मंत्रं

7-8 काण्डमूलेषु

15 विलपात्रं

19 विकरणं

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु प्रतिष्ठाकल्पे
तोरणाध्यायः ॥

अ. ९९

line 1 ततः कपिलायाः

2 श्वेतायाः

4 दधिक्राव्णोति

8 पद्मउशीर

8-9 क्षरसिद्धार्थक

9-10 रथे अश्वेति मन्त्रमुदीरयेत्

विष्णुधर्मोत्तरेषु प्रतिष्ठाकल्पेर्घ्यपाद्य
पञ्चगव्यविधिः ॥

अ. १००

line 1 मृणमयां चित्रकर्म

2-3 यद्द्रव्यमर्चा

4 इदं चात्रापरं मन्त्रं

10 पृष्ठमसि पंचमं

11 शाक्रेण सप्तमं

P. 294

1c ऋपभं

2b श्रीसूक्तमयमाथुरम्

विष्णुधर्मोत्तरेषु अर्चाशौचाध्यायः ॥

अ. १०१

line 2 शिरस्कां

3 शय्यां

7 नंतस्यावाहनं

9 ततः नमोस्तु सर्पसाम नमोस्तु सर्पेभ्य

10 च वाचयेत्

11 द्यारिति

12 संकल्पं च जपेत्

13-14 आगतयुगतश्च भगवन्निति तयः ततः

शङ्खं

19 सिद्धार्पकैरं

21 विधाना वेदमां

विष्णुधर्मोत्तरेषु अधिवासनाध्यायो नाम ॥

अ. १०२

ॐ मार्कण्डेयः

6d प्रविशार्चो त्विमां स्वयम्

विष्णुधर्मोत्तरेषु जीववाहनं नामाध्यायः ॥

अ. १०३

वज्रः

4d चाधिनी शुभो

10c मृगुवो

- 15b क्षमाग्नितान्
 21cd & 22ab omits from
 आयतु वरदा to देवमातर
 27b रक्षणे जगत
 28b सर्वा प्राणिधरा
 28cd omits ओषध्यश्च to शुभा
 39 b चानुचरा
 41 b रुद्रं च पार्श्वदानहम्
 41 d पार्श्वदा
 48 b नम्रप्रहाश्रया
 51 d जनचक्रं
 53 b चतुर्देशम्
 56 b 'स्थानानशेषत
 57 c शास्त्रा
 59 b देवशास्त्राण्य'
 ■ देवशास्त्रा
 विष्णुधर्मोत्तरेषु देवसंघाहान ॥

अ १०४

मार्कण्डेय

- 7 b सहारकारकम्
 17 d नभस्तले
 18 b शतमण्डिते
 38 a ऐरावणम्
 44 a वरदो नित्यो
 46 c सौरमावाहयिष्यामि
 52 a तमोमूर्ति
 61 c एह्यादे
 66 c अक्षरे
 77 b 'तेजसाम्
 78 c इन्द्राम्येहि
 83 d निवृत्ति
 86 b सङ्घितम्
 91cd आगच्छज महाभाग विश्वं

- 96 b चारुलोचनाम्
 97 b क्षिप्रमश्विनं
 98 b धर्मराजानमध्युतम्
 99 d चारुदर्शिनी
 107 d सर्वधर्मस्योत्तरे
 112 a समायातु
 123 b पिशिताशिनाश्च
 विष्णुधर्मोत्तरेषु आवाहनाधाय ॥

अ १०५

मार्कण्डेय

- 6 d सहस्रचरणोज्ज्वल
 10 b सर्वभेदनमाशुगम्
 11 b रूपानह रवे
 12 b चण्डसह
 c चण्डशीघ्रं
 25 b 'ध्यामि वहेभार्षो विभान्तीम्
 26 b शुभरूपं
 d धूम्रकेतो
 30 d सर्वसत्त्वमयम्
 31 d कामरूपिणे
 36 b समुद्राल्लोत्पूजितान्
 39 b यमस्त्वसाम्
 47 d त्रिमर्दनम्
 52 d भक्तस्त्रयाणकारक
 56 a रात्रिमावाहयिष्यामि
 61 c प्राणस्तौतीति दर्भं
 विष्णुधर्मोत्तरेषु तृतीये खण्डे त्युत्तरमध्याय ॥

अ १०६

ॐ मार्कण्डेय

- 12 c वनमालाकृन्नास्त्रम्
 17 c निशोत्थस्य
 27 b मुसलद्योतिहस्तकम्

- 28 b निःशेष
29 d जगतः पते
35 b दीप्तानलसमप्रभे
38 b ऋषिराजं
43 b विस्फोटकोसर
46 c स्थिरीकृताशेषधर्म लीलो °
d वसुन्धरम्
53 b बलमूर्तिदुरासदम्
64 a लक्ष्मीविलय
73 ab एहि विद्वाखिल जगच्छर त्रिभुवनेश्वर
73 c चर्ममावाह °
80 d यजुर्वेदमतिश्रियम्
87 b त्रिदशेश तथेक्षित
88 ab drops सर्वाधारधरं.... पतः
89 a धारयाणं
90 ab drops
97 a समाभ्येहि
103 b परशोदीततेजसः
104 b चक्रमूर्तिनमूर्जितम्
106 b मेघनादाक्षतस्कर
117 b केशवारणिम्
124 d व्याकृष्ट
135 ° स्सार्द्ध
विष्णुधर्मोत्तरेषु चतुस्तुरमध्यायसत्तम ॥

अ. १०७

ॐ मार्कण्डेयः

- 11 d महाफल
12 b मण्डल
14 c हृताभिस्तु
15 b भवनपतो
विष्णुधर्मोत्तरेषु.

अ. १०८

ॐ वज्रः

V. ४८

- 2 a प्रोक्ता
10 d पंचभूतविवर्जिता
11 a समृत्या
17 a स्वतुष्ट्यर्थ
d प्रयोजना
19 b दैवार्च्यते
19 c अम्यर्च्यते
22 b लक्षणबंधार्थ
24 c मयोक्त
25 b भावनातेन
27 a एवमावाहने
आवाहनं प्रयोजनं नामाध्यायः ॥

अ. १०९

ॐ वज्रः

- line 5 वाज्याहुतीनां
17 drops ॐ from ॐ ततो
इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु होमविधिर्नाम ॥

अ. ११०

ॐ मार्कण्डेयः

- line 8-9 निश्चलमनेन मंत्रेण
11 drops च
1 a प्रतिष्ठातासि
3 a सम्यतोयं instead of मृत्योयं
श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु प्रतिष्ठाध्यायो नाम ॥

अ. १११

ॐ मार्कण्डेयः

- line 6 बीजमात्रं
7 शुक्रमसिति दीपम्
10 चमसी
18 भारुडेनामलकैः
19 कृष्णाजिनेन and omits इति
P. 346
9 तगरम्

10 चोरकम्

10 स्नातकस्य instead of स्नानस्य

16 चमकपदक पद ऋतु

20, 21, 22 omits वतित्ती to प्रति

1 c निर्मुक्तो

5 c प्राप्नुयाद्विद्यां

6 b हृदि

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु श्रीविष्णुबृहत्स्नपनं
नामाध्यायः ॥

अ. ११२

ॐ मार्कण्डेयः

line 1 omits ॐ

1 स्नाते

3 तालवृन्तं

6 नापमुक्तैर्न

10 प्रतिसरसो

12 त्वदन्य

12 अभिर्दूरेति दीपेन

14 प्रहरणेन

15 पताकाभिः

16 ° धीपात्रया

17 सुभगातेन चेति

1 d च गच्छति

विष्णुधर्मोत्तरेषु भोगदानाध्यायो नाम ॥

अ. ११३

ॐ श्रीमार्कण्डेयः

line 1 मधुपर्केण

॥ मंगलानि

श्रीविष्णुधर्मोत्तरेषु मधुपर्काध्यायो नाम ॥

अ. ११४

line 3 अन्नपानानि

विष्णुधर्मोत्तरेषु इत्याध्यायो नाम ॥

अ. ११५

line 2 सुवर्णमहत्

Slo. 1d च गच्छति

विष्णुधर्मोत्तरेषु सान्त्वतेत्याध्यायः ॥

अ. ११६

3 b ° दुपयुञ्जते

4 cd अभ्यनन्दन्ति ये भक्ता ते

विष्णुधर्मोत्तरेषु तोरणोच्छायाविधिर्नामाध्यायः ॥

अ. ११७

line 9 सन्निरुपमन्यतमं

17 विकरणं

17 स्तुतयश्च

P. 355

1 राज्ञो

3 नरविपक्षयो जनपीडा

10 प्रविष्टायां

4 a अतिवृष्टिहरं

विष्णुधर्मोत्तरेषु यात्राविधिर्नामाध्यायः ॥

अ. ११८

ॐ वज्रः

4 d तु पूजयेत्

9 d पृथुम्

10 c शत्रुनाशनकामस्तु

12 b च instead of तु

विष्णुधर्मोत्तरेषु प्रादुर्भावपूजनं नामाध्यायः ॥

Nepal Government Library, Khatmandu, Nepal.

Manuscript No. ते 313

Paper Manuscript-Papers 1-248

Size-11½" by 4½"

Lines 7 on each of the two sides.

ग्रन्थसंख्या २८००

CONTENTS

Name of the chapters	Page	Name of the chapters	Page
1 प्रतिष्ठाकल्प	3	32 विष्णुरूपनिर्माणम्	58
2 शब्द	5	33 भूमिरूपनिर्माणम्	59
3 छन्दोविचित्र	7	34 आकाशरूपनिर्माणम्	59
4 वाक्परीक्षा	8	35 ब्रह्मरूपनिर्माणम्	60
5 गुणदोषा	10	36 सरस्वतीरूपनिर्माणम्	60
6 प्राकृतलक्षण	11	37 शेषरूपनिर्माणम्	61
7 कोप	13	38 तुल्यरूपनिर्माणम्	62
8 काव्यलक्षण	14	39 चन्द्ररूपनिर्माणम्	65
9 प्रमाणानि	16	40 ग्रहस्कन्दमनुभद्रसानीविश्वरूपनिर्माणम्	65
10 सामान्यवृत्ति	18	41 देवनागरीरूपनिर्माणम्	69
11 प्रतिमालक्षण	20	42 शास्त्रमेदनिर्माणम्	70
12 क्षयवृद्धि	25	43 निष्क्रमेदनिर्माणम्	75
13 रङ्ग	27	44 व्योमरूपनिर्माणम्	76
14 वर्तना	28	45 नरनारायणनिर्माणम्	77
15 रूपम्	33	46 धर्मदिरूपनिर्माणम्	78
16 चित्रवृक्षम्	36	47 नृमिहिरूपनिर्माणम्	78
17 त्रिमूर्तिनिर्माणम्	38	48 कपिनिर्माणम्	80
18 पद्मरूपम्	38	49 वराहरूपनिर्माणम्	82
19 ब्रह्मरूपनिर्माणम्	40	50 हयग्रीवरूपनिर्माणम्	82
20 विष्णुरूपनिर्माणम्	42	51 वसुधैवकुटुम्बकं	83
21 शिवरूपनिर्माणम्	44	52 शंकररूपनिर्माणम्	85
22 अभिनीतुमारनिर्माणम्	45	53 विश्वरूपनिर्माणम्	87
23 शुक्ररूपनिर्माणम्	46	54 ऐन्द्रवरूपनिर्माणम्	88
24 यमरूपनिर्माणम्	48	55 सर्वदेवतारूपनिर्माणम्	97
25 वराहरूपनिर्माणम्	50	हृदि प्रविशन्ति	
26 वैष्णवरूपनिर्माणम्	52	56 प्रमदरूपनिर्माणम्	111
27 ध्येयरूपनिर्माणम्	53	57 सर्वशेखररूपनिर्माणम्	117
28 अग्निरूपनिर्माणम्	55	58 सनन्दरूपनिर्माणम्	119
29 नैकेतरूपनिर्माणम्	56	59 दामोदररूपनिर्माणम्	123
30 वायुरूपनिर्माणम्	56	60 विष्णुरूपनिर्माणम्	127
31 भैरवरूपनिर्माणम्	57	61 ब्रह्मरूपनिर्माणम्	130

- Sloka 10—Instead of मन्त्रस्तु निविधा the reading मन्त्र नवविधा is better be cause nine types of Mantras are mentioned here
- Sloka 12 13—The sense of these stanzas is not very clear Possibly they refer to the strength possessed by the Mantras
- Adhyaya 5—
- Sloka 11—After stanza No 11—Ms C adds one Śloka more
- Adhyaya 5—
- Sloka 13—the word *Basparenucayan* illustrates the fallacious inference of fire from vapour or a pillar of dust resembling smoke
- Sloka 16—The word *Antballiṭa* is used in the old sense namely *Nitya* Compare *Purvaṃmānasa* sūtra Adhyaya 1 Pada 11 Sūtra 5 The word लिट् is here used in the sense of formed or derived
- Sloka 17—Instead of गो ति here should be गौ Compare लिट् p 1114
- Sloka 18—अधिकार्य is the adj of संयोग So अधिकारिक must be the reading Or instead of संयोग there should be संयोग
- Sloka 24—साधनैरिमे—साधनै + इम The form इमे is archaic
- Adhyaya 6—
- Page 16 Line 6—I drops Ohya while A drops Artha II and C give Arthamiti instead of Ohyamiti In the explanations of the terms given below the term Artham does not occur
- Adhyaya 7—
- Sloka 1—नोपपत्तिरिति च तदावुच्यते—appears to be a correct reading
- Sloka 1—The long ऋ is not given by Panini In fact the long ऋ does not occur in Sanskrit
- Sloka 2—Instead of Makarahina it should be Makarahināśca The word Makarahina qualifies लघ्विक्का The author means that as every place ऋ ञ ण ऋ as also म् are not combined as such with consonants following it but अनुस्वार is substituted instead of them The expression रेफश्च द्यवना cannot be possibly connected with any other word (and सन्ति instead of अस्ति is to be taken as understood) The meaning is clear namely that र, छ, प and म् cannot occur as members of a (संयोग) conjunct consonant
- Sloka 11—Irahṭalakaṣaṇam it appears that the word Prakṛta refers to the most prominent variety of Prakṛta namely Mahāraṣṭri which is mentioned as the standard Prakṛta by Hemacandra
- Adhyaya 8—
- Sloka 7—Instead of तदास्मान्मोक्षमिति there should be तदा वैमोक्षमिति
- Sloka 16—Aṇḍavidāh—Name of Kubera (Amarakośa Kaṇḍa 1 Śloka 69)
- Sloka 24—The word अस्मा is singular standing evidently for the plural

Adhyāya

9—

Śloka

2—Andhakāram—Neuter gender for Masculine The use is archaic

Śloka

3—The correspondence of the lunar months चैत्र, वैशाख and others with the seasonal months Madhu, Mādhava etc shows that the beginning of spring was in Caitra in those days (Śloka 6) The word तुलामेषयते भानौ below supports this view In fact, the day of the spring equinox was the day when the Sun entered the sign Mesa At present the spring equinox occurs about 23 days earlier Hence, we may say that the date of the author of over text must have been about sixteen hundred years (23x70) before the present time This very relationship between the two kinds of months is given in Kautliya Arthasāstra

Śloka

4—ग्रीष्मपाद corresponds to माद्रपद

Śloka

7—The mention of युगादि दिन at the end of Mesa and Tulā signs refers to the time of the वेदाङ्ग ज्योतिष when the notion of Yugās came in vogue

Śloka

8—The word Pravese is not put very accurately According to बौधायन the षडशीतिमुखा occurs when the Sun is at the end of 14° of kanya 18° of Mithuna, 22° of Mina and 26° of Dhanus

Śloka

10—Instead of तिर्यग्गता मेघरानी—there should be तिर्यग्गतामेघरानी for the sake of clearness

केतु means comet

11AB and 12AB are repeated

Śloka

13—पतन्त्येति—The term Ulkā refers to the meritorious person falling from the heaven after his merit is exhausted by enjoyments Compare Bhagavadgītā क्षीये पुण्ये मर्त्यलोके निशन्ति (Ad. 9 Ślo 21)

14—केतु here refers to धूमकेतु (comet) and not to the planet केतु

Śloka

14—Instead of विग्नवर्णा विराट्शत, it should be अविग्नवर्णा विराट्शते—These are the adjectives of दिग्वाह So they must be in the singular because दिग्वाह is in the singular.

Śloka

16—Instead of दग्धदि the reading should be दग्धेदृदि because दग्धदि does not convey any sense There may be the reading नोदग्धदि

Adhyāya

10—

Śloka

8—Ārakūṣa and Riti—both are the names of Pittala(see अमरकोश).

Śloka

15—the word Upakṛita is in the sense of उपसङ्ग that is a collection of flowers especially in the sense of decoration as garlands suspended at gateways on festivals etc. (see William Monier's Sanskrit English Dictionary).

Adhyāya 11—

Śloka 6—Instead of Kṣapā the word should be Kṣamā because these words are in the sense of Vasundharā. It must be the copyist's mistake.

Śloka 12—Paṣadah—assembly hall. It is used in the plural number because many members constituted it. Here all the words are used in the singular.

15—इदन्—possibly the word is ईदन्, as nouns ending in long ई are generally in the feminine gender.

Adhyāya 12—

Śloka 2—The word नानाचक्षु is obscure. Possibly the reading is नाना चक्षु—meaning the words with two syllables ending in न. Compare *Adhyāya* 13, Śloka 2.

Śloka 8—Instead of वनदासी it should be वनदासी

Śloka 9—वगे वठ does not convey any sense. So the reading should be वठ वठ. The reading पुठे does not give any sense, so the reading must be पुठे वृष्टु.

Śloka 11—Instead of Rathā the reading should be Tathā because the word Rathah is mentioned in Śloka 10.

Śloka 14—किमि in the sense of कृमि which is often used

Adhyāya 13—

Śloka 15—The conclusion is drawn that whenever there is doubt, the neuter gender should be used

Adhyāya 14—

Śloka 4—Rūpaka and Upamā—The treatment of these two Alamkāras given in our text requires to be carefully considered. The definition of Rūpaka given in our text is different from the one usually given in Alamkāra works. The essence of Rūpaka lies in आरोप (super-imposition) according to its usual definition. Here, however, only वृत्त्यङ्ग is mentioned.

The definition of Upamā is the other point. Generally, we find Upamā heading the list of Alamkāras. But in our text it comes almost last if not the last. Even then no regular definition is given. It is merely described as not possessing the characteristic of Nidarśana which is given as 'real resemblance' (वस्तुनत्त्वूपमानेन).

The prominence given to Rūpaka and the absence of a regular definition of Upamā in our text may indicate that the differentiation between the two was not clearly known at the time

of our author or was not regarded by him as very important, that is both were regarded as identical by him.

If this assumption is correct, it would indicate quite an early date for our text

- Śloka 10—The meaning of the word वितता is unusul. It means the extension of the Kārana into Kārya. The use of the word Vitatātā in the sense of Kārya shows the Sātkāryavāda of the वेदान्तिन्s
- Adhyāya 16—
- Śloka 4—Instead of Vikrantagopitā the reading given in Kāvyaḍarśa Pariccheda 3, Śloka 99 is Vyutkrāntā
- Śloka 15—Aślilavandhyam—in the sense of Aślilavarjam Kāvyaḍarśa gives 16 (Sodaśa Prahelikās) varieties while the Viṣṇu-dharmottara gives 21 Prahelikas
- Adhyāya 17—
- Śloka 3—Samhāra is used in the sense of Upasamhāra
- Śloka 8—Karyah refers to सयुक्तम् so it should be Kāryam
- Śloka 14—In Praveśaka and Viṣkambhaka only Nica and Madhyapātras are introduced on the stage, but not the Nāyaka
- Śloka 17—Instead of प्रवेशयेत् the reading प्रकाशयेत् would be better because it goes with प्रत्यानयनम्
- Śloka 22—Instead of उत्सृष्टाङ्ग the reading in the Nāṭyaśāstra Adhyāya 8, Śloka 148, is उत्सृष्टिकाङ्ग
- Śloka 26—Instead of Trayodaśāṅkā the reading in the Sāhityadarpaṇa, Pariccheda 6, Ślo 262, is Trayodaśāṅgā
- Śloka 33—Instead of वर्मवनान्यत्र the reading वर्मवनान्यत्र is better because Dhana refers to Vanik
- Śloka 50—Instead of मुसोक्त. . the reading in the Sāhityadarpaṇa, Pariccheda 6, Śloka 77 is मुग्ध ... The definition of प्रविमुग्ध is shown here.
- Śloka 55—Instead of नायिकायि तथा राजन्यजेदा प्रनिनादरम् the reading should be नायिकायि तथा राजन् जदेदा (? न्यजेदा) प्रनिनादर ।
- Śloka 56—Instead of Vāsasajjā the reading given in the Sāhityadarpaṇa Pariccheda 3, Śloka 85 is Vāsakasajjā.
- Śloka 58—प्रमे is used in the sense of प्रान् , प्रमाते.
- Śloka 60—दादस्वदि twelve varieties of drama are mentioned here instead of the standard ten

- Adhyāya* 20—
Śloka 2—Nāṭya and Lāsyā are the two varieties of Nṛtta but the Nāṭya-śāstra (*Adhyāya* 4, *Ślokas* 275, 273, 266) gives Tāṇḍava and Lāsyā; so here the reading may be Tāṇḍya instead Nāṭya.
- Śloka* 12—Instead of देवी वीरोदना the reading should be देवा वीरोदना on the authority of N S. *Adhyāya* 24, *Śloka* 4.
- Śloka* 14—वाचिकोक्तिः here the Sandhi of वाचिक् with अङ्गिक is archaic or the word might be taken as अङ्गिक.
- Śloka* 19—Here Sāttvikābhīnayas are not given properly. So we may emend the *Śloka* as follows in order to have the complete list of Sāttvikābhīnayas.
- अशुभप्रत्ययोभासस्वेदस्पर्शस्तम्भतः ।
 वैचर्यस्वरभेदश्च सात्त्विकमिन्द्रियो भवेत् ॥
- Śloka* 22—Instead of Cātākānyā the reading should be Recakānyā because the reading Cātākānyā does not convey any sense.
- Śloka* 24—Instead of Vikṛtā the reading given in N. S. (*Adhyāya* 11, *Śloka* 2) is Viḥṛtā.
- Śloka* 25—Instead of Vāmabaddham, the N S Ad. 11, *Ślo.* 3 gives the reading Vāmabandham.
- Śloka* 26—Instead of स्वागामादौ the N S Ad 11, *Ślo* 4 gives स्वागामावर्त which seems better
- Instead of Samāsaritam—N S gives Sāmākranditam while in the footnote of N S. it is said “क पुस्तके समात्मरितं .. ..and का पुस्तके समोन्नतित” So also in the *Śloka* 48 of the same *Adhyāya* the reading is Samosaritam Samosaritam may be the Prākṛta form of the Samavasaritam.
- Śloka* 27—Instead of Piṣṭakubjam the reading given in N S. *Adhyāya* 11, *Śloka* 54 is Piṣṭakuṣṭam.
- Instead of तयास्त्रमिति the reading should be तयास्त्रधर्मिति. Compare N.S. *Adhyāya* 11, *Śloka* 4, *Saṅgītaratnākara Adhyāya* 7, *Śloka* 933
- Śloka* 30—Instead of मन्त्रहीनस्तुतिश्चैव the reading in N.S. *Adhyāya* 4, *Śloka* 23 and in S R *Adhyāya* 7, *Śloka* 803 is मन्त्रस्तुतिकश्चैव.
- Śloka* 34—Instead of विलापोवदिकुङ्कित the reading should be विलापोर्धनिकुङ्कित. Cf N S *Adhyāya* 4, *Śloka* 27.
- पद्मिनीदेने—N S. gives thirty-two Angahāras
- Śloka* 38—N.S. gives the reading Maṇḍaka instead of Khaṇḍaka.
- Śloka* 42—Instead of उल्लस्य the reading should be उल्लस्य as in N S. *Adhyāya* 4, *Śloka* 37.
- Śloka* 46—द्विज इतिरेकित्व the repetition in both the lines is unnecessary. The original reading might have contained Daṇḍarecita and

Vrścikakuttana as compared with N.S. Adhyāya 4, Śloka 42.
So the emended Śloka will be as follows :—

भुजङ्गाञ्चितमन्यत्स्यादृष्टवृश्चिकरेचिते ।

लतावृश्चिकमन्यत्स्याच्छिन्न वृश्चिककुट्टनम् ॥

Śloka

48—अर्गलम्—N.S. gives अर्गलम्.

Compare N.S. Adhyāya 4, Śloka 45.

Instead of Latālasita—the reading given in N.S. Adhyāya 4, Ślo. 46 and S R. is Talavilāsita.

Śloka

49—Instead of Nivṛtta the reading given in N.S. Adhyāya 4 is Vivṛtta or Vinivṛtta.

Śloka

51—Instead of Grhāvalīnakam the reading in N.S. Adhyāya 4, Śloka 48 is Grdhṛāvalīnakam. A similar reading found in Ms. A is given in the footnote

Instead of नमम् the reading given in N S Adhyāya 4, Śloka 48 is सन्नमम् and S R. Adhyāya 7, Śloka 567 gives the reading सन्नमम्

Śloka

54—सुबुमार तथा विद्धं—Compare N S Adhyāya 13, Śloka 53.

Adhyāya

21—

Śloka

1—Instead of समाकुञ्चितक the word should be समाकुञ्चिके because dual is required here.

नत—N S in Śloka 180 of Adhyāya 12 enumerates the शयनरुमाणि. Only five names are given but in Śloka 186 the description of नत occurs. The name नत is not mentioned in Śloka 180. So instead of Tathā the reading should be ननम्. The reading in N S can be emended with the help of our text.

Śloka

6—कुर्षस्त्रो the word is कूर्षस्त्रो—कुर्ष is archaic.

Adhyāya

22—

Śloka

1—कान्त the reading should be कान्त. The word again occurs in Śloka 6.

S R. Adhyāya 7, Śloka 1036 gives the reading सस्ताञ्स् instead of स्वरभास्.

S.R Adhyāya 7, Śloka 1036 gives मदाञ्स् instead of मन्दाञ्स्.

Śloka

22—Instead of मयूरक the reading in N.S. Adhyāya 12, Śloka 172 is मयूरक

Adhyāya

23—

Śloka

9—Instead of स्यात् श्रृंस्तान् the reading should be स्यात्त्रितान्.

Śloka

13—Instead of इक्ष्मणानमेव च, the reading should be इक्ष्मणानमेव च. cf. N.S. Adhyāya 10 Ślo. 95.

Śloka

16—परिवर्तेषु is given in N. S. Adhyāya 10, Śloka 69 instead of परिवर्तेषु

Śloka

23—सन्ध Here द is of no use. It also is against metre. So it should be सन्ध. Compare N.S. Adhyāya 12, Śloka 126.

In the पुष्पिका (colophon) here the word अग्नि makes no sense
So the reading must be पुष्पिसालनं

- Adhyāya* 24—
- Sloka* 2—The reading कश्चिन् is better than कश्चिन् Compare N S *Adhyāya* 8 *Sloka* 19
- Sloka* 5—Instead of मण्डलमग्न्याक्षेप the reading should be मण्डलमग्न्याक्षेप
- Sloka* 10—As परावृत्त is itself a variety, the reading should rather be परावृत्त
परावृत्त or परावृत्तावरावृत्त
- Sloka* 19—Instead of विरुद्ध there should be the reading विरुद्ध because the first variety of Āsya is given here But N S *Adhyāya* 8 *Sloka* 153 gives विधुन instead of विरुद्ध or विरुद्ध
- Sloka* 26—The reading given in our text is निष्ठुम् which is not appropriate here so I have suggested the reading अस्तुम् from N S *Adhyāya* 9 *Sloka* 214
- Sloka* 30—निगमिते has no sense here So I have emended it as निगमिते taking the clue from the reading दीर्घोच्छ्वास of N S *Adhyāya* 9 *Sloka* 219
- Sloka* 33—त्रिक a part between the shoulder blades
- Sloka* 42—Instead of स्वः सप्ताने the reading in S R *Adhyāya* 7, *Sloka* 311 is त्वयः सप्ताने but N S Ad 9 Slo 237 gives the reading सप्ताने which is better
- Sloka* 44—Instead of पारन्वयोर्मदीष्टेष्टुने the reading should be पार्वयोर्मदीष्टेष्टुने because पारन्वो makes no sense So I have adopted the reading पार्वयो from the reading पार्वो of N S Ad 9 Slo 240
- Sloka* 48—मीमोषे सविपादेयु has no sense so I have emended the reading as मी साधमविपादेयु
N S *Adhyāya* 9 *Sloka* 243 and S R *Adhyāya* 7 *Sloka* 362 give the reading साधमो च विपादे च
- Sloka* 56—The reading of B and C Mss is पार्वितेचिनसत्रा N S texts give the reading अमरसत्रा, verse 59 of this *adhyāya* gives the same reading but verse 60 gives the reading पार्वे रेचिनसत्रित I have therefore suggested the reading पार्वे रेचिनसत्रित
- Sloka* 56—Here उदाहित समक्षेव should be the reading
- Sloka* 62—नानाभ्रमरके चैव (the reading suggested in the text) is taken from the 4 Ms of N S of GOS The three texts of N S Ad 9 Slo 261 (footnote) give the reading नानाभ्रमरके च In our Mss the reading is नानाभ्रमरसत्रेयु
- Sloka* 63—पादमेतत्तयोत्रयेव is archaic
- Adhyāya* 25—
- Sloka* 1—In this chapter, 36 Rasadrstis are given but if actually counted their number is 35 so it will be good if we add one more—

शान्ता If we add the words शान्ता च it will be good to omit विदेया for the sake of the metre

Śloka 2—वृत्ता—N S Adhyaya 8 Śloka 39 gives the reading वृत्ता

Ślokas 12 and 14—In order to be consistent with the order mentioned in verse 11 and in verse 26 I have changed the order of the lines given in Mss I have transposed the second line of verse 14 and placed it after the second line of verse 12 and made the second line of verse 12 the first line of verse 13

I have also to take निश्चलतारका with सीता and व्यावृत्ततारका with छज्जिना because the sense requires it

Śloka 33—Instead of तावित् the reading given in S R Adhyāya 7, Śloka 442 is विता(चा)लितौ and N S Adhyaya 8 Śloka 108 gives सवितालितम् and also in the footnote given in N S the reading is as सवितात्रयम्

Śloka 34—पुदाना stands evidently for पुदयो

Śloka 48—After Śloka No 48 one Śloka must be missing here because it is not mentioned that Dr̥ṣṭikarmas are given as follows So also two Dr̥ṣṭikarmas विलेखित and लेखित are here less than N S and S R which evidently are missing

Śloka 60—Instead of मन्द the reading should be गन्ध because the varieties of Gandhas are enumerated and defined but the word गन्ध is not mentioned here Compare N S Adhyaya 8, Śloka 133

Śloka 63—Instead of Svabhavike स्वभाविकी appears to be the proper reading as it is given in N S Adhyaya 8, Śloka 126 and S R Adhyaya 7 Śloka 467

Adhyaya 26—
Śloka 1—शुक्लपुण्ड is given here But N S Adhyaya 9, Śloka 4 and S R Ad 7 Śloka 140 give शुक्लपुण्ड instead of गुरुपुण्ड and also in śloka 26 शुक्लपुण्ड is given and not गुरुपुण्ड So शुक्लपुण्ड is the likely reading of our author

Śloka 2—मृगशीर्षो मृगय च—Here the context requires the reading सप्तशीर्षो instead of मृगशीर्षो It is supported by the word अद्वितीयम् referring to the same in śloka 35 Besides if we keep it as it is, the number of Asmyutakaras would be 21 and not 22 as mentioned in śloka 4 A reading meaning सप्तशीर्षो is expected instead of मृगशीर्षो उत्तरशीर्षो is likely to be the word used by the author The whole line would read as follows—मृगय च पञ्चमेष्टम्योत्तरशीर्षो मृगय च Also instead of मृगय, the reading must be मृगयय to convey the sense of Mukha because in śloka 33 मृगयय occurs

Śloka 3—वाङ्मनः is the reading but it should be वाङ्मनः because the word वाङ्मनः occurs in śloka 10 38 also N S Adhyaya 9 Śloka 6 and S R Adhyaya 7 Ślokas 142 143 give the same reading

- Śloka 5—Instead of सप्तको वर्धमानश्च there should be सप्तकावर्धमानश्च as सप्तकावर्धमान forms one of the varieties of Samyuktakaras. Besides Vardhamana occurs in the next verse so Khataka and Vardhamāna cannot be taken as separate varieties
- Śloka 9—सव्यारथो (1) The word सवी must be in the sense of सूवी आविद्धवन्नी सव्याख्या यथो (which could be designated as आविद्धवन्) NS gives सूच or (2) the reading must be वक्त्रस्यारथो—in order to have the sense of Sūcimukha which occurs in śloka 33
- Śloka 10—पक्षोद्योतावधितौ—The reading should be पक्षोद्योतावधितौ—The words explained should be as पक्षवधिन and पक्षोद्योत which are the two technical terms but here, in the text पक्षोद्योतावधितौ is the word given. In the emended reading (पक्षोद्योतावधितौ) the order of the terms is only reversed. The emended reading becomes grammatically correct. The order is reversed for the sake of metre
- The author frequently does not observe the rules of number. At some places the वृक्षहस्त are mentioned by singular while at some they are mentioned by dual = द्व अवहित, पक्षवधिन, निनम्, चतुरस्र, द्वप, दण्डपक्षी गह्वरपक्षी etc
- Ślokas 14 to 53—In these Ślokas 22 अस्त्रगुण वरा are mentioned. The number is possible only if the variety उदगीर्ण is added as intended by the author in śloka 2. Compare śloka 2
- Śloka 24—लण्डप्रदेशिनी is the adjective of अङ्गुल. The adjective must be in plural but here the singular form is used for the plural. So the usage is archaic
- Śloka 39—कोलपद=कोल=कुवल=उत्पल
(see Śabdakalpādruma page 157)
- Śloka 45—त्रेतामित्रा—The word त्रैतामित्रा refers to the position of the three fingers तर्जनी, मध्यमा and अङ्गुष्ठ—which should be exactly the position of the three fires in the sacrificial place as mentioned in the Vedic Ālpaśāstras
- Śloka 48—भोजन. The form is archaic
- Śloka 52—यज्ञोपवीती—Here सप्त of three types is mentioned. अग्रज, मुखज and पार्श्वज
The types अग्रज and पार्श्वज are discussed while मुखज is not discussed. If however the word यज्ञोपवीती qualifies पार्श्वज, the line referring to the मुखज is possibly lost. So the verse describing the usage of मुखसदृश is inserted by me from NS Ad 9 Ślo 108
- Śloka 53—बलो is likely to be the mistake of the Copyist for the correct word is बली

- Śloka 57—Instead of वर्षमानकः there should be वर्षमानकौ.
- Śloka 60—वर्षमानकौ is explained as वर्षमानकौ इति विनतौ by Abhinavagupta-pādācārya in his commentary N. S. Vol. 2, Page 57. (G. O. S.)
- Śloka 63—The first line in our Mss. is missing. I have supplied it from the corresponding Śloka from N. S. Ad. 9, Ślo. 143.
- Śloka 64—मूर्तेहरता—N. S. Adhyāya 9, Śloka 145 gives the reading मूर्द्धस्ता and also in S. R. Adhyāya 7, Śloka 213, the same reading is given.
- Śloka 77—Instead of हंसपक्षाद्भूतभ्रमौ Saṅgīta Ratnākara Adhyāya 7, Śloka 236 gives the reading हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ.
- Śloka 78—Instead of एवं रेचितसंज्ञितः Nāṭyaśāstra Adhyaya 9, Śloka 186 gives reading अर्धरेचितसंज्ञितः
- Śloka 81—असंदेहे does not convey any suitable sense. असंदेहे is better reading than असंदेहे.
- Śloka 86—गुरुदेशनिवर्तनाद् is the reading given in the text. N. S. Adhyāya 9, Śloka 195 gives the reading ऊर्ध्वदेशनिवर्तनाद्.
- Śloka 87—The ślokas describing पार्श्वोर्ध्वमण्डल and Muṣṭi are missing. So I have supplied them from N.S. Ślokas 197, 198 of Adhyāya 9.
- Śloka 88—स्वरितकाविति विल्यातौ विच्युतौ च प्रकीर्णकौ. It appears that this line is quoted from N.S. Adhyāya 9, Śloka 179. This line is misplaced here.
- Śloka 92—संयुक्तं प्रयोगं कालसंश्रयम् are all archaic forms. The proper reading should be—संयुक्त प्रयोगः कालसंश्रयः.
- Śloka 96—अर्थयुक्तमनेक्ष्य means looking to the propriety.
- Adhyāya 27—
- Śloka 6—तच्च काव्यौ—The use of neuter for masculine is archaic.
- Śloka 8—हरितमेव च—The use of neuter is archaic. Here the Viṣṇu-dharmottara has given five Mūlavarnas (primary colours) while N.S. Adhyāya 21 Ślo. 75 onwards has given only four Mūlavarnas and in Ślo. 76, it is stated that Harita colour is not Mūlavarna but it is a combination of Pita and Nila colours.
- Śloka 18—गुह्यतनुगाः the reading should be गुह्यत नगाः N.S. Adhyāya 21, Śloka 91 gives the same reading.
- Śloka 19—Instead of शिखाया जम्भामाराः संनिगन्तु विवर्जतः N.S. Adhyāya 21, Ślo. 91 (footnote) gives the line as follows :—शिखाया जम्भामग्नमतिवर्जतः स्मृताः ॥
- Śloka 25—Instead of बुद्धमन्त्रे Nāṭyaśāstra, Adhyāya 21, Śloka 98, gives the reading बुद्धमन्त्रे.
- Śloka 26—आयत्नमग्निः refers to the people doing physical labour.
- Śloka 29—मण्डप्या ने च पुत्रा ने च दोषा मन्त्रिणाः The persons described here must be included in the category of Citraśmaṣṭru.

In Śloka 28 all the nouns are given in plural while in Ślokas 27, 29, 30 the nouns are given in the genitive case. So the line should be interposed as 29CD and then 29AB. In this way the reading will be correct. Refer N S Adhyāya 21, Śloka 109

27D and 29D. These two lines are repeated here. So instead of वे च दीक्षा समाधिना (29D) — the reading should be वे च [राजपञ्जीविन] Compare N S Adhyāya 21, Śloka 110

Śloka 33—Instead of निरिद्वय the N S Adhyāya 21, Śloka 133 gives the reading निरीदिन because निरीदिन् is the proper word

Śloka 43—N S adhyāya 21, Śloka 148 gives वृत्ति instead of गन्ति

Śloka 47—हेतिप्रयोग is an archaic form

Adhyaya 28—

Śloka 2—शब्द the neuter gender is used for masculine

Here the five Indriyarthas are shown out of these five Śabda and Gandha are discussed but not Sparśa, Rupa and Rasa. So it appears that some Ślokas are missing between the Ślokas No 3 and 4

Śloka 12—Instead of सन्नेश - N S Adhyaya 25 Śloka 5 gives the reading स्तेनैव

If we take the word सन it should be in dual and not in plural

Śloka 16—If we take सुखसुखानि it means - whose touch is delightful

Ślokas 17 & 18—Between Ślo 17 & 18 the line सागेपेश मीढवस्युने is added from N S Ad 26 Ślo 11

Śloka 18—Instead of अवल it should be—अराल because अवल does not convey any sense. Arala means crooked

Compare N S Adhyaya 25, Śloka 12

Hara—means war or battle

Avabāra—truce or suspension of arms. See Monier William's Sans Eng Dictionary

We can also take the meaning of हारावहारयोगेण as taking away the garland

सन्दल is an archaic form—because सन्दामन् is the word

Śloka 25—Instead of स्नानसंस्था—N S Adhyāya 25 Śloka 21 gives the reading सहस्राट्ठा

Śloka 35—भूमिपातोपजीवने Here N S Adhyaya 25 Śloka 33 gives the reading सजीवने but the word उपजीवने can be taken as it means enlivening things like fans, sandal etc

Śloka 36—कार्ये कर्तृन्—The Sandhi is archaic

Ślokas 37-38—N S Adhyāya 25 Śloka 46 gives the reading पुसा and रीणि instead of पुशि and रीणि

- Śloka 38—In N S Adhyāya 25 Śloka 48 the reading is धैर्यशीलद्वार and मृदुलीलाद्वार
Here Mṛta does not give good sense, so the reading मृदु of N S is better. We can take धैर्यशील as courageous and Mṛtaśīla as depressed
- Śloka 45—N S Adhyāya 25 Śloka 67 gives the reading—समूह instead of स्थल
- Śloka 48—देवा प्रणामकरौ is better than देवाप्रणामकरौ because the word देवा is connected with अभिनेया. See N S Adhyāya 25 Śloka 71
- Śloka 49—In V D कपोत is connected with अरालहस्त, while in N S Ad 25, Ślo 73 it is connected with सप्तशतमान
- Śloka 51—Instead of प्रवृत्तान् N S Adhyāya 25 Śloka 76 gives पवनान्, possibly there might be the reading प्रवृद्धान् for प्रवृत्तान्
- Śloka 54—पक्षोद्देशपदाविद्धौ does not convey any good sense. So it should be वक्षोद्देशपदाविद्धौ Compare N S Adhyāya 25, Śloka 79
- Śloka 55—N S Adhyāya 25 Śloka 81 gives the reading गुहाम्. The reading गुहाम् is better than गृहम्
- Adhyāya 29—
- Śloka 2—N S Adhyāya 12 Śloka 14 gives युद्धचरिप्रयोगेषु instead of युद्धचरि-प्रचारेषु
हजान्विते—Here N S Adhyāya 12, Śloka 32 gives the reading भयान्विते
- Śloka 3—विस्मये instead of विह्वले is better. N S Adhyāya 12 Śloka 33 gives विसये. The clue to the suggested reading in the text is given by N S
- Śloka 6—N S Adhyāya 12 Śloka 36 gives अरतध्वानुसरा अरतध्वानुसारेण does not give good sense but it can give good sense if we combine it with अस्मिन्गणे or with आवादानुगते. If, however, an independent occasion is intended by the author the reading अरतध्वानुसारेण is to be preferred
- Śloka 13—Instead of निर्भयस्तथा N S Adhyāya 12, Śloka 49 gives निर्भय-पते. Śloka 13AB should be taken after Śloka 11CD (अङ्गद). So also the halves of Śloka 12 should be interposed in order to have a good sense. In the 11th of N S of G O S the goat like movements are to be used in अङ्गद. The place where one walks with the goat is referred to as an unpleasant ground of a cemetery or a little field
- Śloka 15—आविर्भाव इति is the sense of आविर्भावः
Instead of इति the word should be इति because इति is necessary in order to make the list of Rasas complete

- Śloka 19—If the author has discussed Śāntarasa it should come in 19CD
But the name of Śāntarasa is not given here
- Śloka 30—N S Adhyaya 12 Śloka 106 gives the reading विष्टमनहतप्राण
instead of विष्टमनगतिप्राण
- Adhyaya 30—
- Śloka 3—एतेषामङ्गवर्गश्च देवगाश्च नराणि should be the reading here because the
Varnas and Devatas are mentioned in the following Ślohas
- Śloka 2—रत्त वनेत्र stands for रत्तनेत्र
- Śloka 23—The description of Vira rasa is not given in the text So it is
supplied from N S Adhyaya 6 Ślohas 68 69 (N Sagar
edition)
- Śloka 22—Rasa of A B C is an obvious error
- Adhyaya 31—
- Śloka 2—अविहसिनैरभिनेय N S Adhyaya 7 Ślo 10 gives अविहसिनैरभिनेय
which seems a better reading The varieties of laughter are
given in N S In that list there is अविहसिन as one of the va-
rieties of laughter Cf Sahityadarpana Pariccheda 3 Śloka 217
- Śloka 6—भूलानां च दयातुं स मातुःसयात्मनोद्धत Compare N S Ad 9 Ślo 19
N S gives five types of anger while V D gives only four
types of anger
- Śloka 12—N S Adhyaya 7 Śloka 31 ga es वान्तविरक्त instead of दान्ते विरक्ते
(दान्ते means self controlled)
- Śloka 17—N S Adhyaya 7 Ślo 30 gives the reading निश्वास instead of विश्वास
- Śloka 19—The word तस्य stands for वित्तक य which of course refers to वित्त
which is one of the bhavas discussed in this Adhyaya Com-
pare N S Adhyaya 7 Śloka 7 (CSS)
- Śloka 22CD—Instead of प्रयोज्यो प्रयो-या would have been better because it
refers to either vṛtti or dhṛti or smṛti
- Śloka 23—Instead of vṛtti the reading dhṛti seems good
- Śloka 27—After Śloka 27 i.e. after Avega Jadata and Garva should be
defined because both these Bhavas seem to be missing
Kṛida bhava is an additional one here But Jadata and Garva
are missing here which occur in N S Adhyaya 7 Ślohas 66-67
Some more Bhavas are still missing V D has stated in the
beginning that there are 49 bhavas but the list is incomplete
- Śloka 33—अमर्ष intolerance
The definition of अमर्ष mentions Vidyā Saurya etc but here
it is not specifically stated whether they belong to one's own
self or to the opponents Probably the author must have con-
founded the definitions of Garva with Amarṣa. This may

account for the omission of Garva as a separate variety for Amarsa Compare NS Adhyaya 7, Śloka 78 79 66 67 (N Sagar)

Śloka 37—तस्याभिनयकारणम्—Here the word कारणम् is used in the sense of अभिनयकरण : = performing an abhinaya (though कारणम् cannot be used in the sense of करणम्)

Śloka 40—After mentioning Sattvika bhavas this verse (40) seems to be out of place It appears that its proper place is after verse 4 The form भयो is an archaic form

Śloka 56—अनवीरमिति—the use is archaic

Śloka 57 58—Compare this verse with N S Adhyaya 9 Śloka 107 The reading in our text is more correct In order to complete the sense another line is expected If we however, follow N S Ad 20 Ślo 64 then the line न ह्यरस्तन and the second line भावो वापि make one Śloka Even then something seems to be left out

Adhyaya 33—

Śloka 14—नेकल—a dancer moving on the edge or dancing or walking on the sword

Śloka 66—करा means—Nails—but here the sense seems to be the fingers, taking the root meaning (born out of the hands)

Adhyaya 34—

Śloka 1—The story of creation described here considerably differs from that given elsewhere

Śloka 8—हस्त क्षप्तोऽथ रचको भद्रो माल(य्य) एव च ।
(पश्यते) पुरपास्तेषु मान ह्यस्य कथ्यते ॥ १ ॥

—मनराज्ञां मुखधार

Śloka 9—आयलेचना—This adjective is often used for Lakṣmī It is never used as the adjective of Viṣṇu Here Ms A gives the reading आयलेचनम् and Ms B gives the reading आदालेचनम् But आदालेचना appears to be better than आदालेचनम्

Śloka 25—दीप्यतां—The root Dip being generally in the 3rd person But here it is used in the 2nd person MS A B C give the reading दीप्यतां Yet the reading of A —दीप्यता is selected as it gives a good sense In this chapter the religious origin of the art of dancing is mentioned The professional artists are not praised

Śloka 32—तुल्येन—The use of the instrumental is archaic

Adhyaya 35—

Śloka 1 CD—remains without verb So it will be good to extend the reading तुल्येन as कथ्यते,

Adhyāya 36—

Page 129 Line 4 वर्णस्य लुटिवा षटि —Only the MS C omits this reading. There is no need of this reading in the text. The definition of षटि is only given here.

Page 129 Line 15.

Possibly the reading is तत्तर्बदहीना—showing that both the fingers Pradeśinī and Anāmikā are less by half (दल) parva than the Madhyamikā. Pradeśinī is the same as Tarjanī.

Adhyāya 37—

Śloka 3—Instead of अकुलौ द्वौ the correct form is अकुली द्वे.

Śloka 5—the word ऊँच here stands for ऊर्ण

Śloka 18—स्थानैरेव विरलै The better reading is स्थानैरेव सरलै as वरलै is the same as नृत्स्वरलै.

Adhyāya 38—

Śloka 4—अभिज्ञासुख The correct reading is अविज्ञासुख because the description of सुख is given here. There is no mention of any other word for सुख. So सुख is better than सुग

23 भाषादिनामि—The Sandhi is archaic.

Adhyāya 39—

Śloka 1—शुभाकारविहाराणि—The better reading is शुभाकारविनाराणि—cf. विहाराणि बहुवचने Ślo. 33

Śloka 4—मृषिते is obscure. Probably the reading may be मृते, भवत —The reading (भवत) does not convey any sense. So it should be better to read वदत or गदत instead of भदत

Śloka 9—Instead of एतदेवञ्च the words should be एतद् अवञ्चु because it seems that in the Ślokas 7, 8, 9 the variety अवञ्चु is discussed.

Śloka 14—The use of the word एताम्ना does not appear satisfactory, as qualifying भ्रम
The meaning "appearing on the forehead".

Śloka 40—Instead of स्थान पृष्ठमन् the reading should be स्थान इष्टमन् because the word पृष्ठमन् comes in the next Śloka

Śloka 50—Instead of स्थिरिकपादविन्यास, the reading स्थिरिकवदविन्यास is better

Śloka 34—सप्तममात्रा is obscure. The reading may be सप्तममात्रा

Adhyāya 40—

Śloka 3—मपक कपम् Iranian word.

ममरा (in Hindi)—a kind of plaster prepared from lime.

Śloka 7—सर्वरसा liquid from a kind of tree—

Resin of Śāla tree.

Śloka 16—Here five primary colours are mentioned. They are Śveta, Pita, Viloma, Kṛṣṇa and Nila, but in Adhyāya 27, Śloka 8 the colours are Śveta, Rakta, Pita, Kṛṣṇa and Harita, (so it appears that Viloma must be something like Rakta). N S. in Adhyāya 21 has given four primary colours. They are as follows —

सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्थो रक्त एव च । but in the footnote of N. S. Ad 21, Ślo 76 it is given that Harita is not a primary colour but it is prepared by the combination of Pita and Nila. Śilparatna, Part I in Citralaksanam gives the five primary colours as follows—Śveta, Rakta, Pita, Kajjala and Śyāma.

Śloka 25—राजवर्त—Compare with the Hindustani word Lājward. It means ultramarine lapis. This seems to be a Deśya word. Monier—William explains it as a particular gem and refers to Hemādri's Caturvarga Cintāmanī

Śloka 27—स्तम्भना is given in the sense of astringent. Possibly it refers to हरदे—Myrobelan—which is astringent in taste and which leads to make the colour fast.

Adhyāya 41—

Śloka 1—चैत्रिक—(1) Mural Paintings—according to Dr A K Coomaraswamy.

(2) Miniatures—according to Dr. Motichanda.

Śloka 2—Instead of सादृश्य there must be मद्दृश्य. If we take the reading लोकसादृश्य the word सादृश्य requires the insertion of the word दृष्ट; otherwise the sentence is imperfect

Śloka 3—कृतिम्—Here कृ is unnecessarily inserted as done many times. नोत्पणालकम्—the reading should be नोत्पणालकम्

Śloka 9—स्थानप्रमाण etc compare with Śloka 19 of Ad 43

Śloka 14—निर्देश (1) according to rules—(According to Dr. A. K Coomaraswamy.

(2) in every direction—(According to Dr. Stella Kramrisch).

Instead of निर्देश मधुसूत the reading निर्देशमयका is better as it means—soft priming.

Śloka 15—Instead of विद्वान्यथा Dr. A. K Coomaraswamy takes the reading विद्वथथा—विद्वथथा seems to be better reading than विद्वान्यथा

Adhyāya 42—

Śloka 2—मन्त्रिणश्च महाराज सांत्वरपुरोहितौ—Same line is repeated in Ślo 6

Śloka 13—The word योषिणा of the standard MSS can be explained as nominative plural of योषिणा (f.).

- Sloka 25—*नारुदनेन* the appropriate reading would be *नारुदनेन* as contrasted with the *उद्धनेन* of courtesans
- Sloka 31—The first line of Sloka 31 is really out of context here It should be after the first line of Sloka 26 This is an instance of the transposition of lines which seems to have occurred at several places
- Sloka 39—*सिरादिशिरावृण्डाय* is used in the sense of *दक्षिणसिरावृण्डाय*
- Sloka 42—*वापवादिगुह्ये* is in the sense of *वापवादनगुह्ये*
- Sloka 70—*निवसमिदुत्ता* archaic form
- Sloka 75—Instead of *गुह्यमै* the reading should be *गुह्यमै* Perhaps this must be the mistake of the copyist
- Sloka 83—*यथादेव* should be in the sense of *यथा + मादेव* which means 'as acceptable' the reading should be taken as *यथादेव* to convey a good sense instead of *यथादेव* or *यथादेव* as in the Mss S₁ S₂
- Adhyaya 43—
- Sloka 1—In this adhyaya the author has described nine Citrarasas
- Sloka 2CD—Instead of—*भरणं चकारे तु*—there should be *भरणं तद् चकारे तस्मै* because in the previous line *चर* is given so the context requires *तत्*
- Sloka 9AB—Instead of reading—*रोमाञ्चचित्ता नन्द* the correct reading will be *रोमाञ्चचित्ताङ्गमुज्ज्वलत्* because *Cintā* has nothing to do with *Romānca* and the word *Ancita* is good and it is in the sense of *Vjāpta*
- Slokas 18 19—are mere repetitions of the Slokas 8 and 9 of chapter 41
- Sloka 21—This Sloka is very poetical
- Sloka 25—Instead of *निरुद्धयानं सुभम्* it should be *निरुद्धयानासुभम्*
- Sloka 36—*उदेनाम* means Mere mention
- Adhyaya 44—
- Sloka 6-7—Brahma has *hamandalu Akṣamala Daṇḍa* and *Sruva* in his hands as mentioned elsewhere Here Brahma has four hands *Kamandalu* and *Aksamala* are mentioned here but there is no mention of *Daṇḍa* and *Sruva* So the reading must be changed in Sloka 6 CD and *Daṇḍa* and *Sruva* must be inserted in it Thus the emended reading would be *वाने दण्डपरं तत्र सुवन्नाभिं प्रदर्शयेत्*

In the *Samaranganasutradhara* Vol II Adhyaya 72 Sloka 4 and in the *Matsya Paraga* it is stated that in the left hand of Brahma *Kamandalu* and *Daṇḍa* are given while in the V D in the right hand of Brahma *Aksamala* and *Kamandalu* are given

- Śloka 12—Instead of दक्षिणहस्तेषु the reading may be दक्षिणवामेषु because there is no mention of वाम or the next line can be emended as धनुर्ध्वेन्द्र वामेषु.
- Adhyāya 45—
This special adhyāya is devoted to the image of lotus. This shows that it has a great symbolic value.
- Śloka 2—Instead of न्यस्ता तु कारयेत् there should be न्यस्तां तु कारयेत् because the word न्यस्ता if retained requires the word कर्तव्या and not कारयेत्.
- Śloka 7—Lotus symbol of all gods.
- Adhyāya 46—
The cosmic symbolism of Brahmamūrti.
- Śloka 2—Instead of तद्रूपं the reading should be यद्रूपं.
- Śloka 4CD—The same idea occurs in the Bhagavadgītā.
- Śloka 5—Ākāram—The use of the word in the Neuter for Masculine is archaic.
- Adhyāya 47—
- Śloka 1—If तेन refers to विकृति, it should be तथा. If it refers to Puruṣa then there is no need of changing the word.
- Śloka 2—विपत्ते is in the sense of वृत्ते i.e. assumes (the Krishna form).
- Śloka 3—This verse favours the Śāṅkara Philosophy.
- Śloka 16—Yoga and Bāṇa—Neuter for Masculine is archaic.
Compare this śloka with Muṇḍopaniṣad (2-2-3).
धनुर्गृहीत्वा औपनिषदं महात्म...भागवतेन चेतसा ।
Yoga—psychical practice.
Śāṅkhya—theoretical consideration for finding out the truth of the universe by evolution.
- Adhyāya 48—
- Śloka 8—चापमुच्यते = च + आप + उच्यते.
- Śloka 10—सदाशिवमुखे does not convey any sense. So the emended reading will be सदाशिवकरे.
- Śloka 14—Instead of धर्मव्याकरणं, Dr. Stella Kramrisch takes the reading चर्मव्याकरणं.
Trisūla shows Sattva, Rajas and Tamas.
- Adhyāya 50—
- Śloka ■—Instead of रत्नमाणा—the reading in तुलादानपद्धति is तत्त्व भावां. There is no mention of the word Bhāryā in these ślokas. By the word Bhāryā it becomes clear that Śaci is the wife of Śakra.
- Adhyāya 51—
- Śloka 4—इत्तं—Neuter for Masculine is archaic.

Śloka 16—Instead of तनये the word should be तुरये Dr. Stella K takes the reading तनये in the sense of seat

Adhyāya 52—

Śloka 4—Here the wife of Varuna is called Gaurī Generally Gaurī is the wife of Śiva.

दक्षिण देवगणम्—refers to Gaurī (Varuṇa's wife)

Śloka 17—सन्धुक्षीर आम्बोद दधिपण्डुरोदका is one compound word. But there is no Sandhi between the two words क्षीर and आम्बोद possibly for the sake of metre

Śloka 19—Mss A B give Chhāyā while the printed text gives Jāyā and Ms C. gives the reading Āya The reading Chhāyā is better, in order to show that Yamunā represents Chaya (shade) while Gangā represents Siddhi

Śloka 20—इष्टवानुन—The reading possibly is निक्षि + आमुनमुत्पन्नम्

Śloka 21—क्षि—The meaning of the word is not clear. The meaning head is not suitable

Adhyāya 53—

Śloka 5—The word कर is in Masculine If it is used in the Masculine, it should be रानवान कर कर्षो वामे त्रिभिर्भुजः । The author has often used Masculine words in the Neuter gender Possibly such liberties were taken by the writers of Puranas or our author may not have possessed a thorough knowledge of Sanskrit Grammar.

Śloka 6—The reading ध्वज is better than the reading ध्वी ध्वज means banner (Dhvaja)

Adhyāya 54—

Śloka 3—Here Garuda is described as कल्पायै विवर्धित while in the 'Indian Images Vol 1, (Page 65) Garuda is described as कल्पायै विवर्धित

Śloka 5—When Garuda bears Viṣṇu on his back Garuda should have as usual two hands folded, in the remaining two hands he should not hold Chhatra and Kumbha but the hands should be engaged in holding the feet of Viṣṇu

Śloka 7—वाम—The gender is archaic

Adhyāya 59—

Śloka 7—The word मातुल्यप्रधाने here hardly gives any sense The correct reading may be मातुल्य प्रधान

परिवर्द्धितम्—The use of the gender may be archaic

Adhyāya 64—

Śloka 2 & 5—The reading Vainavi is better than Vaisnavi because Sarasvatī cannot be without Vinā Vainavi signifies an instrument made of Venu i.e. Vamśī (bamboo flute) Venu = Vamśa = bamboo

Adhyāya 65—

- Sloka* 8—Instead of वे the reading ते is better. Here the translation of Dr Stella K. is very incorrect. According to her translation—the word प्रतिष्ठ is used in the sense of स्थापना and not in the sense of fame.

Adhyāya 67—

- Sloka* 3—यावियाहेनि = वा + अविपाज्ञ + इति
अव्यज्ञ means girdle of the Māga priests. अव्यज्ञ or अव्यज्ञम् occurs in the Bhavisiya Purāṇa, व्यज्ञ or व्याज्ञ occurs in the Brhat Samhitā. Compare also Zen Atwyañhana.
- Sloka* 6—उदीप्तवेशी—refers to some personified Dandas.
- Sloka* 10—सुवर्चसा and सुवर्चल both the readings are correct and good. वर्चस् means तेजस्. The Matsyapurāṇa uses the word सुवर्चना which is an archaic form. सुवर्चल is grammatically correct.
- Sloka* 11—एन्द्रे वा is better than एन्द्रेस्तद्भि. The wheel of the chariot of the sun is possessed of अष्ट spokes.
- Sloka* 15—एतस्य is grammatically correct and not एतस्य. The word is एतनी and not एतनि, so the form is archaic.

Adhyāya 68—

- Sloka* 3—It should be एतैस्सकवद्भवेद् instead of एतस्सकवद्भवेद् or एतैस्सकवद्भवेद्. Here the word अर्क is quite appropriate.
- Sloka* 5—It should be अश्वे instead of अश्वो in order to make ten horses. If we take अश्व the number becomes eleven. Besides the word हय (in *sloka* 4) and अश्व (in *sloka* 5) both carry the same meaning.

Compare —Names of the ten horses of Moon —

अजश्व त्रिपथश्चैव दृषो वाजी नरो हय ।
मंजुमानसपत्न्यातुश्च हसो ज्योमसृगस्तथा ॥ ५२
हृत्येते नामभिश्च दश चन्द्रमसो हया ।

Ad 126

(मत्स्यपुराणम्—Ānandaśrama edition)

अजश्व इमनाश्चैव दृषो वाजी नरो हय ॥ ५६
अश्वो गविष्णुर्विरयातो हसो ज्योमो मृगस्तथा ।
हृत्येते नामानि सर्वे दश चन्द्रमसो हया ॥ ५७

Ad 23

(दशरूपपुराण—Vjankatesvara Press)

ययुश्च त्रिमनाश्चैव दृषो वाजी वलो हय ।
अश्वो वापस्तुरणवश्च हसो ज्योमी मृगस्तथा ॥ ५३
हृत्येते नामानि सर्वे दश चन्द्रमसो हया ।

Ad 32

(वायुपुराण—Ānandaśrama edition)

व्योमो—archaic form The word is व्योमन् so it should be व्योम
or व्योमन्

Sloka 6—The Moon has 27 wives These are the daughters of Dakṣa
and these are known as Nakṣatras but here the number men-
tioned is 28 In Atharvasaṃhita 28 Nakṣatras are mentioned

Sloka 7—देहमेदयो has no sense It should be दहनेत्त through the different
iation of the body—according to Dr Stella Kramrisch

Sloka 10—Here the word युद्ध is absent देवातुरे means देवातुर्युद्धे

Sloka 11—बणमस्या would have been a better reading or the use of singu-
lar बणमस्या in the sense of dual is archaic

Sloka 13—The reading स instead of सा would have been better

Adhyaya 69—

Sloka 6—मिरलत —The meaning of the word मिरलत is not clear Pos-
sibly the word means having the veins extended over the
whole body

Adhyaya 70—

Sloka 1—Here the reading of Ms B is रेवन्स्य and Ms C has the reading
देवेद्रस्य but the reading देवेद्र seems better because मनुदस्य means
रेवन्तमनु and सावर्णिमनु and there is no need of mentioning only one
—रेवन्त here

सावर्णि matronym of the 8th Manu son of the Sun by Suvarṇa
and therefore the younger brother of the 7th Manu or Vāivas-
vata The succeeding Manus upto the twelfth or the fourteenth
including all are called सावर्णि

—See also Harivamśa and Markaṇḍeya Purāṇa

रेवन्त—name of the son of Surya and chief of the Guhyakas—
and fifth Manu of the present kalpa cf Varahamihira's Brhat
Saṃhita

Sloka 5—दृष्टेति—stands for दृष्टे अक्षय्य The reading in Hemadri is दृष्टय

Adhyaya 71—

Sloka 1—The reading मर्यादा देवता does not appear to give a suitable sense
Possibly the reading may be गृहणा देवता—i.e domestic deities

Sloka 12—Here the word हस्त्यानेन may be taken as हस्त्याने न or हस्त्यानेन as
it is —The readings mean—(1) हस्त्याने न कर्तव्यो, न च कार्यश्चतुर्मुख
प्रजापति should be without four faces and also without the vehicle
of swan

(2) हस्त्यानेन कर्तव्यो न च कार्यश्चतुर्मुख —प्रजापति should not be four
faced but He must have हस्त्याने—the vehicle of swan

The correct meaning must be that प्रजापति should be without four heads as also without हस्वान् . Here it is stated that प्रजापति is just like Brahmā, and only the things which are not wanted in the case of प्रजापति are mentioned

But Dr Stella K. translates—

‘ Chaturmukha should be made like Prajāpati but without the swan as has been described by Brahman ’ Here the translation does not appear to be correct

- Śloka 17—सदशपाणि —Here Dr. Stella K takes the word दशपाणि as the proper name of Viśvakarmā but Viśvakarma is never described as दशपाणि because he has only two hands (Dvibhuja) If we take दशपाणि as the proper name it must have some meaning : e he must have ten hands . The reading सदशपाणि definitely gives a better sense

Adhyāya 72—

- Śloka 1—Here the word देवता does not give any sense because it cannot be connected with रूपमाचक्ष्व The word देवता may stand for देवतानाम्

- Śloka 6—जीव means Brhaspati as frequently seen in books on Astronomy and Astrology

Adhyāya 73—

- Śloka 15—नन्दी is here personified.

- Śloka 17—आशोकयान—a kind of vehicle

- Śloka 22—पञ्चबाणमुखो—refers to कामदेव

- Śloka 24—मैकान—(?) मैकान (Masc) may be the name of one of वासुदेव's sons

- Śloka 36—विच्युता कृगा should be in the singular because all the directions are here given in the singular

- Śloka 37—बहवगादनतरा is also a good reading The line means—then comes the next (अनन्तरा i.e उत्तरपश्चिमा)

- Śloka 39—नित्यम् —

(1) vehicle of Kāla

(2) going everyday i.e always moving

- Śloka 46—इतिहास and धनुर्वेद should respectively be इतिहास and धनुर्वेद .

- Śloka 47—पान्वन्तरि should properly be पन्वन्तरि .

फलवेद may mean Astrology (Jyotiṣaśāstra)

- Śloka 48—पातञ्जल means योगशास्त्र

अनन्त refers to पञ्चजलि who is looked upon as an incarnation of Śeṣa

Adhyāya 75—

- Śloka 1—Out of the words स्यात् and भवेत् one could have been used Possibly the word स्यात् might have been used ornamentally without any sense

- Sloka** 4—The word नम्रव gives no sense—Possibly the reading would have been नम्रवचनुरसम्
- Sloka** 5—The form यम (N) is archaic
- Adhyāya** 76—
In पुष्पिका it is stated नरनारायणद्वयस्पर्धिमणिम् Hari also should be mentioned as he is described in this adhyaya The पुष्पिका should read नरनारायणद्वयद्विष्टम्
- Adhyāya** 77—
There is a desire not only to symbolize gods and goddesses having traditionally well known anthropomorphic features but also to give a plastic form to religious and ethical concepts like Dharma etc
- Sloka** 4—सुत is in the Neuter gender but here it stands for सुत (personified)
- Sloka** 5 6—The influence of Bhagavadgita can be seen here
- Adhyāya** 78/1—
- Sloka** 1—मध्ये वसे उर does not give any suitable sense Possibly the word means placed at the centre of the chest (मध्ये न्वल उरत)
- Sloka** 2—दुर्वाग appears to be a faulty reading The correct reading should possibly be नेयुग
- Adhyāya** 78/2—
- Sloka** 8—हृदिमूर्तिनिभस्तस्य does not give the sense clearly which is possibly similar to him in respect of attractive form
- Sloka** 12—Here it is stated that the god should be devoid of ornaments. In fact He should be devoid of Āyudhas as given elsewhere Hence the correction कश्चिद् आयुधवद्भूत may be proposed
- Adhyāya** 79—
- Sloka** 7—हिरण्यक्षिरच्छेदश्चक्रोच्चर —The words in the compound are interchanged as far as the order is concerned possibly for the sake of metre The compound should be हिरण्यक्षिरच्छेदोच्चरचक्रम् । Similarly शूरोच्चर stands for उच्चरशू
- Sloka** 10—समप्रसोदरूप is better than समप्रसोदरुप
- Adhyāya** 80—
- Sloka** 2—Possibly the first line should be मूर्तिमपुष्पिनीहस्तन्यस्तवा स्मिन्च्छवि as in Adhyāya 78 (Nrsimharupanirmānam) Sloka 10
- Adhyāya** 82—
- Sloka** 2—सर्वाभरणभूषण —The use of both the words आभरण and भूषण implies that Ābharanās (garments) were different from Bhuṣanas (ornaments)

- Śloka 6—The first line as it stands does not give a clear sense. Possibly there should be the word दक्षिण instead of दक्षिणे
- Śloka 7—Generally Lakṣmī is not to be connected with बिल्व
- Śloka 8—शयमृदि is better than शय विदि but there should be the word ऋदि instead ऋदि
- Śloka 10—इस्तिद्वय निधी—Elephants represent Nidhi Sankha and Padma must be the names of these two elephants. Otherwise the words Sankhapadma will be repetitions because in the Ślokas 8 9 Sankha and Padma are given as representing Saubhāgya and Rddhi
- Śloka 13—Here दक्षिणाभ्या is mentioned and there is no mention of other hands i.e. बायाभ्या. So instead of कराभ्या in 13C it should be बायाभ्या
- Śloka 16—Instead of—स्तु केशव there should be तत् केशव because the Lotus itself represents केशव
- Adhyaya 83—
- Śloka 3—ईशानवक्त्र नीनास्ते is correct and not ईशान वक्त्रहीनास्ते
- Śloka 4—मुख is neuter Here it is used as Masculine—The use is archaic
- Śloka 8—The form हस्तानि is archaic
- Śloka 11—Here it seems that वैवुष् is the name of Viṣṇu
- Adhyaya 84—
- (1) In the Mahabharata Vanaparvan 190 65 and 67 there is mentioned the worship of eduka monuments—
Eduka cinha prithuvi na deva grihabhusita—67 i.e. the men in the decadent age of Kali will forsake their own gods and worship the edukas (65) the earth will be dotted over with eduka monuments in place of the temples of gods (67)
- (2) Hemachandra explains eduka as a monument with bone-relic enshrined within it (tad edukam antar nihita —kṛtsam antar nihitasthi edukam —Hemacandra Kosa IV 69)
- An actual specimen of eduka monument having three terraces and a Śivaliṅga at its top has been unearthed at Ahicchatra in Bareilly district during the recent excavations of the Department of Archaeology
- Śloka 7—समाधेयद्रव्यरश्मवद्रवेण विराजिता—Dr Stella K. has given a reference to lunar and Solar forms here but there is no word for Solar here unless we adopt the emendation suggested below

The line as it stands conveys the following sense
—shining with a disc placed at the centre of the halfmoon both
of whose horns are in the same line

The emendment समार्चवद्—can be proposed to give a sense
better than समार्चवद् ।

Ahājā 85—

- Sloka* 5—The word क्षिर stands for क्षिरसि
The words तनुत्ताम्र stand for तनुत्ताम्र
- Sloka* 5—The word युष्टिरिद्यम्—appears to be used for शिष्टमुष्ट्याम्
- Sloka* 9—The form यनोवर्षित is archaic
- Sloka* 12—इत्तम् is an Archaic form
- Sloka* 13—वक् is an archaic form
- Sloka* 17—राहलो महाभुज should be राहलो महाभुज
महाभुज is Sambodhana
- Sloka* 19—क्त्वा क्षारणा stands for त्वक्तानि क्षारिण्याणि qualifying भूतानि in the
next line
- Sloka* 24—शरम् is an archaic form
- Sloka* 34—तर्क्युच्छितपाणय stands for उच्छित्तर्कणीपाणय — hands with forefingers
raised
- Sloka* 41—Instead of तपेक्षि-व the reading should rather be तपेक्षितम् (तथा +
ईक्षि-व)
- Sloka* 47—सुखोपविष्टपृष्ठे—There is no subject mentioned here The subject
comes in *Sloka* 49—कार्यो देवो मनोहर
पद्म is archaic
- Sloka* 53—All the names वासह काशिर etc are given in गङ्गातान्त्र forms while
Hayagriva and Padmanabha are सुस्तहित
- Sloka* 65—The worship of Dattatreya appears to be ancient
- Sloka* 72—एकानशा—(एकोन अशो यस्याः)— पावती । इति त्रिकाण्डशेष ॥ इय दि यगोदा
गर्भसम्भवाः । बहुक हरितणे ।

“देवकयजनयन् त्रिण्यु यगोदा का तु कन्धकाम् ।”

“विदि, चैनामथो पक्षा अक्षादेर्वी प्रजापते ।

एकानशा योगकला रक्षार्थं केशवस्य तु ॥”

At the end of the chapter it is stated that Devōdyānarūpana
rmanam is given But there is no reference of any Udyāna in
this chapter So it will be good to emend it as देवादीनां रूपनिर्माण
नाम But if we retain the word Udyāna it should be taken to
mean collection

Adhyāya 86—

- Śloka* 11-12—The descriptions of मान्यवान् and हिमवान् Prāsādas seem to be mixed up. So we can rearrange these two ślokas in order to separate the descriptions as follows —
- द्वारैश्चतुर्भिर्मग्नैस्तु न भग्नैर्वा महीपते ।
हिमवाचाम विख्यातः प्रासादोऽयं मनोहरः ॥
प्रासादमेतत्कर्तव्यं कूटच्छेदद्वयं तथा ।
त्रिच्छिन्नचन्द्रशालामिश्रतस्मिन्निवावृतम् ॥
कूटच्छेदद्वयोपेतो मान्यवानमिधीयते ।
- Śloka* 21—In śloka 21 the Valabhī type Prāsāda is called 'Caturdīśam', which would tempt one to take the word in the sense of a temple—as a temple facing all the four directions, but śloka 25 clearly indicates that the door should be only in one direction. There remains only the choice of direction upon one's own will
- Śloka* 26—एकानशा—Name of Durgā
- Śloka* 29—विष्णोर्मौलशय stands for विष्णुर्मौलशय .
- Śloka* 38—Prāsādam—an archaic form
- रेतोमन्दगृहम्—Here the word मन्द means शनि—the planet Saturn, the word रेतस् being a word synonym of शुक्र The word seems here to be used in the sense of planet Venus. Thus usage of रेतस् in the sense of planet Śukra is not well known, but Sanskrit writers are fond of such usages
- Śloka* 41—तुरगभिहताना appears to stand for तुरगभिहतानाम् . Turagābhīhatānām means 'gods bitten or licked by horses' but this is quite impossible. So I would change the reading to 'bhihitānām or 'bhihrtānām. If we take the first reading it would mean 'gods known by the name of a horse'. It will apply to Kinnaras. Or if we adopt the other reading, it would mean the gods, whose conveyance is a horse
- Śloka* 61—सौमद्वार—does not give any sense. There should be सौम्यद्वार or सोमद्वार
- Śloka* 85—Here the reading should be राजशयनै शशिन or शशी (the moon) could be called नक्षत्र cf. (शरत्'s Nirukta)
- Śloka* 91—Possibly the word Gubākāra stands for Grhākāra which is supported by the variant reading given below (i.e. in the footnote).
- Śloka* 98—I have suggested the reading Samudga in place of Samudra because Samudga means वृत्तनामा समुद्र as given in the Dictionary of Architecture by Dr. P. K. Ācārya. Also the reading Samudga is found in some Purāṇas.

Śloka 135—Raktām and Suṣkām here stand for no particular deities. They stand for Rakta and Suṣka kinds of images which should not be placed in one and the same temple

Adhyāya 87—

Śloka 7—Instead of शसदे there should be ग्रामादी

Śloka 12—Instead of दारा there should be शारणि.

Śloka 15—Instead of जाल there should be जल but for the sake of metre the word जाल is given

Śloka 36—Here Pancamī (Nyāsāt) cannot be explained. So the reading should be in the nominative as देवतान्नाम दश—

Śloka 39—Mārkaṇḍa is the name of the Rṣi. So the reading must be as follows —

वाल्मीकिमार्कण्डाम्हाभूताननतरम् ।

Śloka 44—Instead of मर्षेण there should be मर्षणा as the word goes with देवताना

कल्प (कल्पन्) stands possibly in the sense of कुर्वन्

Śloka 51—सात्वन—is a Yādava tribe

Adhyāya 88—

Śloka 3—Instead of नविध्वे the word should be भविद

Śloka 9—कथ्य शब्दित चेन तु does not convey any sense. It should rather be कथ्य शब्दित चेन तु but the better reading will be कथ्यसे हि तथैव तु

Śloka 10—Instead of समवेत्ये the word should be सममख्यम्

Adhyāya 90—

Śloka 21—कुसुमोरण—black pepper in the flowery stage

28—माण्ड—a tool, an implement

Adhyāya 92—

Śloka 9—नाम=tun

Śloka 10—रीति=rust

Adhyāya 93—

Śloka 36—पापघ्ना—a slaughter house

Adhyāya 95—

Śloka 6—वंदाक (m) Vanda Roxburghii (L)

वृक्षरोद्धायां तु वन्द्या वन्द्याका च जयत्ययि ।

(Śabdaratnākara, kāṇḍa 4, Ślo 17~)

Adhyāya 96—

Śloka 26—भौम—the planet Mars

Śloka 27—सौर—the planet Saturn

Śloka 29—प्रागापत्य—Rohiṇī

Śloka 30—सौम्य—Mrgāśīras

- Śloka 32—सार्ध—अष्टिषा नक्षत्र
 Śloka 34—आर्यम्ण—उत्तरा फाल्गुनी
 Śloka 36—ऐन्द्राग्न—विशाखा
 Śloka 37—आप्य—पूर्वाषाढा
 वैश्वदेव—उत्तराषाढा
 Śloka 39—पौष्ण—रेवती
 Śloka 40—याम्य—भरणी
Adhyāya 96—
 Śloka 76—रौच्य—bilva
 a staff of a bilva wood, an ascetic with a staff of bilva
 Śloka 84—ऊन°—a name applied to a particular lunar day (क्षय).
 Śloka 87—किंस्तुज=कितुज—Jyotish (Varāha Mihira's *Brhadsamhitā* & *Sūryasiddhānta*) destroying all but one of the eleven periods called Karana
 वव—name of the first Karana or astrological division of the day.

Eleven Karanas are as follows —

(1) Ba(? va)va	(7) Vishti
(2) Ba(? va)lava	(8) Śakuni
(3) Kaulava	(9) Caluśpada
(4) Taitila	(10) Kintughna
(5) Gara	(11) Nāga
(6) Vamja	

First seven karanas are called अग्रवाणि or movable, the four others are ध्रुवाणि or fixed

- Śloka 94—बुलीर—a crab, the sign of the Zodiac Cancer
Adhyāya 97—

कल्पक—a priest meant for doing manual labour

वाचक—a reciter

सात्त्वत—a vaiṣṇava

अवैक्करा—not squint-eyed

अहतास्वरसवीतै—the reading should be अहताम्बरमवीतै ,

vide the word अहतवसनसवीतरस्य-in the next line

°भानानार्थत्ववर्जनीयानि—should be भानानार्थत्वानि वर्जनीयानि

Here there is a religious approach Art is as means for particular ends It is not an end itself. Other things are necessary from Indian cultural points of view, but they must be studied for completely integral view point

- Adhyāya* 98—

ऋष्य—the male of a species of antelope,

a symbol of Anuruddha

सिद्धार्थ—white mustard

Adhyāya 99—

अक्ष (pl) unhusked barley-corns This is the original meaning, but in common parlance nowadays rice-grains are called अक्ष
But this is due to the ignorance of the original meaning
शङ्खमणि—is the name of a Mantra beginning with शङ्खा etc

Adhyāya 101—

सित—शुक्र—planet Venus
जीव—बृहस्पति—Jupiter
इन्दुज—Planet Mercury
एवित्रक—a seive or a strainer

Adhyāya 104—

Sloka 59—इलविल—Name of a daughter of Triṇa bindu (wife of Viśravaśa and mother of Kubera)

Sloka 64—तिथ्य = पुष्य नक्षत्र

Sloka 62—The reading should be अग्निहविष्याप्यदिशि because अग्नि is the deity of the constellation पुनर्वसु invoked in the following stanza
अदित्यारणि—Vocative Singular of अरणी
अरणी—the mother of अग्नि has been used here in the general sense of mother

Sloka 70—भग्नि—अग्नय अपत्य पुमान्—भग्नि—a male progeny of अग्नि—it ought to be भग्ने but the पुराण attach more importance to metre and less to grammar

Adhyāya 105—

Sloka 13—पिङ्गलादि—the reading should be पिङ्गलाद्य=पिङ्गल+अद्य

Adhyāya 106—

Sloka 6—जरायुज—Viviparous bringing forth young alive not hatching by means of egg

Sloka 48—शेषादिभोगविवृत—should be the reading

Sloka 73—the text is very corrupt

Sloka 87—त्रिदशेश समीपित—should be the reading

Adhyāya 107—

Slo 1—दि न (दिनि) दिवौकताम्—the reading emended is justified by the previous chapters

Sloka 5cd & 6cd—contain the allegory behind the शत्रुद्वन्द्व

Adhyāya 108—

Sloka 4—The correct reading appears to be ° अजलरिमन्

Sloka 25—भक्तो भवेन्नर—The text is very corrupt

Sloka 29-30—Compare Bhagavadgītā

Adhyāya 110—

कल्पको मूर्ति प्रविशेयु—The correct reading should be
कल्पको मूर्तिपर कल्पनाय कल्पपर स्वपनिश्च यथाह भगवानग्नि मन्त्रेण देवागारं प्रविशेयु ।

Adhyāya 111—

पतद्ग्रह—unusual word. The current practice is to tie a thread and for that the word is प्रतिसर.

पात्रेणाध्वम्—a मन्त्र beginning with the word पात्र

Adhyāya 112—

कङ्कतो न कङ्कत इति कङ्कतेन—instead of कङ्कतेन there should be another word.

Adhyāya 114—

व्यञ्जन, चरितक and अवदश are substances stimulating appetite or substances making the food tasteful.

Adhyāya 117—

ईषा—the pole or shaft of a carriage

अश्वदान्त—a charioteer.

मातुका—a staff of a banner.
